

„A KOPONYA KAMRÁCSKÁI”
RIMAY JÁNOS A CSECSEMŐK FEJLŐDÉSÉRŐL ELMÉLKEDIK

ÁCS PÁL–PETNEHÁZI GÁBOR

„A kicsi nem számít” – idézi Philippe Ariès Molière *Képzelt betegét*, utalva arra a kora újkori közfelfogásra, amely – állítólag – „sem lelki fejlődést, sem határozott testalkatot nem tulajdonított” a csecsemőknek.¹ Más nyugat-európai kutatók amellett érvelnek, hogy a 16–17. századi családokat sújtó szapora csecsemőhalál a kor emberét eleve érzéketlenné, közönyössé és figyelmetlenné tette a csecsemőkkel és kisgyermekkel szemben. Túl sok kiseded halt meg a bölcsőben, mondják egyes kutatók, a szülők hozzászórtak a kicsik elvesztéséhez, megkeményítették szívüket, ridegséggel védekeztek a fájdalom ellen.² Ez a közfelfogás mintha még a 19–20. században is élt volna. A *Gyermekgyászdalokat* komponáló Gustav Mahlerről a legújabb szakirodalom is úgy tartja, hogy különös és némiképp megmagyarázhatatlan a zeneszerzőnek a kiseddek iránti szánalma, hiszen ő maga is nyolc kiskorú testvérét veszítette el.³

Péter Katalin számos tanulmányban foglalkozott a gyermekek helyzetével a kora újkori Magyarországon.⁴ Kutatásai során arra a felismerésre jutott, hogy a kisgyerekekkel szembeni (állítólagos) részvétlenség és érdektelenség magyar adatokkal nem támasztható alá. A magyar szülők – főurak és jobbágyok egyaránt – általában jó hangulatban, örömmel várták gyermekeiket, a várandós anyákat többnyire gondoskodó szeretet övezte, a szüléshez bábát, olykor orvost is hívtak, a kicsikről körültekintően gondoskodtak, ha betegek voltak, gyógyították őket, és ha meghaltak – ami persze Magyarországon is gyakran megesett –, meggyászolták őket. „A gyermeket nem szokták elhanyagolni, és nem szokták a halálát tétlenül várni. Sok adat tanúsítja a magas gyerekhalandóságot, de semmilyen adat nem utal arra, mintha nem lett volna szokás a beteg gyermeket gyógyítani” – írja Péter Katalin.⁵ Ha a kis betegen már semmi módon nem lehetett segíteni, és elvesztették, a szülők és rokonok gyakran folyamodtak az „Isten adta, Isten elvette”⁶ formulához, ami azonban aligha a közöny, inkább a fájdalom kifejezése volt.

¹ ARIÈS 1987, 43.

² HEER 1968; IMHOF 1992, 121, 169–185.

³ HALLMARK 2010, 318.

⁴ PÉTER 1996; PÉTER 2012/a; PÉTER 2012/b.

⁵ PÉTER 2012/a, 148.

⁶ PÉTER 1996, 44. Thurzó György egyik levelében – melyet nejének, Czobor Erzsébetnek írt – hasonló megfogalmazással élt, noha ő kimondottan szerencsés körülménynek tartotta, ha örökre megszűnnek a beteg gyermek szenvedései: „Az szegény kis unokámnak

Ha a gyermeksorsról való kora újkori gondolkodás nyomait az egykorú magyar irodalomban próbáljuk felkutatni, rendkívül csekély számú forrás áll rendelkezésünkre. Alighanem igaza van Pirnát Antalnak (a témába vágó egyetlen önálló tanulmány szerzőjének), amikor azt állítja, hogy Rimay János gyermeke haláláról megemlékező költeményén (*Az Úr engem sanyaríta...*) és Zrínyi Miklós Izsák fia elvesztésén kesergő *Elégiáján* kívül nem ismerünk olyan alkotásokat, amelyek a kisgyermekes életéről-haláláról szólnak.⁷ Pirnát emellett érvel, hogy Rimay János szóban forgó verse – amelyet a költő 1629-ben elhunyt kisfia, Jancsika⁸ emlékének szentelt – témájánál fogva annyira furcsa és különleges volt, hogy a kortársak egyáltalán nem is értették. Annyi kétségkívül igaz, hogy a Rimay írói hagyatékát gondozó Madách Gáspár (a költő unokaöccse, aki maga is versszerző volt) egy olyan latin kíséző versezetet helyezett a költemény elé, amely teljesen félreérti és félre is magyarázza Rimay írói szándékát, mondandóját.⁹ Madách Gáspár furcsa eljárásából azonban nem szabadna azt a következtetést levonni, hogy a vers tartalma a kortársak számára érthetetlen és megközelíthetetlen volt: „Az Úr engem sanyaríta, / Nyavalyák közé szoríta, / Szívemen nagy sebet nyíta, / Kivel magához voníta. // Oltoványkámot kivevé, / Szép jó voltát megkedvellé, / El nem töré, s meg sem szegé, / Maga kertébe viteté” – így

---

ez világból való kimúlását Jakosith uram adta értésemre. Az Isten akaratja ellen senki nem állhat, sőt jobb, hogy oly navalyás (így!) gyermek lévén, magához választotta az Jó Isten.” THURZÓ 1876, 290. Máskor az Isten akaratával való megbékélést sürgeti: „Istennek hála, hogy az Úr Isten ezt bocsátta reá, szenvedgyen az jó leányom hálaadással és békével, sőt adgyon hálát az Úr Istennek érte, hogy az szent keresztséget megérte, és önmagát is életben megtartotta; azon immár nem szükség búsulni, én szómval is intsed édes lőlköm leányomat! Heában azon búsulnunk és törödnünk, azmiről nem tehetünk.” Uo. 301. A levél bonyolult szülői-nagyszülői érzelmekről tanúskodik, azt viszont egyértelműen jelzi, hogy Thurzó leánya rettenetesen gyötrődött elvesztett gyermeke miatt. Ezekre az adatokra KŐSZEGHY Péter hívta fel a figyelmünket.

⁷ PIRNÁT 1994, 268; Vö. KOVÁCS 1985, 256–260. Ötvös Péter kiváló *Elégia*-értelmezése nem foglalkozik a gyermekkor-történettel: ÖTVÖS 1997. Kovács Sándor Iván ide, a „családi költészet” körébe sorolja Bornemisza Péter *Énekecske gyermekek rengetéséről* (kb. 1565) című énekét. KOVÁCS 1985, 256. Bornemisza vallásos versében azonban nem mutatkoznak meg a csecsemők iránti érzelmek.

⁸ Rimay Jánosnak egyetlen gyermeke érte meg a felnőttkort, a Mariankának becézett Rimay Mária, később Dúló Gábor felesége. Rimay Jancsika, akiről ebben a tanulmányban sokszor szó esik, 1624. október 6-án született és nem sokkal apja, Rimay János halála előtt, 1629 második félévében, vagy még inkább 1630–1631-ben halt meg. A gyermek életére és halálára vonatkozó adatokat Pirnát Antal gyűjtötte össze és értelmezte. PIRNÁT 1994, 265–266. Rimay levelezése (ha a gyér számú, és néha nehezen értelmezhető forrásoknak hihetünk) arról tanúskodik, hogy Jancsikán kívül még legalább két elhalt gyermek volt, mivel a költő 1628-ban gyermekeinek haláláról beszél, 1629-ben viszont hálát ad Istennek, hogy a „kis faitskát [így!] is az halál torkából téríté meg”. Rimay János levele Bosnyák Tamáshoz (1628. december 1.) és Reöthy Orbánhoz (1629. május 4.). RIMAY 1955, 428–431, 433. Ld. még: RIMAY 1992, 224, 317.

⁹ RIMAY 1955, 148; RIMAY 1992, 167.

kezdődik a költemény, Rimay János alighanem utolsó verse. Az Isten kertjébe átplántált oltoványka költői képében nyilvánvalóan mindenki könnyedén felismerte a Péter Katalin által említett közismert toposzt: az Úr adta, az Úr elvette, vagy, ahogy Bornemissza Pál püspök fogalmazott egy kisleány halálakor: „Isten adta vót, ismét Isten magának elvette.”¹⁰ Rimay általában hosszadalmasan és nyakatekertten fogalmazott. Am ez a vers mégis szokatlan egyszerűségével, szentenciaszerűségével tűnik ki.¹¹ Alapvetően igen nehéz félreérteni, még akkor is, ha ez Madách Gáspárnak sikerült. Különös, hogy éppen Pirnát Antal figyelt föl a vers érdekes párdarabjára, amely mintegy megcáfolja a vers érthetlenségéről szóló teóriát. I. Jakab angol király kislányának, az 1606-ban háromévesen elhunyt Zsófia hercegnőnek Westminster-apátságbeli síremlékéről és annak feliratáról van szó, amely magyarul így hangzik: „Királyi rózsa, akit idő előtt elragadt a sors szüleitől, hogy Krisztus kertjében újra virágozzék.”¹² Rimay valójában nem ment szembe a 17. századi közgondolkodással, hanem éppen hogy belesimult abba.

*

A Pirnát Antal és Péter Katalin közti nézetkülönbségnek több oka és széles tudományos, történeti kontextusa van. Az egyik ok alighanem az, hogy a gyermekkor-történet és érzelmetörténet klasszikusa, Philippe Ariès némiképp félreérthetően fogalmazott, amikor a szülői közönyről szóló elgondolását kifejtette. Ariès elsősorban a középkori gyakorlatról szólva írta azt, hogy „ha a gyermek meghalt, nem gondolták, hogy az a kis semmiség, ami túl korán el is tűnt, méltó volna megemlékezésre”,¹³ ám – néhány Montaigne-től, Molière-től és Mme de Sévigné-től vett, kétségkívül jól hangzó idézet kedvéért – a teóriát (látszólag) kiterjesztette a kora újkorra is. Komoly hatást gyakoroltak a köztudatra azok a – sajátos vallási megfontolás vezérelte – 18. századi német jogszabályok, amelyek korlátozták az elhunyt kisdetek gyászolását és lényegében betiltották gyermektemetkezéseket. Arthur M. Imhof szerint (akire Péter Katalin is többször hivatkozik) a gyermekhalállal szembeni közöny a kor embere számára természetes volt, hiszen, úgymond, minél ártatlanabban jut el a gyermek az üdvösség állapotába, annál jobb.¹⁴ Péter Katalin nem vitatja Ariès és Imhof

¹⁰ PÉTER 1996, 44.

¹¹ ÁCS 2001, 40.

¹² Pirnát Antal szóbeli közlése alapján: RIMAY 1992, 308. Az adatra Arièsnél bukkant Pirnát: *Rosula Regia prae-propera. Fato decerpta, parentibus erepta, ut in Christi Rosario reflorescant.* ARIÈS 1987, 47–48. A háromévesen elhunyt Zsófia hercegnőnek és az egyévesen meghalt Máriának állított kettős síremlék Maximilian Colt alkotása, Rimay János versével szinte egy időben készült. Angliában nyilvánvalóan francia hatások érvényesültek. Korai, 15. századi párhuzamként említhető VIII. Henrik francia király és Bretagne-i Anna gyermekeinek síremléke a toursi katedrálisban, Michel Colombe műve. Vö. PANOFKY 1966, 74, 320. kép.

¹³ ARIÈS 1987, 42–43.

¹⁴ IMHOF 1992, 121, 169–185.

állításait, amelyek mellé Joachim Whaley¹⁵ adatai is felsorakoztathatók, mégis úgy látja, hogy Kelet-Európában (vagyis, ahogy John Hajnalra utalva Péter Katalin mondani szokta: „a Hajnal-határtól keletre”) mindez másképpen volt.¹⁶

Egy, a közelmúltban megjelent tartalmas lengyel művészettörténeti szakmunka, Jeannie Łabno könyve (amely Péter Katalin kutatásaira is hivatkozik) képzőművészeti és irodalmi anyagon mutatja be a kisgyermekek iránti sajátosan kelet-európai attitűdöt.¹⁷ Lengyel területen a „hosszú reneszánsz” során mindvégig rendkívül népszerűek voltak a gyermeksíremlékek, úgyhogy ezek a lengyel reneszánsz művészet sajátos műfaját alkotják. A kötet egy sor elméleti megfontolással és főként művészeti emlékek sokaságával bizonyítja ugyanazt, amit Péter Katalin is állít, nevezetesen, hogy a „szülői közöny” elmélete kelet-európai (ezúttal lengyel) adatokkal *nem* támasztható alá. Magyarországi gyermeksírkövekre vonatkozó, a Łabnoéhoz hasonló, kifejezetten a gyermeksíremlékekre vonatkozó rendszeres kutatásokat tudtommal még nem végeztek. A Lővei Pál, Mikó Árpád, Pálffy Géza és Zuzana Ludikova által feltárt magyarországi síremlékanyagban azonban bőven akadnak gyermekeknek állított sírkövek, epitáfiumok.¹⁸ Elég itt most Jurisics Miklós gyermekeinek kőszegi síremlékét (1538),¹⁹ vagy a híres berzevicei Zmeskál–Gelethfy-epitáfiumot (1600)²⁰ említeni a család elhunyt gyermekeinek ábrázolásával. Az egyik legigényesebb magyarországi gyermeksíremléket a Rimay János humanista köréhez tartozó Istvánffy Miklós²¹ állíttatta Palkó fiának Felbáron.²² A szárnyas gyermekalakok (puttók) a halál szimbólumait, koponyát és homokórát tartanak. Istvánffy Palkó síremléke a lengyel reneszánsz gyermeksírokhoz nagyon hasonló ikonográfiai jegyeket hordoz.²³ Erdélyi példák után pedig egyáltalán nem kell kutatni, elég felütni Herepei Jánosnak *A házsongárdi temető régi sírköveiről* szóló monográfiáját. Az általa regisztrált, legrégebbi, 1585 decemberéből származó (ma már nem létező) sírkő máris egy gyermeké, Putnoky Jakab szabómester hétéves fiacskájáé.²⁴ Ennél is korábbi az a máig fennmaradt sírkő (Herepei ezt nem ismeri), amely a városfalból került elő. Felirata: „Itt nyugszik Istenben Nyíró János fia, Istók, halála lött Pünkösöd havának 12. napján, anno 1585.” Tehát a kis Istók a házsongárdi temető alapítását követő napon hunyt el.²⁵ Ezt követi a többi, felsorolhatatlanul sok gyermeksíremlék, fiúk, leányok, néha csak egy, néha több együtt, máskor pedig a gyermekágyban elhunyt

¹⁵ WHALEY 1981, 91.

¹⁶ PÉTER 2012/b.

¹⁷ ŁABNO 2011.

¹⁸ LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2006, 382; LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2008, 355.

¹⁹ LŐVEI 2009, 1, 87; 2, 88. kép.

²⁰ MIKÓ 2009, 160–161.

²¹ Rimay a „Pallas magyar ivadékainak” nevezett humanista kör tagjai köré sorolta Istvánffy Miklóst. RIMAY 1992, 14.

²² MIKÓ 1990, 426–427.

²³ ŁABNO 2011, 93–106.

²⁴ HERPEI 1988, 36–38.

²⁵ A sírkő ma a Jelen-kriptába van beépítve. BALOGH 1985, 191. kép; KÖSZEGHY 2005, 64–65.

anyával együtt eltemetett csecsemők sírkövére bukkanunk. A sírfeliratok közhelyein is átüt a „szerelmes” leányok és fiúcskák halála felett érzett „szívbeli keserűség”. A kolozsvári gyermeksíremlékek nem oly kvalitatívok, mint a lengyelországiak, de akad közöttük figurális sírkő is, miként a Széchi Seres István három gyermekét ábrázoló 1646-ból való síremlék: „gondos, jó munka, bár az alakok megalkotásában a legcsekélyebb művészi készség sem nyilvánul meg, azonban e kész minták után faragott ábrázolásokban éppen kezdetlegességük miatt mégis sok bájoság van” – állapítja meg Herepei.²⁶ Talán nem szükséges itt részletesebben szólni azokról a szoros történelmi és kulturális kapcsolatokról, amelyek Erdélyt Lengyelországhoz fűzték. Noha a házsongárdi temető egyszerű sírkövei stílusosan aligha hozhatók összefüggésbe a lengyel reneszánsz gyermeksíremlékekkel, az elhunyt kisdedekről való érzékeny megemlékezés gyakorlata a két országban mindenképp nagyon hasonló volt.

*

Rimay János *Az Úr engem sanyaríta...* kezdetű versét nyilvánvalóan a költő által jól ismert kelet-európai funerális költészet és művészet összefüggésében érdemes szemlélni. Rimay költőként otthonosan mozgott a sírköltészet műfaji keretei között.²⁷ A nagyszabású *Balassi-epicédiumon*²⁸ kívül elkészítette Bocskai István latin sírfeliratát,²⁹ és nagy valószínűséggel ő a szerzője a *Precatio pia...* című gyászkölteménynek is,³⁰ amely feltehetőleg Mantskovit Bálint nyomdász halálát siratja el (Bártfa, 1597). Rimay Jancsika gyászverse szép költemény, de különlegesnek nem mondható. Ha a tárgykörbe illő, igazán rendkívüli alkotásokat szeretnénk olvasni, akkor a Rimayt jó néhány évtizeddel megelőző nagy lengyel reneszánsz költő, Jan Kochanowski *Gyászdalait (Treny, 1580)*³¹ kell olvasnunk. Kochanowski gyermekgyászdalait a lengyel művészettörténet egyértelműen kapcsolatba hozza a gyermeksíremlékek divatjával.³² Ezt a világirodalom remekei közé számító versciklust kislánya, Orsolya, „a bájos és vidám, nem mindennapi gyermek” emlékének szentelte a költő. „Hogyha érdekelték volna egykor a gyerekek / és faragtam volna, mint más, játszani rímeket, / én is irtam volna édes bölcsődalt s mesét, / melytől álom szállja meg a kicsikék szemét, / azt bizony, azt kellett volna, dajkarímeket / szerkesztem, szívhez szóló gügyögéseket! / Jobb lett volna ugribugri versikéket írnom, / mint most drága kisleányom sírja felett sírnom” – így fogalmaz a lírai érzékenység legfinomabb hangján a lengyel költő, Ronsard barátja.³³

²⁶ HEREPEI 1988, 265. Vö. LÖVEI 2009, 1, passim.

²⁷ ÁCS 2005.

²⁸ RIMAY 1994.

²⁹ RIMAY 1955, 88–89; vö. PIRNÁT 1994, 262–263.

³⁰ RIMAY 1992, 185–195, 310.

³¹ PELC 1969.

³² ŁABNO 2011, 51–52, 135, 143.

³³ REJ–KOCHANOWSKI–SĘP SZARZYŃSKI 1980, 141–142. Kochanowski magyar vonatkozásairól lásd: PAPP 1961; BALÁZS 2012.

Kochanowski reneszánsz lírája kétségkívül összetettebb és öntörvényűbb, mint Rimay magyar versírói gyakorlata. A megverselt tartalmak és költői ötletek azonban közösek: „Mint gyümölcskertben, ha anyja nyomdokán kihajt / a piciny olajfa, s indúl és fölfelé tart, / s noha még levele, ága, egy sem ütközik, / vékony indaként szegényke csak kapaszkodik, / ám ha a gyors kezű kertész ott jár s nyeseget / s oldalsarjat, csalánt, burját, tüskét s egyebet, / rögtön ő is elalél és – vesztvén erejét – / lehull, s fonnyad édesanyja lábai előtt: / legkedvesebb Orsolyámnak is ily vége lett” – így szól Kochanowski.³⁴ „Oltoványkámot kivevé” – felel rá Rimay. „Az Úr keze megérintett, / Vége lett örömeimnek: / Lelkem is úgy zsibbadozik, / Mint aki már búcsúzkodik”³⁵ – így kesereg a lengyel költő. „Az Úr engem sanyaríta, / Nyavalyák közé szoríta” – ekként panaszkodik a magyar. Az sem meglepő ezek után, hogy Rimay gyászversének egyetlen magyar párdarabja, Zrínyi Miklós fent említett *Elégiája* – melyet Izsák fiacskája emlékére írt – szintén a mennyei „oltoványka” toposzát variálja: „Tudom, miért köllött most szintén az Urnak / Paradicsom kertiben kis virág Izsák, / Tavasszal ugyanis virágot plántálják, / Űtet is most ültetik kiseded anygalkák. // Virágjában megmarad mindenkor ottan, / Itt penig az földön lett volna hervadtan...”³⁶ Mégis túlzás azt állítani, hogy „a Paradicsomkertbe ültetett kis palánta-áldozat gyöngéd ötletét Zrínyi Rimay János verséből vette”.³⁷ Zrínyi, Rimay, Kochanowski, valamint a Westminster-beli gyereksírfelirat fogalmazója közös kultúrkincsből merítették metaforáikat. Hozzájuk kell vennünk azokat a kolozsvári gyermeksírfeliratokat is, amelyekben azt hangsúlyozták a gyászoló szülők, hogy a kisgyermekek „VIRAGH KOROKBAN” költöztek át a túlvilágra. S feltétlenül ide tartoznak az erdélyi gyermeksíremlékeket (és más sírköveket) díszítő változatos virágmotívumok is, a gyermekkor, az ártatlanság és az öröklét szimbólumai.³⁸

*

Rimayt, Kochanowskihoz hasonlóan, nagyon is „érdekelték a gyerekek”. Erről tanúskodik az a latin nyelvű levél, amelyet most adunk közre.³⁹ A humanista erudícióval megírt episztola címzettje ismeretlen, csupán annyi derül ki róla, hogy szécsényi protestáns (feltehetőleg református) lelkész volt,⁴⁰ akit Rimay a levélben arra

³⁴ Uo. 144.

³⁵ Uo. 154.

³⁶ ZRÍNYI 1914, 357.

³⁷ KOVÁCS 1985, 257. Zrínyi ugyanis csak kéziratból ismerhette volna Rimay versét, hiszen az nyomtatásban nem jelent meg. Persze nem is zárható ki, hogy Zrínyi „kéziratot Rimay-verseket is ismert”, de ezt még nem sikerült bebizonyítani.

³⁸ HERPEI 1988, 119; BALOGH 1985, 186, 187, 272, 274. kép.

³⁹ MNL OL P72 Csáky cs. fasc. 113. A levélre Herner János hívta fel a figyelmet. Csonka Ferenc által készített magyar fordítása megjelent 1992-ben: RIMAY 1992, 216–218. A latin szöveg publikálatlan.

⁴⁰ A Nógrád vármegyei Szécsény mezővárosban evangélikus és református gyülekezet is működött az 1610–1620-as években, bár Payr Sándor szerint Gaál János református lelkész 1616-ban bekövetkezett halála után a reformátusok lelkész nélkül maradtak.

kért, hogy fia későbbre tervezett keresztelőjén a szertartást levezesse és beszédet mondjon. A címzett aligha volt magyar vagy szláv anyanyelvű, mivel Rimay a magyarokkal (humanista barátaival is) mindig magyarul, a szlávokkal pedig irodalmi cseh nyelven levelezett (a lengyelekkel is).⁴¹ A kisgyermek, aki a levél keletkezésekor még három hónapos sem volt, ugyanaz a Jancsika, akinek halálát öt vagy hat évvel később versben siratja majd el Rimay.

Noha ez az episztola, miként minden Rimay-mű, telis-teli van antik allúziókkal és teológiai eszme-futtatásokkal, mégsem tagadható, hogy az egyediség és egyéniség különleges megnyilvánulása. Egyes részeiben pedig olyan érzékenységről és a gyermeki lét iránti különleges figyelemről tesz tanúságot, ami ebben a korban – különösen Magyarországon – valóban ritkaságszámba ment. Ebben a levélben tehát valóban fellelhető az az idioszinkrázia, amit Pirnát Antal – nyilvánvaló túlzással – a kisgyermek verses sírfeliratának tulajdonított.

A levél második részével – amelyben Rimay részletekbe menően kidolgozza a szécsényi lelkész által tartandó keresztelői beszéd vázlatát – most nem foglalkozunk.

Jóval érdekesebb ennél az a szakasz, amelyben a költő a keresztelői szertartás halogatását indokolja. Egyfelől azt a szokványos és különlegesnek éppen nem mondható indokot hozza fel, hogy egy efféle ünnepi szertartás megrendezése komoly erőfeszítést, egyszersmind sok időt is igényel.⁴² Másfelől viszont „kiváló férfiak” és a „legagyafűrtabb teológusok” tanácsára hivatkozik, amikor úgy véli, hogy a szülők ne siessék el a keresztelőt. Mielőtt valamiféle eretnekséget vélnénk felfedezni Rimay szavaiban, vegyük tekintetbe, hogy a költő csupán a keresztelő elhalasztását szorgalmazza addig, amíg a gyermek „testének gyarapodását elméjének gyarapodásával utolérje, és a napok előrehaladásával némiképp összeszedettebb elmével és figyelemmel járulhasson Krisztus zászlaja alá”.⁴³

Az evangélikus lelkész Mattyus János volt ekkoriban. PAYR 1924, 249–250. Ekkoriban, ebben a kontextusban az „orthodox” szó is a helvét irányt jelölte. RIMAY 1992, 315.

⁴¹ A lengyel anyanyelvű Balassa Zsigmondné Zborowski Erzsébettel irodalmi cseh nyelven levelezett a költő. Felesége, Ághy Orsik terhességéről részletesen beszámolt a nagyszonyhoz 1624. június 25-én kelt levelében: „Az én feleségem, mint kegyelmes asszonyának alázatos és tiszteletteljes szolgálatait jelenti, és nagyon köszöni, hogy Ngodnak őt vajjal és egyéb szükséges dolgokkal segíteni és támogatni tetszett. Már harmadik hónapja, hogy méhének gyümölcsét megérezte és minden jel arra mutat, hogy az Úristen fiúgyermekkel fogja megajándékozni, amely vendég érkezését Sz. Mihály nap után fogja várni. Ő maga eléggé élénk és egészséges, jó étvágya van, csak a jobb lába mindennap este felé megdagad és a térde alatti erekben megdagadnak az ércsomók. De ez általában így van a terhes nőknél, akik fiúgyermeket várnak.” (Szalatnai Dezső és Décsi Gyula fordítása.) RIMAY 1955, 412–413.

⁴² A keresztelő időpontja előkelőbb körökben az ünnepség megszervezésének nehézségei miatt gyakran eltolódott. DEÁKY 2006, 331.

⁴³ Rimay itt hasonló mértékletességgel fogalmaz, mint Erasmus tette a témában, akinek műveit – valamilyen mélységben – humanista műveltségű szerzőnk ismerhette, így a levélben említett egyik „agyafűrt teológus” a Rotterdami mestert is rejtheti. Erasmus mindig

Ez a felfogás lényegében harmonizál a keresztség szentségéről (*symbolum*áról) vallott általános protestáns felfogással. A protestánsok – akik nem hittek a keresztleletlenek limbusában, és az eredendő bűnt lemoshatatlannak vélték – a keresztségben is különbözni kívántak a katolikusoktól. Számukra a keresztelés nem jelentette a bűntől való misztikus megszabadulást, és nem is volt az üdvözülés feltétele. Ők inkább a keresztyén közösségbe való befogadásként értelmezték azt (némiképp a zsidó körülmetéléshez hasonlóan), ami történhetett előbb is, de kissé később is. Rimay alighanem erre a protestáns felfogásra utal, amikor a keresztleletlenséget a hívők táborán kívül rekedt állapotként írja le.⁴⁴

Az azonban mégis különös, hogy a keresztségre való alkalmasságot Rimay összekapcsolja a gyermek szellemi képességeinek fejlődésével, elméleti gyarapodásával. Mintha azt sugallaná, hogy az az igazi keresztség, amelyben a gyermek önként, tiszta elhatározással, saját akaratából lép be a közösségbe. Ezért (is) foglalkoztatja annyira a gondos apát a gyermek szellemi fejlődése. Erről szól a levél alighanem legérdekesebb része.

Rimay úgy írja le a bájos kisdedet, mint akinek „természetes hajlama teljességgel a folyamatos szemlélődésre és a képzelet játékára van berendezve, aminek tágas szobácskái első és hátsó koponyáján is látszanak”. Vajon mik lehetnek ezek az agykoponyában lévő szobácskák, kamrácskák (*cellulae*)? Talán meglepően hangzik, mégis igaz: Rimay a velünk született eszmék (*ideae innatae*) filozófiai kérdésköréhez szól hozzá itt, vagyis arra kíváncsi, hogy az ember születésekor rendelkezik-e bizonyos alapfogalmakkal vagy alapkészségekkel, és ha igen, melyek ezek, és hogyan viszonyulnak azokhoz az ismeretekhez, amelyekre tapasztalás útján teszünk szert.⁴⁵ Persze még mielőtt feltételeznénk, hogy Rimay János a kartézianizmus vagy a felvilágosodás filozófiáját előlegezi, tekintetbe kell vennünk, hogy az úgynevezett *innatizmus*ról való gondolkodás az ókortól fogva folyamatosan jelen volt az emberi gondolkodásban, Descartes, Leibniz vagy Locke nem kialakítói, hanem újszerű alkalmazói voltak az amúgy évezredek sémáknak.

Abban (egészen John Locke-ig) többé-kevésbé mindenki egyetértett, hogy az ember már születésekor birtokában van bizonyos eszméknek. A vita arról folyt, hogy

---

a kereszténység belső, spirituális megélésének és megértésének a szükségességét hangsúlyozta, a csecsemőkori kereszteletről pedig egyértelműen úgy gondolta, hogy egy később kialakult gyakorlat csupán. Mindazonáltal nem vetette el, csak – Rimayhoz hasonlóan – aláhúzta, hogy nem feltétlenül érdemes alig párnaposan hideg vízben megfürdetni a kisdedeket, illetve azt is hangsúlyozta, hogy önmagában a keresztség külső szertartása nem elég a megváltáshoz. A témáról részletesen a Máté evangéliumához és az Apostolok cselekedeteihez írott parafrázisban értekezett, de egyik legnépszerűbb művében a *Colloquiában* is felbukkan a kérdés, magyarul lásd a *Halevés* c. dialógusát: ERASMUS 2012, 160. Erasmus ilyen nézeteire – nem meglepő módon – az anabaptisták hivatkoztak előszeretettel, így az sem csoda, hogy Rimay nem nevesíti, kikre is hivatkozik, ill. nem bocsátkozik a probléma mélyebb kifejtésébe, vö. BIETENHOLZ 2009, 236–238.

⁴⁴ Erre vonatkozóan – a lutheránus gyakorlatot is ismertelve – jó áttekintést és bőséges irodalmat nyújt: SPIERLING 2005.

⁴⁵ Ebben a kérdésben egy invenciózus tanulmányra támaszkodtunk: MILLER 2001–2002.

ezeket az ideákat (pl. Isten vagy a jó és a rossz fogalmát) teljesen körülhatárolt tartalmakként vagy afféle hajlamok, diszpozíciók formájában kell elképzelni.⁴⁶ A két álláspontnak számtalan variációja létezett és bizonyosak lehetünk abban, hogy Rimay közel ezerkötetes könyvtárában megvoltak azok az ókori és kortárs szakmunkák, amelyekben rátalálhatott a gyermeki értelem fejlődéséről szóló számára hasznosítható elméleteknek.

Rimay kora ifjúságától fogva elkötelezte magát a sztoikus filozófiának,⁴⁷ nyilvánvaló, hogy ezúttal is a sztoikusoktól merített. Konkrét szövegpárhuzamokat egyelőre nem sikerült kimutatni, de a velünk született eszmékről Rimay által előadott nézetek leginkább kedvenc ókori filozófusának, Senecának a nézeteit visszhangozzák. Seneca szerint a természet belénk táplálja a tudás magvait, tehát bizonyos kezdetleges fogalmak birtokában születünk, melyeket a neveltetés és a tapasztalatok növelnek bennünk naggyá: „Most hát megint arra térek, amiről hallani vágyasz: hogyan jutott el hozzánk legelőször a jó és az erényes ismerete? Erre a természet nem tanított meg. Csak a tudás magvait hintette belénk, a tudást nem.”⁴⁸

Pontosan ez az, amiről Rimay beszél. Az agyban lévő cellák alighanem ezek a senecai „magok”, vagyis diszpozíciók, melyek a tapasztalatok, jelen esetben a képi benyomások útján töltődnek fel igazi tartalommal: „Hozzáteszem, hogy a házban valamennyiünket külön-külön felismeri, engem pedig valamilyen különös érzékkel úgy észrevesz mindig, hogy tüstént vidáman tapsikolni kezd és ha rámosolygok, bájosan és készségesen visszanevet [...] Elbűvölik a képek, festmények, festett szőnyegek és függönyök, amelyeknek vonalait és alakjait kíváncsian nézegeti és figyelmesen szemléli.”

Rimay tehát nem mond többet, mint amit a sztoikus filozófia klasszikusaiból kiolvasott. Az azonban rendkívüli újdonság, ahogyan ezeket az elgondolásokat egy konkrét esetben, saját kisfiának megfigyelésekor alkalmazza. Az pedig egyenesen példátlan, ahogyan képek, szőnyegek, függönyök segítségével befolyásolni, elősegíteni, siettetni próbálja a gyermeki tapasztalás folyamatát. Nemcsak kifürkészni, hanem befolyásolni is igyekszik Isten és/vagy a természet működését. Végző soron a sokszor félreértett és félreértelmezett Philippe Ariès sem mond mást: „A gyermek felfedezése a 13. században veszi kezdetét, s első lépéseit végigkísérhetjük a 15. és 16. század művészettörténetében és ikonográfiájában. Igazán gyakori és jellegzetes tanúbizonyságait azonban csak a 16. század végén és a 17. században látjuk.”⁴⁹ Ebben a vonatkozásban Rimay már mindenestül a 17. század embere, aki a csecsemőt a saját „magjának” (és nemcsak Istenének) tekinti – ez is indokolja az apai gondoskodás és odaadás mély őszinteségét.

⁴⁶ Uo. 167–158.

⁴⁷ BENE 2011; BENE 2012; ÁCS 2014.

⁴⁸ Ep. 120.4; L-S 60EI. SENECA 2002, 586. (Kurcz Ágnes fordítása.) Vö. MILLER 2001–2002, 173.

⁴⁹ ARIÈS 1987, 54.

A levelet – CSONKA Ferenc fordításának felhasználásával – PETNEHÁZI Gábor átírásában és fordításában közöljük.

Reverende Domine et amice mihi
observande,
Salute et officiorum meorum promptis-
sima oblatione praemissa.

Tisztelendő uram és nagyra becsült ba-
rátom,
készséges szolgálataimat ajánlom min-
denekelőtt és üdvözöllek.

Placuit divinae dispensationi sobo-
lescendae progeniei meae stirpem tenel-
lulam producere et coniugem meam pu-
erperio refluere, quae sexto transacti
Octobris die foetum masculum enixa sol-
licitae nutricis munia quoque obeundo,
hunc ipsum infantulum suum Deo adi-
utore feliciter hucusque lacte suo pavit et
nutrivit. Is iam trimestra aetatis suae de-
cursum illo ipso die Dominico (!) vita
concomitante est completurus, qui pro-
ximo imminenteni natalem Christi Sal-
vatoris diem subsequetur. Ac recte qui-
dem et plane pro voto meo accidit, quod
quem eram ipsi Domino conservaturus,
et laudi et nomini suo consecrato quoque
die nasceretur. Contigit etiam quod signo
Leone illum ipsum diem occupante, so-
larem eius axem regeret, hinc itaque et
Iovius et Phoebus et Leoniceus cog-
nominari merito ille poterit. Quibus qui-
dem ex accidentibus fausta quaeque illi
eventura esse subodoror, qui vel nunc
etiam radiantes ingenii dices ad miracu-
lum usque praeferat, docilem item flexi-
bilemque in voluntati nostra exsequ-
enda naturae bonitatis impulsu ultra
aetatem se praestat, eo quidem usque,
ut amoenitates et delicias, quas recip-
roce festivus blandulusque ille promit,
nullis taediis intermisceat, et vix aliquid

Az isteni gondviselésnek hála, nemzet-
ségem továbbvitelére szánt aprócska
sarjadékom kikelt, és feleségem is kezd
felépülni a szülésből, miután múlt ok-
tóber hatodik napján fiúgyermeknek
adott életet és a gondos dajka szerepét
is átvéve, ugyanezt a kisdedet azóta is
saját tejével óvja és táplálja, Isten segít-
ségével. A fiú, ha az élet elkíséri, éppen
azon a vasárnapon tölti majd be a há-
rom hónapos kort, ami a Megváltó
Krisztus közeledő születésnapja után a
legelső.⁵⁰ Nagyon is helyesen van így,
és különben nem is kívánhattam volna,
hogy akit Istennek szántam, az éppen
az Ő nevére és dicsőségére szentelt na-
pon szülessen meg. Ha ezután még azt
is megérjük, hogy ugyanez a nap az
oroszlán jegyébe lép és égi szekerének
rúdját visszafordítja, akkor méltán ne-
vezhetjük majd Ioviusnak, Phoebus-
nak, vagy Leoniceusnak is.⁵¹ Ezekből
az egybeesésekből csupa jót jósolok
neki, s már most is szinte csodaszámba
megy elméjének sugárzó gazdagsága.
Jó természetének hála, akaratunk telje-
sítésében korát megelőzően hajlékony-
nak és tanulékonynak bizonyul, oly-
annyira, hogy a kellemben és gyönyörű-
ségben, amit hol vidáman, hol hízelegve
előad, semmiféle visszatetsző dolgot

⁵⁰ 1624. december 29.; október 6. szintén vasárnapra esett.

⁵¹ Vagyis, ha megéri a nyarat, amikor a napok már elkezdnek rövidülni (tehát féléves lesz), akkor a nyári égbolt uralkodó csillagairól is el lehet nevezni. Iovius = juppiteri; Phoebus = appollóni ill. napos; Leoniceus = oroszláni.

non se dignum edat. Addam, quod omnes nos domesticos singillatim inter noscet, et me praesertim exquisita quadam discretionem sic observat, ut mihi alacer iugiter applaudat, et ridenti semper cum amoenitate pronus arrideat. Naturae inflexionem totam ad contemplationem et imaginationem continuandam habet dispositam, cuius utriusque amplissimas cellulas in sincipite et occipitio suo praefert; imagines, picturae, tapetia et aulaea coloribus tincta in deliciis ei sunt, quae singula per membra et lineamenta sua curiose prospectat et intentissime lustrat.

Unum ei hactenus defuit ac deest, ut nondum baptismi symbolo tinctus extra fidelium castra aliquatenus constitutus degat, nec in eo tamen statu absque consilio insignium virorum et citra placitum acutissimorum theologorum interea detinetur, quibus placet, ut non statim a primis et calentibus sordibus, necdum bene eloto materni sanguinis profluvio ad tantum decus assumendum praecipitent parentes suos infantulos, praesertim quibus firma valetudinis incrementa et indicia prominent. Qualibus quidem vitalibus rudimentis et functionibus quod Dei benedictione satis esset munitus, sic meus etiam infantulus volui ut corporis incremento, incrementa mentis quoque adipisceretur, et spacio dierum provecior factus, compos etiam aliquantulum discretionis et rationis sub Christi vexillum mittendus prodiret, quem tamen quotidie manibus meis sublato tutelae et providentiae divinae precibus meis offerre soleo,

nem kever, és alig tapasztalni tőle olyat, ami ne lenne hozzá méltó. Hozzáteszem, hogy a házban valamennyiünket külön-külön felismeri, engem pedig valamilyen különös érzékkel úgy észrevesz mindig, hogy tüstént vidáman tapsikolni kezd és ha rámosolygok, bájosan és készségesen visszanevet. Természetes hajlama teljességgel a folyamatos szemlélődésre és a képzelet játékára van berendezve, aminek tágas szobácskái első és hátsó koponyáján is látszanak.⁵² Elbűvölik a képek, festmények, festett szőnyegek és függönyök, amelyeknek vonalait és alakjait kíváncsian nézegeti és figyelmesen szemléli.

Csupán abban szenvedett mindezidáig és szenved még most is hiányt, hogy a keresztség jegyétől még érintetlen és a hívők táborán kívülrekedve éldegél. Igaz, ez az állapot nem ellenkezik sok kiváló férfiú tanácsával és a legagyafúrta teológusoknak sincs kedve ellenére, már akiknek az a véleményük, hogy a szülők ne rohanjanak hanyatt homlok a szinte még gőzölgő és az anya véréből meg sem tisztított csecsemőjükkel egy ekkora tisztesség felvételére, különösen azok nem, akiknél az életerő gyarapodása és az egészség szilárdsága szembeötlő. S mivel az éltető erővel és energiával Istennek hála az én fiacskám is kellően fel van vértezve, azt akartam, hogy testének gyarapodását elméjének gyarapodásával utolérje, és a napok előrehaladásával némiképp összeszedettebb elmével és figyelemmel járulhasson Krisztus zászlaja alá. S minden nap imádkozom, hogy az isteni gondviselés vegye védelmébe, és azt

⁵² Vagyis arányos és kellő méretű volt a kisfiú koponyája, amiből Rimay – a mai szülőkhöz hasonlóan – a gyermek okosságára következtetett.

vota mea praeferendo, ut coelestibus pariter et civilibus cunctis virtutibus locupletatum ad gloriam maiestatis suae divinam propagandam vegeta valetudine conservare praeseverat.

Altera prorogati baptismi causa hinc emergit, quod quos compadres convocare institui, ipsis remote et distractis inter se intervallis degentibus impendenti itinerum difficultate conveniendi commoditas deest, exspectanda igitur videtur esse illa occasio, quae ipsorum compendio subserviat et opportune illos coniungat.

Decrevi autem Te vir reverende ad administrandum et exsequendum baptismatis ritum adhibere cum instituenda concione, quae dignitatem et necessitatem baptismatis recenseat. Dignitas prior erit petenda et auspicanda ab ipso baptismatis institutore et autore, cuius sanguine mundificamur interne; altera dignitas ab utilitate, quam eximia et inestimabilia dona hoc simplici et elementari symbolo in nos deriventur. Inserendum praeterea erit militiam esse certe minosam et onerosam universam vitam nostram in praesenti hoc saeculo, nec posse nos in hac militia absque certo, forti et invicto duce ductoreque experientissimo cum infensissimis animae et corporis hostibus nostris congruere. Fortiorem autem et invincibiliorem ducem et ductorem non alium quemquam posse nos habere, quam qui sui oblatione expiatis mortalium sceleribus prostrata item et devicta morte subactoque diabolo repagula inferni quoque confregit quique trophaea sua in coelis latuit, sub cuius coeleste vexillum hoc symbolo tincti aggregamur et castris ipsius admittimur, extra cuius valla nulla securitas, nulla victoria,

kívánom neki, hogy az égi és ugyanígy valamennyi földi erényben is gazdagodva maradjon meg tartósan jó egészségben s hirdethesse Isten magasztos dicsőségét.

A keresztelés halasztásának másik oka abból ered, hogy a rokonaim, akiket meg akartam hívni, maguk is igen messze élnek egymástól és az utazást nemcsak az utak állapota, de az időjárás is nehezíti, vagyis ki kell várni az időt, amikor nekik a legkedvezőbb lesz útra kelni és valamennyiüknek megfelelni.

A keresztelő szertartás levezetésére és az ünnepi beszéd megtartására pedig, amely a keresztség szükségességét és méltóságát tekintené át, téged választottalak, tisztelendő uram. Ezt a méltóságot legelőbb is a keresztelés bevezetőjéből és feltalálójából kell levezetni és hirdetni, akinek vére által bensőnkben megtisztulunk; a második méltóságot az a hasznosság jelenti, amely ezen az egyszerű és alapvető jelképen keresztül olyan felmérhetetlen és kiemelkedő adományokban részesít bennünket. Azt is bele kell szőni, hogy egész életünk valóban veszedelmes és fáradtságos vitézkedés, különösen ebben a században, és e háborúságban a testünket és lelkünket fenyegető ádáz ellenséggel csak akkor bocsátkozhatunk harcba, ha biztos, bátor és győzhetetlen vezérünk és tapasztalt vezetőnk velünk van. Bátrabb vagy győzhetlenebb vezetőnk és vezérünk pedig nem lehet más, mint aki áldozatával megváltotta a halandók bűneit, legyőzte a halált, megadásra kényszerítette a sátánt, összetörte a pokol kapuit, győzelmi jeleit felvitte a mennybe; e jellel megfestve

nulla certa salus esse potest. Horum autem omnium complementum quoniam in Christo salvatore sit nobis a divina providentia ordinatum, incumbit nos toto animi impetu ea cura implicari, ut a Christo proposito militiae suae baptismatis symbolo insigniti castris eius inferamus.

az ő égi zászlaja alá gyűlünk és az ő táborába nyerünk bebocsátást, amelynek sáncain kívül nincs biztonság, nincs győzelem és nincs biztos megváltás sem. S mivel ezek beteljesülése Krisztus megváltóban az isteni gondviselés által lett ránk szabva, nekünk teljes lélekkel azon kell fáradoznunk, hogy a Krisztus által a katonáinak rendelt kereszttség jelével felvértezve szálljunk az ő táborába.

Maiorem in modum itaque Te vir reverende rogo et obtestor, ut posteaquam de die et termino exsequendae huic rei praefiniendo per me temporis commoditate certior factus fueris et accersendus ad illum litteris meis postea exstiteris, minime difficilem in apparendo et nos conveniendo vel pro officii tui ratione Te nobis sis praestaturus. Quemadmodum enim praecipitatum, ita intempestivam etiam nollem fieri hanc peractionem. Expectabis igitur praeparatus meas indicatorias et invitorias non inopportune. Vale. XX. decembris 1624.

Nagyon kérlek tehát és esedezem tisztelendő uram, hogy ha majd a dolog lebonyolítására kiválasztott napról és időpontról alkalmas időben értesíttelek és levelemben erre meghívtalak, ne habozz eleget tenni úgy a meghívásnak, mint pedig kedvünknek, hiszen ezzel a kötelességedet is teljesíted majd. Ahogy ugyanis elsietni nem akartam, úgy túlságosan halogatni sem akarom ezt a szertartást. Várj tehát felkészülten az értesitésemre és a meghívómra, amelyeket alkalmas időben megkapsz majd. Ég áldjon. 1624. december 20.

Reverendam dignitatem tuam reverens.

Tisztelendő méltóságod tisztelője:

J. Rimainus

Rimay János

BIBLIOGRÁFIA

Ács 2001

Ács Pál: A Balassi-imitáció elmélete és gyakorlata Rimay János műveiben. In: Uő: „Az idő ósága.” *Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*. Budapest, 2001, Osiris, 32–51.

Ács 2005

Ács Pál: „Egy út készítettik”. Balassi Bálint apoteózisa Rimay János Epicédiümában. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 109. 2005. 205–221.

ÁCS 2014

ÁCS Pál: A hallgatás művészete. Rimay János és az újszoikus ars dissimulandi. In: Uő: *Átszitált idő. Tinóditól Tandoriig*. Budapest, 2014, Kalligram, 95–116.

ARIÈS 1987

ARIÈS, Philippe: *Gyermek, család, halál*. Ford. Csákó Mihály–Szapor Judit. Budapest, 1987, Gondolat.

BALÁZS 2012

BALÁZS Mihály: Jan Kochanowski és Balassi Bálint. *Tiszatáj*, 66. 2012. 5. 1–16.

BALOGH 1985

BALOGH Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*. Budapest, 1985, Magyar Tudományos Akadémia, Művészettörténeti Kutatócsoport.

BENE 2011

BENE Sándor: Rimay Múzsája. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 115. 2011. 271–339.

BENE 2012

BENE Sándor: Rimay vindicatus. Rimay János Justus Lipsiushoz írott leveléről. In: *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*. Szerk. KECSKEMÉTI Gábor–TASI Réka. Miskolc, 2012, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 139–188.

BIETENHOLZ 2009

BIETENHOLZ, Peter G.: *Encounters with a Radical Erasmus: Erasmus' Work as a Source of Radical Thought in Early Modern Europe*. Toronto, 2009, University of Toronto Press.

DEÁKY 2006

DEÁKY Zita: Keresztelő. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*. 5. Szerk. KŐSZEGHY Péter–TAMÁS Zsuzsanna. Budapest, 2006, Balassi, 331–333.

ERASMUS 2012

ERASMUS, Rotterdami: *Beszélgetések a keresztény vallásról*. Ford. Petneházi Gábor. Szeged, 2012, Lazi.

HALLMARK 2010

HALLMARK, Rufus: *German Lieder in the Nineteenth Century*. London, 2010, Routledge.

HEER 1968

HEER, David M.: Economic Development and the Fertility Transition. *Daedalus*, 9. 1968. 447–462.

HEREPEI 1988

HEREPEI János: *A házsongárdi temető régi sírkövei. Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez*. Budapest, 1988, Akadémiai.

IMHOF 1992

IMHOF, Arthur E.: *Elveszített világok. Hogyan gyúrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen*. Ford. Gellériné Lázár Márta. Budapest, 1992, Akadémiai.

KŐSZEGHY 2005

KŐSZEGHY Péter [Lux Etelka álnéven]: Házsongárd. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*. 4. Szerk. KŐSZEGHY Péter–TAMÁS Zsuzsa. Budapest, 2005, Ballasi, 63–76.

ŁABNO, 2011.

ŁABNO, Jeannie: *Commemorating the Polish Renaissance Child. Funeral Monuments and their European Context*. Farnham, 2011, Ashgate.

LŐVEI 2009

LŐVEI Pál: *Posuit hoc monumentum pro aeterna memoria. Bevezető fejezetek a középkori magyarország síremlékeinek katalógusához*. Akadémiai doktori értekezés, Budapest, 2009, 1–2.

LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2008

LUDIKOVÁ, Zuzana–MIKÓ Árpád–PÁLFFY Géza: A turócszentmártoni Szent Márton-templom késő reneszánsz és barokk funerális emlékei (16–17. század). *Művészettörténeti Értesítő*, 57. 2008. 2. 353–375.

LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2008

LUDIKOVÁ, Zuzana–MIKÓ Árpád–PÁLFFY Géza: A lőcsei Szent Jakab-templom reneszánsz és barokk síremlékei, epitáfiumai és halotti címerei (1530–1700). *Művészettörténeti Értesítő*, 55. 2006. 2. 327–410.

MIKÓ 1990

MIKÓ Árpád: Ianua mortis. Nicasius Ellebodus (1535–77) síremléke. Adalék a Radéczi-kör műpártolásához. In: *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szerk. GALAVICS Géza–HERNER János–KESERŰ Bálint. Szeged, 1990, József Attila Tudományegyetem, 419–429.

MIKÓ 2009

MIKÓ Árpád: *A reneszánsz Magyarországon*. Budapest, 2009, Corvina.

MILLER 2001–2002

MILLER, Jon: Innate Ideas and Grotius. *Grotiana* (New Series), 22–23. 2001–2002. 157–175.

ÖTVÖS 1997

ÖTVÖS Péter: Zrínyi Miklós cím nélküli verseiről. In: *„Mint sok fát gyümölcs-csel”*. *Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére*. Szerk. ORLOVSZKY Géza. Budapest, 1997, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 34–42.

PANOFSKY 1966

PANOFSKY, Erwin: *Tomb Sculpture. Its Changing Aspects from Ancient Egypt to Bernini*. New York, 1966, Harry N. Abrams Inc.

PAPP 1961

PAPP Géza: Ismeretlen Kochanowski-fordítások a 16–17. századból. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 65. 1961. 328–340.

PAYR 1924

PAYR Sándor: *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története*. I. Sopron, 1924, s. n.

PELC 1969

„*Treny*” *Jana Kochanowskiego*. Szerk. PELC, Janusz. Warszawa, 1969, Czytelnik.

PÉTER 1996

PÉTER Katalin: A gyermek első tíz esztendeje. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. „adott Isten hozzánk való szeretetéből... egy kis fraucimmerecskét nekünk”. Szerk. Uő. Budapest, 1996, MTA Történettudományi Intézete, 15–50. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok. 19.)

PÉTER 2012

PÉTER Katalin: *Magánélet a régi Magyarországon*. Budapest, 2012, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet.

PÉTER 2012/a

PÉTER Katalin: Jobbágygyermekről a kora újkori Magyarországon. In: PÉTER Katalin: *Magánélet a régi Magyarországon*. Budapest, 2012, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 117–136.

PÉTER 2012/b

PÉTER Katalin: Szerelem, házasság a Hajnal-határtól keletre. In: PÉTER Katalin: *Magánélet a régi Magyarországon*. Budapest, 2012, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 137–158.

PIRNÁT 1994

PIRNÁT Antal: Rimay János: Az Úr engem sanyaríta. In: *Klaniczay-emlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*. Szerk. JANKOVICS József. Budapest, 1994, Balassi, 261–269.

REJ–KOCHANOWSKI–SĘP SZARZYŃSI 1980

Mikołaj Rej, Jan Kochanowski, Mikołaj Sęp Szarzyński versei. Szerk. PÁLYI András. Budapest, 1980, Európa.

RIMAY 1955

Rimay János összes művei. Szerk. ECKHARDT Sándor. Budapest, 1955, Akadémiai.

RIMAY 1992

Rimay János írásai. Szerk. ÁCS Pál. Budapest, 1992, Balassi. (Régi Magyar Könyvtár. Források 1.)

RIMAY 1994

RIMAY János: *Epicédium a Balassi fivérek, Bálint és Ferenc halálára.* Vizsoly, Mantskovit, 1596. Faksimile kiadás. Szerk. ÁCS Pál. Kísérő tanulmány PIRNÁT Antal és mások. Budapest, 1994, Balassi.

SENECA 2002

Seneca prózai művei. 1. Szerk. TAKÁCS László. Budapest, 2002, Szenzár.

SPIERLING 2005

SPIERLING, Karen E.: *Infant Baptism in Reformation Geneva. The Shaping of a Community, 1536–1564.* London, 2005, Ashgate.

THURZÓ 1876

Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez Czobor-Szent-Mihályi Czobor Erzsébethez. Kiad. Id. Gr. ZICHY Edmund, 2. 1601–1616. Budapest, 1876, Athenaeum Társulat.

WHALEY 1981

WHALEY, Joachim. Symbolism for the Survivors: Disposal of the Dead in Hamburg in the Late 17th and 18th Century. In: *Mirrors of Mortality. Studies in the Social History of Death. Studies in the Social History of Death.* Ed. Idem. London, 1981, Routledge, 80–105.

ZRÍNYI 1914

Gróf Zrínyi Miklós művei. Szerk. NÉGYESY László. Budapest, 1914, Franklin Társulat.

ÉRTELMISÉGI APÁK A 16. SZÁZADBAN

ALMÁSI GÁBOR

Doktori kutatásaim idején sokat beszélgettünk Péter Katalin tanárnővel – aki a Közép-Európai Egyetemen volt témavezetőm – gyermekekről, nevelésről, családról. Nekem abban az időben született az első fiam, és ebből kifolyólag is érdekelt a téma, Tanárnőt a történeti távlatok is foglalkoztatták, bár erről nekem akkor nem sokat beszélt. Fogalmam sem volt arról, hogy a magyar tudományos életben mennyire úttörőnek számítanak a kora újkori gyermekkor iránti kutatásai, amelyeknek természetes folyományuk volt az anyaság (és apaság) iránti érdeklődése.¹ Arra sem volt rálátásom, hogy az apaság kérdése úgy általában mennyire marginális a nemzetközi kutatásban.²

Péter Katalin rengeteg munkával, főként arisztokrata és főnemesi levéltári hagyatékokból ásta elő azokat a sokszor töredezett adatokat, amelyekre a kora újkori magyarországi családi életre vonatkozó eszmefuttatásait építette. Hasonló mennyiségű és minőségű adatokkal a 16. századi kisnemesi vagy városi, polgári apákra vonatkozóan már nem rendelkezünk, hogy az anyákról már ne is beszéljünk. A parasztság családi életéről pedig már csak egészen más jellegű források szólnak. Péter Katalin a parasztság kutatásában is élen járt és jár, és reméljük, folyamatban lévő kutatásai még számos izgalmas meglepetést tartogatnak.

A 16. századi értelmiségi apák iránti kíváncsiságomat Dudith Andrásra és Zsámboky Jánosra vonatkozó doktori kutatásaim során nem igazán tudtam kielégíteni.³ Zsámbokynak két lánya volt és egy fia, akit német egyetemeken taníttatott, a jelek szerint orvos lett belőle. Gyermekeiről azonban nem esik szó a leveleiben. A jóval vagyonosabb Dudithnak élete végén még hét gyermeke van életben. Dudith is szűkszavú, leginkább csak a tanítással kapcsolatos problémái és kérdései miatt véli úgy, hogy fiai említésre méltók latin levelezésében: ki legyen a házi tanító, hova küldje őket külföldre tanulni? Ezek a szokásos kérdések, amelyekről humanista levelezésekben gyermekek kapcsán még leginkább olvashatunk. Lányokról, lányokra vonatkozó kérdésekről legfeljebb a kiházasítás miatt esik szó, ha egyáltalán szó esik. Dudith lányairól szinte semmit sem tudunk. Halálukról is, mint látni fogjuk, csak

¹ PÉTER 2001. Ld. még PÉTER 1989 és PÉTER 2002.

² Természetesen messze túlzó lenne azt állítani, hogy az apaságról nincs semmilyen irodalom. Az erre vonatkozó kutatások többnyire a gyermekkorra vagy a családra, illetve a háztartásra vonatkozó irodalomban lelhetők fel. Kiinduláspontként ajánlom: OZMENT 1983; OZMENT 2001; MILLER–YAVNEH 2011. Ritkaságnak számít azonban a források alapján a valós helyzetre vonatkozó, és nem az elméleti fejtegetésekből kiinduló kutatás.

³ ALMÁSI 2009.

röviden és egy sztoikus keresztény gondolkodóhoz illően emlékezik meg. Annál feltűnőbb hát az a levél, amelyet Paolo Manuzio, velencei barátja küldött neki. Ebben Manuzio – akiről szintén lesz még szó – arról tájékoztatja örömeiben, hogy újszülött fia már félig-meddig rámosolygott. Ilyet le lehet írni? – kérdeztem magamtól még doktori tanulmányaim idején. Dudith ugyan dicséri „bensőleg és külsőleg is szép” gyermekeit, de ennél tovább nem megy, az egyébként is szűkszavú és lakonikus Zsámboky pláne nem. Annál többször emlegeti Dudith az első felesége iránti szerelmét és halála miatti bánatát, és valószínűleg nem csak azért, mert mint aposztata püspök házasságáért meglehetősen magas árat fizetett, hanem mert valóban így érezte. Már javában második feleségével él, de első feleségét (aki harmadik gyermekük szülésébe halt bele) még mindig úgy emlegeti, mint az igazit.

Traumák, kihazasíttatás, nevelés, oktatás – ezek a fő témák, melyek mentén a gyermekek szóba kerülnek a humanista levelezésekben. Ezek alapján is látni lehet, hogy aggódó értelmiségi apákból a 16. században sem volt hiány, sőt volt, aki, mint a tanulmány végén idézett Jan Kochanowski, gyermeke elvesztése feletti bánatát versbe öntötte. Ezeket a Kochanowski-verseket még szintén doktori tanulmányaim idején fedeztem fel, és ha jól emlékszem, Tanárnőnek ki is fénymásoltam. A szórványos 16. századi forrásokból kiderül, hogy olyan apák is szép számmal voltak, akik nem csak fiaik oktatásába fektettek időt és energiát, hanem ugyanennyire komolyan vették lányaik taníttatását is. Ilyen volt például Thomas More, akinek legidősebb lányából, Margaretből (becenevén Megből) akár kiváló bibliafordító is lehetett volna, ha a korban lettek volna női bibliafordítók (Margaret Erasmus Miatyánk magyarázatát lefordítja angolra és ki is adja), de bibliafordítók még férfiben is ritkaságszámba mentek. Margaret Roper egyike volt a kivételesen képzett 16. századi nőnek. Latin tudása állítólag olyan kiváló volt, hogy Erasmus egyik szövegközlésében is képes volt hibát találni. Margaretnek azonban érzelmi intelligenciája is rendkívüli lehetett, hiszen a More halála előtti években ő jelentette a legfontosabb társat a később mártírsorsot vállaló humanistának.⁴

Az elmúlt évtizedek hallatlan élénk gender kutatásaink köszönhetően sokat tudunk már a „nők reneszánszáról”, vagyis néhány Margarethez hasonló kiemelten művelt nőről, feminizmusuk megnyilvánulásairól, hatásáról és határainról. Egyre többet tudunk általában a nők helyzetéről és megítélésük változásairól, családi szerepükről, anyaságukról, sőt már a férfiasság kultuszáról és a nőgyűlöletről is egyre több kutatás szól. Egyértelmű, hogy Itáliában a 15. századtól kezdve (máshol csak a 16. századtól) a nemi szerepek terén valami változóban volt. Amikor Campanella végigtekintí, miért is oly különleges a 16. század, a könyvnyomtatás és más technikai újítások, a reformációk, az égi és földi felfedezések mellett a női uralkodók megjelenését hozza fel érvként. Itáliában a 16. század elejére érik be az a reneszánsz udvari kultúrában végbe menő változás, amely a nőekkel szembeni „udvariasságot” (a szó minden értelmében) alapvető elvárássá teszi a jó modorú úriemberek körében, családi származástól függetlenül. Ennek a folyamatnak a legismertebb mérföldköve Castiglione, *Il cortegiano* című műve a század első negyedéből, melyet a népnyelvi

⁴ GUY 2009.

női irodalom felvirágozása, a nők szépségét, nemességét, kiválóságát vagy intelligenciáját dicsérő traktátusok vagy a Boccaccio-féle nőkatalógusok elterjedése és a megannyi nőt megcélzó vagy nőkről szóló műfaj kibontakozása követ. A nők nemcsak hogy megjelennek a modern anyanyelvi irodalom új témái között – sőt elvértve komoly témájú értékezők szereplőivé is válnak és gyarapítják a művelt olvasóközönség számát –, hanem írásműveikkel (elsősorban verseikkel) egyre gyakrabban jelennek meg a nyilvánosság előtt is, bár a hagyományos férfiműfajokban (a politika, a filozófia vagy a tudományok terén) még csak elvértve találunk női szerzőket. E tanulmány egyik főhőse, Sperone Speroni is női főszereplőt választ szerelemről szóló dialógusában, és művét feltehetőleg eleve vegyes, női-férfi közönségnek szánja. Itáliában a nők reneszánsza a század vége felé – mint általában a reneszánsz – lehanyaglik, és az „udvariasság” kultúrája helyén utat tör magának a rejtett vagy nyílt nőgyűlölet.⁵

A nemi szerepek 16. századi reneszánszának eredményeképp új férfiszerepek is megjelennek, különösképpen az értelmiség köreiben. Ebben a folyamatban a középkori tudós alakja erőteljes újraíródik, és megjelenik a házasság életet élő modern tudós (vagyis professzor, humanista, lelkes, vagy általában művelt férfi), aki a korábbi monasztikus élethez köthető asszociációktól tudatosan elhatárolja magát és a szerzetesi habitust újragondolva egy sokkal komplexebb férfi szerepkör kidolgozásán fáradozik. A cölibátust tehát nemcsak a protestáns egyházban utasítják el, hanem a laikus egyetemeken és más értelmiségi szerepkörökben is a házasság válik a normává.⁶ Ez a folyamat bizonyos országokban és bizonyos társadalmi csoportok számára viszonylag hirtelen zajlik le, ebből következően gyakori a kísérletező jellegű szerepkeresés. Gondoljunk csak Dudith Andrásra, aki a cölibátussal járó egyházi karrierért soha sem rajongott, és aki vállalva a botrányokat és politikai következményeket egy lengyel udvarhölgy iránti szerelme kedvéért otthagyja a püspöki pályát és családot alapít. De ennél ismertebb és kézenfekvőbb példa is akad, a szerzetesből egyházi reformátorrá vált Luther Márton.

Az alábbiakban öt 16. századi értelmiségi „apukáról” szeretnék részletesebben beszélni. Olyan forráscsoportokra támaszkodom, amelyek néha egészen kivételesnek tűnnek, különösen magyar szemmel. Elsősorban arra törekszem, hogy a forrásokat beszéltessem, az értelmezést, az elméleti kérdések felvetését és a konklúziók levonását igyekszem az olvasóra hagyni. Az öt kivételes apuka Luther Márton, Sperone Speroni, Paolo Manuzio, Dudith András és Jan Kochanowski.

Luther Márton (1483–1546)

Ha valakit minden tekintetben kísérletezőnek tekinthetünk, az Luther Márton, akinek a családi életéről és apaságáról kivételes mennyiségű információval rendelkezünk.⁷

⁵ FRIGO 1985; FERRARO 1993; GRUBB 1996; ZARRI 1996; CHOJNACKI 2000; ZARRI 2000; COX 2008; DIALETI 2011; MCIVER 2012; DIALETI–PLAKOTOS 2015.

⁶ ALGAZI 2003.

⁷ Luther magánéletét nemrégiben a fiatal teológus Volker Leppin dolgozta fel, az alábbiakat az ő munkájára építettem: LEPPIN 2006.

Viszonylag ismert, hogy Luthernek nehéz gyermekkorra volt, apja például egyszer úgy megverte, hogy elmenekült előle, és csak nehezen tudott hozzá újra „visszaszokni”.⁸ Tudjuk azt is, hogy a szerzetesi élet választásában is erőteljesen közrejátszott az apa-főú konfliktus. Luther nem lesz jogtudós, feltörekvő apja hiába erőlteti. De szerzetes sem marad, sőt, 41 éves korában megnősül, így kései családalapításával végül apja vágyainak (is) eleget tesz. Az 1525-ben tartott esküvőt pontosan egy évvel követve megszületik Luther első fia, Hans, akit a következő nyolc éven belül öt testvér követ. Közülük két lány hal meg, az egyik még kisbaba korában, a másik – akire még visszatérünk – 13 évesen. A családos élet tehát nem várt fordulatot jelent Luther életében, se ő, se apácaként felnőtt felesége, Bora Katalin (Katharina von Bora) nincsenek rá felkészülve.

Luther egészen biztosan nem olyan apa akar lenni, mint saját apja volt. Elsősülött fia, Hans már csaknem hatéves, amikor kijelenti, hogy nem akarja verni gyermekeit, mert azzal csak ellenségeivé tenné őket. A családos lét, a gyermeknevelés Luther teológiájának, vallási világképének is szerves részét képezi. Egy dolog azonban szépeket gondolni és mondani és egészen más ezeket a gyakorlatba is átültetni – különösen egy olyan későn kezdő apukának, mint amilyen Luther volt.

Hans, az első fiú nyilván az összes gyermek közül a legtöbb figyelmet kapja. Ő lesz a kiválasztott, a teológusi pályára szánt „nagyfiú” (szemben például egyik öccsével, akit Luther katonának szánt). A kisbaba születése és fejlődése igazi élményt jelent a reformátor apának: „Apa lettem, isten csodálatos kegyelméből” – írja egyik levelében.⁹ Türelmetlenül lesi, Hans mikor kezd el beszélni, és már fél éves korában úgy véli, hogy a baba „tatázása” neki szól (tata, vagyis apa). Nem sokkal később kijelenti, hogy a fiú már majdnem beszél. Luther nem ózdkodik a gyermektémák prózaiságától: ír Hans fogainak növéséről, felesége, „Ketha” tejhiányáról, sőt Bora Katalinnak arról is tanácsokat osztogat, hogyan kellene Hans hűgát, a kis Magdalenát elválasztania. Hans még nincs másfél éves, amikor Luther ujjongva arról ír, hogy „ma megtanulta, hogyan kell behajlított térddel [vagyis guggolva] a sarkokba kakilni, és igen, csodálatos ügyességgel tényleg odakakilt minden sarokba”.¹⁰ Örömről, hogy a gyermek az apja ölébe pisil és kakil az asztali beszélgetések is beszámolnak.¹¹ Luther láthatólag büszke rá, hogy gyermekeit nem korlátozzák a középkori pólyák-pelenkák, hanem teljesen szabadok.

Hatalmas háza, a korábbi ágostonrendi kolostor nem az ürességtől kong, hanem gyerekszívajtól hangos. Hans még csak két éves, amikor Luther magához veszi özvegy nővérét hat gyermekével együtt, de a ház személyzetén kívül nála lakik már anyósa és számos kosztos diák is, akikre Katalinnak van gondja. Felmerül a kérdés, hogyan lehetett ilyen körülmények között dolgozni? Miként lehetett megtalálni egy dolgozószobányi könyv megírásához szükséges nyugalmat? Volt-e Luthernek dolgozószobája (ha már gyermekszobája nem is nagyon volt)? Nem tudjuk, de érdemes

⁸ WA.TR 2,134, 5–7.

⁹ WA.B 4,89, 7.

¹⁰ WA.B 4,269, 26–28.

¹¹ WA.TR 2, Nr. 1712; 1615.

e kérdés kapcsán röviden Melanchthonra, Luther fiatalabb kollégájára és barátjára kitérni, akinek a gyermekeivel Hans együtt játszott, akikkel együtt tanulta a katekizmust. Borzsák István kutatásából ismert az a Bornemisza Pétertől származó feljegyzés, ami kivételes forrása Melanchthon magánéletének. Mikor Bornemisza Wittenbergben járt, Melanchthon ugyan már nem élt, de a róla szóló legendák még elevenek voltak:

„Hallottam, ki Philep Melanchthonról azt mondta, hogy azmelly házba tanult, sokszor berekeszkedett felesége előtt, és az ajtajára ment, először egy nihányszor zörgetvén csak így szólt: »Philep, Philep, nyisd meg!« Amaz tudván, hogy niha morgani jó és tanúságába megháborítaná, veszteg hallgatott, de végre addig zörgetett, hogy azt is mondta: »Thu auff, du Schelm!« Azaz »Nyisd meg, lator!« Niha kedig az ollykor lött, hogy baráti is voltak nála, és csak azt mondta: Ez is a házasság körszte.”¹²

Elgondolkodtató, hogy ez az anekdota még évekkel Melanchthon halála után is feljegyzésre érdemesnek bizonyult. Úgy tűnik, hogy a magát a külvilágtól, a családi lármától és a házsártos feleségtől elzáró tudós képe még nem számított elfogadottnak, legalább is nem Közép-Európában. Talán nem véletlenül nem ismerünk hasonló történeteket Lutherről. De azt is hozzá kell tennünk, hogy az anekdota nyilvánvalóan már az idős Melanchthon házaspár kapcsolatáról szól, és hogy a történet túloz. Ha a feleségét néha ki is zárta dolgozójából, lányait vagy unokáit valószínűleg már jóval kevésbé. Cicero-kurzusának egyik előadása során – talán az illetan vagy jó modor kapcsán – mesélte tanítványainak, hogy lányai számára milyen pisilési szabályokat vezetett be: „Arra szoktattam kicsi lányaimat, hogy ne tartsák vissza a pisit a dolgozómban (*musaeum*), amikor egyedül vagyok, de amikor idegenek is ott vannak, semmiképp se pisiljenek oda.”¹³ Nem tudjuk 1555-ben Melanchthon a közelmúltról vagy régmúltról beszélt, de valószínű, hogy a gyermeknevelés gondjai elől sosem tudta vagy akarta magát teljesen kivonni: egy francia utazó jegyezte le, hogy látta egyszer, amint könyvvel a kezében a bölcsőt ringatta. De térjünk vissza Lutherhez és gyermekeihez.

Luther, mint leveleiből és az asztali beszélgetések anekdotáiból kiderül, odavolt a kicsi Hansért és a többi kisgyermekéért. Büszke volt Hans fejlődésére, büszke az étvágyára (egyéves korában viccesen „zabagépnek” nevezi – *Fresser und Säufer*), és feltehetőleg játszott is velük. Egyszer állítólag játék közben azt találta mondani, hogy mekkora Istennek ez az áldása, ami nem méltó a parasztokhoz, nekik csak disznótartás való.¹⁴ Ha elutazott, hozott gyermekeinek vásárfiát, ha épp nem talált semmit, írt Kethának, hogy titokban készítsen elő valamit. Egy alkalommal felesége az ura után küldte Koburgba az egyéves Magdalena képmását, melynek nézegetésébe Luther állítólag teljesen bele tudott feledkezni, és melyet az étkezőasztala fölé a falra

¹² BORNEMISZA 1578. Vö. BORZSÁK 1996.

¹³ ALGAZI 2003, 28.

¹⁴ WA.TR 1,978.

szegezett. Hans még csak négyéves, amikor apja először ír neki levelet, amelyben ígéri, hogy hoz neki vásárfiát. Ez a levél is tanulságot tesz róla, hogy Luther milyen kivételes ügyességgel tudott az általa megszólított emberek nyelvén beszélni. A levélben a mennyországot egy csodálatos játszótérnek írja le, ahol a gyerekek olvasnak, énekelnek és boldogan ugrándoznak, ahol ezüstnyergű pónik legelésznek. Azt állítja, hogy ezt a parkot a saját szemével látta. Megkérdezett hát egy embert, mi a feltétele annak, hogy a gyerekek ide bemehessenek. Az ember azt felelte, hogy csak annyi, hogy szívesen imádkozzanak, tanuljanak és jámborak legyenek. Luther kérdésére azt is elmondta, hogy ha Hans is ilyen, akkor ő is jöhet, és hozhatja a barátait is, Melancthon és Jonas fiait. Akkor majd sípolhatnak, dobolhatnak, hangoskodhatnak, táncolhatnak, lóhatnak kis ezüst nyílpuskákkal és mindenféle más játékot játszhatnak.¹⁵ Luther tehát nevelőcéllal ír Hansnak a játszótér-mennyországról, az apai gondoskodáshoz és féltéshez már a tudatos vallásos nevelés társul. Két évvel később, mikor Hans már hatéves, Magdalena pedig három, levelében kéri feleségét, hogy csókolja meg Hansot a nevében, és legyen rá gondja, hogy a gyermekek imádkozzanak „érte és a fejedelmekért”.

Az a jutalmazás alapú nevelési módszer, ami Luther leveléből lassan kibontakozik, némileg ellentmond teológiájának, ami egyedül a hithez és az isteni kegyelemhez köti az üdvözülést, nem pedig a helyes magaviselethez és a jócselekedetekhez. Amíg egyfelől a források arra utalnak, hogy a szülői szeretet szempontjából az egészen kicsi gyermekek Luther szemében olyan kegyelmi állapotban vannak, mint amilyenben az isteni megbocsátás és üdvözülés szempontjából általában az ember, addig minden jel arra utal, hogy nagyobb gyermekekkel szembeni nevelési módszerei már meglehetősen ellentétesek ezzel a felfogásával. A nagyobb gyermekek már szigorú jutalmazó-fegyelmező nevelésben részesülnek, a gyermekek isteni megítélése már az engedmességükön, a szabályok (törvények) betartásán múlik. Mikor a tinédzser Hans a szülői háztól távol tanul, Luther a neki szánt utasításokat írva azt is egyértelművé teszi, hogy szülein keresztül Isten beszél hozzá – végső soron ugyanis Isten a gyermekek nevelője.

A vallásos nevelés tehát legkésőbb négyéves korban elkezdődött, bár lehet, hogy a lefekvés előtti meglehetősen patriarkálisnak tűnő atyai áldás szokása már korábbi. Hans az imákat négyéves korától kezdi tanulni és hatéves korától már naponta memorizálja a Tízparancsolatot, a Hiszekegyet és a Miatyánkot, amelyek a későbbi katekizmusoknak is évszázadokon át az alapját jelentik. Luther az evés előtti evangéliumolvasás szokását is bevezeti. Ezt valószínűleg szerzetesi múltjából veszi, Bibliát ugyanis gyermekkorában nemigen láthatott: már 20 éves, amikor az első a kezébe kerül. Hansnak persze nem csak vallásos épüléséről gondoskodik, hanem oktatja is. Feltehető, hogy nem teljesen tudatlanul kerül be az egyetemre már hétéves korában, ahova apja, egyetemi pozíciójával visszaélve, besegíti.¹⁶ Hans 13 éves korára megszerzi a bakkalaureátust, de ez közelről sem jelenti tanulása végét. 14 éves, amikor

¹⁵ WA.B 5,377f.

¹⁶ Ebből is látszik, hogy az akkori wittenbergi egyetemet leginkább egy differenciált oktatáson alapuló erősebb városi iskolának képzelhetjük el.

Luther ír számára egy dialektikát, holott épp ebben az évben közli, hogy többé már nem tekinti gyermeknek.

Hans 16 éves, amikor húga, akivel Luther szerint olyannyira szerették egymást, meghal. Magdalena halála óráján Luther a két testvér ragaszkodása okán odahívja Hansot is, aki így szemtanúja lehet apja fájdalmának: Luther az ágy mellett térdepel, majd zokogva az ágyra borul és húgából az apja karjai között száll ki az élet. 13 éves lánya elvesztése már valódi traumát jelent. Luther pontosan tudja, mit szokás ilyenkor mondani, de még három héttel halála után is arról beszél, mennyire rettenetesen szerette Magdalenát: *Gewaltig habe ich sie geliebt*.¹⁷

Három hónappal később Hans útra kel Turgauba, hogy tudását egy ottani tanító-mesternél fejlessze tovább. Vele tart egyik unokatestvére, Florian von Bora, és elkíséri egy darabon öccse, Paul is, akinek útközben Florian ellopja a bicskáját. A hazatérő Paul elmeséli a történeteket az apjának, aki éktelen haragra gerjed, és azzal fenyegeti Florian, hogy amikor hazajön három egymást követő napon fogja a botjával elverni. Nem tudjuk, korábbi elveivel ellentétben milyen gyakran vette Luther a fenytő botot a kezébe, de láthatólag természetes nevelési eszköznek tartotta. Szigorúan bánt a serdülő Hansszal is. Amikor vélhetőleg valamilyen lányokkal kapcsolatos ügy miatt megharagszik rá, három napon át nem szól hozzá egy szót sem, holott Hans nem csak szóban, hanem írásban is bocsánatot kér tőle. Hiába rimánkodik felesége, kéréli Melanchthon és Caspar Cruciger, Luther nem tágít: állítólag azt válaszolja, hogy inkább egy halott gyereket akar, mint egy nevetlent.¹⁸ Csak semmi kapcsolat idegen lányokkal. A lányokkal való házasság előtti kapcsolatot Melanchthon is határozottan tiltja fiainak. Igazi, még Luthert is involváló botrányt okoz, amikor 1544-ben Melanchthon idősebbik fia titokban eljegyzi magát egy lánnyal. Mindez ráadásul éppen abban az évben, amikor a wittenbergi juristák kijelentik, hogy az eljegyzés szülői beleegyezés nélkül is érvényes. Melanchthon örjög, és úgy véli egész Wittenberg elfajzott: a város egy Szodoma és Gomora.¹⁹

A szigorú taníttatás és vallásos nevelés Hans esetében nem hozta meg a kívánt gyümölcsöt. Az még hagyján, hogy a fiúból nem lett teológus. Ennél is sokkal rosszabb, hogy juristának ment, vagyis az lett belőle, aminek Luther Mártonnak idején az apja szánta. Az anekdota szerint Luther „tréfásan” még Hans kisgyerekkorában kijelentette, „ha jurista leszel, bitófára akasztalak”.²⁰

Sperone Speroni 1500–1588

Elhagyva a német nyelvterületet a következőkben egy padovai apukáról lesz szó, akinek hagyatékában egy egész kivételes jellegű családi levelezés található. Sperone Speroni neve a hazai kutatók számára kevésbé ismert, Olaszországban sem elsősorban történészek, hanem inkább nyelvészek kutatják. Speroni szinte csak olaszul írt,

¹⁷ WA.B 10,156, 20.

¹⁸ WA.TR 5, Nr. 6192.

¹⁹ GALLE 1840, 139.

²⁰ WA.TR 2, Nr. 1422.

és már élete során a 16. századi olasz anyanyelvi mozgalom egyik vezető figurájának számított.²¹ Mivel Speroni nem latinista, és nem az antikvitás tanulmányozására, hanem az olasz nyelvű szépirodalomra és a nők megszólítására tette a hangsúlyt, nem számítják humanistának. Valóban, Speroni tudatosan ellene ment a humanista mozgalomnak (amennyiben egy mozgalomról van szó), de bizonyos tekintetben mégis a humanista kultúra gyermeke. Nem csak azért, mert fontos humanistákkal tart jó kapcsolatot, hanem mert az olasz nyelv tudatos kultiválásával bizonyos szempontból a humanista mozgalmat viszi tovább: a latint ugyanis nem annyira elitista vonásai miatt, hanem inkább a vele kapcsolatos maszkulin, illetve vallási-teológiai-skolasztikus képzetársítások miatt igyekszik marginalizálni. A holt latin elitizmusával szembe az élő, kiművelt olasz nyelv elitizmusát szegezi. A lényeg – mint ahogy pár száz évvel később a magyar nyelvi mozgalomban – a nyelven keresztül az újfajta közösségteremtő erő. Az új elit közösségi háló legfőbb vonása, hogy erőteljesen laikus (nem vallástalan, de az egyház intézményéről lényegében tudomást sem vesz); hogy az udvari és szalonvilág szóbeli és állandóan változó kultúrájához kötődik (szembehelyezkedve az egyetemi tudományosság merev, latin világával); és hogy nemzeti, még akkor is, ha ez a fogalom a politikailag, kulturálisan és nyelveiben, illetve dialektusaiban szétszakított Itáliában nem is éppen problémamentes.

Speroni ősi padovai családban született 1500-ban. Apjának hét gyermekéből három élte meg a felnőttkort, ő volt a középső. Apja híres orvos, akit még X. Leóhoz is meghívnak, anyját a velencei Foscarinik támogatják. Az egyetemet Speroni is korán kezdi, és Padova mellett feltehetőleg tanul Velencében és Bolognában is, 19 évesen már a filozófia doktora, néhány évvel később pedig az arisztotelianus Pomponazzinál tanul tovább Bolognában. 25 éves korától három évig az egyetem tanára, de apja halálát követően a család és gazdaság vezetése érdekében feladja állását és lényegében mint gazdálkodó „vállalkozó” él tovább. A húszas éveitől kezdve számos irodalmi szalon és társaság tagjává válik, irodalmi ambícióit legtökéletesebben dialógusok írásában elégíti ki. A szerelemről, a nők méltóságáról és dicséretéről, az anyák szoptatásáról, a családvezetésről, a szülés megfelelő időpontjáról, a nyelvről, a retorikáról, a történelemről, a viszályról, az aktív és szemlélődő életről és számos egyéb témáról szóló dialógusaiban igyekszik a szóbeliség befejezetlenségét, rögtönzöttségét, lezáratlanságát visszaadni. Már a témák alapján is láthatjuk, hogy Speroni is kísérletező szellem. Az olasz nyelvűség, illetve a nők megszólítása révén túl tud lépni a latin nyelvű értekezések már megszokott tematikáján. Nem azért írja műveit, hogy híres legyen, de már kéziratossá terjesztésük híressé teszik. 1542 után pedig, amikor nyomtatásban is elkezdnek megjelenni, végképp azzá válik. Elsősorban Velence államában, de lassan máshol is, Speroni művei lesznek az irodalmi mérce, nem véletlenül őrzik meg utódai a kéziratait épségben mind a mai napig, és nem véletlenül maradnak fenn ezek között azok az egészen kivételes levelek is, amelyeket a lányainak írt mindennapi gondokról, feladatokról, a családról. Válogatás szintjén a legfiatalabb lányának, Giuliának írt levelei egy része már bekerült az első 1606-os levelezéskiadásba, melyet Giulia egyik fia, Speroni unokája gondozott, 1740-ben

²¹ Speronihoz ld. VASOLI 1986; LOI-POZZI 1986; POZZI 1989; FURNEL 1990.

pedig megjelenik munkáinak összkiadásában.²² Természetesen mindkét későbbi kiadó gondoskodik róla, hogy a tudós apához nem méltó témák csak szűrve jelenjenek meg, vagyis alaposan meghúzzák a leveleket, kivágják belőlük azt, ami túlságosan hétköznapi vagy pórias. A 402 darabos családi levelezést végül a maga teljességében 1993-ban adták ki, teljesen visszhangtalanul. A levelek közül 330 darab szól Giuliához, Speroni három lánya közül a legfiatalabbhoz (a házassága előtt született lányához egy sem; vele egy idő után teljesen megszakította a kapcsolatot), és csak egy-két levél maradt fenn a lányoktól.²³

Sajnos az első családi levelek már abból az időből származnak, amikor a lányok már nagyok. Az első két megmaradt levélben az 50 éves apa 17 éves elsőszülött lányát, Luciettát vigasztalja, témájuk a lány spontán abortálása. Lucietta ekkor már két éve házas, férje talán az egyetlen vő, aki nem csak tehetős és rangos család tagja, hanem némi irodalmi affinitással is bír. Speroni e levelében megdicséri a lányát, hogy elsőnek a férje jutott eszébe és nem pedig ő: ezt diktálja a kötelesség. Lánya keserű levelére viszont első pillanatban csak annyit tud reagálni, hogy jó lenne már, ha a felnőtt teste mellé lélekben is felnőne. Másnap már vigaszra is jut némi ideje és azt is bevallja, mennyire megijedt és elszomorodott. Isten ugyanakkor nem véletlenül szólította magához a magzatot ebből a földi siralomvölgyből. A lényeg, hogy ez az elhullott (ivadék) meg lett keresztelve: az Istennek és a mennyeknek kijáró sarcot Lucietta idejében megfizette. Vigasztalhatja (ha mást nem, legalább apósát), hogy fiú volt. De mondja meg férjének, hogy ne vigye magával máshova a fiú utódokat, Luciettára hagyva a lányokat. Ha a lányok olyanok (oly szépek), mint Kasszandra, nem lehetnek számára a fiúknál kevésbé kedvesek. Nem tudjuk, ezek a hevenyészett gondolatok megvigasztalták-e Luciettát, de mindenesetre hamar újra terhes lett.

Azt sem tudjuk, Lucietta megszerette-e első férjét, de az apjától való távolságot mindenesetre becsülhette. Egy 19 éves korában írt megmaradt levele arról tanúskodik, hogy ha akart, kiváló diplomáciai érzéssel tudott apjával bánni. Érdemes első sorait idézni:

Legkedvesebb Apám Uram [*Signor messer padre carissimo*], lehetséges, hogy nem éppen szeretetreméltó lánykaként gondoltok rám, mert már jó néhány napja nem írtam semmit, de ez nem amiatt volt [hogy ne lennék szeretetreméltó], hanem arról van szó, hogy egészen eddig rátok vártam Padovában, hogy majd Vigodarzerébe [kimenjünk], de látom, hogy ilyesmit nem igazán bírtok elképzelni, mert annyira jól érzitek magatokat, hogy Padovával már mit sem törődtek.²⁴

A körkörös levél lényege, hogy apja felszólítása ellenére Lucietta láthatólag egyelőre még nem akart kimenni Padova melletti birtokukra Vigodarzerébe, hanem maradni akart: jöjjön érte inkább az apja a húgaival és az anyjával együtt (akikre amúgy is annyira vágyik), és menjenek ki közösen a birtokra. Az út amúgy is veszélyes. Ha

²² SPERONI 1606; SPERONI 1740.

²³ SPERONI 1993.

²⁴ SPERONI 1993, 13.

nem jön érte az apja, szomorú lesz és melankolikus, de ha szereti őt az apja és azt akarja, hogy jól érezze magát, akkor érte fog jönni.

Ugyan Lucietta túl korai kiházásításából tanulhatott Speroni, az eladósorba került lányokkal való várakozás rettegéssel töltötték el. Mi lesz, ha szerelembe esnek és még a végén ellenállnak az apai akaratnak? Mi lesz, ha bármilyen viszonyuk lesz, veszélybe sodorva kiházásítási terveit, és a makulátlanul tiszta portéka helyett egy címkézett, selejtes áruval kell majd családfőként kereskednie? Mert arról kétségünk nem lehet, hogy a jövőbeli társról való döntés jogát megkérdőjelezhetetlen apai privilégiumnak tartotta.

A két otthon maradt lány, Diamante 18 éves, Giulia 15-16 körül, amikor Speroni először látogat el Rómába. Ekkor még nem szeret bele az udvari élet gondtalan fényűzésébe és a pörgő kulturális életbe, de Róma hatására hamarosan alaposan átértékeli korábbi életét és a „provinciális” Padovát, és elkezdi gyűlölni a létért és a meggazdagodásért folytatott folyamatos küzdelmet, a belterjességet és a pletykáktól való függést. Az 1553-as egy hónapos római látogatás előtt Speroni szokatlan óvintézkedéseket tesz: otthon maradt nagylányait nem bizza feleségére, akivel 30 évesen a vagyona miatt kel egybe, és akit minden jel szerint semmibe vesz, hanem Murano szigetére egy kolostorba szállítja őket és írásban rendelkezik otlétükről. Minden érintkezésük a külvilággal csak a főapácán keresztül engedélyezett. Speroni gondoskodik róla, hogy ezt a főszabályt se lehessen kijátszani: lányai levelezése, csomagküldése vagy -fogadása (még apjukkal és anyjukkal is) csak a főapácán keresztül történhet. A lányoknak folyamatosan együtt kell maradniuk, és három kivételtől eltekintve még nőkkel sem kommunikálhatnak, nemhogy férfiakkal, sőt, ezzel a három nőszeméllyel is csak a főapáca jelenlétében. Ha látogatók érkeznek hozzájuk, csak a főapáca fogadhatja őket.

Elképzelhető, hogy a római út alkalmából hagyja lányaira azt az általános életvezetési szabályzatot is, amely Speronira tökéletesen jellemző módon voltaképpen egy dietológiai rendelkezés. A helyes élet és a helyes étkezés az orvos apától származó és talán orvostant is hallgató Speroni számára lényegében ugyanazt jelentik. Hogy mely húsoktól, halaktól, gyümölcsöktől és zöldségektől kell tartózkodniuk, lényegesen nagyobb helyet ölel fel, mint az a néhány általános tanács, amely a dietológiai előírásokat követi. Ezek között a legfontosabb tanács, Speroni pragmatikus életfelfogásának kulcsa, hogy szomorú dolgokon az ember ne gondolkozzon, hacsak nem a megoldásukon, amennyiben viszont nincs megoldásuk, hagyja az Istenre. Kifejezetten a nagylányoknak szól, hogy nyugodt hangon beszéljenek és ne túl sokat; a fejüket hordják egyenesen; ne gesztikuláljanak hevesen; ne sétáljanak sokat és kerüljék a lépcsőket; és ne húzzák túl szorosra a mellüket vagy az övüket.²⁵

Bár minden a legnagyobb körültekintéssel el lett rendezve, Speroni már a Róma felé menő úton megírja lányainak, hogy mennyire aggódik értük és a becsületükért. Újfent a lelkükre köti, hogy férfiakkal semmi kapcsolat nem tarthatnak, még akkor sem, ha azt mondják, hogy tőle hoznak ajánlólevelet. Kifejti, hisz benne, hogy enge-

---

²⁵ Uo. 20–21.

delmeskedni fognak, és teszik a kötelességüket, mert ha nem, kénytelen lesz a tetszésük ellen cselekedni, ugyanis épp annyira szereti őket, amennyire engedelmesek. Nyolc nap múlva nyomatékosítja, hogy úgy legyen, ahogy írásban megparancsolta, különben nem lesz bocsánat. Hetente írt leveleiben még kétszer hagyja meg számukra, hogy kövessék meghagyott utasításait, és csak egy hónap múlva kezd megnyugodni: végre örvendezik, hogy minden rendben van, hogy a lányok egészségesek és jól vannak, de már meglehetősen hiányoznak neki. Részletesen felsorolja, milyen szuveníreket küld, illetve hoz majd nekik (fülbevalókat és a pápa által megáldott nyakékeket), csak, hogy legyen valamijük Rómából.²⁶ El tudjuk képzelni, mekkora kő esett le Speroni szívére, mikor végre hazatért, és mindent rendben talált.

Még egy ilyen stresszes utazást nem kívánt magának. Diamantének még a visszatérés hónapjában férjet kerített, az egyszerűség kedvéért, Lucietta férjének a testvérét választja. Néhány hónappal később Lucietta betegségének hallatára orvosi tanácsokkal teli aggódó levelet ír Velencéből, ahova hivatali megbízásai vitték (Speroni 32 éves kora óta szinte folyamatosan fontos padovai hivatalokat visz). Lánya betegsége ellenére még marad egy kicsit Velencében, hogy ügyeit lezárja és így a télen már végig velük lehessen. Csak arra kéri, ne idegeskedjen semmi miatt, mint ahogy szokott, sőt ne is írjon saját kezűleg neki, hanem csak diktáljon. Lucietta ugyan meggyógyul, de egy év múlva mindkét lány férje meghal, így a nagylányok (és az időközben született három babájuk) nemsokára hazaköltöznek és láthatólag visszakerülnek az apai fennhatóság alá. A gyerekekre ugyan Lucietta apósa is igényt tartana, de Speroni viszonylag hamar megnyeri az erről folyó pert. Azon az 1556-os látványosságon, amelyet az Itáliába (Bariba) visszatérő, és így Padova mellett elvonuló, befolyását veszített özvegy lengyel királynő, Bona Sforza nyújt, Speroni, a büszke apa már lányai társaságában vesz részt.

Érdekes módon a legkisebb lány, a 18-19 éves Giulia épp a nővérek hazaköltözése után jelenik meg a családi levelezésben: Speroni ekkor bízta rá a gazdaság (a családi vállalkozás) vezetését, Giulia lesz a (helyettes) családfő (*patrona di casa*), azokban a hetekben, hónapokban, mikor ő Velencében vagy máshol intézi az ügyeit. Még furcsább, hogy nemcsak a gazdaság, hanem egyes családi ügyek is Juliához kerülnek. Úgy tűnik, Lucietta férjének halála után közvetlenül (vagyis még Lucietta hazaköltözése előtt) nővérenek két éves lányáról is Giulia kezd gondoskodni: „a Vigának étkezés előtt, reggelire három-négy perzsiai mandulát adass” – utasítja Speroni Velencéből.²⁷ Nem egészen érthető, hogy a gazdaság vezetésében miért pont Juliára esik választása. Egyik elképzelhető magyarázata, hogy az újrarázódás előtt álló nővéreket nem akarja gazdasági tevékenységekkel lealacsonyítani, így a legkevésbé rangos, legkisebb lányt terheli csak e célból. Az is lehetséges, hogy csak őt tartotta erre alkalmasnak. Tény azonban, hogy amíg pár évvel korábban szinte mániákusan félti lányai tisztességét és kategorikusan tiltja a férfiakkal való érintkezést, addig Juliát mint gazdasági vezetőt olyan helyzetbe hozza, amelyben nap mint nap férfiakkal kell tárgyalnia.

²⁶ Uo. 72–74.

²⁷ Uo. 75.

A gazdálkodásra és a háztartás vezetésére vonatkozó utasításokat olvasva egy 16. századi gazdag városi polgár életébe nyerhetünk bepillantást. Legfeltűnőbb, hogy a város és az azt körbevevő falvak élete mennyire összefonódott. Padova nem Velence, nem a kereskedelméből gazdag, de a pénz egyre inkább a földekbe, a mezőgazdaságba való befektetésekbe menekül a 16. századi Velencében is. A fiatal Giuliának ebben az időben a gazdálkodás és az önfenntartás számtalan feladatával kell megküzdenie: fáról kell gondoskodnia apja tégláégetőibe, és egyben gondolnia kell a téli tüzelő felhalmozására; irányítania kell a családnak dolgozó parasztokat, az újonnan vásárolt erdők irtását és teraszosítását; tudnia kell, hogy a különböző gabonanövényeket mikor és hova vessék, hogyan bánjanak a baromfikkal, a tehenekkel, mi legyen a lennel, az eperfákkal, a galambházzal; mikor kell a lovakat megpatkoltatnia, vagy hogyan kell a futónövényt megmetszeni, hogy nagy árnyékot adjon. Apja azt is közli vele, hogy mit, kinek és mennyiért kell eladnia, és kit kell kifizetnie. Giulia apja távollétében ura a háztartásnak és személyzetnek: apja utasítására a tehenészt elküldi fát vágni, miközben a tehenész kisfiára bízva a legeltetést, megtagadja az elbocsátott szolgálólánynak, hogy a családhoz visszatérjen, sőt apja parancsát követve gondoskodik róla, hogy helyébe egy fiatal lányt vegyenek fel. Ha a felesége nem hajlandó felfogni, hogy fiatal lányokat alkalmazzon, írja neki Speroni, akkor majd elmondja neki úgy, hogy fájjon.²⁸ Giuliára van bízva apja személyes ruházkodása is. Amellett, hogy lánya rendszeresen varr neki ruhákat, neki kell gondoskodnia apja váltóruhájáról, neki kell megkeresnie apja valamelyik felöltőjét, és neki kell hazajövele előtt a szobáját előkészíttetnie (de úgy, hogy kéziratait, könyveit apja mind ott találja, ahol éppen hagyta). Cserébe az apa folyamatosan küldözget Padovában nem vagy csak drágábban beszerezhető élelmiszereket és vásárolja lányainak a ruháik szabásához való szöveteket és selymeket. Giulia néha külön kap ajándékot – pl. távol-keleti szárított halikrákat –, és az apja azt is a lelkére köti, hogy ezeket egyedül ő egye és ne adja oda „azoknak a másik lutheránusoknak”.²⁹

Speroni a legnagyobb törődést az elsőszülött unokalány, „a Viga” irányában mutatja. Viga még éppen csak kétéves és nagyapja már levelet akar írni neki, sőt egy hónap múlva már valóban is küld neki külön levelet. Ugyanakkor az unoka lelki épüléséről sem feledkezik meg: „Jó lenne, ha lenne a Vigának valahol egy kis oltár, hogy ott mondja az imáit, gondoskodni is fogok róla”.³⁰ Ha Vigának valamire szüksége van, írják meg, ő beszerzi. „Mondd meg a Vigának – üzeni egy évvel később Diamantének, mikor a három lány újra együtt lakik otthon –, hogy hálás vagyok neki, hogy hagyta kihúzni a fogát, és ezért még fog tőlem kapni egy szép ajándékot.”³¹ Kilenc nap múlva édesanyján, Luciettán keresztül hosszabban is üzen hároméves unokájának:

„Mondd meg az én kedves Vighetta asszonyomnak, hogy kitalálta,
hogy nevettem a kedves szavain és örülök neki, hogy nem nagy nőnek

²⁸ Uo. 82.

²⁹ Uo. 89.

³⁰ Uo. 77.

³¹ Uo. 85.

hívja magát, ahogy ő mondja, hanem nőcskének („donnina”); és jól teszi, hogy nem hisz a madárkában, mert persze, hogy nem jön hozzám beszélni semmiféle madárka. De mert tudom, hogy szokott néha rosszkodni, mindig arra gondolok, hogy rossz lehet, és mivel nagyon örülnék neki, ha jó lenne, ezért írok a madárkáról. Ha azonban egy okos nő és szereti édesanyját [signora madre] és engem, óvakodni fog tőle, hogy rossz legyen. Már elmúlt annak az ideje, hogy rosszkodni lehessen; annak, aki már egy nő vagy nőcske, már jól kell viselkednie. Megkapja azt, amit csak kér. És maga, anya asszony [E voi, signora madre], írja le szóról-szóra, amit mond, és meg fogok tenni mindent, hogy megnyerjem a szívét és hogy jó legyen. És mondja meg neki, hogy velem fog jönni két úriember, és majd meglátjuk, hogy tud-e velük nőként beszélgetni.”³²

Ugyanezt a levelet Giuliának címezve már tegezve folytatja és a len feldolgozásával, a gabona tisztításával, a galambházzal, az elültetett lenre való vigyázással kapcsolatban ad utasításokat és tanácsokat. Öt nappal később Luciettának írva, újra visszatér Viga magaviseletére. Ha jó lesz, megvesz neki mindent, amit csak akar, és novíciát csinál belőle. Viszont amikor majd a látogatóba érkező úriemberekkel beszélget, úri hölgyként, ne pedig rossz vagy falusi kislányként beszéljen. Ezúttal majd figyelni fog, és megnézi, hogyan viselkedik. Ismét Giuliához címezve szavait ezúttal nem gazdálkodási utasításokkal kezdi, mint általában, hanem arra reflektál, hogy a Giulia név, attól még, hogy a parasztek körében is használatos, nem lealacsonyító. A parasztek nem „parasztságból” használják (*i villani non lo fanno però vile*), hanem mert azt remélik, hogy ez megneemesíti őket, de tévednek.³³ Két nappal később két lányának ismét egy papíron ír levelet és most Diamantén keresztül üzeni „Vighetta asszonyságnak”, hogy ha nőkhöz illően szépen lassan akar járni, és nem ugrabugrálni, mint a bolond gyerekek, akkor jól teszi, ha papucsot hord, és majd visz is neki egy gyönyörű pár papucsot. Miután pedig értesül róla, hogy az úriemberek (akik ezek szerint nélküle jártak Padovában) nem voltak elragadtatva a hároméves kislány magaviseletétől, megüzeni neki, hogy a papucsot ugyan hazaviszi, de nem fogja odaadni, és arra se számítsen, hogy rossz kislányként felveszik novíciának.³⁴

Viga 6-7 éves korában valóban bekerülhetett egy kolostori iskolába, melyben Speroni feltehetőleg a jó nevelés biztosítékát látta (később, körülbelül 10 évesen, anyja halála után a kolostort, úgy tűnik, elhagyja, és már férjnél van, amikor 18 éves korában meghal). Ekkor Speroni már önálló levelezést folytat unokájával és a címzésben teljes nevén *Signora donna Lodovica Papafavának* szólítja a 6-7 éves kislányt. A nagypapa szerint a *donna Lodovica* egyáltalán nem helytelen megszólítás, sőt mint nemes kisasszonynak, ez kijár az unokájának. A levél sopánkodással kezdődik: Speroni azt hitte, a kolostortól unokája majd megjavul, de a kislány csak rosszabb lett. Hosszú hallgatásomról panaszkodsz? – kérdezi színlelt felháborodással.

³² Uo. 86.

³³ Uo. 89.

³⁴ Uo. 91, 93.

– Hisz te nem írtál nekem három hónapig, és amikor végül levelet küldtél, akkor sem a saját szavaidat használtad, amire annyiszor kértelek, hanem valaki másnak a levelét másoltad le. „Hát így bánasz velem?!”³⁵ Ugyanebben az évben (1561-ben) Speroni egy másik levelet is küld Vigának, de most már csak *Lodovighetta mia caranak* címezve. Örvendezik, hogy végre megjött Viga várva-várt válasza: „Mikor megláttam a leveledet, áldottam kis kezeidet; de amikor eszembe jutott, mennyi mindent loptál már össze ugyanezekkel a kezecskéikkel, azonnal elrohantam meggyónni, hogy két tolvajt áldottam meg. De a gyóntatópap megvigasztalt: miután írni kezdted velük, Isten jókká tette kezeidet”.³⁶ De ha már Viga végre ír, mi lenne, ha legalább egy lapot tele is írna, és azokkal a szavakkal fejezné ki magát, amelyeket egyébként beszélgetéseik során használni szokott.

1561-ben már mindhárom lány több éve (újra) házas. Speroni nem sokáig tartotta otthon a megözvegyült nővéreket (akik a kiházásítás terén elsőbbséget élveztek); ezúttal a szomszédos Vicenzában talál a két idősebb nővérnek nemes férjet. Giulia marad a közelben, neki egy padovai nemesember jut, ami nem akadályozza meg, hogy a gazdaság ügyeit továbbra is ő vigye. Az új házasságokból új unokák születnek, de az örömteli eseményeket egyre inkább beárnyékolják a sűrűsödő halálesetek. 1563-ban meghal legidősebb lánya, Lucietta, egy évvel később a férje is követi. Speroni, aki éppen berendezkedik Rómában, sőt a pápa lovaggá is avatja, azonnal Vicenzába utazik és eléri, hogy az öt- és hároméves unokáinak ő legyen a gyámja. Nem sokáig tartja azonban magánál a hároméves árva unokát: amint egy későbbi, Rómában kelt leveléből kiderül (amelyben egyszerre akarja unokáját egy előnyös házasságról és a Rómába való költözéséről meggyőzni), két év után (vagyis ötéves korában) ezt az unokát is kolostori iskolába adta. Jobbnak látta ugyanis, hogy a benne rejlő nemes és magasztos tulajdonságokat egy nemes és jól nevelt nőket befogadó kolostorban vallásos szokások révén tökéletesítse távol az otthon ártalmas légkörétől, „kiragadva a pallérozatlan, pór szolgák társaságából”.³⁷ 1569-ben meghal második lánya, Diamante is, és az unokák közül is többen eltávoznak az élők soraiból.

A viszontagságok, a Padovától való fokozatos lelki és fizikai eltávolodás ellenére, amíg lányai életben vannak, a gyerektema mindig fontos marad Speroni számára. Nem hiányoznak a törődés és szeretet nyilvánvaló jelei sem. Ha elutazik, hetente küld lányainak külön-külön levelet. „Csodálkozom, hogy nem vagy terhes, de örülök, hogy nem vagy az” – írja Juliának.³⁸ „Ne menj most a nővéreidhez – írja gyengélkedő lányának –, hanem látogatásodat halaszd el Diamante szüléséig, és akkor, ha jól vagy, menj és látogasd meg és légy szolgálatára, mert szüksége lesz a te irányításodra és kedvességedre (*amarevolezza*). Addig pedig figyelj rá, hogyan élsz, és vigasztalódj, ahogy én is teszem”.³⁹ Levelei tele vannak lányai egészsége iránti aggodással, különösen a várandós Giulia iránt aggódik: „Addig nem utazom el, amíg

³⁵ Uo. 122.

³⁶ Uo. 131.

³⁷ Uo. 39.

³⁸ Uo. 171.

³⁹ Uo. 171.

nem leszek biztos hogyléted felől. Nagyon sajnálom, hogy a hasad még mindig fáj és zavar; vigyázz magadra és csak azt tedd, ami a hasznodra van és ami az életed szempontjából az érdekedben áll, ha szükséged van rá, maradj otthon és senki másra ne légy tekintettel. De légy vidám és a rosszindulatot azokra hagyd, akiknek oka van rá”.⁴⁰ Ugyanakkor aggódik Lucietta begyulladt mellei iránt, melyeket fel kellett vágni (ezért is a férjét hibáztatja), és kéri Giuliát, hogy segítsen a nővérének pótmamát keresni, aki a szoptatást át tudná venni tőle. Mikor azonban Giulia végre talál valakit, arra figyelmezteti, hogy neki is szüksége lehet pótmamára: „szeretném, hogy tiéd legyen az elsőbbség”.⁴¹ Ha nem volt nagyon miről írnia (mert római vagy velencei életének részleteibe nemigen avatta be lányait), atyai tanácsainak szokásos tárházából válogat. Ha lánya ki van melegedve, vigyázzon, ne hűljön meg, ha a cselédek és szolgák között betegek vannak, óvakodjon tőlük és az általuk használt tárgyaktól és ne hagyja a gyerekeket az ölükben, de „tartsd észben, hogy mindezt kedvesen tedd, ne úgy, hogy a másik észre vegye és ellenérzéseket keltsél a ház személyzetében, mert jó dolog jóban lenni mindenkivel, ha van rá módod, és ügyességgel mindent el lehet érni”.⁴² Speroni örül, hogy Giulia együtt lakik a férjével, hogy jó embernek ismeri a férjét, csak arra kéri, cserében teljes szívvel szeresse és szolgálja. Nem mindenki járt olyan „jól”, mint Giulia. Lucietta második férjével például Speroni alaposan mellényúlt és gyanús, hogy ezt már az esküvő előtt is tudta, de valamilyen megfontolásból mégis a házasság mellett döntött. Rossz előérzetének jele, hogy Lucietta hozományáról kivételes módon úgy rendelkezik – „tekintettel erre a házasságra” –, hogy a 3000 dukát hozományon felül évi 75 dukátot is kapjon tőle a lánya személyes szükségleteire. Nem telik el sok idő és Lucietta férjét már egy önző örültnek írja le leveleiben, és kéri Istent, „hogy jobbat adjon neki annál, amit ő adott neki a kiházasításával”.⁴³

Giulia a jelek szerint hamar beletanult a gazdaság vezetésébe és a férje is egyre inkább besegített, majd a kisgyermekes anyától át is veszi az ügyeket. A babákkal foglalkozó Giuliát az apja már láthatólag nem akarja terhelni, még abban az évben sem, amikor férje valamilyen okból börtönbe kerül. A gazdaságba nem csak földek, erdők, tégláégetők és hasonlók tartoznak, hanem városi és falusi házak is, melyeket Speroni bérbe ad. A pénzt folyamatosan forgatja és fekteti be újabb földek és ingatlanok vásárlásába. A szaporodó számú gyerekek mellett Giuliára már csak egyedül a szabás-varrás marad, apja kiruházása. A levelek egyre inkább az unokákról szólnak, és lánya panaszkodása – úgy tűnik legalább is apjának – vég nélküli. 1561 nyarán a 23-24 éves Giulia már két pici lány édesanyja:

„Giulia kedves, túlságosan félsz és túlságosan szeretsz. A tőlem való félelemtől szabadulj meg, mert én inkább meghalnék, minthogy titeket lássalak meghalni. A gyerekeid iránti szeretetben te túlságosan szereted az egyiket a másikkal szemben. Ezt sem tőlem vetted, mert

⁴⁰ Uo. 94. Vö. 191.

⁴¹ Uo. 104.

⁴² Uo. 113.

⁴³ Uo. 97.

én soha nem gondolkodtam ilyen igazságtalanul, mert ez tényleg igazságtalanság. Minden gyereket ugyanannyira kell szeretni, és ha az egyiket [mégis] jobban, mint a másikat, akkor az legyen a legjobb, de te még nem láthatod, hogy melyik gyereked jó, nemhogy legjobb. [...] Neveld őket szeretetben egyenlőképp és azzal a gyerekkel foglalkozz többet, amelyiknek nagyobb szüksége van rá, mint ahogy én tettem a Diamantével.”⁴⁴

Giulia nemsokára ismét várandós és ismét gyengélkedik. Apja ezúttal sem fogy ki a jó tanácsokból, melyek persze többnyire dietológiaiak vagy a megfázás elkerülésére vonatkoznak, és melyek végén ismételten felhívja a legfontosabbra a figyelmét: a vidámságra. Ha Giulia más orvosokhoz fordul, kifejezetten féltékeny lesz ettől, és megtiltja neki, hogy a tudta nélkül tegye. Törődjön Giulia a gyerekeivel, a férjével, de elsősorban saját magával, írja neki újra és újra, és ne foglalkozzon mások, mint például nővére, Lucietta bajaival (amelyeken úgysem változtathat).⁴⁵ A két kislány unoka közül a nagyobbikkal, Morettával kapcsolatban is állandóan nyugtatgatja lányát: meglásd, hogy csodás társ lesz három év múlva, még jobb, mintha fiú lenne.⁴⁶ Csakhogy a kis Moretta nem fejlődik kellőképpen, és Giulia aggódik, hogy törpe marad. Apja azzal vigasztalja, hogy akkor majd lehet össze-vissza mutogatni és legalább pénzt fog keresni vele. De nem érdemes verni amiatt, hogy bántja a kishúgát Bianchettát, eredménye mindössze annyi lesz, hogy annál jobban fogja utálni.⁴⁷ Gondoskodjon inkább róla, hogy a lányok szeressék egymást, és ne legyenek féltékenyek egymásra.⁴⁸ Giulia azonban nem szűnik panaszkodni, így Speroni ismételten figyelmezteti: Morettát ne bántsa és szeresse meg magát vele,⁴⁹ és ne csodálkozzon, ha nincs mindig jól, mert ilyen az emberi élet, különösen a gyerekeké. A harmadik baba, egy kisfiú születése után, a fiát még szoptató, de már ismét várandós lányához a következő tanácsot intézi (azon kívül, hogy javasolja neki, ezután egy darabig ne essen teherbe):⁵⁰

„Fiacskád nevelése két dologból áll: az egyik az, hogy az anya mindig jó dolgokat egyen és ne adjon a babának felmelegített tejet; a másik, hogy éjjel-nappal óvja a levegőtől, hogy ne legyen túlságosan betakarva vagy kitakarózva, és hogy vidáman tartsa. És erről sose feledkezz meg. De ami ennél is fontosabb, hogy *te* ne zsörtölődj egyfolytában a gyerekeiddel, hogy türelemmel légy az okozott bosszúságokkal szemben, amiből te is adtál [bőven] másoknak.”⁵¹

⁴⁴ Uo. 137.

⁴⁵ Uo. 164.

⁴⁶ Uo. 139.

⁴⁷ Uo. 143.

⁴⁸ Uo. 168.

⁴⁹ Uo. 145. Vö. 167.

⁵⁰ Uo. 178.

⁵¹ Uo. 180.

A gyermekkor minden szakasza másféle bánásmódot igényel. Mikor eljön a három-éves Moretta „miért?”-korszaka, Speroni a következőt tanácsolja lányának: „Mondd neki mindig az igazat, és úgy mondd, hogy megértse, mert így az értelmét tekintve egy másik Vigát nevelsz majd belőle”.⁵² Azon pedig nem kell annyira csodálkozni – írja fél évvel később –, hogy a soványka Moretta nem megy szívesen iskolába, mert még valóban túl kicsi (még csak három és fél éves). „Ne zaklasd túlságosan, hanem mondd meg neki, hogy azt üzenem, ha jól tanul, csinálok neki egy szép ruhát és egy szép arany imádságos könyvet, és ő lesz a legkedvesebb unokám”.⁵³ Moretta már csaknem négyéves (Giulia pedig épp túl van negyedik születésén), mikor a nagypapa végre bizakodóan nyilatkozik unokája tanulásával kapcsolatban. Moretta – írja – lassan abba a korba ér, amikor viselkedése és eredményei már családjá megbecsülése (*onore*) miatt is számítanak. „Mondd meg a Morettának, hogy ha jól tanul és a nevem becsületére szolgál, én is a becsületére és hasznára leszek esküvőjekor, és hogy nem akarom, hogy a nevemet rossz vagy érdemtelen gyerekek használják: vagy okos lesz és jól viselkedik, vagy nem fogják Speronellának hívni, hanem Morettának.”⁵⁴ A negyedik gyerek születésére ezzel szemben már alig reagál a családjától ekkor már távol élő nagypapa, de azért azt megemlíti, hogy Rómában a pár hónapos babákat (a nyár közepén) szabadon hordozzák az utcán, úgy hogy kezeik kilógnak (a pólyából). Lányának már van tapasztalata, kövesse hát a józan eszét.

Giulia nem csak a gyerekek miatt panaszkodik, hanem feltehetőleg magányos élete miatt is. Apja ebben az esetben is azzal kezdi, hogy mennyire szereti őt és nővéreit, de hozzát teszi, hogy apaként szereti őket, akinek különös gondja van a becsületükre, tisztességükre (*onor*): „Nem tiltom meg neked – írja nagylelkűen –, hogy bálókba jársz, és másokat meglátogass, de csak jó társaságban mehatsz el otthonról”.⁵⁵ Figyelmezteti azonban, hogy egyes helyekre nem méltó eljárnia, máshova pedig egyenesen veszélyes. De „keress magadnak egy társat, egy jóra való nőt, és menj, ahova menned kell, ezt kívánom a becsületed (*onor*), az egészséged és a házadnak jóléte miatt; és férjed ugyanúgy örülni fog neki, mint én.” Ugyanakkor úgy véli, Giulia félreérti őt, „miközben jobban kellene értened engem, mint ahogy magamat ismerem”.⁵⁶ Speroni máskor még inkább úgy érzékeli, Giulia nem hallgat rá, pedig a fiatal nőknek különösen illene hallgatniuk az idősek tanácsára. Úgy viselkedik, mintha ellensége lenne: „Ha nem változtatsz szokásaidon, majd változtatok én – írja ismét meglepően kemény hangon –, és nem fogok rád többet gondolni, mintha sosem lettél volna a Földön”.⁵⁷

Speroni hosszú római távolléte, az a gyakran hangoztatott tény, hogy mennyire jól megvolt Rómában nyilvánvalóan furcsa érzéseket hagyott Giuliában, és azzal

---

⁵² Uo. 168.

⁵³ Uo. 183.

⁵⁴ Uo. 192.

⁵⁵ Uo. 150.

⁵⁶ Uo. 151.

⁵⁷ Uo. 151. Vö. 166.

sem igazán volt összeegyeztethető, hogy gyermekei boldogulásánál – mint nem egyszer állította – semmi nem volt számára fontosabb. Giulia megpróbált hát a sorok között olvasni, és találgatásokba bocsátkozott, mire apja önérzetesen tiltakozott: „Giulia kedves, ha én haza akarnék jönni, azt mondanám: haza akarok jönni; ha haboznék szégyenemben hazajönni, nem azt mondanám, hogy remélem, hogy látjuk egymást, hanem hogy félek a veled való találkozástól. Nem akarlak tehát viszontlátni, és nem is félek tőle, de remélem [hogy viszontlátlak] – és jól értsd, amit mondok, úgy, ahogyan kell”.⁵⁸ Szegény Giulia, szegény lányok. Nem lehetett könnyű ennek a mindentudó, megbecsülésére és rangjára oly féltékenyen vigyázó híres írónő lányának lenni. Hát még a feleségének, akit tökéletesen ignorál (mint később megvallja, házasságban még tapasztalatlan volt, amikor 30 évesen mások tanácsára a pénzéért elvette).

Idős korára Speroni egyre inkább arra vágyott, hogy nyugalmas, kiszámított ritmusú és szigorú evési szokásoknak alárendelt, nagy kényelemben zajló és többé-kevésbé általános megbecsülésnek örvendő római életét lányai lehetőleg ne abajgassák, különösen ne a betegségeikkel, a depressziójukkal vagy halálukkal.⁵⁹ Éppen elég gondja volt így is padovai birtokaival, ingatlanjaival és a nem túl szerencsés rokon viszonyaival, amelyek állandó pereskedést jelentettek számára, amint ez már Itáliában szokásos volt. Lucietta halálakor Speroni levelei nem mutatnak ki fájdalmat, hanem továbbra is pragmatikus hangnemben íródnak. A kőszikla apukával szemben Giulia és Diamante jóval érzékenyebben reagálnak és gyászuk során nehezen viselik az élet megpróbáltatásait. Diamante, aki Speroni szerint túlságosan megijedt és túlságosan nagy fájdalmat élt meg nővére halála miatt, jobban tenné, ha már nem gyerekként viselkedne: „ebben a korban már a diszkréció [visszafogottság] jegyében” illene viselkednie. „Ahol van megoldás, ott tegyétek meg, amit tudtok, de amikor nincs mit tenni, viseljétek türelemmel.”⁶⁰

Paolo Manuzio (1512–1574)

Egyelőre Itáliában maradva Sperone egyik fontos kortársáról, a tanulmány elején említett velencei humanista nyomdászról, Paolo Manuzióról lesz szó, akinek megmaradt levelezésében, ha nagyságrendekkel kisebb mértékben is és általában csak érintőlegesen, de még mindig elég sok szó esik gyermekeiről. Manuzio egészen másfajta – latin, humanista – műveltséget képviselt és egészen másféle gazdasági helyzetben élt, mint vagyonos padovai kollégája. Ha nem is voltak barátok, Speroni becsülte Manuziót, dialógusaiban is szerepeltette. Bár tisztelte cicerói latinságát, latin filozófiához hozzáállását elítélte. Végül soron jó tudósnak, de gyenge nyomdásznak tartotta.⁶¹

A leghíresebb itáliai nyomdász, Aldo Manuzio fiú örökösei távol az atyai háztól, falun nőttek fel. A fiúk csak sok pereskedés és veszekedés után tettek szert apjuk

⁵⁸ Uo. 157.

⁵⁹ Depresszióra lásd többek között: uo. 194.

⁶⁰ Uo. 206.

⁶¹ CIGOGNA 1830, 56. Paolo Manuzio életéhez lásd még: PASTORELLO 1957; BARBERI 1985; FLETCHER 1998.

nyomdájának jogaira, amelyet egy ideig anyai nagyapjuk (Aldo korábbi társa), illetve anyai rokonaik birtokoltak. Övéké lett végül az Aldinákkal és inkunábulumokkal teli könyvtár és a híres delfines nyomdajel, de a betűkészlet nem. Mindenekelőtt Paolo, a harmadik fiú vállalja magára a monumentális aldói örökség továbbvitelének feladatát és terhét, és neki kell majd leginkább a kicsapongó hírében álló, művelt és szeretett bátyjával is törődni, akit Velencéből kétszer is kitiltottak. A kezdet nehéz. Minthogy Paolo nem Velencében nő fel (sőt, apja sem velencei), hiába jelentkezik a városban állami hivatalra. Az atyai örökség presztízse mellett leginkább tudására és társadalmi kapcsolataira tud kiadóként alapozni, pénze nincs. Az állandó pereskedés, a rokonok és testvérek közötti viták miatt az 1530-as években a nyomda sokat áll, hiába bíztatják Rómából, ígéreteken kívül mit sem kap, így egy ideig patrícius gyermekek nevelésével tartja fenn magát. Az 1540-es évektől kezdve, ha nehezen is, de végre kezd beindulni a kiadó. Paolo, apjával szemben, nem az ógörög auktorok kiadására teszi a hangsúlyt, hanem a latin és olasz nyelvű irodalomra, csatlakozva a venetói olasz nyelvi mozgalomhoz. Nemcsak Speroni dialógusait publikálja, hanem egy olasz nyelvű válogatott levelezéskiadásban négy levelét is kiadja (ez a típusú antológia az ő újítása). De kiadja Castiglione *Il Cortegiano* vagy Bembo *Asolani* című könyveit, sőt Machiavelli (szintén olasz nyelvű) műveit is. A külföldről jött humanisták, mint Zsámboky és Dudith, mind vágnak megismerésére, és néhányukkal, mint a gazdagabb és rangosabb Dudithtal valóban jó kapcsolatot igyekszik kialakítani. A lényegében autodidakta Manuzio 40 éves korára már akkora hírnévnek örvend, hogy Velencébe és Padovába is hívják tanítani, de gyengélkedő egészsége és kiadói ambíciói miatt mindkettőre nemet mond.

Az esküvőt Manuzio sem siette el. 1546-ban már 34 éves, amikor feleségül veszi Caterina Odonit, egy művelt család lányát. Felesége három fiúval és egy lánnyal ajándékozza meg. Paolo becsüli asszonyát, aki kiválóan viszi a háztartást és a gyereknevelést, ellátja betegségeiben, és sokra tartja sógorait is, egészen addig, amíg azok az apai hagyaték miatt egymásnak nem esnek és pereskedések során meg nem gyűlölik egymást.

Paolo Manuzio apaságára vonatkozó információink ezúttal is családi és baráti levelezéséből származnak. E levelek azonban – még a fiának és testvérének írtak is – lényegesen kevésbé „magánjellegűek” és sokkal heterogénebbek, mint Speroninak a lányaihoz szóló levelei, melyek nagy ívben kerülnek a „férfi témákat”, vagyis bármit, ami a családon vagy a háztartáson túlmutat. Vegyük példának a már említett Dudith Andrásához írt levelet újszülött fiának, ötödik gyermekének mosolyáról. E latin levél Manuzio 1559-ben küldte Velencéből Padovába, kézírata elveszett. Szövegét azért ismerjük, mert e levélről minden jel szerint gondos másolatot készített és egy év múlva ki is adta levelezésének egyik gyűjteményes kiadásában – ezek a kötetek alapvető eszközei voltak hírnevének és következőképp kiadói munkájának:

„Tudni szeretném, miként megy sorod Padovában. Mi itt tengődünk, szenvedünk az állandó forróságtól, hogy az ennél komolyabb gondokat ne is említsem. Feleségem még nem kapott teljesen lábra a gyermekágyból; csodálatos babája van, aki a hozzá kedvesen beszélőkre már

kezd rámosolyogni. Mit csodálkozol? Jól tudott, mennyi vidámsággal jár, mindaz, amit a gyerekekben szeretni szoktunk.”⁶²

Íme, egy latin baráti levél. Lehet-e ennél jobban a barátság intimitását szemléltetni, mint a babára tett utalással egy amúgy cicerói latinsággal és nagy műgonddal megírt levélben? Manuzio nyilvánvalóan emiatt is válogatta be levelezéskiadásába. Ne tagadjuk ugyanakkor, hogy bátor és újító: ilyen gyerektémákról, ilyen „gyerekes” érzelmekről beszélni komoly férfiak között egyáltalán nem volt evidens, még a „baráti” levelezés, az *epistolae familiares* kategóriájában sem. Ugyanezzel a kettős céllal – az egyéni érzelmek és a barátság intimitásának a szemléltetésére – választhatta be ugyanebbe az 1560-as levélkiadásba azt a Zsámboky Jánosnak címzett latin levelet, amelyben a nemrég született, még csak tíz hónapos újszülött haláláról számol be. Levele válasz Zsámboky vigasztalására, és eltekintve első soraitól a szokásos közhelyektől hemzseg: „Én bizony, mikor átvettem fiacskám halálhírét, annyira megzavarodtam, hogy arra sem emlékeztem, ember vagyok-e egyáltalán, és elfelejtettem, hogy fiam egykor azzal lépett be ebbe az életbe (mint egy ideiglenes szállásra), hogy onnét valamikor majd Isten hívására és az örök égi szállás után áhítozva el is távozik.”⁶³

Manuzio talán kicsivel szerencsésebb volt, mint Luther, mert csecsemőkorában csak egy gyermeke halt meg, de a felnőtt kort az ő családjában is csak két gyermek éri meg, az elsőszülött Aldo és húga, Maria. 1559-ben az ötéves Girolamo elvesztése hatalmas fájdalommal tölti el. Ekkor már ifjabbik Aldo 12-13 éves, húga, Maria nagyjából hét. Aldóról először hároméves és tíz hónapos korából hallunk bővebben: már nem csak jól beszél, hanem elég folyékonyan olvas is. „Úgy tűnik, megvan benne az, amit szeretnék, értelem és testi erő.”⁶⁴ A kiskamasz Aldo azonban már nem olyan könnyű gyerek és kiváló értelmi képességei ellenére apja csak panasszal van rá. A kilencéves fiút így a bevallottan depresszióval küzdő apuka elküldi otthonról taníttatni (talán épp Padovába), mert fél, hogy otthon maradván szokásaiban és tanulmányaiban csak még jobban eltávolodik tőle.⁶⁵

A távol lévő Aldo persze csak további aggodalomra ad okot. Apja levélben kéri tanárját, hogy ne csak grammatikát és retorikát tanítson neki, hanem jó modort és szerénységet is, mert jobban szeretné jónak látni, mint kiműveltnek. Aldo szerinte nem is annyira büszke, mint inkább arrogáns, ami rendkívül bosszantja, főleg, hogy emiatt gyakran átlépi az engedelmesség határait: „És az ember minél szorosabbra igyekszik fogni a kantárt, és szigorú fegyelmezővel betörni, most hogy már benne van ebben a korban, annál könnyebben tér le a dicső szokások egyenes útjáról.”⁶⁶ Manuziónak úgy tűnik, hogy ez a fajta viselkedés jellemző a kiváló értelmi képességekkel rendelkező emberekre, de neki nem tetszik a tulajdonságoknak efféle keveredése. Aldo valóban rendkívül tehetséges gyermeknek ígérkezik, Paolo barátja, a nagy francia humanista Marc-Antoine Muret teljesen le van nyűgözve a tehetségétől,

⁶² DUDITHIUS 1992–2002, 1, 91.

⁶³ MANUTIUS 1560.

⁶⁴ MANUZIO 1556, f. 62v.

⁶⁵ MANUZIO 1556, f. 98v.

⁶⁶ MANUZIO 1556, f. 128r.

az esztétől, a modorától, a szerénységétől, és kijelenti, hogy többet tud, mint a tanítója.⁶⁷ 1556-ban Aldo már 10 éves, amikor Paolo Manuzio visszavonultan élő, gyermekkorra távoli falujában papként tevékenykedő legidősebb bátyja kérésére belemegy abba, hogy a nyárra elküldje hozzá gyerekeit. Semmi nem utal rá, hogy döntésébe a feleségét is bevonta volna, aki a jelek szerint Velencében maradt. A gyerekek érkezése után egy júniusi levélben arra kéri bátyját, legyen gondja rá, hogy Aldo eljárjon az iskolába (ami ezek szerint a nyár elején is működött még), de az iskolán kívül senkivel se álljon szóba:

„Ismerem ennek a földnek a szokásait, amelyek lelkileg majdnem tönkretettek és becsületemet [*honore*] majdhogynem elvették, de Isten megmentett, és elvezetett ebbe a révbe, ahol a családnak akkora hírnevet szereztem, amekkorát örülök, ha a fiacskáim meg tudnak őrizni, nem-hogy tovább növelni. És mindenek előtt ne feledkezzen meg az illemről, és hogy a házban maradjon és Margeritával [a gyerekek nevelőnőjével] és a testvéreivel játsszon, amit tudom, hogy szívesen tesz, mert ehhez van szokva. És szóljon még neki, hogy meg ne közelítse a vizes medencét [amit a rizsföldek öntözőrendszeréhez használtak], amibe az én időmben sok gyerek belefulladt, és Andrea úr, a nagyapánk már azért elvert az ezüstberakásos övével, mert megközelítettem.”⁶⁸

A nyár ősze fordult, és a gyerekek még mindig a bátyjánál időztek, feltehetőleg mert Velencében közben pestistől kellett tartani, meghal többek között Manuzio sógora is. Paolo újfent kéri a testvérét, hogy nagyon figyeljen magára (és természetesen a gyermekekre). Ha az étkezés nem is annyira hangsúlyos, mint Speroninál volt, számára is az egészsége élet alapját jelenti:

„Elsősorban az étkezésre és a gyakorlatozásra [figyeljenek oda]. Hagyják azt a sok nyers salátát és óvakodjanak a véres hústól és csak keveset egyenek belőle, és segítsék [megemésztését] [torna]gyakorlatokkal vagy a házban vagy a szabadban. [...] Bosszant, hogy Mariának és Girolamónak nincsen téli ruhája és kétlem, hogy kibírnák nélküle. De mondja meg [Margeritának?], hogy ne hagyja egyik gyereket se a hideg levegőre kimenni, különösen ne a fiúcskát, aki soványka és gyenge alkatú, és akitől sokat remélek, mert három dologban is hasonlít rám: alkatban, értelemben és vérmérsékletben.”⁶⁹

Paolo nem akarta, hogy bátyja a 2-3 éves Girolamo és a körülbelül 4 éves Maria kiruházásával költségekbe verje magát, de meglehetősen tartott tőle, hogy megfáznak: tartsa benn őket a bátyja a kandalló közelében, fa az legalább van bőven. Éppen ezért nehezen érthető, hogy az aggódó apa két évvel később hogyan szánhatta rá magát, hogy a 4-5 év körüli Girolamót távol az atyai háztól Ragusába (Dubrovnikba)

⁶⁷ MURETUS 1618, 9.

⁶⁸ MANUZIO 1834, 37–38.

⁶⁹ Uo. 41–42.

küldje taníttatni.⁷⁰ Nem csoda, ha barátja, Muret, erőteljesen ellenezte is ez irányú döntését:

„Girolamóval kapcsolatban bizony eléggé csodálkozom, és (hogy az igazat megvalljam) nem éppen tudom helyeselni ebben a kérdésben a döntésedet. Egy ilyen kis fiút oly messzire küldeni? Még a hosszú hajóútra sem vagy tekintettel, ami felnőtt, érett korban lévő embereket is aggodalommal szokott eltölteni és el szokott tántorítani? Hidd el nekem, én komolyan elgondolkoznék, erősen szeretem ugyanis ezt a fiút, egyrészt mert a tiéd, másrészt mert csodálatosan játékos. És ha arra gondolok, milyen veszélyeken ment már át szegény, életét is kockáztatva, már annak is örülni lehet, hogy életben van.”⁷¹

Manuzio azonban végső soron úgy ítélhette meg, hogy többet veszít kedvenc fia, ha Velencében marad, mintha a biztonságosnak tűnő, éghajlat szempontjából is jóval egészségesebb Ragusába küldi, ahol egyik legkedvesebb barátja, Ludovico Beccadelli éppen csak elfoglalta a püspöki széket, és ahol a Velencei Köztársaság titkára mellett egy kiváló tanítómester is jelen volt. Egy 1558-as februári, bátyjának írt levele alapján az is elképzelhetőnek tűnik, hogy nemcsak a kis Girolamót küldte el otthonról, hanem vele együtt a két nagyobbik gyereket is, a 12 éves Aldót és a 6 éves Mariát:

„Levelet kaptam Ragusából, mely szerint Girolamo csodálatos ügyességgel tanul, és a tanára úgy beleszeretett, hogy örültségeket ír, hogy rá fogja hagyni mindenét, amije csak van. Aldo nagyon jól tanul, de kicsit türelmetlen, mikor hosszú kintartásra lenne szükség. Amit meg kell csinálnia, azt gyorsan elvégzi. Mariának nagyon jól megy a latin és a görög, értelme szempontjából egyáltalán nem gyengébb, mint a fiúk, hamarosan le fogja hagyni őket. Ha nagyobb lelki nyugalomra lelhetnék, és nem lenne hiányom abban, ami kell, el tudnám érni, hogy mindegyikük csodálatos eredményeket érjen el, de az ördög annyiféleképp keresztetzi az utamat, hogy nem tudom, ki az, aki el nem veszítené a fejét.”⁷²

A gondok valóban csöstül jönnek, és Manuzio már úgy érzi, hogy bérelt lakása is a fejére akar dőlni, miközben a főbérlő állandóan csak a díját emelné (ettől csak az tartja vissza, hogy Manuzio jóban van a gyerekeivel, akiket tanít.) Akármilyen nehéz is volt Velencében a család élete, alaposan megbánhatta, hogy oly messzire küldte Girolamót, aki a következő évben, távol szüleitől meghal. Nemsokára ez történik a már említett tízhónapos újszülöttel is (akinél „bájosabb” gyereket Manuzio még sose látott); nem csoda, ha vigasztalhatatlannak érzi magát. Még két év múlva is, 1561-ben, amikor Rómába költözik, arról a szörnyű fájdalomról ír bátyjának, amelyet a

⁷⁰ Girolamo születési kora kissé bizonytalan, én Ester Pastorellót követtem, aki másokkal megegyezően 1554-re teszi. PASTORELLO 1957, 556.

⁷¹ MURETUS 1618, 5.

⁷² MANUZIO 1834, 53.

gyermekai elvesztése feletti bánatában érez.⁷³ Az állandó anyagi gondok és a nyomdával való nyűgök elől Manuzio sokáig keresi a kiutat, melyet végül egy rangos római állás elfogadásában, vagyis a pápa szolgálatában talál meg. A döntés nem könnyű, de mint a „római nép nyomdájának” újdonsült vezetője – a tisztséget neki hozzák létre – olyan megbízások kerülnek hozzá (pl. misszálék és katekizmusok), amelyek bőven biztosítják megélhetését és jövőjét. Hiába sír és könyörög a felesége, hogy maradjanak, Paolo Manuzio elutazik és elvárja feleségétől, hogy kövesse. Ez meg is történik, de felesége nem tudja megszokni a római életet, és visszaköltözik Velencébe. Rómába költözését részben Aldóra hivatkozva indokolja bátyjának. Ha Aldónak lenne évi 50 dukát állandó jövedelme, akkor biztosan nem lépte volna meg ezt a súlyos döntést. De nincs pénze, és még a felesége vagyonára terhelt 320 dukátos jelzálogot sem sikerült eddig visszafizetnie. A 15 éves Aldónak tehát csak így tud némi bevételi forrást biztosítani: „Teszek majd róla, hogy legyen némi bevétele, hogy legalább annyija legyen, amennyiből fenntarthatja magát. Egyébiránt pedig majd törí magát, ahogyan én is tettem.”⁷⁴ Manuzio ugyanakkor nem mond le az ókori és humanista auktorok munkáját terjesztő velencei kiadó üzemeltetéséről sem, ennek irányítását fokozatosan fia veszi majd át.

Aldo 1561 nyarán így csak turistaként kíséri el apját Rómába. Bebarangolja az ókori romokat, lemásolja és összegyűjti a római kori feliratokat, eljár a híres könyvtárakba. Kutatásainak eredménye az év végén jelenik meg (talán maga is részt vesz a kiadásban): a latin helyesírás változásaira vonatkozó észrevételeit részben római feliratokra alapozza.⁷⁵

Nem tudjuk, húga, a kilencéves Maria, velük tart-e ezen a nyáron. Mariát a végén kolostori iskolába küldi az apja. Elképzelhető, hogy ebből az időből (vagy valamivel korábról) származik az a latin nyelvű levél, amit Maria egy híres velencei tanítómesternek, Sisto Medicinek címzett.⁷⁶ Valószínű, hogy Aldo csak fokozatosan folyik bele a kiadó munkáiba, és elképzelhető, hogy ebben édesanyja is részt vesz valamennyire. 1565-ben, vagyis Aldo 19 éves korában apja még mindig reménykedik, hogy sikerül neki egy egyházi befűciumot szereznie. Mindenesetre – írja bátyjának – „Aldo már felnűtt, és nagyon jól tudja merre mennyi, és nem kerül havi három scudómba se, hogy tisztességesen felruházzam, ahogyan kell, és vegyek neki könyveket, amelyek iránt ugyancsak sóvárog, jobban, mint azt kívánnám, de eltűröm, mert így legalább ebben tölti ki a kedvét és nem másban.” Aldo házassodásával kapcsolatban is nyugodtnak tűnik. Korábban úgy tűnt, Aldo a házassodástól rendkívűl irtózik, most azonban már csak a hozományra hivatkozva utasít vissza egy felmerűlű lehetőséget. „Ami a megházassodását illeti [...] nem akarom erűltetni, hogy olyat csináljon, ami se neki, se nekem nem tetszik, különösen, hogy legfeljebb öt-hat év

⁷³ Uo. 55, 60.

⁷⁴ Uo. 55.

⁷⁵ MANUZIO 1561. A kiadásnak még két bővített változata jelenik meg. Aldo 1566-ban már több mint 1500 római feliratot közöl.

⁷⁶ CIGOGNA 1830, 63; AGOSTINI 1754.

múlva biztosan adódik majd valami, mégpedig nagyobb hozománnyal és nagyobb megbecsülésben álló rokonsággal vagy itt [Rómában], vagy Velencében.”⁷⁷

Dudith András (1533–1589)

1560-ban, vagyis egy évvel korábban, hogy Manuzio Rómába költözött volna, barátja, Dudith András mindörökre maga mögött hagyja hosszú külföldi tanulmányait és visszatér Magyarországra. Itt az idő, hogy patrónusának, Oláh Miklós esztergomi érseknek visszafizesse jóakarátát. Dudith beállt az érsek titkárának, de szerencséjére nem sokáig marad az általa nem kedvelt főpap mellett. A császárnak ugyanis hirtelen tehetséges, olaszul és latinul is jól beszélő püspökökre lesz szüksége, hogy trentói képviselőjét megerősítse, ilyenből pedig nincs sok az országban. Dudithból így egyszerre csak címzetes püspök lesz, és díszes kísérettel rövidesen visszatérhet Itáliába, egyenesen a trentói zsinatra. Egy pillanatra úgy tűnik, hogy Paolo Manuzióval kialakított baráti kapcsolata is még menthető, de hamarosan kiderül, hogy ez nem így van. Trento után Dudith már megkerülhetetlen és egyértelműen fontos ember, de sikerei és növekvő befolyása ellenére (vagy éppen ezek miatt) nem sikerül a Magyar Királyságban megfelelő tisztséget találni a számára. Dudithra így újabb távoli küldetés vár, ezúttal Krakkóba. Itt már nincsenek látványos sikerek, csak a türelmetlen várakozás a visszatérésre, az előléptetésre. Azonban mindkettőre hiába vár.

1567-ben Dudith, aki az egyházi karriert sose szorgalmazta, és lassan kezd kifutni a korból, elhatározza, hogy feladja a fényes jövővel kecsegtető egyházi hivatást, és Miksa király tudta nélkül elvesz egy lengyel udvarhölgyet, Regina Strassownát. A hölgy sem nem magas rangú, sem nem túl szép (állítólag), sőt ráadásul még epilepsziában is szenved, vagyis felsóhajthatunk: végre egy érdekmentes, szerelmi házasság. Dudithot kiközösíti a római egyház, képét nyilvánosan elégetik, barátja, Manuzio, levelezésének újabb kiadásaiban csak csillaggal jelöli a nevét, de Dudith boldog. Hamarosan három gyermek édesapja: az elsőt saját magáról Andrásnak, a másodikat anyjáról Magdalénának, a harmadikat, akinek szülésébe szeretett felesége 1573-ban belehal, a császárról Miksának nevezi el. Dudithnak gyermekei miatt muszáj mielőbb újránházasodnia, de ezúttal már igyekszik felfelé lépni, és mint Miksa császár félig-meddig rehabilitált diplomatája sikerül Lengyelország egyik legbefolyásosabb családjába beházasodnia. Bár első feleségére még évekkel később is nagy szeretettel és tisztelettel emlékezik vissza, újabb házassága is meglehetősen jól sikerül. A fennmaradt terjedelmes levelezésből arra lehet következtetni, hogy feleségével, Elisabeth Tarnowskival végig jó kapcsolatot ápol, sőt Elisabeth minden jel szerint igyekszik Dudith barátaival és azok feleségeivel is jóban lenni. Második házasságából még kilenc gyermeke születik. Tizenkét gyermekéből öten még kiskorukban meghalnak, így élete végén már csak heten vannak életben.⁷⁸

⁷⁷ Aldo végül 26 évesen házasodott. MANUZIO 1834, 74.

⁷⁸ COSTIL 1935; ALMÁSI 2009.

Mint a tanulmány elején említettem, Dudith gyermekeihez fűződő viszonyáról lényegesen kevesebbet tudunk, hiába a terjedelmes levelezéskiadás.⁷⁹ Ennek egyik oka, hogy igazi családi levelek, mint amilyenek Speronitól vagy Manuziótól fennmaradtak, Dudithtól nincsenek. Ha meglenne az 1572-ben elhunyt édesanyjával vagy más rokonaival folytatott levelezése, valószínűleg más lenne a helyzet, bár úgy sejttem, Dudith nem sűrűn kommunikált Magyarországon maradt rokonaival.

Elsőszülött gyerekéről, Andrásról először kilencéves korában hallunk hosszabban, méghozzá egy Theodor Bézához írt levelében. Ezt az 1577-es levelet Dudith már korábbi vitapartnere kiengesztelése céljából fogalmazta. Hogy a megbékélést mennyire komolyan gondolta, azt abból is láthatjuk, hogy a következő év nyarán születő fiát Béza után Theodornak keresztelte el. Sőt, Dudith úgy tűnt, kilencéves fiát is hajlandó lenne a kapcsolat helyreállítása érdekében felhasználni: levelében afelől érdeklődik, hogy ki mit tanít éppen Genfben, befogadnak-e a tanárok diákokat az otthonukba, vagy éppen Béza, ha igen, hányat és milyen körülmények között.⁸⁰ Fontosnak tarthatta ebben az időben a kálvinista neveltetést, ha Bézával egyidejűleg másik korábbi vitapartnerének, a zürichi Johann Wolfnak is írt hasonló célból. Elmondja, hogy kilencéves fia annyira tehetséges, hogy már külföldre küldené tanulni, mert ezt követeli meg tőle a fiú iránt érzett atyai szeretet (*paternus affectus*) és a keresztényi érzület.⁸¹ Ír ugyanakkor Brutus Mihálynak is (akivel abban az időben szorosabb kapcsolatban áll), és az ő véleményét is kikéri a gyermek külföldi iskolázásával kapcsolatban. Brutus a szokásos tekervényes, behízelt stílusában válaszol: Dudith döntése nagyon helyes, ha a gyermek itthon már nem fejlesztheti tovább csodálatos képességeit, akkor mennie kell. A kérdés csak az, hogy kire lehet rábízni, kiben lehet vakon megbízni?⁸²

Dudith számára is nyilván ez volt a nagy kérdés, és valószínűleg ő se gondolta teljesen komolyan, hogy kilencéves fiát Svájcba kell küldenie. Választása végül a közeli Moráviára esik, ahol a cseh testvérekhez tartozó Esrom Rüdinger (Joachim Camerarius veje) híres iskolát vezet elsősorban morva nemes ifjak részére, de iskoláját olykor még német nemes fiúk is felkeresik. Az iskolába személyesen kíséri el a fiát, és amikor a számára kijelölt szobát meglátja, nem győz aggodalmaskodni. Ezt egy 1577 elején, vagyis a tél közepén írt leveléből sejtethetjük, amelyben Rüdingernek a szemére veti, hogy írásbeli és szóbeli kérése ellenére, a helyzet mit sem változott, a gyermek fagyoskodik:

„Tudod, mitől félek. És arról se feledkezz meg, mennyire könnyen megeshet vele, hogy a hidegtől megbetegszik, amitől az anyja, amint írtam, gyakran szenvedett. Abból ugyanis, amit a slejm kapcsán felhozol, bizony nem látom, hogyan lehetne így jobban elkerülni. A hideg levegő, különösen az éjszakai, éppen hogy mindenféle torokvadász eredője és

⁷⁹ DUDITHIUS 1992–2002.

⁸⁰ DUDITHIUS 1992–2002, 6, 44.

⁸¹ DUDITHIUS 1992–2002, 6, 48–49.

⁸² DUDITHIUS 1992–2002, 6, 73–74.

okozója. Vedd továbbá figyelembe, hogy amióta a világra jött, a fűtőszobán kívül még egyetlen egyszer sem aludt, még nappal sem. Én már harminc éve, ha csak nem muszáj (például mikor úton vagyok, és télen olyan helyen járok, ahol kényelmetlenek a viszonyok), szobában nem alszom, hanem csakis a fűtőszoba alatti [a padlófűtést elosztó] helységben tartózkodom. Így tett mindig az anyja is, amíg élt. Így aztán tényleg félek, nehogy az egészségére káros legyen az eljárásod, és Istenhez imádkozom, hogy ez ne így legyen.”⁸³

A tanítómesternek nem lehetett túlságosan ínyére az elkényeztetett úrfik apukáinak körülményeskedése, nem ilyen nevelési elvekben gondolkodott. Minthogy Dudith panasza későbbi leveleiben is folytatódna, Rüdinger méltán érezhette, hogy a paszkovi úr kezdi bizalmát megvonni tőle:

„A fiaddal kapcsolatban mi olyat tudok tanácsolni, amit te ne látnál be? Régi kérdés, uram, hogy helyesebb-e a gyermekeket társak között nevelni [vagy sem]. Erről már Fabius [Quintillianus] is értekezik. Remélem, vagyis inkább bízom benne, hogy nem volt kárára a velünk töltött idő. Ha te is így véled, annál jobb. Bármit is döntesz felőle, arra kérlek az iskola és a saját nevében, hogy ne szűnj meg ezek után is a pártomat fogni és az ügyemet támogatni, és maradj meg az irántam kimutatott eddigi jóindulatodban.”⁸⁴

Sejthette a tanítómester, hogy ezt már hiába kéri. Dudith már arra sem méltatta, hogy fia szerencsés hazajöveteléről személyesen tájékoztassa, csak üzent neki másokon keresztül. A fia Moráviában eltöltött egyetlen tanítási éve kétségessé tette, hogy szükséges-e egy 10 év körüli kisfiút egy teljesen új nyelvi és kulturális közegnek és egy egészen más életformának kitenni: taníttatását otthon is meg lehet oldani. Ennek ellenére az iskola vagy az otthon kérdése tovább gyötri. Semmi sem fontosabb számára – írja egy csehországi barátjának – minthogy apai és egyben keresztényi kötelességének eleget tegyen, és fiai taníttatásáról gondoskodják. Éjjel-nappal máson se töri a fejét. Tartsa-e otthon, ahol taníttatására személyesen felügyelhet, vagy küldje iskolába? Az iskolától elsősorban a latin és görög nyelv tanítását várja el, de arra is igényt tart, hogy közben gyermeke a német nyelvi környezetben németül is megtanuljon és némi matematikával is megismerkedjék.⁸⁵ Valószínű, hogy az iskola mellett szóló érvek ellenére fiai továbbra is otthon tanultak. A következő házitanító, akiről tudunk, a sziléziai Carolus Oslevius, akinek képességeivel azonban nem lehetett minden tekintetben megelégedve. Mire fia 12 éves, már egy olyan filozófus tudóspalántát keres, aki mindenekelőtt számára is társaságot jelent. Legyen járatos a sokak által megvetett és barbárnak tekintett skolasztikus vitákban, a kérdés-felelet alapú tanulásban, és ha lehet, értsen az orvostanhoz is, ami sok mindenben rokona a filozófiának, sőt ami nélkül a filozófia sem teljes. Ez a fiatalember (akit később Quirinus

⁸³ DUDITHIUS 1992–2002, 6, 99.

⁸⁴ DUDITHIUS 1992–2002, 6, 138.

⁸⁵ DUDITHIUS 1992–2002, 6, 254.

Reuter, későbbi biográfusa személyében talál meg) Dudith fiát logikára és filozófiára oktassa. Jobb lenne, ha német lenne (lengyel semmiképp se),⁸⁶ de jöhet angol, skót, belga és francia is. A legjobb persze az olasz lenne, kiváló vitatkozó képességük miatt, annak ellenére, hogy az olaszok „szokásos bűneitől” Dudith nem kicsit ódzkodik.⁸⁷

Dudith atyai aggódása nagyjából ennyiben ki is merült, legalábbis „humanista” és diplomata levelezése ennyit őriz meg. Igen, a tanulás az egyetlen olyan téma, aminek a kapcsán még ildomosnak érzi, hogy gyermekeiről beszéljen tudós barátaival. Dudithnak egyáltalán nem célja valóban családi témákat beemelni a levelezésébe, hogy intim, baráti jellegüket, Cicerót, Petrarcat és másokat követve és felülmúlva modern témákkal és eszközökkel domborítsa ki. Még a halálesetek sem törik meg ezt a hozzáállását, vagy valóban csak kevésbé érintik meg. Őt kisgyermekének elvesztése felett még a latin humanista levelezések visszafogottságához képest is feltűnően keveset bánkodik:

„Ebből a mi nyomorúságos börtönünkből nekem is elragadták egy kislányomat, azt, akit a bölcsőben láttál. Az elmúlt négy évben négy gyermekemnek csuktam le a szemét. Ezt a végső szolgálatot, mint idős ember, inkább én várnám el tőlük, szerencsétlenektől, de máshogy tűnt ez jónak annak, aki életnek és halálnak az ura, és aki a megkérdésünk nélkül akkor adja és veszi el mindkettőt, amikor jónak látja.”⁸⁸

Dudith, mint említettem, mindkét feleségével szeretetben él, barátaival igyekszik családilag jóban lenni, nem feledkezik meg feleségeik üdvözléséről, mint ahogy saját feleségének a jókívánságait is igyekszik tolmácsolni. Dudith gyakran hangsúlyozza barátainak, hogy családos ember; ha nem így lenne, már rég Oxfordban vagy Párizsban járna, de akár Indiáig is elmenne. A szeretetteljes kapcsolat azonban nem azt jelenti, hogy feleségeinek kevésbé alárendelt szerepet szánt volna, mint itáliai kortársai. Leveleiben ugyan alig emlegeti feleségét, legfeljebb tömondatokban (pl. „a feleségem lányt szült nekem”), de van néhány sora, amelyből következtethetünk attitűdjére. Egy esetben beszámol róla, hogy felesége fiút szült *neki*, akinek „a Jeromos nevet *adtuk*, ahogy apámat is hívták. Ebben, szokásomhoz híven, a feleségem akaratát követtem, hogy őt ezzel is inkább fiúk, mint lányok kihordásában és világra hozásában tegyem engedelmesebbé (*habeam obsequentiore*), ami sokkal fáradtságosabb.”⁸⁹ Vagyis Dudith megengedte a feleségének, hogy a saját apjáról nevezze el a fiúkat, de csak azért, hogy ezzel is nagyobb kedvet teremtsen neki fiúk szüléséhez (amiről

⁸⁶ ALMÁSI 2009, 79.

⁸⁷ DUDITHIUS 1992–2002, 6, 380.

⁸⁸ Ebben persze az is benne lehet, hogy a címzett, Tadeáš Hájek még ennél is tragikusabb helyzetben volt, amiről – amennyire Dudith leveleiből kikövetkeztethető – valószínűleg nem átalott panaszkodni. Bremen, UB, ms. a 13. No. 46, ff. 63v–64r (1582. augusztus 10.). Szepessy Tibornak ezúton is köszönöm, hogy a levelezés utolsó, kiadatlan kötetét használhattam.

⁸⁹ Berlin, SB, R 253. No. 51, ff. 28r-v (1584. nov. 21).

úgy vélte, hogy nehezebb, nyilván, mert a fiúk erősebbek). Vagyis ugyanez az engedmény lány szülésekor már nem járt (ekkor Dudith maga nevezte el, mondjuk, saját anyjáról a lányát). De ne ítélkezzünk, mert nem feladatunk.

Jan Kochanowski 1530–1584

A tanulmány befejezésekképp a nagy lengyel költő gyászdalaiból szeretnék idézni. Amennyire nagy költő volt, és terjedelmes életművet hagyott Kochanowski az utókorra, annyira keveset lehet tudni életéről.⁹⁰ Nem ismerjük hosszú európai peregrinációjának részleteit, csak azt tudjuk, hogy többek között Padovában is tanult, és hogy Itáliában többször is járt. 1559 körül települhetett le Lengyelországban, ahol hamarosan a királyi kancellárián mint titkár talált állást. 15 aktív udvari év azonban elég volt, 1574-ben, még a lengyel interregnum idején Kochanowski visszavonul falusi birtokára, ahol tovább növelve uradalmát, gazdálkodik, és egy év múlva, vagyis 45 évesen meg is házasodik. Innentől az általa kritizált szlachtához hasonló életet él, részt vesz a helyi politikában, de annak ellenére, hogy erősen támogatja Báthory Istvánt, aktívan már nem kíván visszatérni a nagypolitikába. Míg rövid paszkovi tartózkodása idején Dudith szenvedett a falusi létől, addig Kochanowski láthatólag a lengyel vidéken van igazán elemében. Ekkor írja költői munkásságának jelentős részét, például a következő évszázadok egyik legnépszerűbb irodalmi művét, a *Dávid zsoltárait*, vagy *A görög követek elutasítását* és a *Gyászdalokat*. Ekkor már többnyire lengyelül ír. Nem kétséges, hogy a lengyel nyelv felkarolásában nagy hatással vannak rá a nagy itáliai költők (elsősorban Petrarca) és a kortárs itáliai nyelvi mozgalom. Kochanowski újít a lírai kifejezésmódban, a verstechnikában, a tematikákban, mindenben. Míg Dudith, akihez Kochanowski két latin nyelvű epigrammát és a házasságkötése alkalmából egy elégiát is ír, saját fiatalkori költészetéről idősebb korában lekicsinylően beszél, Kochanowski élete végéig költő marad, és sikeresen alapoz meg egy újféle értelmiségi szerepet Lengyelországban.

Kochanowskinak a házasságából hat lánya és egy fia születik. Lényegében semmit sem tudunk róluk, csak azt, hogy közülük kettő, a két és fél éves Urszula és a nála is fiatalabb Hanna 1579-ben meghalnak. A költő ekkor szembesül gyermekei halálával először, és úgy dönt, fájdalmát versbe szedi. Urszula tiszteletére írja a *Gyászdalok (Threny)* című versciklusát, ami manapság a legnépszerűbb műve. Talán nem szükséges bővebben részletezni, hogy a *Gyászdalokkal* Kochanowski minden határt átlép.⁹¹ Elsősorban a Speroni által szorgalmazott és Dudith által is képviselt „diszkréció” vagyis visszafogottság határát: fájdalmát nem elfojtja vagy leplezi, ahogy illene, hanem egyenesen a nagyközönség elé tárja. Ráadásul az *epicedium* vagy *threnos* műfaját választva tudatosan szembemegy minden műfaji hagyománnyal. Nemcsak azért, mert figyelmen kívül hagyja a formai-tematikai normákat, hanem mert nagy és fontos emberek halálára kitalált költői műfajt egy ismeretlen kis-

⁹⁰ PELC 1986.

⁹¹ TIGHE 2012.

lányra, egy *persona levisre* alkalmaz. Sőt, nemcsak egy verset ír, hanem tizenkilen-
cet, amelyeket egyetlen kötetben publikál. Kritikusai hol azt vetetik a szemére, hogy
versei nélkülöznek mindenféle költői díszet, vagyis *decorumot*, hol meg azt kifogá-
solják, hogy egyetlen ismert lírai műfaj keretei közé sem illeszthetők. Ami talán en-
nél is eredetibb: Kochanowski a versek túlnyomó többségében nem az unott keresz-
tényi frázisokat ismételteti, hanem a mélyen megélt és meg nem érdemelt fájdalom-
ról beszél. Kochanowski lázad a halál ellen.

A *Gyászdalok* tehát sok szempontból talányos mű. Kimondhatóvá, sőt művé-
szetté válik, ami az élet szokványos helyzeteiben kimondhatatlan és elfojtásra vár.
Több mindenre is rámutatnak ezek a versek: az anyanyelvűség kardinális kérdésére,
a női hallgatóság megjelenésének a fontosságára, és végül a másik ember érzelmei-
nek a megfoghatatlanságára. Az érzelmeket a 16. században is gyakran elfedi az iro-
dalmi megkonstruáltság, a normatív társadalmi szabályok, a latin nyelvű vagy az
anyanyelvi érintkezés írott vagy íratlan törvényei.

A *Gyászdalok* előtt a következő nem éppen keresztényi apára valló, dedikáló so-
rok állnak:

„Kochanowska Orsolyának, a bájos és vidám, nem mindennapi gyer-
meknek, aki a hajadoni erények és viselkedés nagyszerű ígéretével nagy
hirtelen, értelmetlenül, éretlen korban, szülei mérhetetlen fájdalmára el-
hunyt. Jan Kochanowski, szerencsétlen édesatyja, könnyei közepette
írta legdrágább leánykájának. Orsolyám, nem vagy többé!”⁹²

Végül lássunk három gyászdalt Tandori Dezső fordításában.⁹³ Az első kettőben az
apa fájdalma a téma, a harmadik idézett versben megjelenik a gyermek is. Ismét
kicsivel többet tudhatunk meg a 16. századi gyereknevelésről, ha másról nem is, az
ideális Orsolyáról.

1.

Herakleitos keservei, minden könnyei,
Simonides sok siráma, és panaszai,
minden bánat a világon, kínok, óhajok,
kéztördelő fájdalmak és vágyó sóhajok,
ide most, mind ide, házam köré gyűljetek,
s kedves lánykám elsiratni segédkezzetek,
őt, kit a halál úgy elvitt, az istentelen,
s Vele minden vigaszomat olyan hirtelen!
[...]
Hasztalan sírsz — ezt mondjátok ti is untalan?
Óh, nagy Isten! Hát e földön mi nem hasztalan?
Minden az! Sehol kedvünkért nincs megenyhülés

⁹² REJ–KOCHANOWSKI–SZARZYNSKI 1980, 139.

⁹³ Uo. 141–142, 148–149.

és a dolgok csak szorítanak: a lét tévedés!
Nem tudom, mi könnyebb sors: a nyílt keserűség,
vagy hogy leküzdje az ember a természetét.

2.

Hogyha érdekeltek volna egykor gyerekek
és faragtam volna, mint más, játszi rímeket,
én is írtam volna édes bölcsődalt s mesét,
melytől álom szállja meg a kicsikék szemét:
azt bizony, azt kellett volna, dajkarímeket
szerkesztenem, szívhez szóló gügyögéseket!
Jobb lett volna ugribugri versikéket írnom,
mint most drága kisleányom sírja felett sírnom
s panaszkodom sorsomon, s azon, hogy kemény a
csapás, mely sújt, s vádat szórnom vad Persephonéra.
De hát azt elmulasztottam, és játékosan
örömöm nem telhet már a szív dalaiban,
erre pedig kényszer űz, szív és sors kényszere,
bár munkámban épp a szívnek nincs már öröme.
Nem lesz könnyű keservemet elmondanom már,
hogy zokogó bánatomért mi jutalom vár:
nem daloltam az élőknek, halotté most éneke,
más halálán sírva saját csontjaimat tördelem.
De hiába! Ahogy a Szerencse akarja,
jónak s rossznak lelkünkben úgy kél gondolatja,
Óh, gyötrelmes hatalom, árny, élettelen!
Óh, halál úrnője, te, zord, könyörtelen!
Orsolyámnak, ki nem is élt még a világon,
így kellett halnia, ily fiatal korában?
Nem itatta még tele a nap drága fénye,
s az örök éj honába indult már szegényke!
Bár ne látta volna meg arcát e világnak!
Mit látott? Mit ismert meg? Születést s halált csak!
S vigasz helyett, amivel szüleinek tartozott,
mit hagyott rájuk? Csupán mérhetetlen bánatot.

12.

Soha apja gyermekét úgy nem szerette még,
mint én; s ily kín soha egynek sem járta szívét;
viszont gyermek még e földre alig született,

ki oly méltó volt szívére a szüleinek;
tisztá volt, nem finnyás-kényes, és szófogadó,
énekelni és rímelni magától tudó;
mindenkit szépen köszöntött, tartása nemes
és lányos volt, s maga minden játékban ügyes,
csupa lelkeség, szerénység és illedelem,
szégyellős és meleg szív volt drága gyermekem.
Reggelijét soha addig nem kérte, a tálcát,
mielőtt el nem suttogta ébresztő imáját,
s csak úgy ment aludni, ha anyját üdvözölte,
s esti imájába két szülejét beszőtte.
Repült a küszöbön át, hogyha jött az apja,
minden viszontlátásra volt kacaja, tapsa;
ha segíteni kellett, már szaladt előre,
szüleinek szolgálit mindig megelőzve,
így járt-kelt, így dolgozott, édes-szívű csöppség,
pedig összesen harminc hónapos se múlt még. [...]

BIBLIOGRÁFIA

AGOSTINI 1754

AGOSTINI, Giovanni degli: *Notizie Istorico-Critiche Intorno La Vita, e le Opere degli Scrittori Viniziani*. 2. Venezia, 1754, S. Occhi.

ALGAZI 2003

ALGAZI, Gadi: Scholars in Household: Refiguring the Learned Habitus, 1480–1550. *Science in Context*, 16. 2003. 25–30.

ALMÁSI 2009

ALMÁSI, Gábor: *The Uses of Humanism. Andreas Dudith (1533–1589), Johannes Sambucus (1531–1584), and the East Central European Republic of Letters*. Leiden, 2009, Brill.

BARBERI 1985

BARBERI, Francesco: *Paolo Manuzio e la stamperia del popolo romano (1561–1570): con documenti inediti*. Roma, 1985, Gela.

BORNEMISZA 1578

BORNEMISZA Péter: *Negy könyvetske a keresztyeni hitnec tudományarol 1. Az elso könyvetske kitsin gyermetskeknec. 2. Az korosb kössegnec. 3. Az predikatoroknac rövid tanusagokra. 4. Vigasztalo könyvetske*. Sempte, 1578, Bornemisza.

BORZSÁK 1996

BORZSÁK István: A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez. In: *Uó. Dragma*. 2. Budapest, 1996, Telosz, 363–378.

CHOJNACKI 2000

CHOJNACKI, Stanley: *Women and Men in Renaissance Venice: Twelve Essays on Patrician Society*. Baltimore, 2000, John Hopkins University Press.

CIGOGNA 1830

CIGOGNA, Emmanuele Antonio: *Delle Inscrizioni Veneziane*. 3. Venezia, 1830, G. Orlandelli.

COSTIL 1935

COSTIL, Pierre: *André Dudith. Humaniste Hongrois. 1533–1589. Sa vie, son oeuvre et ses manuscrits grecs*. Paris, 1935, Les Belles Lettres.

COX 2008

COX, Virginia: *Women's writing in Italy: 1400–1650*. Baltimore, 2008, John Hopkins University Press.

DIALETI 2011

DIALETI, Androniki: Defending Women, Negotiating Masculinity in Early Modern Italy. *The Historical Journal*, 54. 2011. 1–23.

DIALETI–PLAKOTOS 2015

DIALETI, Androniki–PLAKOTOS, Giorgos: Gender, Space and the Production of Difference in Early Modern Venice. *Genesis*, 14. 2015. 33–59.

DUDITHIUS 1992–2002

DUDITHIUS, Andreas: *Epistulae*. 1–2. Ed. Lech SZCZUCKI–Tibor SZEPESY et al. Budapest, 1992–2002, Akadémia–Argumentum (col. 3–6.).

FERRARO 1993

FERRARO, Joanne M.: *Family and Public Life in Brescia: 1580–1650. The Foundation of Power in the Venetian State*. Cambridge, 1993, Cambridge University Press.

FLETCHER 1998

FLETCHER, H. George: Paulus Manutius in aedibus populi romani. The campaign for Rome. In: *Aldus Manutius and Renaissance Culture*. Ed. ZEIDBERG, David S. Firenze, 1998, Olschki, 287–321.

FOURNEL 1990

FOURNEL, Jean-Louis: *Les dialogues de Sperone Speroni: libertés de la parole et règles de l'écriture*. Marburg, 1990, Hitzeroth.

FRIGO 1985

FRIGO, Daniela: *Il padre di famiglia. Governo della casa e governo civile nella tradizione dell'“economica” tra Cinque e Seicento*. Roma, 1985, Bulzoni.

GALLE 1840

GALLE, Friedrich: *Versuch einer Charakteristik Melanchthons als Theologen und einer Entwicklung seines Lehrbegriffs*. Halle, 1840, Lippert.

GRUBB 1996

GRUBB, James S.: *Provincial Families of the Renaissance: Private and Public Life in the Veneto* Baltimore, 1996, John Hopkins University Press.

GUY 2009

GUY, John A.: *A Daughter's Love: Thomas More and His Dearest Meg*. New York, 2009, Houghton Mifflin Harcourt.

LEPPIN 2006

LEPPIN, Volker: *Luther privat: Sohn, Vater, Ehemann*. Darmstadt, 2006, Wiss. Buchges.

LOI-POZZI 1986

LOI, Maria Rosa-POZZI, Mario: Le lettere familiari di Sperone Speroni. *Giornale storico della letteratura Italiana*, 163. 1986. 383–413.

MANUTIUS 1560

MANUTIUS, Paulus: *Pauli Manutii epistolarum libri quatuor, eiusdem quae praefationes appellantur*. Venetiae, 1560, Manuzio.

MANUZIO 1556

MANUZIO, Paolo: *Tre libri di lettere volgari*. Venetia, 1556, Manuzio.

MANUZIO 1561

MANUZIO, Aldo: *Ortographiae ratio ab Aldo Manutio Pauli f. collecta*. Venetiis, 1561.

MANUZIO 1834

MANUZIO, Paolo: *Lettere di Paolo Manuzio copiate sugli autografi esistenti nella biblioteca Ambrosiana*. Ed. RENOARD, Antoine-Augustin. Parigi, 1834, Giulio Renouard.

MCIVER 2012

MCIVER, Katherine: *Wives, Widows, Mistresses, and Nuns in Early Modern Italy: Making the Invisible Visible through Art and Patronage*. Burlington, 2012, Ashgate.

MILLER-YAVNEH 2011

MILLER, Naomi J.-YAVNEH, Naomi: *Gender and Early Modern Constructions of Childhood*. Farnham, 2011, Ashgate.

MURETUS 1618

MURETUS, Marcus Antonius: *Liber epistolarum. Nunquam antehac editus*. Venetiis, 1618, G. Valentinus.

OZMENT 1983

OZMENT, Steven: *When Fathers Ruled: Family Life in Reformation Europe*. Cambridge MA, 1983, Harvard.

OZMENT 2001

OZMENT, Steven: *Ancestors: The Loving Family in Old Europe*. Cambridge MA, 2001, Harvard.

PASTORELLO 1957

PASTORELLO, Ester: *L'epistolario Manuziano. Inventario Cronologico-analitico 1483–1597*. Firenze, 1957, Olschki.

PELC 1986

PELC, Janusz: *Jan Kochanowski, poète de la Renaissance (1530–1584)*. Trad. ARNOLD-MORICET, Joanna. Paris, 1986, Unesco.

PÉTER 1989

PÉTER Katalin: Női családfők Sárospatakon a 16. és 17. században. *Századok*, 123. 1989. 563–605.

PÉTER 2001

PÉTER, Katalin: The first ten years of the children. In: *Beloved Children. History of Aristocratic Childhood in Hungary in the Early Modern Age*. Ed. PÉTER, Katalin. Budapest, 2001, CEU, 39–83.

PÉTER 2003

PÉTER Katalin: Jobbágycsaládok életvitelének különbözőségei az örökös jobbágység korában, 16–17. század. *Századok*, 137. 2003. 549–578.

POZZI 1989

Sperone Speroni. Filologia veneta. 2. Ed. POZZI, Mario. 1989.

REJ–KOCHANOWSKI–SZARZYNSKI 1980

Mikolaj REJ, Jan KOCHANOWSKI, Mikolaj Sep SZARZYNSKI *versei*. Budapest, 1980, Európa. (Lyra Mundi.)

SPERONI 1606

SPERONI, Sperone: *Lettere di messer S. Speroni*. Venezia, 1606, G. B. Ciotti.

SPERONI 1740

SPERONI, Sperone: *Opere di M. S. Speroni degli Alverotti*. 5. Venezia, 1740, D. Occhi.

SPERONI 1993

SPERONI, Sperone: *Lettere familiari*. 1. (Lettere alla figlia Giulia.) Ed. LOI, Maria Rosa–POZZI, Mario. Alessandria, 1993, Edizioni dell' Orso.

TIGHE 2012

TIGHE, Carl: Jan Kochanowsky's Treney. *Journal of European Studies*, 42. 2012. 261–287.

VASOLI 1986

VASOLI, Cesare: Sperone Speroni e la nascita della coscienza nazionale come coscienza linguistica. In: *Cultura e nazione in Italia e Polonia dal Rinascimento all'Illuminismo*. Ed. BRANCA, Vittore–GRACIOTTI, Sante. Firenze, 1986, L. Olschki, 161–180.

WA

Weimarer Ausgabe = LUTHER, Martin: *D. Martin Luthers Werke*. 120. Weimar, 1883–2009, Heidelberger Akademie der Wissenschaften.

ZARRI 1996.

ZARRI, Gabriella: *Donna, disciplina, creanza cristiana dal XVI al XVII secolo. Studi e testi a stampa*. Roma, 1996, Edizioni di Storia e Letteratura.

ZARRI 2000

ZARRI, Gabriella: *Recinti. Donne, clausura e matrimonio nella prima età moderna*. Bologna, 2000, Il Mulino.

NEMES JÁNOS, A BIBLIAISMERŐ SZÉKELY FŐNEMES

BALOGH JUDIT

Péter Katalinnak a bibliaolvasás mindenkinek szóló programjával kapcsolatos tanulmánya¹ máig alapvetőnek számít a téma magyar szakirodalmában. Megalapításai nemcsak a megjelenésekor voltak alapvető fontosságúak, de azóta is megkerülhetetlenek, ha a témához szeretne kapcsolódni a kutató.² Fontos állításai szerint a bibliaolvasás mindenkinek szóló programját Kálvin meg sem hirdette, Luther pedig fellépése után viszonylag hamar felcserélte azt a kátétanulás fontosságának hangsúlyozásával. A bibliaolvasás gondolata és a biblia központi szerepe ugyanakkor mégis megmaradt a köztudatban, és már a reformáció első fél évszázadában is döntő identitásképző elemként jelent meg a protestáns közösségek számára. Ugyancsak mérföldkőként tartották számon az intézményesülő közösségek a saját bibliafordítás megjelenését még akkor is, ha a reformáció századában nemhogy a laikusok, de még a papság többsége sem rendelkezett saját bibliával. A magyar református lelkészek túlnyomó többsége annak az Ulrich Zwinglinek a tanításaihoz állt a legközelebb, aki az összes reformátornál erőteljesebben és leghosszabb ideig képviselte a Sola Scriptura elvét. Ezért még akkor is ezt terjesztették a hívek között, ha akár ők sem birtokoltak Szentírást. A legkorábbi időktől (Sztárai Mihály, Szenczi Molnár Albert stb.) fellendült biblikus énekkultúra és drámák azonban bőségesen pótolták a Bibliákat nemcsak magyar területeken, de ugyanez történt a francia vidékeken is, ami erősen hatott a magyar zsoltáirodalomra is. Ezért a templomba járó protestáns hívek és a protestáns iskolákat látogató diákok akkor is megismerték a biblikus nyelvezetet, alapvető teológiai fordulatokat, ha maguk nem rendelkeztek bibliával.

Tanulmányomban egy olyan 17. századi székely főember hitgyakorlatának nyomait igyekeztem összegyűjteni, aki számos forrást hagyott hátra. Követként kiterjedt levelezést folytatott elsősorban Teleki Mihály kancellárral és a diplomácia irányításában még szerepet játszó Teleki klientúra legfontosabb tagjaival, Naláczy Istvánnal és Székely Lászlóval, valamint további összefüggő követjelentések és naplóbejegyzések is maradtak utána.

---

¹ PÉTER 1985. 335–337.

² Az először előadásként elhangzott szöveg már a kiadásakor vitát generált és a korábbi toposzok újragondolására készítette a szakmát, (*Theológiai Szemle*, 1985. 338–347.), és azóta is folyamatosan arra hív, hogy az akkor feltett kérdéseket átgondoljuk.

Hídvégi Nemes János az egyik legősibbként számon tartott háromszéki székely primori családból származott. A familia gyakorlatilag folyamatosan jelen volt a széki lokális elitben, komolyabb birtokrendszer azonban jó ideig nem tudtak építeni. A családból 1614-ben csupán Nemes János és Balázs lustrált mindössze 12 jobbágyával,³ a források szerint azonban Tamás már 1615-ben háromszéki főkapitány lett,⁴ ami arra utal, hogy a család nem vagy csak részlegesen volt jelen az 1614-es, Bethlen Gábor által elrendelt összeírás alkalmával.⁵ Nemes Tamás 1627-ben jelent meg először az összeírásokban, elenyésző számú jobbággal.⁶ Bethlen Gábor birtokadományozásai során a család két tagja, hídvégi Nemes János és Balázs is megkapta az utód nélkül meghalt Geréb János árapataki és erődsi részjóságait 1614. március 15-én.⁷ Ugyanekkor a Kézdi széki Alsótorján Nemes Mihályt gyermekként írták össze.⁸ A rendkívül ősi család kora újkori karrierje valójában ekkor indult el. Nemes Tamás Mikó Zsuzsannát vette feleségül, és a frigyből született gyermekek közül sokan megérték a felnőttkort. Így szinte egyetlen generáció alatt jelentős rokonsági hálót építettek ki a Székelyföldön, valamint azon kívül is. Nagyon érdekes, hogy a testvérek közül relative sokan választottak nem székely származású házastársat, ami némi tudatosságra utal a hatalomépítés tekintetében. A család tagjai ugyanis egyszerre próbáltak szerencsét a székelyföldi és az országos elitben is.⁹ A népes családból három fiú alapított családot, György a kolozsvári Kassai Annát vette feleségül, Tamás a nagymegyeri Keresztesi Juditot, a legmagasabbra jutott János első felesége Pápai Anna, a második pedig brenhidai Huszár Borbála volt.¹⁰ Az összesen öt leány közül csupán Ilona és Erzsébet mentek feleségül székely nemeselekhez, Ilona a gyalakutai Lázár Györgyhez, Erzsébet a sepsiszentgyörgyi Daczó Jánoshoz.

Nemes János nemcsak tehetséges diplomata, de felekezetét támogató református,¹¹ művelt naplóíró is volt. Iskoláiról nincsen tudomásunk, de feltehető, hogy a nagyhirű marosvásárhelyi kollégium, esetleg a gyulafehérvári iskola diákja volt, sok más székelyföldi társához hasonlóan. A vásárhelyi kollégiumban akkor még elsősorban olyan diákok tanítottak, akik a puritán szemléletű Martonfalvi Tóth

³ BALOGH 2005, 181.

⁴ PÁLMAY 1901, 338.

⁵ BALOGH 2005, 170–181.

⁶ Uo. 209.

⁷ GYULAI 2005, 7: 181.

⁸ BALOGH 2005, 170.

⁹ PÁLMAY 1901, 339.

¹⁰ KOLTHAY 2009.

¹¹ Hídvégi Nemes János a sepsiszentgyörgyi Daczó Jánossal együtt a korszak azon székely nemesei közé tartozott, akik aktívan támogatták a saját felekezetüket, sőt részt vett abban a többségében székely nemesekből álló csoportban is, amely felekezeti alapon szerveződött, és amelynek Bethlen Miklós lett a vezetője, aki benősült a székely elitbe úgy, hogy a házasság „szerzője” éppen Nemes János volt, hiszen nemcsak bemutatta Bethlennek Kún Ilonát, de a lakodalomban is főszerepet játszott.

György környezetében nevelődtek.¹² Noha nincs mód, hogy Martonfalvi puritán mivoltát elemezzük, de még az ő teológiai felfogásában is egyszerre volt jelen az ortodox és puritán szellemiség egy erős puritán ízű nyelvhasználattal. A 17. század második felében a puritán hatás akkor is jelen volt az erdélyi társadalomban, amikor a puritán szellemiség egésze nem jelent meg az illető életében vagy egyéb politikai cselekvéseiben. Nemes János ezt a megtérésközpontú, sajátosan és az ortodoxiához képest erősen kálvini nyelvet használta, amikor szinte minden esztendőtt hosszabb vagy rövidebb személyes imádsággal kezdett és fejezett be. Az imádságai szövege jól mutatja puritán műveltségét, bibliai ismereteit, a református teológiában való jártasságát.

Nemes János naplója, amely az 1651 és 1686 közötti évek történéseit jegyezte fel, elsősorban az egyes eseményeket rögzítette, számottevő önreflexió nélkül. A naplót Nemes mindazonáltal nagyon szorgalmasan vezette havonta sok-sok bejegyzést téve. Nem tudjuk, hogy vajon ezek a bejegyzések egyidejűek voltak-e, de feltehető, az adatok más forrásokkal történt egyeztetése után, hogy időnként később írhatta le egy-egy hónap történéseit. Az 1651-es krosseni követjárásával kezdődött a napló, amikor Nemes János részese volt annak a követségnek, amely Rákóczi Zsigmond és Pfalzi Henrietta menyegzőjére kísérte a fiatal vőlegényt.

A napló legrészletesebb része ennek a követségnek a rendkívül alapos leírása. A napló mint a szubjektív történelem megalkotásának tere azt mutatja, hogy az írója számára ez az uralkodói esküvő tünt élete legfontosabb történéseinek. A naplóírásra is emiatt adta a fejét, amit aztán olyan módon folytatott, hogy a maga által fontosnak ítélt eseményeket rögzítette. A legtöbb esemény Nemes János családi változásaival, utazásaival és kapcsolati hálójával kapcsolatos cselekedet volt: esküvők, keresztelések, temetések, ebédek, vadászatok.

A viszonylag rövid bejegyzések mellett a többihez képest hosszabbak azok az imádságok, amelyeket Nemes az évek végén és/vagy elején megfogalmazott. Az 1651-ben megkezdett napló az első években nem tartalmazott évkezdő és évzáró imákat. Az 1651-es lakodalom utáni hálaadás és a szerencsés hazajövetelért való könyörgés volt az első imádság a naplóban:¹³ „Uram Isten! Ki feljövételünket békességessé tevéd, könyörgök felségednek, visszamenetelünket is áld meg üdvességes áldomásiddal.” A hazatérésért a naplóíró egy még részletesebb imában adott hálát: „Uram Isten nagy hálakat adok én tenéked hogy engemet az én könyörgésemben meghallgattál és az én utaimban oltalmad alá vévén, mindenféle gonosz veszedelemtől megőriztél, oltalmaztál és immáron házamba is béhoztál.”¹⁴ Ez utóbbi imádság, noha lendületét, szövegét tekintve erősen könyvízü, az imádságos könyvek szokásos fordulatait alkalmazza. Ezt követően pár éven keresztül a bejegyzések száma jóval kevesebb és rövidebb is, mint a fejedelmi menyegző leírása. Érdekes, hogy a naplóbejegyzések napi dátummal vannak ellátva, ám valószínűleg

¹² CSORBA 2001.

¹³ *Történelmi Tár*, 1902, 238.

¹⁴ Uo. 238–239.

inkább utólag jegyezhetette őket le a szerző, legalábbis a megfogalmazás erre enged következtetni.¹⁵ A legfontosabbnak az országos politika eseményeit tekintette, valamint azokat az országos történéseket, amelyekhez köze volt. Emellett természetesen megemlítette a családjában bekövetkezett változásokat, előszeretettel írt az ő vagy rokonsága, ismerősi köre ide-oda utazásairól is. Érdekes viszont, hogy a saját esküvőjének is éppen ugyanannyi félmondatnyi terjedelmet szentelt, mint a számára közömbös események megörökítésének.¹⁶ Az első, személyes érzelmeket tükröző bejegyzés, Sára nevű kislánya születése, keresztelése és négy nap múlva bekövetkező halálának leírása mellett már szerepelnek Istenre történő utalások.¹⁷ A rövid bejegyzésekben az 1655-ös évtől kezdtek feltűnni és sűrűsödni az „Isten kegyelmeségéből” fordulatok. Az első év, amelynek végén rövid imádság szerepel, az 1656-os. Ekkor azonban még, csakúgy, mint a következő év végén, egy rövid latin formulával zárta az esztendőt.¹⁸ Az 1657-es esztendő mellé odaírta utólag, hogy szomorú volt. Nemcsak a lengyel hadjárat kudarca miatt, amelyen Nemes János nem vett részt, hanem a családjában megélt veszteségek miatt is, ugyanis közel egy időben veszítette el Éva nevű kislányát és György nevű újszülött kisfiát. Ekkor még egy kissé hosszabb és személyesebb kegyes mondatokat jegyzett le temetésük kapcsán.¹⁹ Az 1658-as évet kezdte először fohással, még mindig latinul: „In nomine Patris, Filii et Spiritus Sancti.”²⁰ A gyermekek születését egyre több imádsággal és kegyes utalással köszöntötte. Az 1658. április 14-én, virágvasárnap született Elek nevű kisfiának születésekor jegyezte le, hogy „Adott Isten ő felsége feleségemnek egy kis fiat Eleket, kit az úr Isten éltsessen s neveljen nevének dicsőségére s lelkének üdvességére”.²¹

Az első hosszabb, év végi imádság 1659-ben került a naplóba.²² „És így végeződéek el ez esztendő, melyben Isten ő felsége igaz itéletiből mind országunkban s mind országunkon kívül valóban a mi kezünknek munkája szerint fogyata, s osto-

¹⁵ Jellegetesen felsorolásszerűen rögzítette az eseményeket.

¹⁶ *Történelmi Tár*, 1902, 242. A menyegzője első feleségével, Pápay Annával 1653. május 20-án volt Bánffyhunyon. Sem itt, sem korábban a lánykérés alkalmával nem írta le a felesége nevét sem, ami utalhat arra, hogy a naplót csupán saját használatra, a legszélyesebb megörökítés szándékával jegyezte le.

¹⁷ *Történelmi Tár*, 1902, 243. „Estve nyolcz óraker adott az úr Isten a feleségemnek egy kis leánykát, melyet mingyárást megkereszteltem Sárának, az melyért áldassék az urnak neve mindörökkön örökké. Martius 4. Délután 4 és 5 óra között mulék ki e világból az én szerelmes kis leányom Nemes Sára. 15. Temettettem el az édes kis leányomat Sárát az oltszemi templomba.”

¹⁸ Uo. 246. „Laus deo et gloria semper”.

¹⁹ Uo. 246–247. „temettettem el az én édes gyermekimet Nemes Györgyöt és Nemes Évát egy koporsóban a hídvégi nagyobbik templomban az asztal alá, a boldog feltámadásnak jó reménysége alatt, kit a felséges Isten engedjen mindnyájunknak fiáért Jézusért.”

²⁰ Uo. 248.

²¹ Uo. 249.

²² Uo. 256.

roza, pusztíta és ronta; de mégis ő felsége irgalmasságát rajtunk fenntartotta s teljességgel mindenestől a mi érdemünk szerint e földről ez egyuttal el nem törle várván megtérésünket.”²³ A szöveg egyrészt a konkrét eseményekre reflektál, tehát nem csupán formulák gyűjteménye, másrészt tökéletes protestáns hitvallás is egyben. Ugyanilyen konkrét az 1660-as évet záró ima szövege is, amely azonban egy kötött mondattal végződik: „És így végeződék el az 1660-dik esztendő is, mely lón valóban nyomorúságos, változó és veszedelmes. Ebben esék Várad is török kézre az egész kereszténységnek nagy kárára s veszedelmére. Laus deo et gloria in secula seculorum amen.”²⁴ Az 1661-es esztendő első napján már évkezdő fohászt is írt a szerző, teljesen beágyazva a hírek közlésébe: „Mely új esztendőben kezdendő új directió alatt újítsa meg Isten a mi megromlott, s utolsó veszedelemhez közelített országunknak is elveszett békességét szent fiánai érdemeiért, amen.”²⁵ A következő években, talán a folytonos küzdelmek és bizonytalanság miatt, jóval rendszertelenebb volt a napló vezetése, mint azt megelőzően, és a fohások is elmaradtak. Az 1663-as év azonban újra évkezdő imádsággal kezdődik, amely azonban formulákból áll: „Úr Isten a te nevednek dicsőségéért az új esztendőben újítsd meg a mi napjainkat, mint vala régenten, virraszd fel a te békességednek kegyelmét mi rajtunk, hogy mindörökké néked tulajdonítsunk dicsőséget, amen.”²⁶ Ekkorra újra helyreállt a naplóvezetés korábbi rendje, mert az évet újra egy imaszöveggel fejezte be Nemes: „Es így végeződék el az 1663-di esztendő is, melyet hogy Isten ő felsége valamivel az előbbieknél csendesebben engede eltöltenünk, áldott legyen szent neve érette. Ő felsége a következő új esztendőnek minden részeit idvességes lelki, testi áldásával megkoronázza szívből és tiszta lélekkel imádjuk érette amen.”²⁷ Ez a pár sor inkább sorolható a kevésbé reflexív vagy konkrét, inkább formulákra építő imák közé, nem úgy az 1664-es évet lezáró, ahol nagyon személyesen és konkrétan reagált az eltelt idő eseményeire: „És így végeződött el az 1664-ik esztendő is sok nyomorúsággal; és táborozással mindazonáltal mégis láttatik az elmúlt esztendő valamivel csendesebbnek az előtt elmúlt egy néhány esztendőknél, mert sem ellenség nem volt országunkban, sem magunk országunkon kívül nem hadakoztunk, melyért tulajdonítsunk egyedül az Istennek dicsőséget és méltóságot és könyörögjünk nagy ájtatos buzgósággal s alázatos szívvel, hogy a következő esztendőt annál is békességesebbé, csendesebbé s bővebbé tégye szent fiáért, az úr Jézus Krisztusért, amen amen amen.”²⁸ Az amenek háromszori ismétlése és maga a szöveg is arra utal, hogy Nemes érzelmileg jobban átélte az általa leírtakat, mint általában. Az 1668-as év végi fohász még ezen is túltett abban a tekintetben, hogy komoly biblikus ismereteket mutat a megfogalmazása: „Így vé-

---

²³ Uo. 256.

²⁴ Uo. 263.

²⁵ Uo. 375.

²⁶ Uo. 382.

²⁷ Uo. 385.

²⁸ Uo. 388.

geződék el Isten kegyelmességéből az 1668-ik esztendő, melyben Isten ő felsége igaz ítéletéből a proféczia szerint a mi bűneinkért kiszabadítás az ő lenit és gyapját, a mi kezünkől elvevé a mustot divatjából, kiért áldassék az ő neve, hogy mégis teljességgel éhel halásra nem hagyja, amen.”²⁹ Az 1660-as évek végére az évkezdő fohászok is általánossá váltak, amelyek önreflexió nélküli, formulákra utaló mondatok voltak, míg az évet záró imákban inkább szerepeltek a megtörténteke utaló, saját fogalmazású gondolatok. Ettől eltért az 1672-es évkezdő fohász, amelyet portai követtségében vetett papírra Nemes János, és amelyben a biztonságos hazatértért imádkozott: „Úr Isten, ki igaz, de egyszersmind igen irgalmas vagy, noha mi tőled semmit nem érdemlénk, mert igen bűnösök vagyunk, de kérünk tégedet fiadnak nevében, áld meg ez új esztendőt békességgel, bővvel. Minket is ez új esztendőben ujíts meg mind testünkben s lelkünkben s vigy ki innen e pogány nemzetség közül a mi édes hazánkba, hogy szerelmesinkkel és jóakaróinkkal együtt a te házában dicsérhessünk tégedet, amen.”³⁰ Az 1670-es évek folyamán az imákban Nemes egyre beszédesebbé vált és ezekben egyre többször írt le tökéletes református hitvallásokat. 1673 januárjában szintén egy hosszú és teológiailag is a protestáns hitelveket felmondó fohással kezdte az esztendő bejegyzéseit: „Nagy kegyelemmel és irgalmassággal bővölködő szent úr Isten! ne nézzed a mi sok bűneinket, hanem ingyen való kegyelmességéből áld meg ez új esztendőt mindenféle bővvel, minket is ez új esztendőben lelki, testi békességgel, egészséggel, csendes lelkiismerettel, hogy tégedet ez életben kezdet, szerént a következőben vég nélkül dicsírhesünk, áldhassunk és felmagasztalhassunk amen.”³¹ Ugyanezt a teológiai tudatosságot, az ingyen kegyelem hangsúlyozását találjuk az 1674-es évkezdő fohásban is: „Úr Isten alázatosan kérem felségedet, ne nézzed sok bűneinket s a te áldásoddal való gonoszúl élésünket, hanem ingyen való kegyelmedből áldj meg minket az új esztendőben lelki s testi ajándékokkal, hogy élhesünk nevednek dicséretére s lelkünknek idvösségére amen.”³² 1674 júniusában halt meg Nemes János első felesége, Pápai Anna, és júliusban temettette el. Mind szeretett felesége halála, mind pedig temetése kapcsán kegyes mondatokat írt le, amelyek közül a temetéskor lejegyzettek utaltak ismét tudatos református gondolkodásra, amikor a feleségét „idvezült”-ként említette: „Temettetem el idvezült édes feleségem, Pápai Anna testét, kit nyugoszszon Isten ő felsége az itiletnek ama napjáig.”³³ Az ingyen kegyelem, az üdvbizonyosság tudata és a hálából megéleendő élet gondolata éppúgy megjelent Nemes János imádságaiban, mint Istennek dicsérete „félelemmel és rettegéssel”.³⁴

---

²⁹ Uo. 403.

³⁰ Uo. 532.

³¹ Uo. 536.

³² Uo. 539.

³³ Uo. 541.

³⁴ Uo. 548. „Téged tisztelhesünk félelemben és rettegésben”.

1676 februárjában Nemes János másodszer is megnősült, ekkor brenhidai Huszár Borbálát, Torma György özvegyét vette el. Az esküvő kapcsán jegyezte le az aráról, hogy „Isten életét nyujtsa, elméjét világosítsa, hogy csendes életet élhessünk Isten dicséretére s lelkünk idvességére, melyet cselekedjék fiáért, az Úr Jézus Krisztusért, amen”.³⁵

1676-ban a szerveződő Thököly felkelés megsegítéséről született döntéssel kapcsolatosan úgy vélekedett, hogy a magyarság megsegítését a fejedelemség református főurai szorgalmazták: „Végeztük el, kik ott voltunk Fehérvárott igaz reformátusok, hogy meg kell segíteni a magyarokat.”³⁶ Gondolkodásában tehát már viszonylag korán összekötődött a reformátusság és a magyarság védelme, támogatása. Ezt ismételte meg az év októberében, ahol kifejezetten azt fogalmazta meg, hogy a magyarországi felkelők támogatását csak a reformátusok csoportja szorgalmazta, az unitáriusok és a katolikusok viszont nem. Így vélekedett: „ha Isten nem könyörül rajtunk, csak utolsó veszedelem követ benünket, kiváltképen minket reformatusokat. Isten kegyelmére bizván magunkat mi reformatusok azon egyeztünk meg ha ki szabad akarátja szerint el akar menni, menjen el, de a catholicusok és az unitáriusok nem egyeztek velünk ebben.”³⁷ Az év végén megbetegedett Nemes eret vágott magán a gyógyulás érdekében, amiről így írt: „Vettem purgatiot magamhoz, mely is Isten után igen használt.”³⁸ A puritán tanítóktól tanult nyelvezet precíz használatát mutatja a megtérés rendkívül gyakori emlegetése, annak a hangoztatása, hogy Isten megbüntet, de mégsem a bűnök szerint bánik a híveivel: „Áldott légyen az ő felsége neve, hogy mégis nem büntetett minket a mi bűneink szerint, hanem ingyen való kegyelméből mérsékelte meg csapását, várván megtérésünket ő felsége, kire segiljen ő felsége szent lelkének általa, amen.”³⁹ Az 1677-es Béli-összeesküvés évének végén írt imádságban az általános bűnbánati sorok mellett konkrét bűnöket sorolt fel Nemes, amikor utalt az „egymás ellen költött sok hamis hír”-re.⁴⁰ Nem világos, hogy ebben magát is okolta-e, de az egyértelmű, hogy Béli Pál és társai tragédiájában sok hamis vád szerepét látta, még akkor is, ha ő maga Apafi fejedelem pártján maradt.

Nemes a napló egészében minden eseményt, saját betegségeit is Isten kegyelmének tekintette. Rendszeresen járt templomba, még betegen is folyamatosan hallgatott prédikációt. Valószínűleg volt udvari lelkésze, akiről azonban, érdekes módon, nem tesz név szerint is említést. Az, hogy magát „igaz református”-nak tartotta, nemcsak szóhasználatából és imádságának teológiai tartalmából következik, hanem maga is leírta ezt önmagáról. Fohászai tudatosan használt, a puritánoknál is megjelenő fordulatok sokaságát tartalmazzák, amelyeket szabadon alkalmazott

³⁵ Uo. 549.

³⁶ Uo. 553.

³⁷ Uo. 554.

³⁸ Uo. 554.

³⁹ Uo. 555.

⁴⁰ Uo. 560.

saját helyzetére. Fontos, naplóban is megemlített élményei voltak az úrvacsoraasztások.⁴¹ A református egyház iránti elkötelezettségét maga is többször megemlítette a naplóban, de így tett az egyik fia is, a második feleségétől született Mátyás nevű gyermeke. Nemes Mátyás az udvarhelyi református gyülekezetek kurátora és az udvarhelyi református gimnázium inspektora volt, bőkezűen támogatta az egyházat.

A jó természetű, a közös hangot mindenkivel megtaláló Nemes korán kezdte diplomáciai karrierjét, hiszen már 1651-ben részt vett abban a küldöttségben, amely I. Rákóczi György fejedelem kisebbik fia, Zsigmond számára Krossenből feleséget hozott Pfalzi Henrietta személyében, és részt vett a menyasszony szülőhelyén rendezett jelképes esküvőn ugyanúgy, mint ahogy a nagy pompával megtartott sárospataki lakodalomban is.⁴² Az első években még ritkábban vezetett napló⁴³ tanúsága szerint II. Rákóczi György lengyel hadjáratából rendkívül szerencsés körülmények között, Béli Pál közbenjárására maradt itthon. Ez természetesen azzal a pozitív következménnyel járt, hogy nem esett a krími tatárok fogságába, és nem kellett a család erejét meghaladó váltságdíjat összegyűjtenie sem. 1658-ban már az erdélyi országgyűlés követségének tagja volt.⁴⁴ Jelen volt a szászfenesi csatában, valamint Várad török ostromakor is, de mindig jó időben és óvatosan lavírozott a politikában. Sok székely nemessel ellentétben jó volt a kapcsolata Apafi Mihállyal is. A következő negyedszázad meghozta számára a lehető legteljesebb mértékű hatalomnövekedést a Székelyföldön belül és azon kívül egyaránt. Apafi a mértéktartó és bölcs Nemest már 1661 novemberében, Ali basa szelistyei táborában kinevezte háromszéki főkapitánynak,⁴⁵ ám 1662 májusa és 1663 májusa között már Rhédey László töltötte be ezt a tisztséget.⁴⁶ Ezt követően újra Nemes Jánost választották főkapitánnyá, és 25 éven át, egészen a haláláig megmaradt ebben a pozícióban.⁴⁷ 1678-ban a fejedelmi tanács tagjai közé is beválasztották.

Az 1667-es követjárásról⁴⁸ fennmaradt Nemes János naplóbejegyzése, valamint rendkívül részletes követjelentése is, amelyben minden részletre kiterjedő alapos-sággal tájékoztatta a fejedelmet a Portán történekről és a kihallgatásokon elhangzottokról. Első, nagyon kényes ügyekben eljáró portai követsége több mint fél éven át tartott. Ennek során igyekezett a Portára menekült és ott az igazát kereső Zólyo-

⁴¹ Uo. 570.

⁴² KÁRMÁN 2011.

⁴³ S. SÁRDI 2014, 273–279. A Nemes János naplóról is említést tesz S. Sárdi Margit naplókról írott könyvében.

⁴⁴ SZILÁGYI 1875–1898, 13: 574.

⁴⁵ *Történelmi Tár*, 1902, 379.

⁴⁶ Uo. 262.

⁴⁷ SZÁDECZKY 1927, 205.

⁴⁸ KÁRMÁN Gábor Harsányi Jakabról írott monográfiájában (2013) egy fejezetet szentelt az 1650-es évek erdélyi követei feladatainak. Noha a mű nagyon fontos a portai diplomácia működése tekintetében, mivel jelen tanulmánynak a Portán megjelenők személye, felekezeti hovatartozása és Apafi fejedelem válogatási szempontjai állnak a középpontjában, ennél részletesebben nem kívánom tárgyalni a portai követei feladatköreit.

mi Miklóssal szemben Erdély, illetve a fejedelem érdekeit képviselni.⁴⁹ Nemes János naplójában, amelyben hosszú hitvallások, református kegyességének dokumentumai is olvashatók, részletesen ír a követségről. Leírása szerint 1667. május 6-án: „Az méltóságos fejedelem Apafi Mihály uram ő nga parancsolatjából a nemes Erdély országa impositiójából, az nemes Zólyomi Miklós beszökése alkalmatosságával fennforgó veszedelmes állapotoknak Isten kegyelmességéből lecsendesítésére indultam Isten segítségéből a győzhetetlen hatalmas török császár kapujára hidvégi házamból, kit Isten boldogítson szent fiaért, amen.”⁵⁰

A korábbi erdélyi portai diplomáciához képest fontos újdonságnak tekinthető, hogy nemcsak egy belpolitikai konfliktusban keresett jogorvoslatot a birtoka fejedelem általi elvétele miatt fellázadt nemes, hanem a Portán is komolyan vették a követelését, és a helyzet rendezése Nemes Jánosnak hosszú hónapokba került. A feladat kényes voltát jól mutatja, hogy Nemes követjelentése szokatlanul részletes volt, minden félmondatra aprólékosan kitért benne.⁵¹ Apafi fejedelem és a diplomáciát irányító Teleki Mihály kancellár, no meg Bornemisza Anna fejedelemasszony elégedett lehetett a háromszéki főkapitány munkájával, mert ezt követően az Eperjesre induló küldöttségbe is beválasztották.⁵²

Nemes János diplomáciai jártasságában annyira megbízott a fejedelem, hogy 1670-ben – azt követően, hogy Daczó János és Szilvási Bálint nem boldogult a bonyolult követi feladatokkal – újra csak rá bízták a főkövetséget.⁵³ 1671-ben⁵⁴ és egy év múlva is kapott a Portával összefüggő diplomáciai feladatokat.⁵⁵

Nemes János nemcsak a portai diplomáciának lett az egyik fontos szereplője, de főkapitányként Háromszék elitjének is. Különösen igaz ez a széki református elitre, amelynek irányítójaként szoros kapcsolatot épített ki az országos elit több csoportjával is. Különösen Naláczy Istvánnal,⁵⁶ Apafi Mihály fejedelem egyik jobbkezeivel, de kivívta Bethlen Miklós és apja megbecsülését is. Bethlen Miklós későbbi kancellár, az egész erdélyi református elit legjelentősebb alakja több ízben is megemlíttette önéletírásában. Nemes János fontos szerepet játszott Bethlen Miklós első házassága alkalmával, amikor az a szintén református székely Kun Ilonát kérte feleségül⁵⁷ Bethlen Miklós kifejezetten rokonszenvvel írt róla önéletírásában: „A szegény atyámnak kedves jóakarója lévén Nemes János (ki is már ekkor a Basa Tamás igen bölcsen cselekedett tisztei letétele után háromszéki főkapitány vala), véle közlök,

⁴⁹ *Történelmi Tár*, 1902, 386.

⁵⁰ Uo. 397.

⁵¹ SZILÁDY–SZILÁGYI 1870, 4: 360.

⁵² SZILÁGYI 1875–1898, 14: 59.

⁵³ *Történelmi Tár*, 1902, 531–532.

⁵⁴ SZILÁGYI 1875–1898, 15: 18, 23.

⁵⁵ Uo. 41–46.

⁵⁶ GERGELY 1908, 206. Naláczy István Teleki Mihálynak írott levele arról tanúskodik, hogy Nemes folyamatosan kapcsolatban volt vele, és számos apróbb szívességet tettek egymásnak.

⁵⁷ V. WINDISCH 1980.

és ugyan véle elmenék Fogarasból in anno 1667. márciusban ilyen szándékkal, hogy mind a két személyt megnézzem, és amelyiken az Isten az elmémet megnyugottja, azt az atyám megkéreti számomra. Elmenék én azért Nemes Jánossal Bodolára való szándékkal Brassóba, hol is azelőtt soha nem voltam; atyám és egyéb tekintetekért a szász szomszédok igen jó szívvel láttak s tartottak. Ott Brassóban megtudók bizonyosan, hogy a Béli kisasszony Vargyason Daniel Ferencné keze alatt vagyon, nem az atya és anyja neveli; erre nézve én Bodolának feléje se menék, hanem csak egyenesen Zabolára Basa Tamás és akkor ugyanitt lévő Kún Istvánhoz. Nemes János fogta volt disponálni, hogy Osdoláról oda jöjjön az ipához.”⁵⁸

A jó kapcsolat a későbbiek folyamán is megmaradt, ami mind Bethlen Miklós, mind Nemes János írásaiból látható. A Béli Pál-féle szervezkedés idején Nemes János éppen úgy kimaradt a lázadók közül, mint sógora, Daczó János,⁵⁹ a bebörtönzött Bethlen Miklós azonban vele szemben folyamatos rokonszenvvel viselkedett: „Nékem sem volt egy csepp hütelem is. Nemes Jánosnak, ki másként háromszéki főkapitány és jámbor, értelmes, hű, tisztességes ember volt, nem volt hütele; mert hiszen ha valakit, őtet illette volna a Háromszék csendesítésére való követtség.” Nemes 1678-as tanácsúrrá választását is megemlíttette Bethlen: „Ebben a gyűlésben tették az atyám helyett Bethlen Farkast cancellariusnak és Fejér vármege főispánjának; Mikola Zsigmondot, Bethlen Gergelyt, Nemes Jánost tanácsnak; Mikes Kelement ítélmesternek; Portára választották ország követeinek Béliéi ellen Bethlen Farkast, Mikes Kelement, egy szászt, és a latere majd meglátászó munkára Apor Istvánt.”⁶⁰ Nemes János halála után a tisztségét, a háromszéki főkapitányságot közeli barátja, Bethlen Miklós kapta meg: „Nemes János meghalván, minden kérésem nélkül a fejedelem a háromszéki főkapitányságot nékem adá, csak elcsudálkozám rajta.”⁶¹

Nemes János a naplóban minden évben többször tudósít arról, hogy sógoránál járt, vagy vele tartott valamilyen országos jelentőségű eseményre. 1669. július 28-án például Daczó Jánossal együtt ment Tuszánra, majd Csíkszeredába, „a Daczó uram kapitányságba való introductiojára”. Itt harmincadikán iktatták be a csíki

⁵⁸ Uo. 624.

⁵⁹ A Szádeczky által „rezgelődés”-nek nevezett eseménnyel kapcsolatosan a mai napig inkább Bethlen Miklós narratíváját ismerjük, mint a valóságot. Nemes Jánosról sokan gondolják, hogy a fejedelem embere volt, a naplójából viszont kiderül, hogy legalább annyi időt töltött Bethlen Miklós körében, mint amennyit a fejedelem közelében. Daczó János szerepe ugyanilyen problematikus. Mivel csak Csíkszék többszöri tiltakozása után sikerült Apafi Mihálynak 1669-ben kineveznie a szék kapitányának, és a kapcsolati hálója sem volt olyan erős és kiterjedt, mint a sógorának Nemes Jánosnak, ezért feltehetjük, hogy míg Nemes inkább Bethlen Miklós és Apafi köre között mozgott, addig ő Béli Pál és a fejedelem között ingadozott. Az általa írt összes levél alapos elemzése, amit jelenleg végzek, valamint az élete, pályája teljes feltárása minden bizonnyal közelebb visz majd a két nemes szerepének árnyalásához. SZÁDECZKY 1927, 209–210.

⁶⁰ V. WINDISCH 1980, 708.

⁶¹ Uo. 801.

főkapitányi tisztségbe „Daczó János uramot... ő nga parancsolatjából, Kálnoki Mihály uram volt mellettem egyik commissarius”.⁶² Az év decemberében Nemes János utazott Szenterzsébetre Daczóhoz,⁶³ 1670 áprilisában Daczó János és Péter mellett Apor Lázár voltak Nemes János vendégei. Alig egy hónap múlva Nemes főkapitányként katonai szemlét tartott Sepsiszentgyörgyön, a Daczók birtokközpontjában, ezt követően pedig Daczó János házában aludt.⁶⁴ Ennek az évnek az őszén, október 13-án az országgyűlés Szilvási Bálintot és Daczó Jánost választotta portai követnek, másnap pedig Nemes Jánost is megbízták azzal, hogy az évi adót a portára vigye főkövetként.⁶⁵ A követek az őszt és a tél egy részét is a Portán töltötték a követi teendőiket intézve. 1672-ben egyszer, júliusban utazott Sepsiszentgyörgyre Nemes János, a sógorához,⁶⁶ a rákövetkező esztendőben több ízben is találkoztak a napló szerint, először februárban, ám ekkor nem elsősorban a sógorával tárgyalt, hanem kifejezetten a hűgát látogatta meg⁶⁷. Márciusban újra Daczó Jánosnál ebédelt a háromszéki főkapitány, ez nyilván azért volt ilyen gyakori, mert Nemes János a főkapitányi teendőit előszeretettel intézte Sepsiszék központjában, Sepsiszentgyörgyön. 1674 márciusában Nemes vacsorázni ment a sógorához,⁶⁸ júliusban Daczó János járt Nemes János hídvégi udvarházában gyalakutai Lázár Imrével, közös sógorokkal.⁶⁹ Júliusban, Nemes János első feleségének, Pápai Annának a temetése alkalmából szintén ez a két székely főember maradt a leghosszabb ideig a hídvégi udvarházban. 1675-ben a Daczók szenterzsébeti és sepsiszentgyörgyi birtokán is találkozott a két férfi, majd pedig 1676 februárjában szintén Daczó János volt az egyik leghosszabb ideig Nemesnél tartózkodó vendég annak második, Huszár Borbálával tartott menyegzője alkalmából.⁷⁰ A lakodalomban megjelent főurak közül a naplóíró Nemes Béldi Pál, Mikes Kelemen, Czegei Wass János, Daniel István, Kálnoki Sámuel, Macskássy Boldizsár és Lázár Imre nevét tartotta fontosnak megemlíteni a násznép között megjelent főemberek közül. Az esztendő nyarán július 18-án Daczó ment Nemes Jánoshoz, 25-én pedig Nemes utazott Sepsiszentgyörgyre.⁷¹ 1676 ősztől 1677 tavaszáig szinte folyamatosan együtt mozgott a két főkapitány, majd pedig 1677 októberében tagjai voltak annak a főurakból álló csoportnak, amelynek tagjai a fejedelem lányának holttestét kísérték Radnótról Kolozsvárra. (A napló szerint Apafi „Sofika” nevű leányáról van szó, viszont a Farkas utcai templomban Apafi Mihály Zsuzsanna nevű leánya nyugszik.) 1678-ban Daczó János valóban aktív részese lehetett a Béldi-párt letörésének, ami foly-

---

⁶² TÓTH 1903, 406.

⁶³ Uo. 407.

⁶⁴ Uo. 408.

⁶⁵ Uo. 531.

⁶⁶ Uo. 535.

⁶⁷ Uo. 536.

⁶⁸ Uo. 540.

⁶⁹ Uo. 541.

⁷⁰ Uo. 549.

⁷¹ Uo. 550.

tán újra bizalmat kapott a portai diplomáciában. Nemes naplója is tudósít arról, hogy az ekkor a Portára indított követség tagja lett Bethlen Gergely, Mikes Kelemen, Barcsai Mihály és Apor István társaságában. A februárban tartott országgyűlésen ezek az emberek fontos udvari tisztségekhez is jutottak, Mikes Kelemen ítélőmester lett, Daczó János, Daniel Mihály és Barcsai Mihály pedig táblabírák.⁷² Nemes János naplójának további részeiben is fel-feltűnik Daczó János neve, ami azt mutatja, hogy kettejük együttműködése folyamatos maradt. Több ízben református főemberként jártak el, például 1673-ban a kálnoki templomot juttatták a saját felekezetük számára a katolikusokkal szemben. Ez a fellépésük már jól jelzi, hogy a Daczó János és a Nemes János nevével fémjelzett háromszéki református elit szükségét érezte, hogy az egyre erősödő háromszéki katolikus családokkal (Mikesek, Kálnokiak, Aporok, Petkiek, Henterek) szemben is meghatározza önmagát. Ennek a református székely nemesi közösségnek szoros kapcsolatai alakultak ki az erdélyi református elittel. A naplóíró hídvégi Nemes János egyszerre volt a puritán tanítóktól tanult hagyományt a magánéletében megőrző református magánember és a székely református elit egyik legfontosabb tagja. Felekezetéhez és a kialakuló református nemesi csoporthoz lojális politikusként cselekedett, ezt a református identitástudatot továbbadta a gyermekeinek is. Ugyanakkor a puritán gondolkodásmód, életvitel nem vált mindennapjainak jellemzőjévé, annak elsősorban a nyelvhasználatát sajátította el. A napló szövege mindazonáltal stabil bibliaismeretről tanúskodnak, amit Nemes mindig tudatosan és a kontextusnak megfelelően alkalmazott. A kor más privát forrásaival összevetve elmondható, hogy a naplóíró székely főkapitány kortársaihoz hasonló mértékben kötődött a keresztény hagyományokhoz, reformátussága pedig identitásának fontos elemét jelentette.

BIBLIOGRÁFIA

BALOGH 2005

BALOGH Judit: *A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében*. Kolozsvár, 2005, Erdélyi Múzeum–Egyesület. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 254.)

BALOGH 2016

BALOGH Judit: Apor István felemelkedésének állomásai. In: *Művészet és mesterség: Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*. 1–2. HORN Ildikó–LAUTER Éva–VÁRKONYI Gábor–HILLER István–SZIRTES Zsófia–BALOGH Zsuzsanna–PÁSZTOR Katalin–TAMÁS Máté. Budapest, 2016, L'Harmattan.

BINDER 1983

BINDER Pál: *Utazások a török birodalomban*. Bukarest, 1983, Kriterion.

---

⁷² Uo. 563.

BÍRÓ 1921

BÍRÓ Vencel: *Erdély követei a Portán*. Kolozsvár, 1921, Minerva.

CSÁKI 2008

CSÁKI Árpád: „Kapikiha vala Székely Mojses”. Egy háromszéki diplomata I. Apafi Mihály fejedelem idejében. *Acta Siculica*, 2008.

CSORBA

CSORBA Dávid: A Martonfalvi-tanítványok és a református pietizmus szellemi horizontja. *Irodalomtörténet*, 32/4. 2001. 576–593.

ELEKES 1905

ELEKES Mihály: *Rozsnyai Dávid élete és művei*. Szeged, 1905, Traub.

GERGELY 1908

Teleki Mihály levelezése. 1–8. Szerk. GERGELY Sámuel. Budapest, 1908.

GYULAI 2005

Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689.) Erdélyi Királyi Könyvek. DVD kiadás. Szerk. GYULAI Éva. Budapest, 2005, Arcanum.

HORN 1999

HORN Ildikó: Az unitárius elit stratégiái (1575–1603). *Keresztény Magvető*, 105/1–2. 1999.

HORN 2005

HORN Ildikó: *Tündérország útvesztői: tanulmányok Erdély történelméhez*. Budapest, 2005, ELTE BTK.

HORN 2009

HORN Ildikó: *Hit és hatalom: az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története*. Budapest, 2009, Balassi.

KÁRMÁN 2006

KÁRMÁN Gábor: Az erdélyi török deákok. Kora újkori értelmiségiek állami szolgálatban. *Sic itur ad Astra*, 1–2. 2006.

KÁRMÁN 2008

KÁRMÁN Gábor: „»Átkozott Konstantinápoly« Törökkép Erdély 17. századi portái követségén.” In: *Portré és imázs: Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Szerk. G. ETÉNYI Nóra–HORN Ildikó. Budapest, 2008, L’Harmattan.

KÁRMÁN 2011

KÁRMÁN Gábor: „Die beiden Hochzeiten des Zsigmond Rákóczi: Die Selbstdarstellungsmöglichkeiten des Fürstentums Siebenbürgen in Rahmen der dynastischen repräsentativen Öffentlichkeit Mitteleuropas nach dem Dreißigjährigen Krieg.” In: *Geteilt – Vereinigt: Beiträge zur Geschichte des Königreichs Ungarn in der Frühneuzeit (16.–18. Jahrhundert)*. Hrsg. CSAPLÁR-DEGOVICS

- Krisztián–FAZEKAS István. Berlin, 2011, 303–328. (Ungarische Geschichte: Studien, 1.)
- KÁRMÁN 2013
KÁRMÁN Gábor: *Egy közép-európai odüsszeia a 17. században: Harsányi Nagy Jakab élete*. Budapest, 2013, L'Harmattan.
- KÁRMÁN 2015
KÁRMÁN, Gábor: *A Seventeenth-Century Odyssey in East Central Europe: The Life of Jakab Harsányi Nagy*. Leiden, 2015, Boston. (The History of Oriental Studies, 2.)
- KATONA 1984
KATONA Imre: A Mikesek Vas megyei kapcsolatai. *Savaria*, 13/14. 1979–1980, 1984.
- KEREKES 2004
KEREKES Dóra: A császári tolmácsok a magyarországi visszafoglaló háborúk idején. *Századok*, 148. 2004. 1189–1228.
- KOLTHAY 2009
KOLTHAY István: *A brenhidai Huszár és a kövesdi Báró Huszár család eredete és leszármazása*. H. n. 2009.
- KRISTÓF 1930
KRISTÓF György: II. Apafi Mihály fejedelem könyörgéses könyve. *Erdélyi Múzeum*, 35/1–3. 1930. 60–61.
- LÁZÁR 1889
LÁZÁR Miklós: *Erdély főispánjai*. Budapest, 1889, Históriaantik Könyvesház BT.
- MAKKAI 1952
MAKKAI László: *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen*. Budapest, 1952, Akadémiai.
- MAKKAI é. n.
MAKKAI László: *Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről*. III. (Tűzpróba 1603–1613.) Szerk. MAKKAI László, Cs. SZABÓ László közreműködésével. Budapest, é. n.
- MIKÓ–SZABÓ 1855–1862
Erdélyi történelmi adatok. 1–4. Szerk. MIKÓ Imre–SZABÓ Károly. Kolozsvár, 1855–1862.
- MOLNÁR 1909
MOLNÁR István: *Rozsnyai Dávid török deák*. Budapest, 1909, Stephaneum. (Művelődéstörténeti értekezések, 33.)

PÁLMAJ 1901

PÁLMAJ József: *Háromszék vármegye nemes családjai*. Sepsiszentgyörgy, 1901.

PÉTER 1985

PÉTER Katalin: A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a XVI. században. *Theológiai Szemle*, 1985. 335–337.

R. VÁRKONYI 1984

R. VÁRKONYI Ágnes: *Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában 1660–1711*. Budapest, 1984, Magvető.

S. SÁRDI 2014

S. SÁRDI Margit: *Napló-könyv. Magyar nyelvű naplók 1800 előtt*. Budapest, 2014, Attraktor.

SIMONFI 1914

SIMONFI János: Rozsnyay Dávid naptári följegyzései. *Erdélyi Múzeum*, 9. 1914. 108–126.

SIPOS 2000

SIPOS Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*. Kolozsvár, 2000, Erdélyi Múzeum Egyesült (Erdélyi Tudományos Füzetek, 230.)

SZABÓ–TONK 1992

SZABÓ Miklós–TONK Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. In: *Fontes Rerum Scholasticarum*. 4. Szerk. KESERŰ Bálint. Szeged, 1992.

SZÁDECZKY 1911

SZÁDECZKY Béla: *I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása*. Budapest, 1911, MTA.

SZÁDECZKY 1927

SZÁDECZKY Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest, 1927, Históriaantik Könyvesház BT.

SZALAY 1860

SZALAY László: *Erdély és a Porta 1567–1578*. Pest, 1860, Lauffer és Stolp.

SZILÁDY–SZILÁGYI 1870

SZILÁDY Áron–SZILÁGYI Sándor: *Török-magyarkori állam-okmánytár. Török-magyarkori történelmi emlékek*. 7. Budapest, 1870, Eggenberger.

SZILÁGYI 1866

SZILÁGYI Sándor: *Erdélyország története különös tekintettel művelődésére*. 1–2. Pest, 1866, Heckenast.

SZILÁGYI 1867

SZILÁGYI Sándor: *Rozsnyay Dávid, az utolsó török deák történeti maradványai*. Pest, 1867. (Monumenta Hungariae Historica – Scriptores, 8.)

SZILÁGYI 1873

Okmánytár I. Rákóczy György svéd és francia szövetségeseinek a történetéhez.
Szerk. SZILÁGYI Sándor. Budapest, 1873. (Monumenta Hungariae Historica, 21.)

SZILÁGYI 1875–1898

Erdélyi Országgyűlési Emlékek. 1–21. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Budapest, 1875–1898.

SZILÁGYI 1890–1891

SZILÁGYI Sándor: *Erdély és az északkeleti háború: Levelek és okiratok. Transsylvania et bellum boreo-orientale.* Budapest, 1890–1891, MTA.

SZILÁGYI 2012

SZILÁGYI Sándor: *Erdélyország története tekintettel mivelődésére.* 1–2. 2012, Históriaantik Könyvesház.

TAVASZY 1943

TAVASZY Sándor: *A két Apafi fejedelem.* Kolozsvár, 1943, Erdélyi Múzeum-Egyesület.

THALLÓCZY 1881

THALLÓCZY Lajos: Az öreg Apafi könyvtára. *Magyar Könyvszemle*, 6. 1881, 121–134.

THALLÓCZY 1980

Kemény János és Bethlen Miklós művei. Szerk. V. WINDISCH Éva. Budapest, 1980, Szépirodalmi.

TÓTH 1902–1903

TÓTH Ernő: Hidvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekről. *Történelmi Tár*, 1902–1903, 231–263, 375–411, 528–574; 83–98.

Történelmi Tár. 1902

Hidvégi id. Nemes János naplója az 1561–1686. évekről. Közli Tóth Ernő. (Történelmi Tár 1902. 231–263., 375–411., 528–574. 1. életrajzi bevezetéssel).

TÜDŐS S. 2003

TÜDŐS S. Kinga: *Erdélyi testamentumok.* I–II. Marosvásárhely, 2003, Mentor.

**PLÉBÁNOSOK, PRÉDIKÁTOROK, PARÓKUSOK
ZEMPLÉN MEGYÉBEN
EGY 1800. ÉVI ÖSSZEÍRÁS TÜKRÉBEN¹**

IFJ. BARTA JÁNOS

A történeti Zemplén vármegye nemcsak rendkívül változatos táji különbségeivel emelkedett ki a magyarországi vármegyék közül, hanem nemzetiségi és vallási sokszínűségével is. Földrajzilag a Nagyalföld peremvidékétől a Keleti Beszkidék hegyvonulataiig terjedt, lakosai között magyarokat, szlovákokat, ruténokat egyaránt találhatunk, sőt, kis számban németek is előfordultak. A három domináns nemzetiség földrajzilag nagyjából elkülönülten helyezkedett el, a három német telepes falu – Rátka, Károlyfalva, Traucsonfalva – a magyarok közé ékelődött. Szétszórtan tekintélyes számú zsidó is élt a megyében, közösségeik azonban az egyes települések lakosságán belül kisebbségben voltak, lakóhelyüket így területileg nem tudjuk elkülöníteni. Ami az egyes területek vallási jellegzetességét illeti, legkönnyebben a görög katolikus hit határai húzhatóak meg, mivel e vallás elterjedése – csekély eltéréssel – a ruténok lakóterületére esett. Nagyjából a megyebeli reformátusok lakóterülete is megmaradt a magyarok által lakott terület határain belül. A római katolikusok között azonban egyaránt találhatunk magyarokat és szlovákokat.

Kérdéses persze, hogy a fenti általánosságokat mennyire tudjuk konkretizálni, azaz pontos, vagy legalábbis megközelítő számokkal kifejezni. Van-e lehetőségünk arra, hogy a megyebeli lakosság 18. századvégi lélekszámára, azon belül pedig nemzetiségi és vallási megoszlására korabeli forrást találjunk, s utóbbiakból a megye településein tevékenykedő egyháziak (a latin nyelvű forrásokban általában egységesen parókusnak nevezett római katolikus plébánosok, református és evangélikus, a magyarnyelvű forrásokban prédikátornak nevezett lekipásztorok, és görög katolikus parókusok) állapotára, vagyoni helyzetére, netalántán jövedelmére következtethessünk. A választ hitelesebbé tehetné, ha olyan forrást találhatnánk, amely megyei szintre kiterjedve, de vallási elfogultság nélkül adna választ kérdéseinkre. Szerencsére Zemplén megyében akad olyan forrás, nem is egy, amely – bár esetenként hiányosan, adatfelvételében sokszor következtetlően – több-kevesebb betekintést enged az egyes településeken lakó egyháziak viszonyaiba. Legpontosabban az egyházi személyek lélekszámát ismerjük, hiszen a II. József által elrendelt népszámlálásban ők külön rovatot kaptak.² Számuk Zemplénben az 1780-as

¹ Készült az OTKA NKFI K 120 197. sz. pályázat támogatásával.

² DANYI-DÁVID 1960. Zemplén megye adatai a 272–285. lapokon.

évek végén 363 fő volt, a 209 791 lakosnak mindössze 0,17%-a. (A férfiaknak – 106 736 fő – 0,34%-a. (Csak összehasonlításként: a 4948 nemes a férfilakosságnak 4,63%-át tette ki.) A viszonylag alacsony számot persze indokolhatja az is, hogy egyházi szempontból a megye nem tartozott az ország kiemelkedő jelentőségű régiói közé. Püspöki székhelye a területén egyik vallásnak sem volt, az itt található római katolikus szerzetesrendi házak többségét pedig éppen II. Józsefnek a kolostorokat feloszlató rendelete következtében kellett bezárni. De a népszámlás más okból sem elégítheti ki kíváncsiságunkat. Ismert (és publikált) adataiból, amelyek községenként adják meg az egyháziak számát, az mégsem derül ki, hogy mely vallást képviselték.

A népszámlálás szüksévségével szemben mégis találhatunk egy olyan – ugyancsak nem ismeretlen, nyomtatásban is kiadott, gyakran használt – korabeli forrást, amelyben feltüntették az egyes települések lakóinak vallását, és – a korabeli források közül egyedül – a nemzetiségét is. Készítését 1773-ban az udvari kancellária rendelte el. A *Lexicon universorum regni Hungariae locorum populosorum*³ azt tüntette fel, hogy milyen nyelven beszélt az adott településen lakók többsége, és melyik vallás híveinek volt benne parókiája. Zemplén megyei használatát persze megnehezíti, hogy a megye 444 településéből mindössze 411 szerepel benne. Egy részük a szomszédos megyékhez közeli területeken fekszik, a Varannói Kerület több települése is Sáros megye, a Szinnai Kerület pedig Ung szomszédságában, de végül ezek a településeket azon megyék összeírásában sem találjuk. Mindössze két falu – Csernyina és Sztaskóc – nevével találkozunk a Sáros megyei összeírásban, és így elképzelhető, hogy a Zemplénben hiányzó települések adatait találtuk meg, de az sem zárható ki, hogy azonos nevű, mégis különböző falvakról van szó. (Ilyenek Zemplén megyén belül is akadnak: Orosz Bisztra, Orosz Hrabóc, Porubka stb.) A *Lexicon* felhasználását ugyanakkor egy másik ok is nehezíti. Etnikailag vegyes lakosságot ugyanis meglehetősen ritkán említ. Az egyes települések lakosságának számokkal kifejezett összetételére nézve tehát nem kapunk belőle tájékoztatást. A felsorolás egy-egy település, és rajta keresztül valamely tágabb térség lakosai többségének nemzetiségi hovatartozására mégis mindenképpen alkalmas.

A *Lexicon*ból hiányzó települések etnikai összetételéről Fényes Elek háromnegyed évszázaddal később, az 1840-es években keletkezett *Magyar országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben* c. munkájából kaphatunk árnyaltabb képet.⁴ Mivel a 18–19. század fordulójára a töröktől visszafoglalt országrészbe irányuló jelentős népességvándorlás befejeződött, vagy legalábbis lelassult, a *Lexicon*ból hiányzó települések etnikai hovatartozásában elfogadhatjuk Fényes Elek adatait. Az ő munkájából származó kiegészítéseket figyelembe véve a 18. század végén a megye 444 települése között 112 magyar, 158 szlovák, 170 rutén, 3 német és 1 cseh többségű helységgel számolhatunk. Azt azonban, hogy az egyes településeken belül etnikailag hogyan oszlott

³ *Lexicon universorum...* 1920.

⁴ FÉNYES 1844. Zemplén megye adatai a III. k. 382–455. lapjain.

meg a lakosság, Fényes Elek munkájából sem tudjuk meg. Azokra az etnikai szórványokra pedig, amelyekkel megyszerte több településen is találkozhatunk, de egyetlen helységben sem voltak többségben, egyáltalán nem találunk adatokat. Pedig Fényes Eleknek voltak konkrét forrásai a lakosság nemzetiségi megoszlására, mert csak ezek alapján tudta megadni a megye lakosságának összesített megoszlását, bár ezek a részadatok végül kimaradtak a nyomtatott munkából. A szerző által felhasznált, de a kötetben nem részletezett adatok összesítése szerint a 19. század közepén a megye 274 685 főre emelkedett lakosságából 101 023 fő (36,8%) volt magyar ajkú, 88 918 fő (32,4%) rutén, 67 173 fő (24,4%) szlovák, 14 619 fő (5,3%) zsidó, 2700 fő (1%) német, végül 242 fő (0,1%) görög.⁵

A lakosság etnikai megoszlásánál pontosabb adatokat találhatunk Fényes Elek munkájában a lakosság vallási összetételéről. Adatai szerint a megyében a 19. század közepén 95 855 római katolikus (a lakosság 35%-a), 97 156 görög katolikus (35,3%), 59 762 református (21,7%), 7051 evangélikus (2,6%), 14 619 izraelita (5,3%) és 242 görög keleti (pravoszláv, 0,1%) vallású lakos élt. Az etnikai összetétel bemutatásának nagyvonalúságával ellentétben azonban ez esetben az egyes vallások híveinek 19. század közepi településenkénti részadatait is megtaláljuk.

A hatóságokat a 18. század vége felé még kevésbé érdeklő etnikai összetétellel szemben már ekkor is több figyelmet fordítottak a vallási megoszlásra olyan korabeli forrásokban, amelyek kitértek az egyes településeken lakó egyházi személyek vagyonára, jövedelmeire is. Persze ezek a források sem minden esetben szolgáltatnak elegendő adatot témánk számára. A Mária Terézia korabeli úrbérrendezés anyagában például alig találunk az egyháziakra vonatkozó részleteket.⁶ Az ekkor készült tabellák nemcsak településenként, hanem azokon belül, a földbirtokosokhoz rendelve sorolták fel az úrbéres lakosság (gyakorlatilag az egész a parasztság) tagjait, szántóföldjeiket és legelőiket. Megnevezték a rájuk háruló földesúri terheket, az évi egy forintos árendát, a heti robotot és néhány alapvető természetbeni szolgáltatás (fonott kender, vaj, tojás) nagyságát. Bár az összeírás kutatóink gyakran használt forrásai közé tartozik, számunkra nem is hitelességének esetleges hiánya, hanem a benne található anyag csekélysége miatt használható korlátozottan. Az egyházaknak az egyes falvakban szolgálatot teljesítő tagjaira ugyanis nem volt jellemző, hogy jelentős számú úrbéressel rendelkeztek volna. A megyében mindössze nyolc településen jegyezték fel, hogy a plébánosnak vagy a parókiának birtoka lett volna. Valamennyijük a római katolikus egyházhoz tartozott, s ezek közül is csak ötnek volt alárendelve (töredék) telek és jobbágy. A további három „birtokos” földesurasága néhány – szántófölddel egyáltalán nem bíró, vagy parcellájával a telki állomány alsó határát (1/8 telek) el nem érő – zsellérré korlátozódott.

⁵ Uo. III. 391.

⁶ A Zemplén megyei úrbérrendezés forrásai több levéltárban is hozzáférhetők, bár sehol sem teljességükben. Többségük: MOL Helytartótanácsi Levéltár, Urbarialia C 3250 – C 3265, a hiányzó adatok jelentős része pótolható a ZmL anyagából: IV-A 2001/b. Loc. 66–75. Az úrbérrendezés anyaga néhány éve nyomtatásban is hozzáférhető: FÓNAGY 2013. A Zemplén megyére vonatkozó rész az I. kötet 677–705. lapjain.

Részben hasonló korlátok – ezúttal a jelentősebb saját birtok (föld) hiányán túl a meglévő adatok következetlenségei – akadályozzák a II. József korabeli kataszteri felmérés anyagának használhatóságát is. A megyék nemessége által másutt teljesen megsemmisített összeírásnak Zemplén megyében szerencsésen fennmaradt a szántókra vonatkozó része.⁷ Úgy látszik azonban, hogy az összeírók nem kaptak egyértelmű utasítást a helyi egyháziak földjeinek összeírására, mert azokat nem minden kerületben írták össze, ahol pedig megtették, ott nagyságát következtelenül, hol a nemesi, hol a paraszti szántóhoz számolták. Egyáltalán nem írtak össze szántót a Gálszécsi és a Papini kerületben, meglehetősen keveset a Terebesi (összesen 23 kataszteri hold) és a Szinnai (5 kh) valamint a megye legdélebbi kerületében, a Szerencsiben (37 kh). A meglévő adatok szerint a helyi egyháziak a megyében 2437 kataszteri hold 256 négyszögöl szántóval rendelkeztek. Ebből a római katolikusok 42 faluban 929 hold 944 négyszögölnyit, a reformátusok 14 faluban 157 hold 736 négyszögölt, a görög katolikusok 67 faluban 1315 hold 496 négyszögölt, az evangélikusok 2 faluban 40 hold 183 négyszögölt mondhattak magukénak. A hiányok ellenére bizonyos általánosságok így is megfigyelhetők. A katolikusok a megye 12 kerületében rendelkeztek szántóval (a két teljesen hiányzó kerületen túl a Szinnai kerületben sem). A reformátusok szántóbirtoklása a megye 9 délebbre fekvő kerületére szorítkozott, Homonnától északra már nem volt szántójuk. A legtöbb településen a görög katolikusoknak volt szántójuk, egyes kerületekben kifejezetten jelentős számú faluban. A Varannói kerület 39 falujából 15-ben, a Sztropkói 41 falujából 23-ban. Végül: míg a *Lexicon* egyedül Pazdicson említett evangélikus parókiát (ahol egyébként az egyháziak közül csak a református lelkész birtokában tüntettek fel szántót), addig az evangélikusoknak Mernyiken és Mihalkón volt szántójuk.⁸

A nemzetiségi adatok elnagyoltságával szemben a *Lexicon* feltüntette, ha egy településen több vallásnak is volt parókiája. Az összeírás szerint a megye 268 parókiát számlált. Mivel 17 településen több egyház parókiája is tevékenykedett egymás mellett, a *Lexicon* voltaképpen csupán 241 településen jelzett papot vagy lelkészt. Legnagyobb számban a görög katolikus egyház közösségei szerepeltek, 141 tétellel. Az összeállítás további adatai szerint a katolikusoknak 66 plébániájuk (és további két településen adminisztrátoruk), a reformátusoknak 60 lelkészségük volt. Az egyes vallások parókiái persze nem arányosan oszlottak meg a megye területén belül. Megoszlásukat az **I. sz. táblázat** mutatja be.

⁷ ZmL IV-A 2003/b. Nemesi ingatlanok felmérése terményadózás céljaira. 1789–1790. 96. és 97. kötet. Közölve: BARTA 2015. 290–350.

⁸ Bár az egyes falusi egyháziak birtokai között igen nagy volt az eltérés, mégis érdemes a meglévő adatok alapján kiszámítható falunkénti átlagokat is bemutatni. Római katolikusok: 24 kat. hold, reformátusok 11,6 hold, a görög katolikusok 18,4 hold, az evangélikusok 13,3 hold.

1. táblázat

	Kerületek neve	Település szám	Parókiával rendelkezik	Parókiák száma	Római katolikus	Református	Görög katolikus	Evangé- likus
1	Szerencsi	21	15	17	3	13	1	0
2	Tokaji	10	7	13	5	7	1	0
3	Pataki	14	6	11	4	4	3	0
4	Királyhelmeci	26	11	11	1	9	1	0
5	Zétényi	24	12	12	2	6	3	0
6	Újhelyi	28	13	17	3	10	4	0
7	Gálszécsi	26	21	27	10	6	11	0
8	Terebesi	26	16	18	7	4	7	0
9	Sókiúti	20	14	15	6	0	9	0
10	Homonnai	45	14	16	6	1	8	1
11	Varanói	39	23	22	9	0	13	0
12	Sztropkói	41	36	36	3	0	33	0
13	Göröginyei	33	16	16	4	0	12	0
14	Papini	44	21	21	2	0	19	0
15	Szinnai	47	16	16	1	0	15	0
	Megyei összes	444	241	268	66	60	141	1

Az említett – nyomtatásban is hozzáférhető – források mellett azonban a 18–19. század fordulójára egy további, ezúttal kiadatlan korabeli összeírással is rendelkezünk, amely részletesebb bepillantást enged a papok és lelkészek társadalmi helyzetébe, megítélésébe és jövedelmeibe is. Az 1800-ban készített felmérés abból a célból született, hogy rendszert dolgozzon ki a franciák ellen folytatott háború miatt a lakosságra kivetett hozzájárulás (adó) felosztására.⁹ Ennek érdekében a hatóságok igyekeztek a lakosság minden jövedelmét felmérni, s ennek arányában elosztani a terheket. Az összeírásból egyedül a jobbágyág maradt ki, hiszen az ő adókötelezettségüket az évenkénti rendszerességgel összeállított dicális összeírások alapján állapították meg. Ha az összeírásban mégis találunk jobbágyokat és zselléreket (társadalmi állásukat az összeírók szigorúan feltüntették), akkor ők olyan, nem úrbéres jellegű jövedelmeik alapján kerülhettek be, amelyek alapján a jobbágyi terheket meghaladó hozzájárulást vetették ki rájuk. Az összeírásban alkalmazott szigorú elkülönítés egyébként inkább a továbbra is adómentességet élvező nemesség kiváltságainak hangsúlyozása miatt lehetett fontos. Az összeírók persze igyekeztek nem kihagyni belőle a társadalom egyetlen tagját sem, több más csoport – mint például az uradalmi tisztviselőké, a mesterembereké, a molnároké, az árendásoké

⁹ Az 1800. évi jövedelemösszeírás eredményét két változatban is megőrizték. A hozzájárulásra kötelezettek ABC rendben felsoroló vaskos kötet (ZmL IV-A 2005/e, *Liber obtingentialis...* 1800) az egyháziak adatait tekintve nem teljes. A másik, a településenkénti, azon belül személyekre lebontott összeírás (uo. Nemesi birtokok és jövedelmek összeírása járasonként, 1800) teljesebb, de használata ennek sem egyszerű. Benne ugyanis nem különítették el az egyháziakat, így a különféle vallások parókusaira vonatkozó adatokat az esetenként meglehetősen hosszú névsorokból külön-külön kell kiválogatnunk. Az egyháziak elkülönítése egyébként a nagyobb rendszerességgel összeállított *Liber obtingentialis*-ből is hiányzik, az egyháziak foglalkozását csak a nevékhöz illesztett kiegészítésből ismerhetjük meg.

(bérllőké) – mellett így kerültek bele egyháziak is. Az összeírás adataiból tudjuk kiegészíteni, pontosítani a *Lexicon*ból származó ismereteinket.

Ami a *Lexicon* és a hozzájárulásra kötelezettek adatainak első összevetéskor kiderülhet, az az, hogy utóbbiban a parókusok és lelkészek száma a két katolikus (római és görög) egyház esetében alacsonyabb maradt, mint ahány településen a *Lexicon* parókiáról tudósított. A *Lexicon* szerint a római katolikusoknak a 66 parókiával rendelkező településen mindössze 46 plébániájuk volt, igaz, e plébániákon 19 egyéb alkalmazottjukkal (kántor, orgonista stb.) összesen 65 főt írtak össze, a 141 görög katolikus parókia közül csak 117 településen találtak parókust, de a 74 egyéb alkalmazottal együtt e falvakban összesen 191-en álltak görög katolikus egyházi alkalmazásban. A két protestáns egyház szolgálattevőinek a számát ezzel szemben 1800-ban magasabbnak találták a *Lexicon*énál, a reformátusoknak a 60 lelkészséget meghaladóan 75 lelkészük és 17 egyéb alkalmazottjuk (összesen 92 fő), az evangélikusoknak 1 helyett 5 lelkészük és 1 további alkalmazottjuk volt. A két legtöbb hívővel rendelkező egyház esetében a parókusok alacsonyabb számában azon túl, hogy nem minden településen tevékenykedett pap vagy lelkész, még az is közrejátszhatott, hogy többen közülük több településen is szolgáltak, s így több településen is feltüntették nevüket a jövedelemszerzők között, számításainkban azonban csak egyszer szerepelhetnek. A református lelkészek magasabb száma viszont azt igazolja, hogy nem református többségű településeken is szolgáltak prédikátorok.

A jövedelmek számbavétele – 17 kategóriát felállítva – viszonylag pontos előírások alapján történt. A jövedelmi forrásokban nagyjából négy csoportot elkülönítve, helyet kaptak 1. a paraszti járadékokból közvetlenül származó bevételek (külön a jobbágyoktól, két különböző kategóriában a zsellérektől és a házatlan zsellérektől befolyó jövedelmek), 2. a földesúri saját gazdaság (a sajátkezelésű majorság) jövedelmei, 3. az ún. kisebb királyi haszonvételek (nyolc külön csoportban) és 4. a szőlőjövedelmek (újabb három csoportban). A jövedelmeket az összeírás nem pénz formában tüntette fel, hanem fiktív telkekre (*sessio*) átszámítva. Valamennyi kategóriában egységesen 24 rajnai (rhénes) forint bevételt tekintettek egy teleknyi jövedelemnek, annak részét pedig általában nyolcadokban fejezték ki, azaz 3 rajnai forint jövedelem tett ki $\frac{1}{8}$ sessiót. (Ritkán ennél kisebb hányadokkal – $\frac{1}{16}$, $\frac{1}{32}$ – is számoltak.) A települési listák végén külön szerepeltek azok, akiknek nem a felsorolt kategóriákba sorolható, hanem készpénzbeli jövedelmük volt (bérllők, urasági alkalmazottak). Minden sessionyi (24 forintnyi) jövedelem után meglehetősen tekintélyes, 5 rajnai forint 20 krajcár (több mint 20%-nyi) hozzájárulást vetettek ki.

Mivel az összeírás településenkénti változata tartalmazza az összeírtaknak a 17 kategóriába sorolható jövedelmeit (a *Liber obtingentialis*ből ez hiányzik), meg tudjuk állapítani, hogy milyen forrásból származtak ezek a jövedelmek. Összegzését a 2. sz. táblázatban mutatjuk be.

2. táblázat

	Egyháziak összesen	Római katolikusok	Reformátusok	Görög katolikusok
Szántó kataszteri hold 1787-ben	2437,16	929,59	157,46	1315,31
I. Egész telek	134 ½	60 7/8	50	23 5/8
II. Zsellér	7 ¼	3 3/8	0	3 ¾
III. Házatlan zsellér	¼	¼	1/8	0
IV. Majorság	43 ¼	23 ½	7	12 ¾
V. Zsellérföld	0	0	0	0
VI. Supernantia	33 1/8	26 ¾	1 ¾	4 5/8
VII. Korcsmáltatás	29 3/8	21 ¾	1 ¼	6 3/8
VIII. Mészárszék	0	0	0	0
IX. Vám	0	0	0	0
X. Rév	0	0	0	0
XI. Halászat	0	0	0	0
XII. Erdő	2/8	0	0	0
XIII. Malom	6 4/8	6 4/8	0	0
XIV. Vásár	0	0	0	0
XV. Szabad szőlő	28 ¼	24 7/8	5/8	2 ¾
XVI. Dézsmás szőlő	4 1/8	2 3/8	1 ¾	1/8
XVII. Hegyjog	20	20	0	0
Összes jövedelem	307 3/8	190 ¼	63 1/8	54

A helyi egyháziak jövedelmei között tehát – néhány kivételtől eltekintve – nem szerepeltek a kisebb királyi haszonvételek többnyire úrbéres föld birtoklásához kötött (a megyében egyébként sem jelentős jövedelmet biztosító) elemei, mint a vásártartás, a mézárszék tartása, a vám-, rév-, halászat jövedelme. Jelentéktelen nagyságban részesedtek az egyháziak az erdők vagy a malmok hasznából, jelentősebben a korcsmáltatáséból. Igazán számottevő a szőlőjövedelem volt, a feltüntetett jövedelmek ötödrésze származott a háromféle szőlő kategóriából. A szőlőből származó jövedelmek felét a szabad szőlők adták.

Az összeírás ezen – konkrét számokra törekvő – része azonban csak az egyházi jövedelmek egy részét tartalmazza. A szokatlan feladat az addig az adó, illetve a járadék fizetése alól felmentett csoportok jövedelmének megállapítása, úgy tűnik, az egyháziak esetében elbizonytalanította az összeírókat. A következetesnek mutatózó elvek gyakorlatba ültetése során ugyanis hamar kiderült, hogy a falusi papok, lelkészek jövedelmeit nem feltétlenül lehetett a megnevezett 17 kategóriába sorolni, ugyanakkor tisztázatlan maradt az is, hogy az egyházi összeírtakat valóban kötelezzék-e a másokra, így a nemesekre is érvényes hozzájárulás megfizetésére. Az egyes településeken élő egyháziak jövedelmeit így a legkülönbözőbb formában rögzítették. Ahol azt be tudták, vagy legalábbis megpróbálták besorolni az összeírás szokásos kategóriái közé, sok esetben a már beírt sessio-számot – akár az egyes kategóriákban, akár a jövedelmek összesítésében – egyszerűen áthúzták. Más esetekben konkrétan megnevezték annak – a 17 jövedelmi kategóriába be nem sorolható – forrását. De még a kategóriabesorolást sem követhette mindenütt a hozzájárulás kivetése, hiszen a beírt sessio-szám mellett megjegyezheték, hogy ezt

a jövedelmet a parókus a parókia haszna révén (*in beneficiis parochialis*) vagy fizetségként (*in salario*) élvezte. Az ilyen számszerű beírásokat legtöbbször az első, a jobbágyoktól származó jövedelem kategóriájában találhatjuk. A valósághoz közelebb állónak számíthat, amikor a parókus jövedelmét a IV. oszlopban, azaz a földesúri sajátkezelésű földek (*curia*), vagy a VI., a telken felüli földek (*supernantantia*) oszlopában tüntették fel. Előbbiek elfogadhatóságáról egyébként a II. József korabeli kataszteri összeírás említett, sajnos elég gyér adatai alapján győződhetünk meg. Különleges eseteket is találhatunk. Vámosújfaluban Dorozsmay Mihály tolcsvai orgonistának például a majorságból származó $\frac{1}{2}$ teleknyi jövedelmén túl malomból (XIII. oszlop) is származott 2 és fél teleknyi jövedelme (*percipit ex molam*). (Ez utóbbi tétel összege persze át van húzva, és a majorsági jövedelemmel ellentétben nem is szerepel a *Liber obtingentialis* könyvben. Ezen könyv hiányossága elsősorban abban mutatkozik, hogy a falunévsorokban áthúzott jövedelmeket nem tüntette fel.) Kis Géresen Papp József református lelkésznek az I. oszlopban feltüntetett, de áthúzott $4\frac{4}{8}$ sessio jövedelmén kívül Gerepse pusztán sajátkezelésű földből (IV. oszlop) $\frac{1}{8}$ sessio jövedelme is volt. Sátoraljaújhelyen Kecskeméthy János református lelkésznek a fizetésén és a stólán (100 rhénes forint) kívül saját jogon (*proprio iure tenet*) korcsmáltatásból (VII. oszlop) $1\frac{7}{8}$ sessió jövedelme is volt. Újhely másik református lelkészének, Czakó Istvánnak a jövedelme ugyanennyi volt, de neki nem volt saját jogú jövedelme. Az 1800. évi összeírás fiktív jövedelem megállapításaival szemben tényleges bevételt a gyakran szereplő szőlőjövedelmek (dézsmás vagy szabad szőlő) oszlopában szereplő számok tükrözhettek. A névsorokban szőlőből származó jövedelmükkel gyakran szerepelnek egyházi állású extraneusok, akik esetében – miután ezen jövedelmüket saját jogon élvezték – a sessiók száma nincs áthúzva.

Az egyháziak jövedelmeinek nagy csoportját azonban végül nem sorolták be az összeírásban feltüntetett kategóriák közé. Ilyenkor az összeírók nemcsak a jövedelem forrásának megnevezésével igyekeztek kötelezettségüknek eleget tenni, hanem rendszerint összegszerűen is megadták annak mértékét, akár pénzben, akár terményben. Többször előfordult, hogy ha mégis megpróbálták besorolni a megadott kategóriák közé, akkor feltüntették, hogy milyen összeget számították át sessióba. Utalhattak a hagyományos világban a papok és lelkészek javadalmazását alapvetően biztosító konkrét egyházi szolgáltatásokért (keresztelésért, esketésért vagy temetésért) járó fizetségre (stóla). Ha ez kizárólagos jövedelem volt, megjegyezték, hogy az érintettnek emellett más jövedelme nem volt. Szilvásújfaluban Fekete István református lelkész a falusi parókia után nem jutott más haszonhoz, mint amit a stóla után kapott (*extra fundum inter villanum parochialem nulla beneficiis gaudet, unice ex stolaribus subsistit*). Az északi kerületek görög-katolikus falvaiban a lelkész jövedelmei között gyakran tüntették fel a házaspárok által fizetendő párbért (más néven ágybért) és a püspöktől származó jövedelmet (*lecticalis et episcopalis proventus*). Találunk olyan eseteket is, amikor az egyházi személy tényleges pénzjövedelme (fizetése, *salarium*) összege került a listára. Olaszliszkán Tóth István református lelkésznek az áthúzott $\frac{2}{8}$ sessió jövedelme mellett (fele supernantantiából, fele szőlőből származott) 66 rhénes forint 40 krajcár jövedelme is volt. Kis

Kövesden Sárkány József református lelkész neve mellett 70 rhénes forint jövedelmet (*proventus*), Nagy Kövesden Gáspár István református lelkész neve mellett 40 forint fizetséget tüntettek fel. A pénzjövedelmekkel feltüntetett egyháziak között kivételesen néhány zsidó rabbit is találunk, akiknek fizetését a zsidó közösség biztosította. Nagymihályon Moyses rabbi névleges fizetségként (*titulo salarium*) 50 Rfrt-ot kapott. A zsidók egyébként szinte kivétel nélkül bérlőként kerültek be az összeírásba, legfeljebb a népesebb zsidó közösségek tagjai között találunk mesteriséghez kötődő foglalkozásúakat, mint pl. zsidó mészáros (sakter).

Ha szükség volt rá, az összeírók az eltérő eredőjű, eltérő jellegű jövedelmeket azonos személy esetében is igyekeztek elkülöníteni. Király Helmeceen Lupes Ádám parókus esetében az első (jobbágyi jövedelmek) oszlopában kétféle mennyiség is szerepel: egyszer egy áthúzott 2 sessiónyi fizetség (*in salario et deputatio*), majd egy másik 10 $\frac{1}{8}$ teleknyi, ezúttal áthúzás nélkül. A *Liber obtingentialis*ban csak ez az utóbbi szerepel, valószínűsítve azt, hogy ez a parókus magánjövedelme volt. Lupes parókusnak egyébként a jobbágyi jövedelmeken kívül még szabad szőlőből származott $\frac{1}{8}$ teleknyi jövedelme. Olasziban Szendrey István református lelkész ugyancsak $\frac{1}{8}$ teleknyi szabad szőlőből származó jövedelme mellett kapott 26 köböl terményt (*fruges*). Más javadalmazással esetében nem számoltak (*dotatio parochialis nulla*).

A terményben kifejezett jövedelem legtöbbször köbőlben (*cubulus*) megadott gabonaféle (*avena* = zab, *siligo* = rozs), vagy hordóban (vas) megadott bor formában jelentkezett. A gabona mennyisége 5 köböltől akár 36 köbölig terjedhetett, általában megjegyezve rögzített voltát (*in fixo*). (A 36 köből Ublyán fordult elő a görög katolikus parókus jövedelmeként, fele rozs, fele zab formában.). A bor esetében általában csak egy hordóról esett szó. A parókusnak persze lehetett több forrásból származó jövedelme is. Hotykán Farkas István református lelkésznek az I. oszlopban feltüntették rögzített $\frac{1}{4}$ sessiónyi jövedelmét, továbbá 12 forintot pénzben, egy hordó bort, 18 köből rozst, és még egyszer egy hordó bort, amit a hívek adtak össze. A Papini kerületben a papok neve mellett a negyedes jövedelem is feltűnik, nyilván utalva a tized helyben maradó egynegyedére.

Ha persze a felsorolt jövedelmeket összevetjük, komoly aránytalanságot tapasztalhatunk. A pénzben és természetben megadott jövedelmek nagysága ugyanis jócskán meghaladta a fiktív sessiókét. Olaszliszkán Tóth István református lelkész jövedelmei között $\frac{2}{8}$ sessiót tüntettek fel, fele supernatantiából, fele szőlőből származott, együttes értéke 3 rajnai forintot tett ki. De volt 66 forint 40 krajcár fizetése is, huszonkétszerese a sessióban kifejezett jövedelmének. Kis Kövesden az említett Sárkány József református lelkész 70 rhénes forintja nagyjából három sessiónak, Nagy Kövesden Gáspár István református 40 forintja közel két sessiónak felelt volna meg. Az egyháziak kivétele a katonai hozzájárulásra kötelezettek közül azt is eredményezte, hogy az összeírók valóságos jövedelmüket általában meg sem próbálták a 17 jövedelmi kategória nagyságával kifejezni.

A pozitív bejegyzéseken túl az összeírásban igen gyakoriak azok a megjegyzések, amelyek bármiféle konkrét papi/lelkészi jövedelem meglétének hiányáról szólnak. Sok egyházi személy mellett szerepel, hogy vagyontalan, összeírásra való

dolga nincs (*impossessionatus, conscribi non potuit*), esetleg nem is saját házában lakik (*habitat in alieno*). Grotteszknek tűnik, amikor Tolcsván Putnoki Dániel „lelkészjelölt” (*candidatus minister*) vagyoni állapotát úgy fejezik ki, hogy könyveken kívül semmilye nincs (*praeter libros nihil habet*). Szomorúnak tekinthető az, hogy Repejón Dorányi Pál görög katolikus parókusnak a majorsági oszlopban feltüntetett, egyébként áthúzott $1\frac{5}{8}$ sessionyi jövedelmét azzal egészítették ki, hogy vagyona egy végzetes (*fatale*) tűzvész miatt teljesen elveszett, s emiatt kellett kihagyni a jövedelemszerzők közül.

A 3. sz. *táblázatban* a négy domináns vallásnak az 1800. évi összeírásban jövedelemmel feltüntetett papjai számát tüntetem fel, továbbá azokét, akiknek – legalábbis az összeírás szerint – nem volt érdemleges jövedelme.

3. táblázat¹⁰

	Kerületek neve	Római katolikus		Református		Görög katolikus		Evangélikus		Összes	
		Jöved.-mel	Jöved.-nélkül	Jöved.-mel	Jöved.-nélkül	Jöved.-mel	Jöved.-nélkül	Jöved.-mel	Jöved.-nélkül	Jöved.-mel	Jöved.-nélkül
1	Szerencsi	0	2	1	10	1	1	0	0	2	12
2	Tokaji	3	1	0	5	1	3	0	2	4	11
3	Pataki	4	0	5	5	3	1	0	0	12	6
4	Királyhelmei	1	3	4	8	0	0	0	0	5	11
5	Zétényi	2	0	11	0	5	0	0	0	18	0
6	Újhelyi	3	1	10	4	5	0	0	0	18	5
7	Gálszécsi	6	1	2	3	3	0	0	0	11	4
8	Terebesi	2	2	5	1	4	4	0	0	11	7
9	Sókúti	2	0	0	0	5	0	0	0	7	0
10	Homonnai	3	0	2	0	8	1	1	0	14	1
11	Varanói	5	0	0	0	14	0	2	0	21	0
12	Sztropkói	0	0	0	0	13	0	0	0	11	0
13	Göröginyei	0	0	0	0	10	0	0	0	10	0
14	Papini	3	0	0	0	14	2	0	0	17	2
15	Szinnai	2	0	0	0	19	0	0	0	21	0
	Összes	36	10	40	36	105	12	3	2	184	60

Feltűnő, hogy a Beszkidek hegylábai alatt fekvő, csekély lakosságú kis települések közül milyen sokban élt pap, akinek munkáját – megint csak nagyobb számban – segítette kántor. (Utóbbiakat a táblázatban mellőztem.) A két személy egyébként rokoni, sőt apa-fiúi kapcsolatban is állhatott egymással, amire nemcsak az azonos családnév, hanem az egy-két helyen feltüntetett konkrét megjelölés is utal (ki-mondva, hogy a kántor a pap fia, másik helyen, hogy a kántor azonos neve az idősebb jelzővel van elválasztva a papétól).

¹⁰ A táblázat nem teljes, hiszen a megye északabbi kerületeiben (Sókúti, Varanói, Sztropkói, Göröginyei) teljesen mellőzték a helyi egyháziak jövedelmeinek összeírását. Ezek a hiányok azonban mégsem derülnek ki belőle egyértelműen, mivel ennek kerületi beosztása nem felel meg az 1800. évinek. A többi összeírás eredményeivel való összehasonlíthatóság érdekében ugyanis valamennyi táblázatban a kataszteri összeírás idején érvényes beosztást alkalmaztam.

Nagyjából egy évtizeddel ezelőtt, amikor az MTA Történettudományi Intézete készített tisztelegő kötetet Péter Katalin professzor asszony számára, abba magam is írtam tanulmányt *Egyházi földbirtokok és jövedelmeik Zemplén megyében a 18. század végén* címmel. Az a munka azonban akkor csak CD formátumban jelenhetett meg, így a kutatók számára kevésbé hozzáférhető. Jelen tanulmányom mégsem annak az ismétlése. Az utóbbi évtizedben ugyanis Zemplén megyei anyagom örvendetesen gyarapodott, két kötetem is megjelent a témakörből, az elsőben külön fejezetet szentelhettem az egyháziak jövedelmeinek. Újabb számításaim nyomán az egyháziak jövedelmeire vonatkozó megállapításaim érdemben nem változtak, ha a számok bizonyos fokig módosultak is. Pontosságukban persze ma már nem vagyok annyira bizonyos, mint tíz évvel ezelőtt. Az 1787. és az 1800. évi összeírások mégsem nélkülözhetők, hiszen bennük nemcsak az egyes vallások egyházközségeinek és parókusainak számára találunk adatokat, hanem jövedelmeik forrására is tudunk következtetni.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

MNL OL, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Helytartótanácsi Levéltár, Urbarialia C 3250 – C 3265

Magyar Nemzeti Levéltár B.A.Z. Megyei Levéltára, Sátoraljaújhelyi Fiókleveletár
IV-A 2001/b. Zemplén Vármegye Nemesi Közgyűlésének, Bizottmányának és Haynau-féle közigazgatásának iratai 1214–1850. Szirmay–Kazinczy-féle történelmi iratok Loc. 66–75. Úrbérrendezési tabellák.

IV-A 2003/b. Nemesi ingatlanok felmérése terményadózás céljaira. 1789–1790. 96. és 97. kötet.

IV-A 2005/e. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1848 (1852). Nemesi hozzájárulásokkal kapcsolatos összeírások 1664–1841. 1. és 4. doboz. Nemesi birtokok és jövedelmek összeírása járasonként, 1800. valamint Liber obtingentialis Insurrectionis 1800 anni.

BIBLIOGRÁFIA

BARTA 2009

IFJ. BARTA János: „*Ha Zemplin vármegyét az útas vizsgálja...*” (*Gazdálkodás és társadalom Zemplén megyében a 18. század végén*) Debrecen, 2009, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete.

BARTA 2015

IFJ. BARTA János: „*Ha Zemplin vármegyét az útas vizsgálja...*” II. *Adatár Zemplén megye 18. századvégi történetéhez.* Debrecen, 2015, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete.

DANYI-DÁVID 1960

DANYI DEZSŐ-DÁVID ZOLTÁN (szerk.): *Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787)*. Budapest, 1960, Statisztikai Kiadó Vállalat.

FÉNYES 1844

FÉNYES ELEK: *Magyar országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*. Pest, 1844, Trattner és Károlyi nyomtatása.

FÓNAGY 2013

FÓNAGY ZOLTÁN: *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában*. I-II. Budapest, 2013, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

Lexicon universorum... 1920

Lexicon universorum regni Hungariae locorum populosorum anno 1773 officiose confectum. (A Magyar Királyság minden lakott településének tára) Budapest, 1920, A Magyar Békeküldöttség Kiadása.

AZ EGRI FERENCES RENDHÁZ BARÁTAINAK ÉTKEZÉSE A 18. SZÁZADBAN (1726–1770)

BENDA BORBÁLA

A táplálkozástörténet egyik legjelentősebb hazai kutatója, a néprajzos Kisbán Eszter szerint az 1690 és 1780 közötti, viszonylag rövid időszak „az újkori magyar táplálkozáskultúra nyitánya”.¹ Úgy véli, hogy ez az a korszak, amikor az elit kultúrában – a főnemesség, a jómódú birtokos nemesség és a gazdag polgárság életvitelében – az étkezés hirtelen átalakul, és az ekkor megjelenő újdonságok a mai napig meghatározzák étkezéseinket. A 18. század elején terjedt el a csokoládé-ital (kakaó), a tea és a kávé fogyasztása, ekkor kezdik szélesebb társadalmi körökben használni a cukrot, és ekkor jelenik meg a paprika mint új fűszer, a leves mint első fogás. Ezek az újdonságok a század során fokozatosan terjednek el az alacsonyabb társadalmi rétegek között.

Eddig a kora újkori főúri étkezési kultúrával foglalkoztam. Jelen tanulmányomban a változásokkal teli 18. századra kiterjesztett kutatásaimnak a ferences szerzetesekre vonatkozó eddigi eredményeit igyekszem összefoglalni. Sajnos nem léteznek olyan kutatások, amelyek a ferences barátok társadalmi szerkezetét tárnák fel. Csak annyit tudunk, hogy többféle társadalmi rétegből (főúri, nemesi, polgári és paraszti) érkeztek, de az arányokat nem ismerjük. Tehát egy vegyes társadalmú, szegénységet fogadott társadalmi csoport táplálkozás szerkezetét vizsgálom, próbálom megállapítani, hogy mennyire honosodnak meg náluk a század újításai.

Sajnos a forrásadottságok nem teszik lehetővé, hogy teljes egészében felrajzoljuk e táplálkozásszerkezet sajátosságait, csupán néhány jellegzetességét ismerhetjük meg, méghozzá a 18. századból fennmaradt számadáskönyveik² alapján. Mivel jelen esetben egy koldulórendről van szó, a mindennapi szükségleteik jelentős részét koldulás útján szerezték be. Gyakorlatban ez azt jelentette, hogy az élelmiszerek egy részét meghatározott körzetekben és adott időben gyűjtötték be. Azonban, ahogy a 18. század második felében szolgáló Nagy András a szécsényi rendház *historia domus*ában tudósít, nem volt szokás a ferenceseknél feljegyezni, hogy mennyi alamizsna érkezett be hozzájuk.³ Tehát az egyik legpontosabb forrás, amelyből elvben megtudhatnánk, hogy mit ettek a ferences szerzetesek, egyáltalán nem is létezett. Szerencsénkre azonban Nagy András fontosnak tartotta, hogy leg-

---

¹ KISBÁN 1997, 429.

² MFKL HML XI-4/11, 12.

³ NAGY 2006, 168.

alább egyszer összeírja ezeket. Annak illusztrálására, hogy milyen élelmiszerek maradtak ki a számadáskönyvekből, álljon itt a felsorolás.

Eszerint 1775-ben 631 akó bort kaptak, 650 kiló búzát, 15 kiló árpát, több mint 200 kiló zabot, kb. 5 akó vaját, 570 darab bárányt, 600–600 darab libát és kacsát, 2400–3000 csirkét (ezt nem tudta pontosan), 80 darab malacot, 30 darab borjút, 10 zsák füstölt disznóhúst, 7 zsák szilvát és aszalt gyümölcsöt, 3 mérő szárított gombát, 12 kiló lencsét, 3 kiló borsót, 14 kiló kendermagot. Emellett annyi sajtot, hogy nem kellett vásárolniuk többet. Nagy András részletesebben ír a tojásról, amelyet szeptemberben és márciusban koldultak, és „ha serényen gyűjtötték és elrakták” akkor egész évre elégnék bizonyult.⁴ Nagy András azt is megjegyzi, hogy az alamizsnát „mindenütt” gyűjtötték a koldulásra nekik kijelölt határokon belül, de bizonyos helyeken csak egy-egy élelmiszerfajtaért kértek: „Így malacot csak Bussa és Herencsény felé eső kvesztán⁵ koldulunk...”.⁶ Szerinte elsősorban a „szegénység-től”, vagyis a szegényebb emberektől kaptak, de a földesurak is bőségesen adományoztak. A Balassi családhoz tartozó közeli kékkői uradalom például évente 10–10 kiló búzát, rozst, árpát és zabot, 8 bárányt és 7 akó bort adott. De a Varbón lakó Szentiványi főjegyző is adományozott évente hat kiló búzát.

Nagy András szerint az 1775-ös évben alamizsnaként beérkezett élelmiszer mennyisége átlagosnak számított az addigi évek között, és gond nélkül elég volt a kolostor teljes létszámát kitevő 40 szerzetesnek.⁷ E listában az a legfeltűnőbb, hogy nagyon sok csirkét kaptak, miközben a csirke az előző században még az előkelők eledele volt, és valószínűleg ekkoriban is annak számított. Ekkora mennyiség esetén – ha leszámítjuk a böjti napokat – a 40 szerzetesnek minden húsos napra jutott egy fél csirke. És ezen felül jutott még minden napra öt kacska és liba, majd egy egész malac és egy hétre egy borjú. Ehhez jött még a marhahús, amely az előző században a legnagyobb mennyiségben fogyasztott húsféle volt, és amelyet az egri ferencesek a város egyik mészárosától vásároltak. Ezt a hatalmas mennyiségű hús-fogyasztást árnyalja, hogy az egriek például nagyon sok borjút, kevesebb bárányt, malacot és kecskét is eladtak, vagyis feltehetőleg a szécsényi ferencesek is így tettek az állatok egy részével.

Fontos megjegyezni, hogy az alamizsnagyűjtés mellett szükségleteik egy másik részét feltehetőleg megtermelték. A ferences rendházaknak ugyanis bizonyíthatóan voltak kisebb-nagyobb kertjeik, ahol zöldségeket-gyümölcsöket termesztettek. Gyöngyösön például a század elején külön kertészt fizettek kertjeik gondozására.⁸ Szécsényben Forgách Miklós adományozott földet a rendháznak, hogy ott kertet alakíthassanak ki. A gróf 1773. április 15-én kelt adománylevelében meg is indo-

⁴ NAGY 2006, 168.

⁵ „Kveszta névvel olyan bizonyos határokkal kijelölt helyet vagy körzetet illetünk, melynek határain belül egy kolostor testvérei szent alamizsnát gyűjthetnek.” NAGY 2006, 161.

⁶ NAGY 2006, 168.

⁷ NAGY 2006, 168.

⁸ FÁY 2012, 166.

olja ennek szükségességét: „hogy ezáltal javuljon a konyhai zöldségekkel való, eddig elég szűkös ellátásuk.”⁹ Emellett Szécsényben halastavakat is kialakítottak. A megtermelt konyhai zöldségek vagy a saját tavaikból lehalászott halak mennyiségét sehol nem jegyezték fel. Ugyancsak nem írtak le étrendet, vagyis nem tudható, hogy milyen ételeket készítettek konyháikon, ahogy ezt megtették néhány korai újkori arisztokrata udvarban, fontos forrásul szolgálva ezzel a táplálkozástudományok számára. Nem tudunk arról sem, hogy saját receptgyűjteményt állítottak volna össze.

Maradnak tehát a számadáskönyvek, amelyekbe az olyan vásárolt áruk kerültek be, amelyeket nem tudtak megtermelni, és nem kaptak meg alamizsnaként sem. Ezért kell úgy fogalmaznunk, hogy a barátok étkezésének csak néhány sajátossága tárható fel, annyi, amennyit a számadáskönyvek elárulnak. A 18. században működő ferences rendházak közül csak néhánynak maradt fenn számadáskönyve a korszakból, annak is inkább a második feléből: Eger mellett Gyöngyösnek, Budának (a vízivárosi rendházban), Jászberénynek, Szegednek, Kecskemétnek, Mohácsnak és Vácnak.

Egerben 9 és 14 között váltakozott az ott szolgáló szerzetesek száma, ehhez számítandó még néhány teológus hallgató (volt olyan év, amikor egy sem, vagy csak egy, máskor viszont akár 6 vagy 7) és 5-6 laikus testvér. Köztük mindig volt egy szakács, tehát a főzést maguk oldották meg.¹⁰ Eszerint tehát minimum 14, maximum 27 embert kellett élelmezni. Ezek a számok azonban nem vethetők össze a számadáskönyvekben elvett előforduló mennyiségi adatokkal, vagyis például nem számítható ki, hogy egy-egy szerzetes mennyi húst vagy halat evett egy hónapban vagy más időegységben.

A megvizsgált két egri számadáskönyvben 1727-től 1757-ig, illetve 1758-tól 1792-ig vezették a bevételeket és kiadásokat (eddig 1770-ig dolgoztam fel ezeket). A feljegyzéseket természetesen nem egy személy írta, ami azt is jelenti, hogy nagyon változó, hogy mennyire olvasható a kézírás, és hogy milyen részletességgel jegyezték le az adott vásárlást. A forrás vezetése nem következetes például abban, hogy szerepel-e a kifizetett összeg mellett a vásárolt mennyiség, vagy megnevezik-e a hal vagy a kása fajtáját, egyenként sorolja-e fel a megvett árut és értékét, vagy csak összegzi az aznapi vásárlást stb.

Nagy András alamizsna-felsorolását az egri számadáskönyvvel összevetve megállapítható, hogy az általa említett élelmiszerfajták közül az egriek vásárlás útján szerezték be a vaját, borsót, lencsét és a szárított gombát. Tehát feltételezhető, hogy a többihez ők is alamizsnaként jutottak. Érdekes, hogy Gyöngyösön – amelynek korábról való számadáskönyvének néhány évét Fáy Zoltán elemezte¹¹ – szintén vásárolták a vaját és szárított gombát. A vaját egyébként elsősorban főzéshez használták. A 17. század második felétől kezdve jellemzővé vált a főúri udvarok konyháján, hogy a böjti ételeket – zöldségeket, főtt tésztákat – vajjal ízesítették. De ez annak is volt a következménye, hogy a katolikusok Magyarországon 1611-től

⁹ NAGY 2006, 111.

¹⁰ Bár nagy ritkán néhány hónapig fizettek egy-egy szakácsnak is.

¹¹ FÁY 2012, 158–174.

felmentést kaptak a tej és tojás böjti tilalma alól, viszont a szerzeteseknek ezt továbbra is be kellett tartaniuk. Ők feltehetőleg csupán húsevő napon főztek vajjal, más napokon olívaolajat használtak. A vásárolt vaj mennyiségét csak időnként jegyezték fel. Ilyenkor jelentős mennyiségekről számolnak be: 5 litertől 160 literig terjedőleg. A vaj literje 3 és 5 forint közötti értékű volt.

A feltehetőleg böjti napokon a főzéshez használt olívaolajat rendszeresen vásárolták, igaz, jóval kisebb mennyiségben, mint a vaját: 1 és 4 kg között, ára pedig kilogrammonként 50 és 60 dénár közé esett. Olívaolajjal salátákat is ízesítettek. Ugyancsak az ételt ízesítették az időnként beszerzett tejföllel.

Nagy András nem említi, hogy halat kaptak volna alamizsnaként, pedig a korszakban, különösen a szerzetesek számára, nagyon fontos eledel volt a hal, amelyet nemcsak böjti napokon ettek. Úgy tűnik, halat Gyöngyösön, Egerben és Szécsényben is vásárolniuk kellett a barátoknak. Szécsényben ugyan a rendház kertjében volt egy halastó, de az nem biztosíthatta a szükséges mennyiséget. Az egri számadáskönyv vizsgálta majd negyven éve alatt a többféle lejegyző változó részletességgel számolt be a halvásárlásokról. Voltak, akik csak annyit írtak fel, hogy halért fizettek, mások részletezték, hogy milyen fajta halakért, bár ők is gyakran megnevezés nélkül jegyezték fel. Voltak olyanok, akik fontosnak tartották feltüntetni, hogy a halakat a Tiszából vagy a piacon vásárolták-e. Voltak, akik csak havi összegzést adtak arról, hogy mennyit költöttek összesen halakra, mások többször is feljegyezték halvásárlást.

A számadások alapján voltak olyan évek, amikor minden hónapban vettek halat, máskor viszont akár hónapokon keresztül egyszer sem. Ezek váltakozásában ritmust vagy rendszert nem sikerült felfedezni. Felmerül a gyanú, hogy a halvásárlás nélküli időszakokban máshogyan, fizetség nélkül szerezték be a szükséges hal mennyiséget.

A megnevezett halak alapján csíkot, vizát, heringet és tőkehalat vettek leggyakrabban és legnagyobb mennyiségben, ezenkívül elvették pontyot, márnát, keszeget és tokhalat. A halak egy részét feltehetőleg a tiszai halásztól vásárolták, a többit a piacról szerezték be. A megnevezett halak közül a nagytestű viza – akár 9 méterre is megnőtt és a 14 mázsa tömeget is elérhette súlya –, az előző században az egyik legtöbbit fogyasztott hal volt.¹² Sóval tartósították, és többnyire így árulták. Volt, hogy egy évig nem említették a beszerzési listákon, máskor egymást követő hónapokban vagy akár egy hónapon belül kétszer is. Többnyire feljegyezték, hogy mekkora mennyiségben szerezték be: 5 kg-tól 114 kg-ig különféle mennyiségben. A mennyiségek és a vásárlások gyakoriságok között nincs összefüggés. Ára kg-ként 14 és 33 dénár között váltakozott.

A csíkfélék – és azok közül is leginkább a réti csík – a legközönségesebb, legolcsóbb halnak számítottak és minden társadalmi réteg szívesen fogyasztotta őket. Kis mérete (15–30 cm) miatt mennyiségüket űrmértékkel (vödörszám vagy iccében) adták meg, de sajnos még a vizánál is ritkábban: e kevés adat szerint alkalmanként 28 és 80 liter közötti beszerzésekről beszélhetünk. Egy liternyi csík 30–50

¹² BENDA 2014, 95.

dénárba került. A tengeri halakat, a heringet és a tőkehalat novembertől márciusig vásárolták, kétszer kivételesen áprilisban is. Feltehetőleg ebben az időszakban a szűkösebben rendelkezésre álló friss hazai halakat pótolták. A hering vásárlását gyakrabban említik, mint tőkehalat: évente egyszer-kétszer, de előfordult olyan év, amikor egyszer sem. Mennyiségét, ha elvéve feljegyezték, darabszámban adták meg. Eszerint négytől 100 darabig vettek belőle. Leginkább a 100 darabos vásárlás volt a jellemző. Darabjának értéke 2 és fél és 6 dénár között mozgott. A hering az előző, a 17. században nem számított luxuscikknek: a főurak előszeretettel vásároltak nagyobb mennyiséget sózva, majd a falvaikban kiárusították, még hozzá azzal a megkötéssel, hogy csak ők árulhatnak ott heringet. A darabszámban való megadás azonban azt mutatja, hogy jóval drágább volt a csíknál, amelynél csak egy kicsit volt nagyobb méretű. A tőkehal mennyiségét súlymértékben (librában) adták meg, bár nagyobb volt a heringnél. Volt, hogy egyszerre 2 kg-ot vettek, máskor ennél jóval többet, 27-et. Kilogrammonkénti ára magasabb volt a vizáénál: 48 és 76 dénár között váltakozott. Talán emiatt vették kisebb mennyiségben annál.

Tudunk olyan évről, amikor a hal mellett rákot, máskor pedig teknősbékát is vettek. A rák akkor még bőségesen tenyészett tisztavízű patakjainkban. A számadáskönyvben sosem adtak meg mennyiséget, de az megállapítható, hogy nem sokat költöttek rá: mindig 1 forint alatti összeget. A teknősbéka böjti eledelnek számított és már a 17. században is fogyasztották. Szécsényben olyan halastavat alakítottak ki, ahol teknősöket is tarthattak: „Ez a halastó hosszában a felszínén 7 öl volt, szélességben 5. A közepén egy kis domb maradt, körülültetve égerfákkal a teknősök részére.” Ezek a teknősök azonban nem szaporodtak, mert egy idő után elmosta a dombot az eső.¹³ Egerben 1726-ban és 1769-ben vásároltak többször is teknőst, 1755-ben, 1756-ban pedig egyszer. Összesen kétszer jegyezték fel a darabszámot: egyszer 25, máskor pedig 11 darabot vettek. A teknősből készült étel nem számított különlegesnek, már a 16. századi német fejedelmi menüsorban is felbukkan: „teknősbékát, egressel főttet” ajánl Max Rumpolt magyarra is lefordított 16. századi szakácskönyvében. Ő egyébként kilenc teknősbékából készült étel receptjét írja le. Ezek egyike a következő:

„Vesd fel vízben az tekenősbékát, sózd meg. Ha megfőtt, vedd ki, s szedd le az tekenőjet. Tisztítsd meg, borsold, sózd es lisztezd meg. Rántsd meg vajban. Add fel melegen es szárazon, egreslével avagy citromlével.”¹⁴

A magyar szakácskönyvek közül elsőként Nánási István 1777-ben megjelent szakácskönyvében szerepel teknősbéka recept.¹⁵ Megjegyezendő még, hogy egy-két évben a bevételi oldalon feljegyezték, hogy egy-egy személy halra adott alamizsnát.

A teknős mellett egy másik, a magyar fülnek szokatlan eledel is felbukkan a számadáskönyvekben: a csiga, még hozzá elsősorban decembertől márciusig. 1726

¹³ NAGY 2002, 114–115.

¹⁴ LAKÓ 1952, 196.

¹⁵ FÜREDER 2009, 57.

és 1737 között egyáltalán nem vettek, és később is több olyan év is volt, amikor nem találkozunk említésével. Előszeretettel szerezték be nagyobb tételben: az egyik év februárjában például 400 darabot. A *Néprajzi Lexikon* szerint télen a levelek alól szedték össze, és házastól meleg vízbe tették, majd kiszedték a házból előbúvó csigákat.¹⁶ A csigát előkelő körökben is ették már a 17. században is, és ez a szokás a 18. században is fennmaradt. Már az *Erdélyi fejedelmi szakácskönyv*ben is található recept csigával, később az ismert 18. századi kéziratos szakácskönyvekben is előfordul.¹⁷

Amint az a szécsényi rendház 1775-ös évben gyűjtött alamizsna összetételének fenti elemzéséből kiderülhetett, a hús kiemelkedő szerepet töltött be a szerzetesek életében, marhát viszont nem kaptak alamizsnaként. Pedig a marhahús nélkülözhetetlen volt még a 18. századi konyhákban is. A szóban forgó egri számadáskönyvben először 1732-ben jegyezték fel kisebb mennyiségű – értéke alapján mintegy 9 kg – marhahús vásárlását. Majd 1734. júliusában 140 kg marhahúst fizettek ki egy mészárosnak, akitől június 3. és július 16. között hoztak el ennyi húst, vagyis szűk másfél hónap alatt. A megvizsgált évek során semmilyen rendszeresség nem állapítható meg a mészáros kifizetésében, sőt olyan is előfordult, hogy előre fizettek. Az egy időegységre eső húsmennyiség is igen változó volt: volt, hogy egy hónap alatt körülbelül 100 kg fogyott, máskor ennél jóval kevesebb vagy több.¹⁸ Olykor belsőséget (*intestina*) is vettek; hogy ez alatt mit értettek pontosan, az a gyöngyösi számadáskönyvből derül ki, ahol időnként beírták mellé, hogy „vulgo [közönségesen] patzal”.¹⁹ A sertéshús, illetve a sertés egyéb részeinek (hurka, kolbász, szalonna) fogyasztásáról csak annyi derül ki, hogy ősszel általában fizettek a mészárosnak disznóvágásért, tehát valószínűleg került ilyesmi is az asztalukra. Megnézve a számadáskönyv bevételi oldalát, kiderül, hogy Erdődy Gábor Antal egri püspök (1715–1755) 1736-tól néhány évig negyedévente – vagy félévente, mivel időnként elmulasztotta a fizetést, illetve évente az időarányos részt – 13 forintot fizetett marhahúsra nekik. Ennél máskor jóval többet költöttek rá.

A kora újkorban már fogyasztottak rizst, a 17. századi receptek tanúsága szerint különféle ételekhez adták hozzá, például tehénhúshoz is.²⁰ Nem sűrűn és kis mennyiségben vették, előfordult, hogy évekig nem találjuk a számadáskönyvekben. Egyszerre néhány dekanál nem vettek többet. Dekáját 6 dénárért, vagyis nem volt drága (60 dénár volt kilója).

A korabeli emberek táplálkozásának fontos részét képezték a kenyérfélék. Az egri barátok gyakran vettek zsemlét és néha perccet. A többi szükséges kenyérfélét

¹⁶ ORTUTAY 1977, 499.

¹⁷ FÜREDER 2009, 72.

¹⁸ A vizsgált időszakban néhányszor leírták a kifizetett összeg mellett azt is, hogy mennyi húsról adták ki azt. Ez alapján megállapítható, hogy 10 dénárba került egy kiló hús. Így, amikor csak a kiadott összeget jegyezték meg, akkor is megbecsülhető a kifizetett összeg alapján a hús mennyisége.

¹⁹ FÁY 2012, 171.

²⁰ KIRÁLY 1981, 281.

azonban az alkalmazásukban lévő pék sütötte meg a sütőházukban, amelyhez a szükséges liszten és són kívül gyakran vásároltak szitát is, és időnként a kemencéjének javítására is költöttek.

Egy molnártól gyakran vettek különféle kásákat is. A *Néprajzi Lexikon* meghatározása szerint a kása egyik jelentése „lisztes magvakból héjalással vagy aprítással készült élelmiszeranyag”.²¹ A számadás szerint sváb kását, grízkását (búzából), mannakását, pohánkakását és árpakását is vettek méghozzá elég gyakran néhány kilós mennyiségben, körülbelül 30 dénárért kilóját (nagyon ritkán adják meg a mennyiséget, és gyakran mással együtt veszik). A legnépszerűbb a sváb kása volt, de a grízkását is kedvelték.

Gyümölcsöt ritkán vettek – elvéve fügét, cseresznyét vagy szőlőt –, valószínűleg volt gyümölcsös kertjük, de lehet, hogy alamizsnaként kaptak gyümölcsöt. Ami a zöldségeket illeti, időnként nagy mennyiségben vettek káposztát: 200–250 vagy akár 500 darabot egyszerre. Leginkább októberben, novemberben és decemberben szerezték be, időnként januárban is. A 18. században is a káposzta maradt a legnépszerűbb zöldség, egész évben ették, és savanyítással tartósították. Feltehetőleg a barátok is így tették el a téli időszakban felvásárolt káposztafejeket. Ezenkívül répát, borsót és lencsét vásároltak még nagyobb mennyiségben, illetve ritkán spárgát, még ritkábban pedig articsókát, sóskát is. Az articsóka – bár már a 16–17. századi szakácskönyvekben is szerepelt receptje – különlegességnek számított. Magyarországon nem termesztették, és nem találtam eddig nyomát annak, hogy gyakorta ették volna.

A barátok konyhájának ízvilágát továbbra is a korábbi évszázadokat jellemző fűszerek uralták: a bors, a gyömbér, a sáfrány és a szerecsendió virág. A borsot szinte mindig együtt vették a gyömbérrel, méghozzá majdnem mindig azonos mennyiségben: egy-egy alkalommal általában 1–1 kilót, időnként ennél többet, leginkább 2 kilót. E két fűszert évente egyszer-kétszer szerezték be, de voltak olyan évek, amikor nem jegyezték fel vásárlásukat. A bors árát egy-két olyan adatból lehet csak meghatározni, amikor külön jegyezték fel beszerzésüket: eszerint időnként 1–1 forint 50 dénárba került. A sáfrány a 18. század végéig a magyar konyha olyan jellegzetes fűszere volt, mint ma a paprika. A 16–17. században a sáfránytermesztés is virágzott, és a magyar sáfrány jobb és drágább volt a külföldinél. Kis mennyiség kellett belőle, de az sem volt olcsó: az egri barátok általában 30 dénárért vettek dekagrammját (vagyis egy kiló 3 forint). Évente kétszer-háromszor szerezték be, egyszerre leginkább 3 dkg-ot, de előfordult, hogy 40 dkg-t.

A sáfrányhoz hasonlóan dekányi mennyiségekben vettek szerecsendió virágot, és a sáfrányhoz hasonló mennyiségekben (3–12 dkg) és gyakoriságban (többnyire évente kétszer-háromszor) vásárolták. Ára dekánként 18 dénár (1 forint 80 dénár kilónként), vagyis fele annyi, mint a sáfrányé.

Más fűszereket is használtak, de ezeket ritkábban és jóval kisebb mennyiségben vásárolták, mint az eddig felsoroltakat. Ilyenek voltak a szegfűszeg, fahéj, illetve a kaporna. Kapornának, kaperlinek (latinul *caperli*) ekkoriban a kapribogyót nevez-

²¹ ORTUTAY 1980, 86.

ték. Többnyire évenként egyszer vették kisebb (dekányi) mennyiségben. Egyszer megállapítható, hogy dekája 18 dénárba került (kilója 18 forint). Szegfűszeget és fahéjat a vizsgált időben elvétele (12, illetve 10 alkalommal) szereztek be kis mennyiségben (néhány dekányi). Mindkét fűszer olcsó volt a többihez képest (10 dénár körül). Érdekeség, hogy 1765 augusztusában „törökborsot”, vagyis paprikát is vettek 6 dénárért.

Szinte teljesen hiányoznak a számadásokból az előbbi századok kedvelt hazai fűszerei, mint a fokhagyma, torma, petrezselyem, vöröshagyma stb. Ezeket feltehetőleg egy kis konyhakertben termesztették a kolostor udvarán vagy közelében, ahogy tették ezt Szécsényben is. Úgy látszik, időnként nem termelt ezekből elég, ezért vásároltak is. Tormát például összesen 11 alkalommal 10–59 dénár értékben, fokhagymát háromszor.

A kora újkori reneszánsz ízvilágot a savanyú és édes egyszerre jellemezte, sokkal több savanyú és édes ételt ettek, mint manapság. Az ételeket elsősorban ecettel és citrommal tették savanyúvá és mézzel, nádmézzel édesítették. Az egri számadáskönyvben ecet nem, de citrom rendszeresen megjelenik. Amikor feljegyezték a darabszámot is, akkor többnyire néhány darabot (általában 4–8) vagy 18 körülit (14–25) vettek. Egy citrom értéke 5 és 7 dénár között váltakozott. Citromot egyébként Gyöngyösön is rendszeresen vettek.²²

Édesítésre még a 18. században is elsősorban mézet és nádmézet, vagyis nádcukrot használtak. Az előbbi minden társadalmi réteg számára elérhető volt. Az egri barátok is gyakran vásárolták. Az utóbbi viszont külföldről behozott luxuscikknek számított, ennek ellenére időnként a ferencesek is költöttek rá. A cukor latin neve (*saccharum*) alapján sacharnak vagy zacharnak írták le nevét. Amikor a mennyiséget is feljegyezték, általában egy „süveg cukor” vételéről számolnak be, amelyekért 1 és 5 forint között fizettek. Amikor megadták a pontos súlyát, akkor 1 és 3 kilogrammot jegyeztek le, és 1 és 1 forint 80 dénár közötti összeget adtak ki kilogrammonként rá. A cukornál sokkal gyakrabban vettek mézet különféle mennyiségben és időszakonként. Előfordult, hogy évekig nem vettek, máskor évenként akár ötször is. A legkisebb beszerzett mennyiség 8 deciliter, a legnagyobb majd 2 liter volt.

Úgy tűnik, Egerben elég bort kaptak alamizsnaként, mert nem vásároltak. A bor ugyanis a korabeliek mindennapi itala volt, és mint látjuk, a szécsényi barátok is jelentős mennyiséget kaptak belőle. Gyöngyösön viszont rendszeresen vettek váci, kecskeméti, hatvani és helyi, gyöngyösi bort, ami jelentős tételt jelentett a kiadások között.²³

„És bár a drága Úr itala, melynek csokoládé a neve, a franciskánusok fogát ritkán vagy sohasem színezte, és sokan közülük nem tudnak többet róla, mint amennyit a vakok a színekről, nekem, méltatlan káplánjuknak röviddel érkezésem után feltalálták erőim megújítására. Azt hiszem, még ma is érzem a kellemes illatot, az ital édességét.” – írta 1756-ban német nyelvű naplójába Antonius Hueber atya, az

²² FAY 2012, 172–173.

²³ FAY 2012, 172–173.

obszerváns ferences rend bosnyák-bányavidéki rendtartományának tagja.²⁴ Mint már említettük az elején e században terjedt el egyes társadalmi közegekben az olyan, a mai étkezési kultúránkra jellemző italok fogyasztása, mint a fent említett csokoládéital (kakaó), a tea és a kávé, ekkor kezdik szélesebb társadalmi körökben használni a cukrot, és ekkor jelenik meg a paprika mint új fűszer. A cukrot, mint láttuk, rendszeresen vették, egy alkalommal a paprikát is, de mi a helyzet többivel? Csokoládé Egerben sem került a ferencesek asztalára. Kávét egyszer, 1760 márciusában vettek 2 forint 34 dénárért, teát, nevezetesen „herba teát” pedig 1743 januárjában szereztek be a betegek részére. Ezenkívül még 1744 januárjában és 1752 májusában, illetve 1751 májusában 3 dkg-ot 35 dénárért. Mint látható, ritkán vettek, amikor igen, akkor feltehetőleg elsősorban gyógyítás céljára. Tehát sem a kávé, sem a tea nem vált reggeli itallá a barátoknál, ahogy ez az előkelőbb körökben ekkoriban már általánossá vált.

Összefoglalóan elmondható, hogy a ferencesek konyhája az előző évszázadok ízvilágát folytatta, a 18. században megjelenő újdonságok még nem alakították át a megszokott étkezési rendet. Továbbra is a hal és a marhahús képezte étkezéseik alapját, a zöldségek közül pedig a káposzta megőrizte a jelentőségét. A fűszerhasználat sem változott. Az is megállapítható, hogy az alapvető élelmiszerek mellett változatosan étkeztek, és mindig volt valami különleges a menüjükben. A teknősbéka, a csiga vagy az articsóka egy-két évben bukkan fel a számadásokban, akkor, amikor valószínűleg éppen egy teknősbéka levest vagy csigát olajjal vagy vajjal kedvelő barát vagy szakács tartózkodott éppen a rendházban.

LEVÉLTÁRI FORRÁS

MFKL HML XII.

Magyar Ferences Levéltár. VI. 07. Conventus Eger. Introitus et exitus elemosynae.

BIBLIOGRÁFIA

BENDA 2014

BENDA Borbála: *Étkezési szokások a magyar főúri udvarokban a kora újkorban*. Szombathely, 2014, Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára. (Archivum Comitatus Castriferrei, 6.)

²⁴ Hueber Sebestyén egy budai polgár és sütőmester fiaként 1715. február 23-án született Budán. 19 évesen (1734-ben) lépett be az obszerváns ferences rend bosnyák-bányavidéki rendtartománya tagjainak sorába Szerémújlakon. A ferences szerzetesekre jellemző módon sok helyen szolgált különféle minőségben. A Harrucker család udvari káplánjaként tapasztalta meg a fényűző főúri életet, és erről részletesen beszámol naplójában, ld. DRASKOVICH 1989, 206.

DRASKOVICH 1989

DRASKOVICH József: Egy XVIII. századi arisztokrata család mulattatója. Antonius atya historiái. In: *Békés megye és környéke XVIII. századi történetéből*. Szerk. ERDMANN Gyula. Gyula, 1989, Békés Megyei Levéltár, 179–278.

FÁY 2012

FÁY Zoltán: Életmód és gazdálkodás az ezerhatszázados évek elején a gyöngyösi ferences kolostorban. In: *Emlékkönyv Fülöp Lajos nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. LISZTÓCZKY László. Eger, 2012, Dsida J. Baráti Kör, 158–174.

FÜREDER 2009

FÜREDER Balázs: *A „Hosszú reneszánsz konyhakultúra” magyar nyelvű szakácskönyveinek bemutatása és összehasonlító elemzése*. PhD-értekezés. Debrecen, 2009, Debreceni Egyetem BTK.

KIRÁLY 1981

Szakács mesterségnek könyvecskéje. A csáktornyai Zrínyi-udvar XVII. századi kéziratos szakácskönyve és a Tótfalusi Kis Miklós által kiadott kolozsvári szakácskönyv. Szerk. KIRÁLY Erzsébet. Budapest, 1981, Szépirodalmi.

KISBÁN 1997

Életmód. Anyagi kultúra. 3. Szerk. FÜZES Endre–KISBÁN Eszter. Martonvásár, 1997.

LAKÓ 1982

Bornemissza Anna szakácskönyve 1680-ból. Közread. LAKÓ Elemér. Bukarest, 1982, Kriterion.

NAGY 2006

NAGY András: *A szécsényi rendház historia domusa*. Budapest, 2006, Kapisztrán Szt. Jánosról nevezett Ferences Rendtartomány.

ORTUTAY 1977

Magyar Néprajzi Lexikon. I. (A–E.) Főszerk. ORTUTAY Gyula. Budapest, 1977, Akadémiai.

ORTUTAY 1977

Magyar Néprajzi Lexikon. III. (K–Né.) Főszerk. ORTUTAY Gyula. Budapest, 1980, Akadémiai.

**HOMONNAI DRUGETH GYÖRGY „ÖTÖDIK HADOSZTÁLYA”:
PERNESZY ERZSÉBET,
AVAGY 1616 ÉS BETHLEN GÁBOR TÖRÖKÖSSÉGE**

DÁNÉ VERONKA

1 616 erdélyi eseményei meglehetősen jól ismertek. Az esztendő és egyben Bethlen Gábor fejedelemsége első három évének gyakran idézett mérlegét éppen ünnepeztünk vonta meg, a Lippa átadása és Homonnai Drugeth György körül szereplők az Országgyűlési Emlékek oldalairól (is) a korszak kutatóinak meghitt ismerősei. A fejedelem méltósága és az ország békéje ellen az ellenséggel folytatott titkos szervezkedésért elítélt, majd zömmel kegyelemben részesített Homonnai-pártiak között a sorokon talán sokadszorra végigfutó tekintet esetlegesen egyetlen néven akadhat fenn, amely némi tünődésre készíthet: a Perneszy Erzsébetén. A „gyengébbik nem” egyetlen képviselőjének elítélését talán első, futó gondolatként hajlanánk annak a számlájára írni, hogy pusztán csak belekeveredett férje, Szilvásy Boldizsár politikai játszmáiba (ezt a képzetet elősegíti a kortársak által feljegyzett mozzanat, miszerint ügyük tárgyalásakor az országgyűlés résztvevői könnyeztek), ha nem tudnánk, a korabeli jogi normáknak ez nem felel meg. Valamit ténylegesen tennie kellett, amiért – elvileg az elfogatás kivételével – jogszerűen lefolytatott per eredményeként elmarasztalták. De mit? Milyen szerepet játszhatott a szervezkedésben, mit takar a pontosan, mégis nagyon általánosan megfogalmazott vád, beismert bűn? Egy nemrégiben előkerült forrásnak köszönhetően abban a nagyon szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a vádat részletesen rekonstruálhatjuk.

Mindenekelőtt azonban történetünk főhősével, Perneszy Erzsébettel, egészen pontosan osztopáni Perneszy Erzsébet kocsárdi Gálffy Jánosné, majd gibárti Keserű Jánosné végül (Cseszeliczky) Szilvásy Boldizsárné személyével, 1616-ig megtett életútjával kell alaposabban megismerkednünk. Az Erdélyi Fejedelemség történetében némi jártassággal rendelkezőknek már a férjek névsora is sugallja, társadalmi, vagyoni szempontból igen tekintélyes asszonyról van szó. A Somogy vármegyei família Erdélybe telepedett ága¹ azonban alapvetően egyik tekintetben sem tartozott az ország előkelői közé. Erzsébet asszony apja, István várhegyi, majd udvarhelyi várkapitánysága, több székely szék (Sepsi-, Kézdi-, Orbai-, majd Udvarhely-, végül Marosszék) királybírósa kétségkívül jelentős törvényhatósági főtisztviselők, s birtokai sem éppen elhanyagolhatók. Ezeket azonban szigorúan véve nem kizárólag saját érdemeinek köszönhetette, hanem nagyrészt már a família által egy évtizedekkel

---

¹ A királyságban maradt ág a 18. században Somogy legvagyonosabb köznemesi familiái közé tartozott. L. SZIJÁRTÓ 2006, 102.

korábban létesített, és éppen a 16. század utolsó negyedére nagyon jelentőssé, előnyössé vált családi kapcsolatnak is. Ugyanis – amint azt kis tévedéssel Szamosközy is feljegyezte² – az enyingi Török lányoknak (a híres Bálint nagynénjeinek) köszönhetően a Perneszyek Geszthy Ferencsel, a Bocskaiakkal és rajtuk keresztül a somlyói Báthoryakkal kerültek atyafiságba. Az idősebb Perneszy István fiai, István és Pál az 1560-as években még a Királyságban éltek, az 1564-es adománylevelél, amelynek értelmében személynöki ítélőmester bátyjukkal, Andrással, valamint Zermegh János kamarai tanácsossal együtt Körös és Baranya megyei, 40 jobbágnál többet kitevő birtokadományban részesültek, Istvánt Somogy vármegye alispánjaként említi.³ Bizonyára Szigetvár eleste kényszerítette őket menekülésre. András és fiai Zalában telepedtek le, és a birtokaikat (vagy azok bizonyos részét) vesztett menekült familiák klasszikus útját járva főrendeknél szervitori,⁴ illetve végvári szolgálatot vállaltak,⁵ beépülve fogadó megyéjük tisztségviselői karába is.⁶ István fiait azonban sorsuk messzebb sodorta. Pál 1575 áprilisa előtt lévai várkapitány volt, ekkor azonban titokban Erdélybe szökött (az atyafiságból ekkorra itt éltek a Bocskaiak, szerdahelyi Imreffy János⁷) és Miksa császár és király értesülései szerint már tisztséget is kapott Báthory Istvántól.⁸ Kérdés, hogy ez azonos-e azzal a gyalui udvarbíróssággal, amelyben 1581-ben említik az erdélyi források.⁹ Az viszont bizonyos, hogy már 1577 előtt feleségül vette Barcsay Gáspár lányát, mivel ekkor már a Barcsayak régi jószágának számító Iklandon (Torda vm.) volt birtokos.¹⁰ Gyulaffy Lestár szerint 1584-ben, a gyalui vár praefectusaként hunyt el.¹¹ Bátyjának, az ifjabb Istvánnak a Fejedelemségbe vezető útja egyelőre ismeretlen, 1583-ban azonban már bizonyosan¹² Sepsí, Kézdi és Orbai székek királybírája és várhegyi kapitány volt,¹³ s az 1590-es évek elején bekövetkezett haláláig a Székelyföld maradt működésének fő területe. Az eddigi szakirodalom a második, Bethlen Annával kötött házasságából származónak tünteti fel Erzsébetet, ezt azonban több tény is megkérdőjelezi. Mindenekelőtt Erzsébet kora: a sírfelirata szerint ugyanis halálakor, 1639-ben 77 éves volt, tehát 1562-

² SZAMOSKÖZY 1991, 173.

³ MNL OL A 57 III. 814.

⁴ András 1590-ben még török fogságban lévő fia, György 1598-ban Batthyány Boldizsár szervitora volt, akiről feljegyezték, hogy járatos a német nyelvben. BILKEI–TURBULY 1989, 624.

⁵ 1599-ben Lászlót, 1600-ban Ferencet a kanizsai lovasok, ill. gyalogok kapitányaként említik. BILKEI–TURBULY 1989, 694., 764.

⁶ András zalai másodalispánságáról 1590-től (BILKEI–TURBULY 1989, 211.), Jánoséről 1596–1601 között tudunk. Uo. 387., 787.

⁷ János anyja Perneszy Zsófia volt. NAGY 1862, 521.; MNL OL A 57 II. 222–223.

⁸ BÁTHORY 1944, I. 319.

⁹ ERDKIRKVI/2. 48. sz.

¹⁰ MNL OL F 2 IV. 106–109.; MNL OL F 15 XI. 31r–v.

¹¹ GYULAFY 1894, 16.

¹² A család történetét felvázoló Kiss Bálint adatai szerint István már 1578-ban eladott bizonyos szotyori, uzoni és lisznyói birtokokat Brassó városának. KISS 1942, 132.

¹³ ERDKIRKVI/3. 715. sz.; HURMUZAKI 1911, 392.; VERESS 1944, II. 223.

ben születhetett. Másrészt Szamosközy Erzsébet öccsének mondja Perneszy Gábert,¹⁴ utóbbi pedig leveleiben (a jól értesült történetíró adatait megerősítve) nényének nevezi.¹⁵ Egy 1586-os birtokcsere kapcsán viszont István pontosította, melyik fia melyik feleségétől született, eszerint Gábor anyja az első feleség, Rátky (Kiss Bálintnál Rajky¹⁶) Anna volt,¹⁷ következésképpen a korábban született Erzsébeté, és feltehetően a kevéssel idősebb vagy fiatalabb Annáé is. Ezt a változatot támogatja István életútja, ennek időrendje is: a Bethlen Annával kötött házasságra az erdélyi megtelepedés után kerülhetett sor, értelme is így lehetett, ahogyan a korábbi házasságot is a somogyi birtokos lét magyarázza. Ugyanis mind a Rajky, mind a Rátky familia a szomszédos (majd a familia otthonává vált) Zala megyében a Perneszyekével nagyjából azonos státusnak örvendett.¹⁸ Nem tudjuk, Perneszy István mikor özvegyült meg, feltehető, hogy a Fejedelemségbe költözés táján, és a lányok félárvasága magyarázza azt az esküvői meghívóban¹⁹ és síremlékén is megörökítettényt, ami Erzsébet kezének „értékét” is jelentősen megnövelte. Anya nélkül maradt rokonát (esetleg testvérével együtt) ugyanis Bocskai Erzsébet fejedelemasszony vette udvarába, nevelte,²⁰ majd adta férjhez 1579-ben a családot 1571, azaz Báthory Kristóf váradi főkapitánysága óta szolgáló, megbízhatóbb belső köréhez tartozó²¹ kocsárdi Gálffy János kincstartóhoz, tanácsúrhoz. (Feltehetően a másik lánynak, Annának a szintén a Báthoryak bizalmasának számító, és Gálffyhoz hasonlóan „friss legénynek” nem tekinthető Bánffy György tanácsúrral, Kolozs vármegye főispánjával²² kötött házassága háttérben hasonlóképpen a fejedelemasszony, illetve a familia akaratát kell látnunk.) Gálffynak a fogságból írott, Szabó György által közölt levelei²³ ugyanakkor a házastársak bensőséges kapcsolatáról tanúskodnak. A házasságból született gyermekekre vonatkozóan is meglehetősen zavaros, ellentmondó adatokkal

¹⁴ SZAMOSKÖZY 1993, 170.

¹⁵ EOE VII. 370.

¹⁶ KISS 1942, 131.

¹⁷ ERDKÁPTJKV 445. sz.

¹⁸ BILKEI–TURBULY 1989, 196, 433, 572, 619 (Rajky), 249, 324, 366, 377, 609, 611, 802, 809, 823, 832, 840, 847. (Rátky)

¹⁹ RNL KmIlg Beszterce v lt., Missiles nr. 9/1579. Közölve: HORN–KREUTZER–SZABÓ 2005, 133.

²⁰ Az esküvői meghívó szerint kicsinységétől kezdve. Az adatok alapján azonban ez nem jelenthet egészen zsenge kort.

²¹ Egy korabeli, Szamosközy által is megörökített, a kényesebb helyeken rovásírással lejegyzett pletyka szerint Gálffyt ennél jóval szorosabb kapcsolat fűzte Bocskai Erzsébethez. „Beszterczere irt volt Lengel kiraly titkon, hogy Gyálfinak el wssék az fejet, ezert hogy azzal kerkedett volna, hogy Bátori Zsidmondnak az anniával (törölve: az annyawal hált) volna. (Törölve: Kendi István úgy beszélte hogy forti uxori debitam reddere (?) ... Gyálfin his dixerit Aszoniodis fel tartaná énnekem es oztán feleségének (?) adata volna ki.)” SEBESTYÉN 1915, 89. A szöveg hiányosan kiadva: SZAMOSKÖZY 1880, 18; teljesebben: SZAMOSKÖZY 1991, 161.

²² Egyéb tisztségeit l. ERDKIRKv I/3. 542. sz.

²³ GÁLFFY 1978, 209–214.

találkozhatunk. Nagy Iván ismeretlen források alapján két fiút, Pétert és Ferencet, valamint egy Kata nevű lányt tulajdonított a házaspárnak.²⁴ Rajtuk kívül az 1578-ban Páduában beiratkozott gerendi Gálffy Istvánt a szerzők János fiaként azonosították.²⁵ A szócikk azonban, feltehetően valamiféle technikai hibának köszönhetően, sajnálatos módon több tévedést tartalmaz, így halála vonatkozásában is: a vasárnapi munkára kötelezett parasztok ugyanis nem Gerenden, hanem Kercen gyilkolták meg nem Gálffy, hanem Gerendy Istvánt, Gerendy János Torda vármegye főispánja, a rendi pénztár fizetőmestere unokaöccsét, amint ez a hivatkozott irodalomból is egyértelműen kiderül. A kérdést tehát nyitva kell hagynunk. Egy évtizede Balázs Mihály és Keserű Gizella kutatásainak eredményeként került elő Gálfi Kata halotti búcsúztatóverse.²⁶ A szakirodalom, valamint a vers tartalma alapján óvatosan feltételezték, hogy az elhunyt a tanácsúr lányával azonos, s mivel az apjától is búcsúzik, valószínűsítették, hogy Kata még apja életében, azaz 1593 előtt halt meg második gyermeke születésekor, az újszülöttel együtt. Ha a halál időpontját a lehető legkésőbbre, 1592-re tesszük, s figyelembe vesszük, hogy Kata már két gyermeket világra hozott, akkor 18. esztendeje táján kellett járjon, így Perneszy Erzsébet anyaságát el kell vetnünk. A fiatalasszony tehát esetleg Gálffynak abból az első, Bolyai Margittal kötött házasságából születhetett volna, amelyet Bolyai Gergely 19. századi kéziratára hivatkozva eddig csak Rónay Elemér említett.²⁷ (Az egyetlen említés ellenére elképzelhető, hogy első házasságkötésével nem várt a harmincas évei közepéig, végéig Gálffy. A házasságot egyértelműen tanúsító forrás előkerüléséig azonban az adatot fenntartással kell kezelnünk.) Amennyiben azonban az apa esetében alkalmazott logikát követjük, s a búcsúztató alapján feltételezzük, hogy a halálakor még az anyja is életben volt, akkor egy jóval korábbi időpontban, 1578 előtt hunyt el. Ami a maga rendjén újabb kérdések sorát veti fel. A sok bizonytalanság közepette néhány biztos ponttal is rendelkezünk. 1592-es végrendeletében Gálffy nem említi gyermekeit, azok leszármazottait (életszerűtlen, hogy Katának Nagy Iván szerint felnőttkort ért, Bánffy Farkashoz férjhez ment lánya, Bagosi Borbála ne jelenne meg) javait felesége mellett atyjafiára, Bakó Dánielre,²⁸ Földvári Andrásra,²⁹ valamint Tomori Istvánra³⁰ testálta.³¹ Nem bukkannak fel a rabsága idején feleségéhez írott levelekben sem, így igencsak valószínű, hogy ekkortájt nem élt sem gyermeke, sem unokája. A férje ki-

²⁴ NAGY 1858, 316.

²⁵ SZABÓ–TONK 1992, 2557.

²⁶ BALÁZS–KESERŰ 2006, 5–23.

²⁷ RÓNAY 1942, 53, 54.

²⁸ Gálffy anyai unokatestvére (ERDKIRKv I/3. 1128. sz.), enyedi vajdai официális, a Thorockay családba házasodott be. DÁNÉ 2016, 106.

²⁹ A Gálffy Jánossal tisztázatlan rokonsági kapcsolatban álló Ilona és Földvári Miklós fia. ERDKIRKv I/3. 847. sz.

³⁰ A néhai kalocsai érsekkel Erdélyben tevékenykedő, majd az országgrészen is maradó unokaöccse leszármazottja (A családra l. JAKÓ 1990, 67–81.) a brassói csatában esett el. SZAMOSKÖZY 1991, 145.

³¹ MNL OL F 12 2. cs. nr. 1.

végzését követő évekre vonatkozóan vajmi kevés konkrét adattal rendelkezünk Erzsébet asszonyról. Így érthető, hogy komoly kísértést jelent párhuzamként a szintén likvidált abafáji Gyulay Pál özvegyének, a Báthory rokon Füzy Borbálának a sorsát felhasználni. Gyulay özvegyét röviddel halála után Báthory Zsigmond kegyencéhez, a Kovacsóczy helyébe kancellárrá kinevezett Jósika Istvánhoz (majd annak kivégzése után az újabb bizalmas Sarmasághy Zsigmondhoz) adta feleségül, korábbi férje birtokainak zömét, mintegy a fejedelem által biztosított „hozományt” is magával vitte az újabb házasságaiba. Hasonlóság azonban csak nyomokban fedezhető fel. Részben a férje által végrendeletében pártfogóknak felkértek (Kendy Sándor és Ferenc, Kovacsóczy Farkas), hangsúlyosabban azonban az atyafiságnak köszönhetően Perneszy Erzsébet sem maradt védtelenül, teljesen kiszolgáltatottan. A birtokok egy részét viszont elvesztette, így a Gálffy által neki hagyott bolyai uradalmat vagy annak bizonyos részeit Mihály vajda birtokolta 1597-től bizonyosan,³² feltehetően haláláig. Második házasságkötésének időpontját nem ismerjük, az újabb férj, gibárti Keserű János (István és Moise havaselvi vajda lányának, Zamfirának a fia) azonban nem tartozott a fejedelem belső köréhez. Vagyon és tekintély szempontjából viszont messze fölötte állt a Perneszyeknek (akárcsak a fentebb említett, familiáját felfuttató Jósikának). Tény, hogy ehhez országos vagy törvényhatósági főtiszttség hosszú ideig nem társult. Lázár Miklósnak nagy valószínűséggel helytálló az a feltételezése, miszerint a Fehér vármegyei főispánságot 1594-ben nyerte el,³³ mivel a megyét a Kendy–Kovacsóczy „párthoz” tartozó két főispánja, Forró János és Ifjú János kivégzésével Zsigmond „lefejezte”. Keserű János tehát valamelyikük tisztségét kapta meg. Hangsúlyozzuk, kérdés, hogy a házasságkötést megelőzően vagy ezt követően. Egyetlen ismert országos főtiszttségét, a tizedfőarendátorságot viszont feltehetően csak 1599 márciusa után, 1601 tavaszáig, azaz már Báthory András fejedelemsége és Mihály vajda helytartósága alatt töltötte be,³⁴ biztos adatunk azonban csak 1600-ból van.³⁵ Ha – talán az adatok hiánya miatt – gyanakodhatunk is egy esetleges Füzy Borbála esetében is alkalmazott „forgatókönyvre”, nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy az erdélyi részeken lábukat János király alatt megvető Keserűk Vingárd, Spring központú uradalma szinte szomszédos volt a Gálffy által Küküllő és Fehér vármegye határvidékén, a bolyai kastély köré kialakított birtokával,³⁶ és a Hunyad vármegyei, Sztrigy menti jószágai sem estek távol egymástól. A házasságot tehát pusztán a korban megszokott szempontok is „diktálhatták”. A nagypolitika, azaz az országon eluralkodó háborús, kaotikus állapotok azonban ezúttal is közbeszóltak.

³² EOE IV. 132.

³³ LÁZÁR 1887, 404–405.

³⁴ Ezt alátámasztani látszik, hogy a Mindszenthi Benedek tisztségviselésére vonatkozó adatok sorában 1599 márciusa (EOE IV. 271.) és 1601 tavasza között hiány mutatkozik. ERDKIRKv I/3. 1682. sz.

³⁵ TRÓCSÁNYI 1980, 325.

³⁶ A jószágot Gálffy végrendelete szerint egy egész és 14 részbirtok alkotta. MNL OL F 12 2. cs. nr. 1.

Szamosközy szerint az 1601 augusztusi goroszlói vereséget követően a házaspár (Erzsébet öccsével, Gáborral és több főemberrel együtt) Szebenben keresett menedéket, ahonnan Keserű János és sógora (mivel a város a Zsigmonddal való szembenállása miatt az odamenekülteket nem bocsátotta el) paraszt ruhában szökött ki.³⁷ Nem tudjuk, az eseményekben milyen szerepet játszott, s azt is csak Szamosközynek köszönhetjük, hogy halála körülményeit ismerjük: Székely Mózes brassói csatavesztése után az országban dúló pestisjárvány áldozatául esett a „iambor fw nemes ember”³⁸ még szeptember előtt.³⁹ Erzsébet asszony tehát egy meglehetősen nehéz időszakban maradt immár valóban védelem, támasz nélkül, s újfent Szamosközy feljegyzése tanúsítja egyrészt, hogy ezt a környezete is pontosan érzékelt, másrészt hogy azokban az években ez milyen veszélyt jelentett. A történetíró szerint ugyanis Hoffkircher dévai kapitány el akarta fogatni Perneszy Erzsébetet és Bánffy Klárát (mihályi Csáky Gáborné, majd Tholdy Istvánné), „miérthogy érzett nálok valami pénzt és marhát”, ürügyül pedig az szolgálta volna, hogy Perneszy Gábor és mihályi Csáky István (Bánffy Klára fia) Bocskaihoz csatlakoztak.⁴⁰ Egy másik, 1604 decemberére datált bejegyzése azonban, először történetünk folyamán, nem az események tehetetlen elszenvédőjeként, áldozataként mutatja be, hanem aktív szereplőként. Eszerint a Tordára induló Hoffkircher egy csiga készítését parancsolta meg Gyulafehérvárott, hogy több nemest megkínóztasson. A kiszemeltek felsorolását Szamosközy Perneszy Erzsébettel kezdi, aki a gyanú szerint a belső Erdélyben zajló eseményekről tudósította öccsét, Bocskai kövári kapitányát.⁴¹ Ezt 1605 januárjára vonatkoztatva megtoldotta azzal, hogy a császári biztosok is arra gyanakodtak, a kövári kapitányt nemcsak hírekkel, hanem tanáccsal is ő látta el.⁴² Szempontunkból alapvetően lényegtelen, hogy a hír igaz volt-e vagy sem, azt viszont világosan jelzi, hogy ha a helyzet úgy kívánta, környezete mert és cselekedett is (túl a szokványos, szükség szerinti birtokigazgatási teendőkön), a tanácsadás pedig a politikai helyzetben való eligazodásra, tájékozottságra utal. Tény, hogy a Báthory udvarban való neveltetése, majd a Gálffyval való házassága idején ebben „gyakorlatot” szerezhetett. Amikor a valamelyest normalizálódó viszonyok között 1606-ban újra színre lép, életének többszörös fordulópontján, harmadik házassága előestéjén találjuk. A meglehetősen sok kérdést felvető mozzanat tisztázására a jelenleg rendelkezésünkre álló források alapján nem vállalkozhatunk, csupán az eseményekre és kétségeink, illetve az általunk lehetségesnek tartott változatok felvázolására szorítkozunk. Argenti atya egy rá jellemző, nagyon szépen megkomponált, drámai feszültséget sem nélkülöző történetben adja elő a Bocskai fogságából nemrégiben szabadult, Erdélybe visszatérő, a századforduló vitathatatlanul egyik legérdekesebb politikai szereplőjének, Szilvásy Boldizsárnak és

³⁷ SZAMOSKÖZY 1991, 58.

³⁸ SZAMOSKÖZY 1991, 146.

³⁹ Szeptember 22-án Basta utasította a szebeni tanácsot, hogy a városhoz foglalt bolkácsi és zsidvei jószágokat bocsássa vissza az özvegynek. BASTA 1913, II. 308. (1393.)

⁴⁰ SZAMOSKÖZY 1991, 181.

⁴¹ SZAMOSKÖZY 1991, 170.

⁴² UO. 173.

Perneszy Erzsébetnek a házasságkötését.⁴³ Közismert, hogy a gyakran kétségtelenül igen értékes információkat, adalékokat szolgáltató jezsuita forrásokkal szemben ajánlatos fokozott óvatossággal eljárunk. Ez esetben különösképpen, hiszen még az események elbeszélése előtt Argenti rögzíti, hogy egyesek szerint Perneszy Erzsébet áttérése volt Bocskai haragjának és egyben a rend kiűzésének egyik oka. A történetnek tehát ebbe a kontextusba kellett illeszkednie. Lecsupaszítva a tényeket, az eseménysor – Argenti előadása alapján – a következőképpen rekonstruálható: a fejedelem kegyét veszített, rabságból elbocsátott Szilvász megkérte a Bocskaival rokoni és jó viszonyban lévő (állítólag már korábban a katolicizmussal rokonszenvező, ezzel a fejedelem szigorú figyelmeztetését kiváltó, annak engedelmeskedő) özvegy kezét, két feltételt szabva: a fejedelem beleegyezésének megszerzése és az asszony katolikus hitre térése. Rákóczi Zsigmond feleségének, Telegdy Borbálának a támogatásával vagy inkább ráhatásával, a mindent megkísérlő református lelkészek törekedése és Bocskai fenyegetése ellenére Perneszy Erzsébet 1606 februárjában áttért, és a házasságot megkötötték. A talán első olvasatra magával ragadó, romantikus történetnek több érthetetlen, ellentmondásos mozzanata van, mindkét fél oldaláról nézve. Szilvász ajánlata több szempontból is érthető, az hogy feltételeket szabott, már kevésbé. Az áttérés kikötése előtt pedig az Argenti által ismertetett előzmények alapján értetlenkedve állunk, hiszen tudván tudhatta: a második feltétel teljesülése az elsőt kizárja. Magyarázatra szorulna, hogy a fejedelem haragját nemrégiben megtapasztaló vőlegény hogyan térhetett oly könnyedén napirendre első feltételének nem teljesülése, azaz Bocskai beleegyezésének hiánya (megtagadása) fölött. Nehezen elképzelhető, hogy a hosszú háború politikai iskolájában képzett Szilvász „csupán” a házasság kedvéért helyzetét súlyosbította volna. Még akkor is, ha feltételei teljesítését esetleg szinte bizonyosra vehette. Amennyiben a kérdést Perneszy Erzsébet oldaláról közelítjük meg, legalább ennyi buktatóval találjuk szembe magunkat. Szilvász ugyan másod- vagy harmad vonalbeli, de kétségtelenül régi, tekintélyes famíliából származott, jelentős politikai pályát, főtisztségeket tudhatott már maga mögött, Bocskai egyik kulcsembereinek számított elfogatásáig.⁴⁴ Vagyoni helyzete viszont, éppen a pályafutás következményeképpen, egyáltalán nem volt irigylésre méltó, birtokállománya (a rendelkezésünkre álló adatok alapján) évekkel később is elmaradt a feleségéé mögött. Az anyagi megfontolások félresöprése azonban messze nem példátlan (itt csupán a Péter Katalin által vizsgált Illésházy István – Pálffy Kata házasságra utalnék). Súlyosabban esik latba viszont a pillanatnyi helyzetük: Perneszy Erzsébet a fejedelem tágabb famíliájának számon tartott tagja volt, amint ezt Rimay János levele is tanúsítja⁴⁵ (ám kétségtelenül rászorulva Bocskai jóindulatára),

⁴³ JEZSOKT II. 604–607.

⁴⁴ BOCSKAI 1992, 89.

⁴⁵ A levél kétszer került közlésre: először Lukinich Imre tette közzé 1904-ben (Rimay János életéhez. Közli: Uő. *Egyetemes Philológia Közöny*, 28. [1904] 518–519.), majd 1971-ben Somogyi Dániel (Rimay János levele Kővárból Perneszy Erzsébethez. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 10–11. [1971] 51–52.)

Szilvásy frissiben szabadult,⁴⁶ a jelek szerint kegyvesztett. Tény, hogy a hosszú háború következményeként igen jelentős mértékben csökkent a „rendelkezésre álló” férfiak száma, s ennek köszönhetően nem egy alulról érkező köthetett rendes körülmények között számára elérhetetlen familiákból származó nőekkel házasságot, s mert a tisztségük, hivataluk, nagy reményekre jogosító pályafutásuk, esetleg vagyonuk a többi hiányosságot kompenzálta. Szilvásy azonban nem ez a kategória. Szinte kizárt, hogy Perneszy Erzsébetnek más, akár azonos felekezetű kérője ne akadt volna, még akkor is, ha negyvenen túl járt már. Ráadásul éppen ekkortájt kapta vissza a bolyai birtokot is. (A jószág visszaszerzése inkább az ennek érdekében folytatott hosszas erőfeszítések és a kormányzatnak a jogtalanságok orvoslására irányuló politikája, nem utolsósorban kapcsolatainak eredménye, semmint Bocskainak az özvegy megvigasztalására tett próbálkozása.)⁴⁷ Mindezt kockára kellett (volna) vetnie, rokonságával, egész addigi életvitelével szembe kellett (volna) fordulnia. Ha a privilegizált státust és a kiszolgáltatottságot, birtokelkobzást is megtapasztaló, a régi helyét éppen visszanyerő asszony ezt mégis megtette, ennek egyetlen „racionális” magyarázata a Szilvásy iránt táplált nagyon erős vonzalom lehet. (Ez magyarázatul szolgálna a völegénye vele szemben támasztott feltételére, feltételeire is.) Ugyanakkor legalább ilyen eséllyel kell számításba vennünk azt, hogy Argenti elbeszélésének akár több eleme is valótlan, csupán a kiűzésük megokolására, illetve sikereik felnagyítására szolgált. (Elgondolkodtató, hogy „nagy nyereségnek” tekintett asszony keresztnévét tévesen adja meg, a korábban kisebb eltévelyedés ellen azonnal fellépő fejedelem magatartása érthetetlen, ahogyan Rákóczi gubernátor⁴⁸ és felesége szerepe, és még lehetne sorolni.) Újabb források, adatok felbukkanásáig értelmetlen feltételezésekbe bocsátkozni. Tényként marad az áttérés és a házasságkötés. A következő évtizedben, miközben Szilvásy Boldizsár az ország irányítói közé és a tanácsrendbe küzdött fel (újra) magát,⁴⁹ Erzsébet asszonyról csupán néhány birtokügylet kapcsán hallunk.

⁴⁶ Alvinczi Péter szerint 1605. június 15-én vetette fogságba Szilvásyt a fejedelem, „mivel-hogy a törvényeknek és a felséges Fejedelem parancsának engedelmeskedni nem volt hajlandó, sőt a felséges Fejedelmet gyalázkodó szavakkal illette”. ALVINCZI 1955, 12.

⁴⁷ JEZSOKT II. 608. (15. jegyz.)

⁴⁸ A Szilvásy és Rákóczi Zsigmond bizalmas viszonyáról árulkodik, hogy utóbbi végrendelete egyik erdélyi végrehajtójaként Szilvásyt nevezte meg. RÁKÓCZI 1884, 562.

⁴⁹ 1607 januárjától tanácsúr, tizedfőrendátor, (TRÓCSÁNYI 1980, 35.), Rákóczi Zsigmond Báthory Gáborral folytatott tárgyalásainak egyik megbízottja (BETHLEN 1793, VI. 520.) Rákóczi számára oszmán és román vajdaságokbeli kapcsolatai miatt is értékes lehetett. A moldvaiakról árulkodik, hogy Ieremie Movilă vajda 1603-ban így írt róla Mehmed szultánnak: „az erdélyi urfiak közül Szilvásy Boldisár, te hatalmasságod szolgája, ki fellette vitéz és jó hírű nevű, eszes, okos ember, mindenféle dolgokhoz és állapotokhoz jól ért, kiválképpen az hadak viseléséhez és viadalkhoz, ki ez én szolgámmal, hatalmasságod rabjával most te hatalmasságodhoz menvén, szemben leszen hatalmasságodval, törekedvén azon, miérthogy Székely Mojzes, az hatalmasságod hú szolgája megöletett, hogy annak helyében az erdélyi vajdaságban hatalmasságod rendelné őtet.” VERESS 1932, VII. 146. Ezért is küldte őt Rákóczi a szövetség megkötése érdekében a vajdaságokba. SZILÁGYI 1864, 199, 201.

Ezek zömmel a némiképp normalizálódó viszonyok között a Hunyad vármegyei Gálffy-birtokok sorsának rendezését jelentették,⁵⁰ az egyik kivétel viszont figyelemre méltó. 1607. június 20-án ugyanis a kolozsmonostori konvent előtt a házastársak birtokaikra vonatkozóan *mutua fassiót* tettek,⁵¹ amely egyrészt a köztük lévő jó viszonyról, szeretetről, másrészt a már említett vagyoni különbségről tanúskodik. Bármennyire is banálisnak tűnik az első megállapítás a tömeges kölcsönös bevállások fényében, nem fölösleges. Azt, hogy ehhez az említett harmonikus házastársi kapcsolat szükséges, Bodoni Zsuzsanna és Ghillányi Gergely esete tanúsítja. Zsuzsanna, a néhai kincstartó Bodoni István unokahúga, a nagy karriert befutó Ghillányi második felesége és birtokainak megalapozója az 1652-ben férje javára tett rendelkezését⁵² később visszavonta, mivel Ghillányi a lengyelországi hadjáratra indulásakor minden javainak kezelését másra bízta, feltehetően a kapcsolatuk megromlása miatt. Ami a jószágokat illeti, Szilvásy ekkor a springi, kutyfalvi, lengyelkéli, hoszszúteleki portiókban, utóbbi kettőben lévő curiájában és Buzd egész birtokban tette örökösévé feleségét, Perneszy Erzsébet viszont Nagy- vagy Bolgárcserged egész jószágot, illetve a Bólya, Ingodály, Rovás, Salkó (Schalkendorf), Sálfalva (Schaldorf), Isztina, Csesztve (curiájával), Csongva, Miklóslaka, Szentkirály, Bagó, Tordas, Bolkács, Zsidve fálvakban lévő részbirtokait, a bolyai kastélyt hagyta férjére. Hosszú nyugodt időszak azonban ebben a házasságában sem adatott az asszonynak. Bár Báthory Gábor fejedelemsége elején Szilvásy még magasabbra emelkedett, királyságbeli tartózkodása idejére 1609-ben Báthory helytartójává nevezte ki,⁵³ a Forgách Zsigmondhoz való csatlakozásért 1611. október 2. előtt elfogatta, s csaknem félévi rabság után, az 1612 februári országgyűlést követően bocsátotta szabadon anélkül, hogy ügye a rendek elé került volna.⁵⁴ A részletek egyelőre ismeretlenek, az 1614 februári országgyűlés határozatának (s egy későbbi megegyezésnek) a tanúsága szerint birtokait Báthory elkobozta, és el is adományozta.⁵⁵ Perneszy Erzsébet szerepéről, a férje fogsága alatti sorsáról hallgatnak a források. Sennyey Pongrác mentsége szerint viszont Báthory nem csak Szilvásy, hanem a felesége jószágait is elkobozta.⁵⁶ Bizonyosra vehető, hogy a korábbi tapasztalat alapján keserves időszak lehetett az asszony számára. Bethlen fejedelemmé választásával és Szilvásy 1614-es rehabilitációjával – annak ellenére, hogy a korábbi rivalizálás és Bethlen állítólagos nehezítése Mikó Ferenc⁵⁷ és Kemény János feljegyzése⁵⁸ nyomán folyamatosan ismételt,

⁵⁰ ErdKirKv DVD XXIX. 574–575.

⁵¹ MNL OL F 15 XXXV. 66r–v. Július 1-én erősítette meg Rákóczi Zsigmond: ErdKirKv DVD VII. 175v–176r.

⁵² 1652. április 30. MNL OL F 2 XIII. 48.

⁵³ RNL KmIg Beszterce v lt., Missiles nr. 8053. Trócsányi két helytartóságát említi Báthory alatt. TRÓCSÁNYI 1980, 35.

⁵⁴ SEGESVÁRI 1990, 144, 145.

⁵⁵ EOE VI. 418.

⁵⁶ LOJDA 1902, 15.

⁵⁷ MIKÓ 1863, 163.

⁵⁸ KEMÉNY 1980, 25.

történelmi közhely⁵⁹ – méltósága, tisztségei visszanyerésével úgy tűnt, a körülötte is kavargó, általa is keltett politikai viharok elülnek. Ez azonban csupán az újabb vihar előtti csendnek bizonyult. További kutatásokat igényel, hogy a politikai orientáció váltása miért és mikor következett be. 1594-ben a notázott török- vagy békepártiak közé tartozott, s bár a jezsuiták, a katolikus egyház egyik leghűségesebb és elkötelezettebb támogatója volt, Habsburg irányultsággal ez az 1610-es évek közepéig nem párosult, távol maradt a Kendy István és Kornis Boldizsár nevével fémjelzett szervezkedéstől is. Kézenfekvő lenne birtokjogi sérelmeket keresni a háttérben, hiszen elkobzott jószágait 1614-ben nem nyerte vissza. Az 1616-ig terjedő években azonban a Torda vármegyei aviticumokat is megszerezte, és a házaspár bizonyosan kezébe vette a Gálffy által épített (végrendeletében a fejedelemnek hagyott) marosújvári kastélyt és uradalmat is.⁶⁰ Legkésőbb 1616 februárjában azonban Bethlen már mint a Homonnai Drugeth Györgyöt támogatók egyikét tartotta számon Szilvásy.⁶¹ Ezzel elérkeztünk a címben és a bevezető sorokban jelzett pillanatig. Ezúttal ugyanis, az előbukkant forrás szerint, Perneszy Erzsébet sem maradt tétlen. Messze nem a korszak felfedezése volt, hogy a fegyverek mellett megfelelő propagandával legalább olyan súlyos csapást lehet mérni az ellenfélre. Míg Szilvásy valószínűsíthetően a fegyveres akció útját egyengette, addig – a vallomások tanúsága szerint – Erzsébet asszony tulajdonképpen a propaganda „*ad hominem*” technikájaként definiálhatóan Bethlen személyét, jó hírét vette célba. A fejedelem előélete, uralomra kerülése körülményei ismeretében nem meglepő, hogy a török bábság, az ország oszmán uralom alá juttatása, a mohamedán hitre térés, a törökösség vádja nemzetközi porondon sürűn elhangzott ellene, elegendő a harmincéves háború korabeli röpiratok „török Bethlen”-ére és „Mohamedán Gábor”-ára utalni.⁶² Ezúttal azonban ennek sajátos, az adott pillanat belpolitikai viszonyaihoz, „igényeihez” alkalmazott változatával van dolgunk. Mivel a mindennapi életben az oszmán jelenlétet a korábbiaknál erőteljesebben az erdélyi társadalom nem tapasztalhatta, egy olyan terület ellen indítottak támadást, amely általában rejtve maradt a „nagyközönség” előtt, s amelyről az kirívó esetekben is esetlegesen pletykák szintjén értesült, azaz a fejedelem magánélete ellen. Ugyanakkor ez arra is kiváló volt, hogy Bethlennek a keresztény világtól, erkölcsi normáktól való teljes elfordulását kétségbevonhatatlanul jelezzék. A Szilvásyék

⁵⁹ Még ha reálpolitikai megfontolások is diktálták a tisztségekbe való visszahelyezést, Bethlen Szilvásyval szembeni magatartása 1616-ig éppen nem „disgratiáról” tanúskodik.

⁶⁰ Sarmasághy Zsigmond levele szerint bizonyos ingóságait Szilvásy kastélyában helyezte el. EOE VII. 364.

⁶¹ BETHLEN 1879, 41.

⁶² A kérdésre l. legújabban: ALMÁSI Gábor: Bethlen és a törökösség kérdése a korabeli propagandában és politikában. In: *Bethlen Gábor és Európa*. Szerk. KÁRMÁN Gábor–Kees TESZELSZKY. Budapest, 2013, ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszéke–Transsylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 311–366; G. ETÉNYI Nóra: Bethlen Gábor híre és hírneve a Német-római Birodalom nyilvánossága előtt. In: *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene*. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Szerk. DÁNÉ Veronka et alii. Kolozsvár, 2014, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 427–439.

környezetéhez tartozó, 1616. október 8-án és 10-én kihallgatott négy tanú – Kis Bálint marosújvári udvarbíró (?), Paczolay Erzsébet (maroskoppáni Somlyai Mihály felesége), Puskás Mihály marosújvári várnagy és veresmarti Cikó Mihály deák – szerint ugyanis Perneszy Erzsébet 1615 májusa vagy szeptembere után nem kevesebbet állított, mint hogy Bethlen „az inassival thörök módon éll,” talán a nagyobb hitelesség kedvéért név szerint is említve közülük Bornemisztát.⁶³ (A fejedelmet ekkor cubiculariusként két kolozsvári származású Bornemisza is szolgálta: László, az ötvös, centumvir Gergely fia, és a feltehetően vele rokonságban álló, kora ifjúságától Bethlen környezetében lévő Tamás.⁶⁴) Természetesen gyanakodhatunk arra, hogy az egész Bethlen és környezete koholmánya. Azon is el kell azonban gondolkodnunk, milyen érdeke fűződött ehhez a fejedelemnek. Feltételezve, hogy nem alaptalan vádról van szó, a bizalmas hír megosztásával valószínűleg az lett volna a cél, hogy a kiszemelték a környéken terjesszék, amit hihetőbbé tett volna belső ember mivoltuk, Paczolay Erzsébet (aki esetleg Perneszy Erzsébet udvarához tartozott) esetében pedig az, hogy a megye egyik tekintélyes famíliájából származott. Valószínűleg megválaszolhatatlan kérdés, hogyan jutott a fejedelem tudomására a híresztelés. Gyanakodhatnánk a tanúkra, hiszen később Kis Bálintot és Cikó Mihályt egyaránt fejedelmi szolgálatban találjuk. Előbbi vajdahunyadi, majd gyulafehérvári provisor volt,⁶⁵ utóbbi tisztséget töltötte be Cikó is 1628-tól 1648-ban bekövetkezett haláláig.⁶⁶ Mielőtt elsietett következtetésre ragadtatnánk magunkat, figyelembe kell vennünk, hogy a marosújvári uradalmat és kastélyt a lefoglalást, elkobzást követően Bethlen csak 1620-ban adományozta az ifjabb Székely Mózesnek, célszerű volt tehát a gyakorlattal rendelkező korábbi tisztségviselők megtartása, majd a birtok átadása táján helyezhette át őket. Akárhogyan is történt, 1616. június 28. előtt már elfogatta Szilvásy, és ha nem egy időben, röviddel utána Perneszy Erzsébetet is.⁶⁷ A további események ismertek: az októberi segesvári országgyűlés mindkettejüket elítélte, majd miután kegyelmet kértek és kaptak (Andreas Hegyes naplója szerint Kornis Zsigmond és Szilvásy reverzálist adtak),⁶⁸ s miután bűnüket fejedelmi kegyként nem nyilvánosan, hanem egy ad hoc gyűlésen, a két ítélőmester, a tanácsurak, a fejedelmi

⁶³ RNL Kmlg Kemény cs. lt. VII. 434.

⁶⁴ Mindkettejükről nagyon röviden: DÁNÉ Veronka: Cubicularius, követ, áruló (?) A marosjári Bálintffyak a 17. század közepéig. In: *Hivatalnok értelmiség a kora újkori Erdélyben*. Szerk. BOGDÁNDI Zsolt–FEJÉR Tamás. Kolozsvár, 2017, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 25–42. (Erdélyi Tudományos Füzetek 287.)

⁶⁵ MOL F 2 VI. 42r, 57r.

⁶⁶ MOL F 2 VI. 120., IX. 44r.

⁶⁷ Június 28-án Rhédey Ferencnek írott levelében már Szilvásy, Kornis Zsigmond letartóztatását említi, Perneszy Erzsébetét nem. (SZILÁGYI 1879, 63.) Az elmenekült Sarmasággy sem írt az asszony letartóztatásáról a július 7-én kelt beszámolójában. (EOE VII. 363–365.) Perneszy Gábor viszont 22-én már arról tudósította Thurzó nádort, hogy nővérét Enyeden tartotta fogságban Bethlen. Ugyanő Kornis Zsigmond feleségének elfogatásáról, fogarasi rabságáról számolt be. (EOE VII. 370.)

⁶⁸ HEGYES 1860, 324.

tábla ülnökei, a brassói bíró és a segesvári polgármester⁶⁹ előtt beismerték (Perneszy Erzsébet képében férje), november 4-én a kegyelemlevelet kézhez vehették. Jószaigaik zömét azonban konfiskálták, ezeket Bethlen 1617 nyarán rendre eladományozta. Az egykori Keserű-birtokok töredékét (Vingárd, Ohába, Alamor, Demeterpataka) Mikó Ferenc kapta meg,⁷⁰ Holdvilágot Szepesi Nagy Gergely, az udvari gyalogok kapitánya,⁷¹ Birbót pedig Osztrói István cubicularius.⁷² A jelek szerint a birtokban hagyott bolyai kastélyba és jószágra vonultak vissza, amiről, s egyben a friss konvertita asszony buzgóságáról is tanúskodik a kápolna 1629-re befejezett átépítése.⁷³ A valamivel több, mint két évtized leforgása alatti negyedik fogság és birtokvesztés a nagy túlélő Szilvásy számára végzetesnek bizonyult, tulajdonképpen politikai halálát jelentette. Semmiféle tisztséget, szerepet 1629 júniusa előtt bekövetkezett haláláig nem kapott,⁷⁴ a *disgratia* tehát életének utolsó valamivel több, mint egy évtizedére valóban érvényes volt. Gondjait súlyosbította Tholdy Györgynek a bolyai birtokért indított pere, amely megegyezéssel zárult 1627-ben és 1629-ben, így a jószág haláláig Perneszy Erzsébet kezében maradt.⁷⁵ Arról, hogy ezt az időszakot milyen keservesnek, gyalázatosnak érezte a házaspár, egyértelműen tanúskodik Perneszy Erzsébetnek rögtön a Bethlen halálát követő első, 1630. januári országgyűlés elé terjesztett folyamodványa.⁷⁶ A rendek elé, úgy tűnik, Kovacsóczy segítségével juttatott *supplicatio*ban magukat ártatlannak vallotta, az ellenük indított pert törvénytelennek minősítette, megkérdőjelezve a véték beismerésének tényét, illetve, amennyiben erre mégis sor került, a halál árnyékában kikényszerítettnek nyilvánította. Kétségtávolon nagyon jól megválasztott időpont volt, a rendek *consentiáltak* is (bár az országgyűlés cikkelyei között nincs nyoma), Brandenburgi Katalin pedig az akkori, még életben lévő tanácsuraktól⁷⁷ annak elismerését kívánta, hogy a templomban vétékét sem Szilvásy, sem Perneszy Erzsébet nem ismerte el.⁷⁸ Szembeötlő az egykori szemtanúk tanácsurakra való leszűkítése és a ’templomban’ kitétel. Utóbbi valószínűleg diplomatikus megoldás volt, hiszen a kortárs beszámoló szerint a beismerés

⁶⁹ Ők a szintén perbe fogott Johannes Benkner miatt voltak jelen.

⁷⁰ ErdKirKv DVD XII. 10v–11v.

⁷¹ ErdKirKv DVD XII. 4r–v.

⁷² ErdKirKv DVD XII. 11v–12r.

⁷³ LÁNGI–MIHÁLY 2004, 14–16. Megjegyzésre érdemes, hogy Francesco Leone da Modica ferences szerzetes 1638-as jelentésében az általa felsorolt katolikus özvegyek között csupán Perneszy Erzsébet neve mellett szerepel a „*devotissima*” jelző. *RELATIONES MISSIONARIORUM* 250.

⁷⁴ A helyzetét tovább nehezíthette, hogy a Szombathelyi Márton nevéhez fűződő szervezkedés alkalmával 1628-ban szintén első helyen szerepel a lehetséges fejedelmjelöltek között. SALAMON 1870, 338.

⁷⁵ MNL OL F 2 VI. 146v.

⁷⁶ MNL OL F 2 VII. 127v.

⁷⁷ Bizonyosan Cserényi Farkasról, Erdélyi Istvánról, Kassai Istvánról, Keresztesi Pálról lehetett szó, Bethlen István tanácsuraságának kezdete kérdéses, ahogyan a notázott, Kemény János szerint ekkortájt „lábra kapó” Péchi Simon esetleges bevonása is.

⁷⁸ MNL OL F 2 VII. 127v.

valóban nem a templomban, azaz az országgyűlés színe előtt történt. A fejedelm-váltás azonban csak ideiglenes „haszonnal” járt, birtokai javát az özvegynek nem sikerült visszaszereznie, a bolkácsi és zsidvei portiókat pedig I. Rákóczy György szerezte meg még 1636 előtt, az ezekért való contentálása Bethlen István feltételei között szerepelt.⁷⁹ Így nem meglepő, hogy a kezén lévő Torda vármegyei Szilvász-birtokokból csak keveset és nagyon kemény feltételekkel engedett át a jogos örökös-nek, Szilvász Andrásnak.⁸⁰ A Fejedelemség politikai életében utoljára Zólyomi Dá-vid 1633-as nota-perében bukkant fel, tanúsítva annak ambícióiról árulkodó sza-vaikat.⁸¹ Viszontagságos életútját a korban matuzsáleminek számító 77 esztendősen, 1639 augusztusában fejezte be, a férjével közösen épített kápolnában kialakított sír-boltba helyezték örök nyugalomra.

Végül visszatérve a már felvetett kérdésre: valóban szervezkedtek Bethlen ellen, kiválóan ötvözve és „szakszerűen” alkalmazva a rendelkezésükre álló, korban bevett eszközöket az eltávolítására vagy ártatlan áldozatok, ahogyan hangoztatták? A Beth-lenre nem jellemző engesztelhetetlenség, Kornis Zsigmond visszakerülése az ország vezető rétegébe, nyilvános rehabilitációjuk elmaradása ellenük szól. Talán az elpusztult, a szélrózsa minden irányába szétszóródott erdélyi levéltári anyag romjai közül előkerülnek még újabb adatok, amelyek alapján a kérdésre határozottabb választ ad-hatunk. Bárhogyan történt is, mi egy kétségkívül nagyon érdekes, a politikában aktív szerepet játszó nagyasszony portréjával lettünk gazdagabbak.

KIADATLAN FORRÁSOK

MNL OL A 57

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar kancelláriai levéltár A 57
Királyi Könyvek, <http://mnl.gov.hu/adatbazisok>

MNL OL F 2

Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Gyulafehérvári Káptalan Országos
levéltára F 2 Protocolla

MNL OL F 12

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Gyulafehérvári Káptalan Orzá-
gos Levéltára, F 12 Lymbus

MNL OL F 15

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Kolozsmonostori Konvent Orzá-
gos levéltára F 15 Protocolla

---

⁷⁹ EOE IX. 574.

⁸⁰ MNL OL F 15 XXIX. 6r.

⁸¹ EOE IX. 361. Zólyomival Perneszy Erzsébet a Sulyok familia révén szintén atyafiságban állt.

RNL KmIg Beszterce v It., Missiles

Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága (Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj), Beszterce város levéltára (Fond Primăria orașului Bistrița), Missiles.

RNL KmIg Kemény cs. It.

Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága (Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj), Kemény család csombordi levéltára (Fond familial Kemény din Ciumbrud)

KIADOTT FORRÁSOK

ALVINCZI 1955

BENDA Kálmán: Alvinczi Péter kassai prédikátor történeti följegyzései 1598–1622. *Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, 1955. 5–26.

BASTA 1913

Basta György hadvezér levelezése és iratai (1597–1603). II. Közreadja VERESS Endre. Budapest, 1913, Magyar Tudományos Akadémia. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria XXXVII.)

BÁTHORY 1944

Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. I–II. Gyűjt., közrebocsátja VERESS Endre. Kolozsvár, 1944, Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet.

BETHLEN 1793

BETHLEN, Wolfgangus: *Historia de rebus Transsylvanicis*. I–VI. Cibinii 1793.

BETHLEN 1879

Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei. Közli SZILÁGYI Sándor. Budapest, 1879, Magyar Tudományos Akadémia.

BOCSKAI 1992

BOCSKAI István: *Levelek*. Vál., bev., jegyz. BENDA Kálmán. Budapest–Bukarest, 1992, Európa–Kriterion.

EOE

Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Szerk. SZILÁGYI Sándor. I–XXI. Budapest, 1878–1898, Magyar Tudományos Akadémia. (Monumenta Hungariae Historica. Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae)

ERDKÁPTJKV

Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi BOGDÁNDI Zsolt–GÁLFI Emőke. Kolozsvár, 2006, Erdélyi Múzeum-Egyesület. (Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1.)

ERDKIRKv I/2., I/3.

Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei. I/2. Báthory Kristóf királyi könyve 1580–1581. Mutatókkal, jegyzetekkel regesztákban közléteszi FEJÉR Tamás–RÁCZ Etelka–SZÁSZ Anikó. Kolozsvár, 2003, Erdélyi Múzeum-Egyesület. (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 2.); I/3. *Báthory Zsigmond királyi könyvei 1582–1602.* Mutatókkal, jegyzetekkel regesztákban közléteszi FEJÉR Tamás–RÁCZ Etelka–SZÁSZ Anikó. Kolozsvár, 2005, Erdélyi Múzeum-Egyesület. (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 3.)

ErdKirKv DVD

Erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689) – Erdélyi Királyi Könyvek DVD. Szerk. GYULAI Éva. Budapest–Miskolc, 2005.

GÁLFFY 1978

SZABÓ György: Gálffy János levelei feleségéhez. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 22. 1978. 209–214.

GYULAFY 1894

Gyulafy Lestár följegyzései 1565–1605. In: *Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból*. II. Közli SZABÓ Károly. Budapest, 1894, Magyar Tudományos Akadémia. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores XXXI.)

HEGYES 1860

Diarium des Andreas Hegyes 1613–1617. Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens. (Neue Folge) Hrg. Eugen von TRAUŠHENFELS. Kronstadt, 1860. 273–332.

HURMUZAKI 1911

Documente privitoare la istoria românilor. *Culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*, Vol. XV. Partea I. Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelen. (Bistrița, Brașov, Sibiu) București, 1911.

JAKÓ 1990

A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei 1289–1556. I–II. Kivonatokban közléteszi és a bevezető tanulmányt írta JAKÓ Zsigmond. Budapest, 1990, Akadémiai. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 17.)

JEZSOKT

Jezsuita okmánytár. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606. I–II. S. a. r. BALÁZS Mihály et alii. Szeged, 1995, József Attila Egyetem Régi magyar irodalom tanszéke. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 34.)

KEMÉNY 1980

Kemény János önéletírása. In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. Szöveg-gond., jegyz. V. WINDISCH Éva. Budapest, 1980, Szépirodalmi, 5–396.

MIKÓ 1863

Hidvégi Mikó Ferenc históriája 1594–1613. Közli KAZINCZY Gábor. Pest, 1863, Magyar Tudományos Akadémia, 135–225. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum VII.)

RÁKÓCZI 1884

Rákóczi Zsigmond végrendelete, 1607. Közli SZILÁGYI Sándor. *Történelmi Tár*, 7. 1884. 561–563.

RELATIONES MISSIONARIORUM

Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707). Ed. István György TÓTH. Roma–Budapest, 1994, Római Magyar Akadémia–Ráday Gyűjtemény–MTA Történettudományi Intézete. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma Fontes 1.)

SEGESVÁRI 1990

Segesvári Bálint történeti feljegyzései (1606–1654). In: *Kolozsvári emlékirók 1603–1720.* Bev. tan. BÁLINT József, vál., jegyz. PATAKI József. Bukarest, 1990, Kriterion.

SZAMOSKÖZY 1880

Szamosközy István történeti maradványai 1542–1608. Kiadja SZILÁGYI Sándor. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1880. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum XXX.)

SZAMOSKÖZY 1991

Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. Közzéteszi, jegyz. E. ABAFFY Erzsébet–KOZOCSA Sándor. Budapest, 1991, Magyar Nyelvtudományi Társaság. (A Magyar Nyelvtörténet Forrásai 2.)

VERESS 1932

Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. Vol. VII. Acte și scrisori. (1593–1595). Publicate de Andrei VERESS. București, 1932, Cartea Românească.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BALÁZS–KESERŰ 2006

BALÁZS Mihály–KESERŰ Gizella: Két ismeretlen régi magyar vers. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, Tom. XXIX. 2006. (Ötvös Péter Festschrift)

BILKEI–TURBULY 1989

BILKEI Irén–TURBULY Éva: *Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. 1555–1711.* I. 1555–1609. Zalaegerszeg, 1989, Zala Megyei Levéltár. (Zalai Gyűjtemény 29.)

DÁNÉ 2016

DÁNÉ Veronka: „*Mennyi jobbágya és mennyi portiója*”. *Torda vármegye birtokos társadalma a 17. század első felében*. Kolozsvár, 2016, Erdélyi Múzeum-Egyesület. (Erdélyi Tudományos Füzetek 286.)

HORN–KREUTZER–SZABÓ 2005

Politika és házasság. Mennyegzőre hívogató levelek a 16. századi Erdélyből. Sajtó alá rendezte HORN Ildikó–KREUTZER Andrea–SZABÓ András Péter. Budapest, 2005, ELTE BTK.

KISS 1942

KISS Bálint: Erdély régi családai. I. A szunyogszegi vagy fogarasi Majláth család. II. Az osztopáni Perneszy család. *Turul*, 1942. 132.

LÁNGI–MIHÁLY 2004

LÁNGI József–MIHÁLY Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések*. II. (Bólya, várkastély és ref. templom). Budapest, 2004, Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ.

LÁZÁR 1887

LÁZÁR Miklós: Erdély főispánjai (1540–1711). I. közl. Fejérmegye főispánjai. *Századok*, 21. 1887. 400–426.

LOJDA 1902

LOJDA József: Ujabb adatok Sennyey Pongrác br. élettörténetéhez. (VII. közl.) *Adalékok Zemplén-Vármegye történetéhez*, 8. 1902. 13–15.

NAGY 1858

NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. IV. Pest, 1858, Ráth Mór.

NAGY 1862

NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. IX. Pest, 1862, Ráth Mór.

RÓNAY 1942

RÓNAY Elemér: A Bolyai Bolyai-család. *Turul*, 60. 1942. 61.

SALAMON 1870

SALAMON Ferenc: *Galántai gróf Eszterházy Miklós, Magyarország nádora*. I–III. Pest, 1863–1870, Lauffer Vilmos.

SEBESTYÉN 1915

SEBESTYÉN Gyula: *A magyar rovásírás hiteles emlékei*. Budapest, 1915, Magyar Tudományos Akadémia, 89.

SZABÓ–TONK 1992

SZABÓ Miklós–TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1520–1700*. Szeged, 1992, József Attila Tudományegyetem. (Fontes Rerum Scholasticarum IV.)

SZIJÁRTÓ 2006

SZIJÁRTÓ M. István: A vármegye és a jómódú birtokos köznemesség. In: Uő: *Nemesi társadalom és politika. Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről*. Budapest, 2006, Universitas.

SZILÁGYI 1864

SZILÁGYI Sándor: Báthory Gábor erdélyi fejedelemsége. *Budapesti Szemle*, 19. 1894, 3–53.

TRÓCSÁNYI 1980

TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Budapest, 1980, Akadémiai.

MELLÉKLET

RNL KmIg, Kemény cs. lt. VII. 434.

1616. október 8–10., Szentbenedek, Marosújvár. A fejedelem parancsára Kassay István fiscalis director részére lefolytatott vallatás jegyzőkönyve.

Illustrissime Princeps et Domine Domine nobis semper gratiotissime!
Fidelium ac perpetuorum servitiorum nostrorum humillimam semper debitamque in gratiam Illustrissimae Celsitudinis Vestrae commendationem etc.!

Vestra noverit Celsitudo nos litteras eiusdem Celsitudinis Vestrae attestatorias seu compulsorias pro parte et in persona generosi domini Stephani Kassay de Colosvár consiliarii et directoris causarum fiscalium Celsitudinis Vestrae confectas et emanatas, nobisque inter alios Celsitudinis Vestrae servitores fideles, litteris in iisdem nominatim conscriptos, praeceptoriae sonantes et directas debita reverentia et obedientia recepisse. Juxta quarum continentiam nos mandatis Celsitudinis Vestrae in omnibus, ut teneremur, obedire et satisfacere volentes, in hoc anno praesenti millesimo sexcentesimo decimo sexto, die decima mensis Octobris erga egregium Valentinum Kis de MarosVyuár tunc in suam [!] et ipsius domo praedictoque oppido constitutum, gravi morbo laborantem, accessimus. Eundem ibidem vigore praescripti mandati Celsitudinis Vestrae firmissimo prius ab eodem juramento exacto, de et super rebus coram interrogandis veritate fideliter, ut fatentur, ammonuimus. Ex quo tandem talem certitudinis veritatem rescivimus:

Az elmúlt tavalyi esztendőben meghjöve egyszer aszszonyom, Zilwási Boldizsárné az gyűlésből-e vagy honnét, jól reá nem emlékezem, és menénk az veteményes kertben mind az úrral edgyütt, engemet aszszonyom kézen fogva félre viwe és sétálni kezdék. Kérdém, mi hírt hozott kegyelmed, aszszonyom? Mondá: Jót. Magasztalni kezdé egy szawával az fejedelmet, más szawával ismét mondá: De mit mongyak, úgy mond, azt zsibonghják az emberek, hogy az fejedelem, Betthlen Gábor az inassival, Bornemizzával és az többivel vétkezik, paráználkodik és mégh ennél gyalázatosban mondotta, mellyet én általlok csak ki is mondani.

Nobilem vero dominam Elizabeth Paczolay, consortem egregii Michaelis Somliay de MarosKoppán citatam, juratam examinavimus in die praedicto intra muros arcis MarosVywariensis, ex qua quoque tale fassionem rescivimus: Hallottam Zilwásyné aszszonyomnak szájából, hogy mongya vala, hogy az fejedelem, Betthlen Gábor az inassival thörök módon áll.

Nobilem item Michaellem Puskás castellanum arcis praefatae citatum, juratum examinavimus ibidem eodem die, qui quidem hoc modo coram nobis fassus est: Hallottam Zilwásy Boldizsárné aszszonyomtól, hogy mondotta, ez az fejedelem az inassival paráználkodik.

Egregius Michael Literatus Cikó de VeresMartth die octavo mensis Octobris in aedibus generosi domini Christophori Paczolay de Zentbenedek in eadem possessi-

one cum praescriptis litteris Celsitudinis Vestrae nostri in praesentiam citatus, iuratus, examinatus hoc modo est fassus: [2] Hallottam aszszonyomtól, hogy mongya vala: Meghélem, hogy Urunk Őnagysága Aszszonyunkat aláküldi Huniadra, ő maga penigh itt fenn Aszszonyunk ellen olyat cselekeszik, az ki nem illenék Őnagyságához.

Quorum quidem testium fassiones et attestationes Celsitudini Vestrae prout per nobis est peracta nos fide nostra mediante rescripsimus, eandemque quamdiu feliciter valere desideramus.

Datum in praedicta Zentbenedek die octavo mensis Octobris anno Domini millesimo sexcentesimo decimo sexto supra notato.

Eiusdem Illustrissimae Celsitudinis Vestrae
humiles fideles perpetuique servitores

Ladislaus Elekessy de MagiarHerepe manu propria
et Joannes Sárdy scriba et iuratus notarius maioris cancellariae Illustrissimae Vestrae de curia eiusdem ad id specialiter transmissus manu propria.

NŐK A BŰN HÁLÓJÁBAN
BECSÜLET, SZEKUALITÁS ÉS A TÁRSADALMI NEMEK KÖZÖTTI
VISZONYOK A KÉSŐ KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

ERDÉLYI GABRIELLA

Az olvasónak első látásra úgy tűnhet, hogy ez az írás nem illik a Péter Katalint köszöntő kötetbe. Az ünnepektől kíváncsiságának a középpontjában mindig is hangsúlyosan a jellegzetes állt: ezért írt például a maguk lábán megálló női háztartásfőkről a kora újkori Magyarországon, a többszöri újraházasodás szokásáról, vagy a hangosan viszálykodó házaspárok helyett felhívta a figyelmet a boldogan és csendesen élő férfiak és feleségek sokaságára.¹ Tanulmányom középpontjában ezzel szemben olyan kivételesnek tűnő társadalmi gyakorlatok állnak, mint a házasságtörés, házastársgyilkosság, vagy éppen a magzatelhajtás. Kutatásaim ennek ellenére a mindennaposra, semmint a kivételesre irányulnak: a normaszegési és fegyelmezési eljárások során keletkezett szövegeket olvasva, vagyis a kriminalizált magatartásformák vizsgálata során a késő középkori emberek szexualitáshoz, házassághoz és a társadalmi nemek közötti kapcsolatokhoz fűződő elképzelései és mindennapi gyakorlatai érdekelnek.²

Az elemzés alapjául a pápának címzett bűnbocsánati kérelmek szolgálnak. A válaszul kibocsátott pápai levelek a helyi bíróságok előtt zajló perbeli egyezkedések során kerültek bemutatásra. Az egyszerű emberek történeteit kánonjogban jártas kúriai ügyvédek öntötték hivatalos formába, így nem meglepő a házassággal kapcsolatos egyházi jogi kategóriák és szabályok rutinszerű, a kérelmező egyéni érdekét szolgáló alkalmazása. A magyarországi bírósági gyakorlatban a házassági ügyeket és a házasságon kívüli szexualitással kapcsolatos eseteket, elsősorban a házasságtörést és a paráználkodást, az úriszékek és a városi törvényszékek, valamint a püspöki vikáriusok tárgyalták.³ Erről elsősorban néhány városi bírósági jegyzőkönyv bejegyzései tanúskodnak, a szentszéki pereskedések anyaga azonban gya-

---

¹ PÉTER Katalin: Női családfők Sárospatakon a 16. és 17. században. *Századok*, 123. 1989. 563–605; PÉTER Katalin: *Házasság a régi Magyarországon*. Budapest, 2008, L'Harmattan, 117–140.

² A tanulmány az MTA BTK *Lendület Családtörténeti Kutatócsoport* című kutatási projekt keretében készült.

³ BÓNIS György: Az egyházi bíraskodás fejlődése a Mohács előtti Magyarországon. In: *Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon*. Kiad. Uő. Budapest, 1997, Püski, 621–658.; VARGA Endre (szerk.): *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek*. Budapest, 1958, Akadémiai.

korlatilag elpusztult, ami kevés megmaradt, az pedig nem kutatható.⁴ A helyi szentszékek elé vitt házassági ügyek fellebbezési fóruma a római Kúrián az Apostoli Penitenciária volt.⁵ Az ide benyújtott – regiszter kötetekben fennmaradt – kérelmek a házasság és a társadalmi nemek közötti kapcsolatoknak talán a leggazdagabb forrásai a késő középkori Magyarországra vonatkozóan.⁶ Az elemzett történetek persze hiányosak, de céloom itt elsősorban nem a konfliktusmegoldási folyamat rekonstruálása, hanem annak közelebbi megfigyelése, hogy a múlt szereplői milyen jelentéssel és erkölcsi tartalommal ruházták fel az eseményeket.

Csatlakozva az ünnepelt egyik kedvenc témájához, az alábbiakban olyan asszonyokkal találkozhatunk, akik képesek voltak az önálló cselekvésre és aktívan alakították sorsukat a szokás és a hatalom ellenére is.⁷ Itt van mindjárt Orsolya, pécsi polgárasszony, Deák Balázs feleségének az esete, aki jó hírneve mentése érdekében még arra is képes volt, hogy egyenesen a pápától kérje gyóntatója döntésének felülbírálását. „Miután igaz keresztényként meggyóna, hogy törvényes férjétől teherben maradt, majd akarata ellenére és önhibáján kívül elvetélt, gyóntatója talán a jogot nem ismerve azt az elégtételt írta neki elő, hogy a vidék szokása szerint nagypénteken csatlakozzon a nyilvános bűnbánatot bemutatókhoz. Ő ezt vétkei miatt és lelki üdvössége érdekében teljes alázattal kész volt teljesíteni, mivel azonban – folytatódik érvelése – nagyon fiatal, és rokonok, sógorok és barátok között él, ezért attól fél, hogy ebből rá és családjára nézve közbotrány keletkezne.” Ezért azt kérte, hogy szabjanak rá másféle elégtételt.⁸ A pécsi asszony történetét a jó keresztény és a jó polgár, azaz esetében az erényes feleség iránti elvárások konfliktusa köré építette. Úgy döntött, hogy megpróbálja menteni maga és családja jó hírét, amit gyóntatója szerinte téves döntése veszélybe sodort. Érvelését a kánonjogra alapozta: a rejtett vétkek csupán a lelkiismeretre tartoztak, és a gyóntatónak kötelessége volt a titoktartás. Mert „ha a súlyos bűn mások tudomására jut”, büntett lesz belőle, ami megbotrányozást kelt. A „mások tudomása” volt az a külső ténye-

⁴ Ami megmaradt: Prímási Levéltár, *Acta consistorialia* kategóriában található regiszter-részlet 1525-re, 1532-re és 1564-re vonatkozóan. Ismerteti ERDŐ Péter: Az esztergomi vikáriusi bíróság könyvkultúrája legrégebbi *protocolluma* tükrében. In: Uő: *Egyházjog a középkori Magyarországon*. Budapest, 2001, Osiris, 100–108.

⁵ Az Apostoli Penitenciária működésére és az ide befutó összes magyarországi kérelem áttekintésére lásd ERDÉLYI Gabriella: A Sacra Poenitentiaria Apostolica hivatala és magyar kérvényei a 15–16. században (1–2. közlemény) *Levéltári Közlemények*, 74. 2003. 33–57, 76. 2005. 63–103.

⁶ Mintegy 200 kérelmet adtak be Magyarországról 1439 és 1550 között a házassági köteleket veszélyeztető vétkek miatt.

⁷ Az itt elemzett beadványok szerzői között 87 nőt találunk, szemben az 548 laikus férfival. A női kérelmezők nagyobb része gyóntatással kapcsolatos kiváltságot kért, és mintegy harmincan voltak azok, akik házassággal, szexualitással, vallásgyakorlattal vagy erőszakos vétséggel (férj-, pap-, és gyermekgyilkosság) kapcsolatos ügyben kért pápai kegyelmet.

⁸ Archivio Poenitentiaria Apostolica (Vatikán Állam), Registra Matrimonialium et Diversorum [=APA], vol. 5. fol. 187r (1456).

zó, ami lehetővé tette a büntetőeljáráshoz szükséges bizonyítást.⁹ Orsolya azért aggódott, mert a közösség tudomása a titkos, ezért lelkiismereti ügyben becsületét veszélyeztette. De vajon miért befolyásolta egy feleség jó hírnevét vetélése?

A többnyire férfiak által előadott történetek arra utalnak, hogy a vetélés a nőktől elvárt helyes szexuális viselkedést illetően kelthetett gyanút. János Lőrinc szavai jól mutatják azt a korabeli felfogást, amely szerint a női becsület a szexuális magatartás függvénye volt. „Miután kényszer hatására házasságot kötött Katalinnal, és házasságukat elhálták, feleségének becsületes emberek előtt meg kellett ígérnie, hogy becsületes és erényes asszonyként fog vele élni, és felhatalmazta férjét, hogy ha házasságtörésen éri, szabadon megölheti.”¹⁰ A bemutatásra kerülő történetek bepillantást engednek abba a közismert folyamatba, ahogy a női becsület és erény kizárólag a szexualitás köré szerveződött, szemben a férfiak hírnevével, amelyet az értékek és elvárások szélesebb skálája határozott meg.¹¹ A problematika a női erények és bűnök dichotóm korabeli diskurzusában is jól megragadható. A női erények között a normatív szövegek (például prédikációk vagy az alkalmi versek) az engedelmességet, mértékletességet, alárendeltséget és szüzességet hangsúlyozták. A bibliai bűnbeesés története, a nők Évától származása szolgált alapul ugyanakkor annak a másik alapvető elképzelésnek, miszerint a nők természetüknél fogva gyengébbek a férfiaknál, ezért esendőbbek és könnyebben befolyásolhatók.¹²

Jelen tanulmányban a szexuális erkölcs, kiemelten pedig a nők szexuális bűneinek és bűnösségének a megkonstruálását az egyszerű emberek szavait és mindennapi magatartását közvetítő bírósági beadványok szoros olvasásával figyeljük meg. Mielőtt azonban ebbe belefognék, röviden felvázolom a mindennapi gyakorlatokkal kölcsönhatásban lévő jogi stuktúrákat.

Struktúrák

Az országos törvények – Szent Istvántól I. Ferdinánd idejéig – kizárólag házasságtörő asszonyokról beszélnek, akiket a gonosztevők közé sorolnak. Werbőczy *Hár-*

⁹ A *peccata* és *crimen* megkülönböztetésének elvi alapjaira lásd Virpi MÄKINEN–Heikki PIHLAJAMÄKI: Peter Abelard's Ethics. The individualization of crime in medieval canon law. *Journal of the History of Ideas*, 65. 2005. 525–542.

¹⁰ APA vol. 45. fol. 276rv (1496, Erdélyi Egyházmegye).

¹¹ A becsület fogalmának itt alkalmazott megközelítésére lásd: Martin DINGES: Die Ehre als Thema der Stadtgeschichte. Eine Semantik am Übergang vom Ancien Regime zur Moderne, *Zeitschrift für Historische Forschung*, 16. 1989. 419–440; Susanna BURG-HARTZ: Disziplinierung oder Konfliktregelung? Zur Funktion städtischer Gerichte im Spätmittelalter: Das Züricher Ratsgericht, *Zeitschrift für Historische Forschung*, 16. 1989. 385–408.

¹² Lásd például Mislolci Csulyak István eljegyzésre, esküvőre írt verseiben az ideális feleség leírását: JENEI Ferenc–KLANICZAY Tibor–KOVÁCS János–STOLL Béla (szerk.): *Régi Magyar Költők Tára XVII. század*. 2. kötet. Budapest, 1962, Akadémiai, 39. és 43. vers.

maskönyve a római jogra visszemenő régi jogszokást rögzíti: a házasságtörésen rajtakapott asszonyt a férje szabadon megölheti.¹³

A nemesi szokásjogtól gyökeresen eltért a szentszéki bíraskodás alapjául szolgáló kánonjog és városok jogkönyvekben rögzített szokásjoga. Mivel az egyház felfogása szerint a házasságot férfi és nő kölcsönös, önkéntes és egyéni beleegyezése hozta létre, és két egyenlő fél felbonthatatlan szövetsége volt, a házasságtörés ennek státuszán elvileg semmit nem változtatott. A kánonjog így egyforma büntetést írt elő házasságtörő férfi és nő számára.¹⁴

Eltérő megfontolások hatására, de szintén a nemek közötti egyenlőség elvét rögzítették a 15. századi városi jogalkotók.¹⁵ Szigorú rendelkezéseik a házasságtörésen ért nős férfiakat és férjzett asszonyokat egyformán halálos ítélettel sújtották. Szerémújlak 1525-ben megerősített jogkönyvének cikkelye szerint „ha egy törvényes házasságban élő férfi vagy nő házasságtörést követ el”, a vétkeseket a másik fél, ha rajtakapja őket, megölheti, ha ehhez nincs ereje, bírósági eljárással bizonyítva tettüket halálra kell ítélni őket: „élve kell őket a sírban egymás fölé temetni, derekukat karóval átütni, és így élve kell őket eltemetni.”¹⁶ A 15. század első felében összeállított budai jogkönyv szintén az akasztófa alatt, élve eltemetéssel sújt házasságtörő férfit és nőt egyaránt, miután, ha maguktól be nem vallották vétküket, kínvallatás révén a bírák megbizonyosodtak.¹⁷ A 15. század második felében összeállított tárnoki jog – a hét szabad királyi városra vonatkozó érvénnyel – hasonlóan rendelkezett.¹⁸

Európai összehasonlításban a magyarországi világi szabályozás feletébb különös. Egyfelől régimódi a szigora, másfelől ugyanakkor újszerű annak az elvnek a kimondása, hogy férfiakat és nőket egyformán büntetnek a városokban. A halál-

¹³ KOLOSVÁRI Sándor–ÓVÁRI Kelemen–MÁRKUS Dezső (szerk.): *Werbőczy István Hármaskönyve*. I. rész. Budapest, 1897, Franklin Társulat, 105 cím.

¹⁴ James A. BRUNDAGE: *Sex, Law and Christian Society in Medieval Europe*. Chicago and London, 1987, The University of Chicago Press, 494–516.

¹⁵ A magyarországi jogkönyveket áttekinti Blazovich László: *Városkönyvek és soproni Gerichtsbuch*. In: HÁZI Jenő–NÉMETH János (szerk.): *Gerichtsbuch. Bírósági könyv 1423–1531*. Sopron, 2005, Sopron Vármegye Levéltára, 47–67.

¹⁶ HEGEDŰS Antal (szerk.): *Népélet és jogalkotás a középkori Újlakon*. Újvidék, 1983, Forum, 131–132. Az élve eltemetés és karóval átdöfés – Tóth G. Péter kutatásai szerint – az ország másik végében, a felvidéki szász városokban a magzat- és gyermekgyilkosság jellegzetesen „női bűnének” „női büntetése” volt. Először Lőcsén említik 1516-ban. TÓTH G. Péter: A fájdalom metaforái. A testi fájdalom, a kegyetlenség és a vértanúság látványa a kora újkori Magyarországon. In: *Mikrokozmosz–Makrokozmosz. Vallás- és jogtudományi fogalmak tudományközi megközelítésben*. Budapest, 2002, Balassi, 346–347.

¹⁷ BLAZOVICH László–SCHMIDT József (szerk.): *Buda város jogkönyve*. Szeged, 2001, Szegedi Középkorász Műhely, 290. cikkely: Házasságtörő férfiokról és nőkről.

¹⁸ Štefánia MERTANOVÁ (szerk.): *Ius tavernicale: Štúdie o procese formovania práva tavernických miest v etapách vývoja tavernického súdu v Uhorsku (15.–17. stor.)*. Bratislava, 1985, VEDA, 183.

büntetés megőrzését a nemesi jog, a modernséget a kánonjog hatásával magyarázom.¹⁹ Mivel a római és germán jogban gyökerező férfi bosszú a hűtlen feleségen elavulttá vált a 15. századra, a nyugat-európai városokban mérsékeltebb büntetések terjedtek el, ám továbbra sem szűnt meg a nők és a férfiak közötti megkülönböztetés: a nőket szigorúbban büntették (nyilvános megszégyenítés több formája, a börtön, a száműzetés és a pénzbírság), míg a házasságban szexuális erkölcsüket jobban tolerálták.²⁰ De vajon hogyan viszonyult a mindennapi gyakorlat a normákhoz?

Történelemszempontok és antropológusok véleménye

A városi jogkönyvek idézett rendelkezéseiből kiindulva néhányan arra a következtetésre jutottak, hogy a késő középkori magyarországi városokban rendkívüli módon a társadalmi nemek közötti egyenlőség érvényesült nemcsak elvben, hanem a mindennapi gyakorlatban is.²¹

Velük szemben mind a hagyományos, mind a konstruktivista történetírói elemzések szerint a szexualitás és házasság kontextusában férfiak és nők eltérő elvárásokkal találkoztak. A hagyományos történetírói elbeszélések, amelyek a középkori és kora újkorai családokat az uralom működésével analóg patriarchális modellben értelmezik, a korszak normatív szövegeinek *gender* értelmezését átvéve a nők alávetettségét a férfiaknak az uralkodó és alattvaló, úr és szolga, szülő és gyermek kapcsolatok mintájára képzelik el. Ennek következtében a társadalmi nemek létező kategóriája a társadalmi osztály egyik természetes adottságaként jelenik meg. Ebben az elbeszélés-módban a férfiak egy kettős mércén alapuló szexuális erkölcsöt kényszerítettek a nőkre, amely szerint, hangzik Keith Thomas etalonná vált megállapítása, „a férjek feleségük kizárólagos tulajdonlására tartottak igényt, amely tulajdon értékét jelentősen csökkentette, ha férjén kívül mással szexuális viszonyba lépett”.²²

A normatív szövegek helyett a bíróság előtti vitákra koncentrálnak a kutatók azonban a társadalmi nemek közötti kapcsolatok összetettebb dinamikáját rekonstruálták. A fenti merev, kettős struktúra helyett egy rugalmasabb folyamatként írják le a moralitás megszerveződését, amelyben a nők passzív alanyokból tevékeny szereplőkké válnak. „Az erkölcsi rend, amelyben a társadalmi nemeket, a szexualitást és a házasságot értelmezték, sokkal összetettebb volt a szexuális büntethetőség egy olyan egyszerű mércéjénél, amely logika szerint a nőket szigorúbban büntették, mint a férfiakat. A társadalmi nemek közötti különbségek hatása [...] ennél mé-

¹⁹ A hazai városi jog fontos forrását alkotó német jogok ezen a területen másként intézkedtek.

²⁰ Leah OTIS-COUT: *De jure novo: Dealing with Adultery in the Fifteenth-Century Toulousain*. *Speculum*, 84. 2009. 347–92.

²¹ Marija KARBIĆ: 'Illicit Love' in Medieval Slavonian Cities. In: I. DAVIS–M. MÜLLER–S. REES JONES (eds.): *Love, Marriage and Family Ties in the Later Middle Ages*. Brepols, 2001, 336–337.; KIRÁLY János: *Pozsony város joga a középkorban*. Budapest, 1894, Magyar Tudományos Akadémia, 289.

²² Thomas KEITH: The Double Standard. *Journal of the History of Ideas*, 20. 1959. 195–216, főleg 210 és 216.

lyebben rejtett és messzebb terjedt: a nők szexuális bűnössége nem csak nagyobb volt, de a férfiakéval összemérhetetlen” – véli Laura Gowing, aki a kora újkori Londonban vizsgálta a társadalmi nemek közötti viszonyokat. Ebből a modellből pedig az következett, „hogy csak nők voltak büntethetők a házasságon kívüli szexualitásért, és csak férfiakat találtak bűnösnek erőszakban” – összegzi tapasztalatait az egyházi bíróságokon tárgyalt házassági pereket elemző szerző.²³ Sarkos megfogalmazását árnyalja a részletes elemzés, amelyből kiderül, hogy férfiakat is vádoltak feleségeik az egyházi bíróság előtt időnként hűtlenséggel, de sokkal ritkábban, és ez csak kivételesen szolgált elégséges érvként a házasságok egyházi szétválasztásához.

Az európai házassági perek anyagát elemző történészek ennél sokkal messzebb vagy más eredményre nem jutottak.²⁴ Annál érdekesebb a kultúrákat összehasonlító antropológusok véleménye, akik a házasság, a társadalmi nemek közötti viszonyok és az öröklés rendje között állítottak fel általános összefüggéseket. Több tucat kultúra összehasonlítása alapján egy német–oroszipró szerzőpár arra jutott, hogy ott jellemzők a szerelmi, partneri viszonyon alapuló házasságok a közvetített intézménnyel szemben, ahol a szexuális kihágásokért egyformán büntetnek nőket és férfiakat.²⁵ A római hivatalhoz benyújtott kérelmek európai összehasonlító elemzése során pedig nemrég Jutta Sperling azt vetette fel, hogy a házasságkötési szokások az öröklési renddel összefüggésben mutatnak régióként különbséget. Azt állítja tehát, hogy a házasság „egyéni modellje” azokban a társadalmi csoportokban tudott nagyobb sikerrel utat törni magának, ahol fiúk és lányok egyenlően részesültek a családi örökségből, és a házassággal a felek vagyona közössé vált. Ez esetben ugyanis a vagyoni szempontok kiesésével csökkent a család igénye a párválasztás ellenőrzésére.²⁶

Mi következik a korabeli magyarországi társadalomra vonatkozóan ebben a házassági-öröklési-szexuális kettős renden alapuló modellben? Az közsímert, hogy a nemesi öröklési rend a fiúági öröklésen alapult, a lányoknak az apai örökségből csak negyedrészt juttatva. E logika szerint, mivel a fiági öröklés biztosítása miatt szükség volt a házastársak vagyonának elkülönítésére, a hozomány szokására, a ro-

²³ Laura GOWING, *Domestic Dangers: Women, Words, and Sex in Early Modern London*. Oxford, 1996, Oxford University Press, 4, 180.

²⁴ A európai házassági perek vizsgálatának legújabb összefoglalását és eredményeit lásd: Silvana Seidel MENCHI (ed.): *Marriage in Europe, 1400–1800*. Toronto-Buffalo-London, 2016, University of Toronto Press. Európából Közép-Kelet és Kelet Európa teljesen hiányzik. Lengyelországra lásd: Martina A. BROZYNA: Not Just a Family Affair: Domestic Violence and the Ecclesiastical Courts in Late Medieval Poland. In: I. DAVIS–M. MÜLLER–S. REES JONES (eds.): *Love, Marriage, and Family Ties in the Later Middle Ages*. Brepols, 2001, 299–310.

²⁵ Victor C. DE MUNCK–A. KOROTAJEV: Sexual Equality and Romantic Love: a Reanalysis of Rosenblatt’s Study on the Functions of Romantic Love. *Cross-Cultural Research*, 33. 1999. 265–77.

²⁶ Jutta SPERLING: Marriage at the Time of the Council of Trent (1560–1570): Clandestine Marriages, Kinship Prohibitions, and Dowry Exchange in European Comparison. *Journal of Early Modern History*, 8. 2004. 67–108.

konság szoros ellenőrzés alatt tartotta a házasodó feleket, a nemesség köreiből tehát a családi ellenőrzésen alapuló házasságmodell volt inkább a jellemző.²⁷ A nemesi szokásjog és a nemesség véleményét tükröző országos törvények pedig valóban más jelentést tulajdonítottak nők és férfiak szexuális magatartásformáinak. Ezzel szemben a polgári és jobbágyi státusú lányok fiútestvéreikkel köztudottan egyenlően részesültek a családi vagyontól. A férj és feleség között a városi polgárságnál pedig vagyontársaság jött létre.²⁸ A fenti modell szerint tehát a polgárság és jobbágyosság széles köreiből érvényre juthatott a felek egyéni választásán és kölcsönös vonzalmán alapuló házasságtípus. Ami társadalmi nemek közötti viszonyokat illeti a szexualitás terén, a normák szintjén, mint láttuk, szintén az egyenlőség elve dominált. De mit mondhatunk a modell érvényességéről vajon a kettős sémába aligha szorítható gyakorlatok szintjén?

Társadalmi gyakorlatok

Történeteim nagy részének szerzői férfiak, köztük azokkal, akik a férfiasságukat ért női fenyegetésre erőszakkal reagáltak. Egy tisztességes apának vagy férjnek elsődleges feladata volt a családhoz tartozó nők tisztességének védelme, szexualitásuk ellenőrzésével. A bűnbocsánati kérelmek plasztikusan mutatják, hogy az elvárásokba ütköző női szexualitás komoly veszélyt jelentett a férfiak becsületére, amelyet mindenáron meg kellett védeni, helyre kellett állítani.

De hol húzódott a határ a törvényes és a törvénytelen szexualitás között? A dolog azért nem volt egyértelmű, mert a legitim szexualitás a házassághoz kapcsolódott, de a házasságok legitimitását is sokféle bizonytalanság övezte. A bizonytalanság az egyházi és a laikus házasságfelfogás közötti különbségekből adódott. Kánonjogilag a házasságot kizárólag a felek kölcsönös beleegyezése hozta létre és felbonthatatlan volt, a gyakorlatban azonban a házasságkötés egy hosszabb, akár évekig tartó társadalmi folyamat volt: a beleegyezés kinyilvánításával kezdődött és az összeköltözéssel ért véget, de többféle elképzelés versengett egymással a tekintetben, hogy a kettő között mikortól (és meddig) számítanak a felek házastársaknak. Például a házassági ígéretet (jövő idejű beleegyezés) követő elhálás révén felbonthatatlan kapcsolat jött létre a jegyesek között. Ezt az egyház *matrimonium praesumptum*nak nevezte, és a társadalom is nagy jelentőséget tulajdonított a házassági ígérettel összekapcsolódó szexuális kapcsolatnak, amit jól mutatnak a következő elbeszélések.²⁹

²⁷ FÜGEDI Erik: *Az Elefánthyak*. Budapest, 1999, Osiris, például 42, 72.

²⁸ GRANASZTÓI György: A polgári család a középkor végi Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 25. 1982. 634–44; SZABÓ István: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyosság korában*. Budapest, 1947, MTA TTI, 8–10. Az öröklési rend különbsége kapcsán Péter Katalin már sürgette a nemesi és jobbágy nők önállósága közötti különbözőségek, sajátosságok vizsgálatát. PÉTER Katalin: Nők önállósága, férfiak önállósága a társadalomban. In: *Ezredforduló–századforduló–hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*. Szerk.: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna. Piliscsaba, 2001, 383–94, 388.

²⁹ Daniela LOMBARDI: Marriage in Italy. In: Silvana Seidel MENCHI (ed.): *Marriage in Europe, 1400–1800*. Toronto-Buffalo-London, 2016, University of Toronto Press, 98–

Csázmai Tamás pap hihetőnek vélte az alábbi történetet: bár ő fiatalkorában szilárdan ellenállt egy buja nő csábításainak, arra kényszerítették, hogy ágyba feküdjön vele azt követően, hogy részegen azt ígérte neki, hogy feleségül veszi. Négy éjjel feküdtek így együtt testi érintkezés nélkül, mialatt a nő, aki képtelen volt magát fegyelmezni, azt mondta neki, „látom, hogy el akarsz hagyni, nem szeretsz engem és nem akarod kielégíteni a vágyaimat” (*signum esse, quod vis me relinquere neque me diligis, neque vis meam facere voluntatem*). Így végül félelemből eleget tett a nő követeléseinek. Története a női csábításnak és csalárdságnak áldozatul eső férfi sztereotípiájára épült, miközben azt igyekezett bizonyítani, hogy érvényes házassági kötelék nem akadályozza klerikusi státusát.³⁰ A paráználkodó férfiakra szóló történetek egy másik jellegzetes változatában a fiatal, ártatlan diákok már teherben lévő nők csalásainak áldozataivá válnak: az özvegyasszonyok, akiknél tanulmányaik alatt szobát bérelnek és terveik szerint átmenetileg szeretőik lesznek, már mástól terhesek, és ők vannak kiszemelve a női becsületet megmentő férj szerepére. E forráskönyv szerint a lányos család az éjszaka együtt háló párra tör „váratlanul”, és a gyanútlan férfiből a helyszínen kikényszerítik a házasságkötést.³¹

Míg az eljegyzett párok közötti intim viszony elfogadottnak számított, a lányok és általuk a családfő és a család becsületét fenyegető botrány akkor lett belőle, ha a házasságkötés folyamata ezután félbeszakadt: a férfi kihátrált a kapcsolatból, és nem akarta feleségül venni a lányt, vagy, amint az alábbi esetben, a családok elképzelései nem egyeztek a fiatalokéval. Sunthprunth Mihály fia Lőrinc tizenhét évesen Körmöcbányán diákoskodott, amikor a város békés mindennapjait felkavaró botrányba és gyilkosságba keveredett. A dolog azzal kezdődött, írta utóbb, hogy egy általa nem ismert férfi titokban és fizetség ellenében arra kérte, hogy írjon meg számára egy feljegyzést, lévén hogy ő maga nem értett a betűvetéshez, amelyben az állt, hogy egy megnevezett férfi egy szintén nevén nevezett leányt defloreált. A papirt ezt követően – immár a diák tudta nélkül – a temetőkápolnában egy szoborra tűzte „a leány szégyenére.” A sértést nyilvánosságra hozó férfi céljainak megfelelően a városban hamarosan kitört a botrány. A hírbe hozott lány családja azonnal feljelentést tett, és a városi esküdtek segítségével – rutinosan a környékbeli iskolákban – a rágalmazó keresésébe kezdett. Lőrincet hamarosan elő is kerítették, aki bevallotta tettét, s újabb összeg ellenében személyleírást adott a rágalmazóról. A nyomozással párhuzamosan a leányt, hogy becsületét mentsék, gyorsan férjhez adták. A botrány egy időre ezzel elsimult. Újabb baj akkor keletkezett, amikor a házasságban „a kellő idő előtt” érkezett a gyermekáldás. A korábbi rágalmazó ezzel megdicsőült, és ismét a feleség rossz hírét terjesztette. Azonban, amikor a férjet a kocsmában –

99. A házasságok érvényességét vitató szentszéki peranyag jelentős részét az elhálással „megerősített” házassági ígéretek feletti viták alkotják szerzte a késő középkori Európában. Legteljesebb a vizsgálatukra Olaszországban került sor, Silvana Seidel Menchi irányításával 4 kötetben 2000–2006 között.

³⁰ APA vol. 3. fol. 78v–79r (1450, Zágrábi Egyházmegye).

³¹ Lásd például *Elcz*-i Boldizsár klerikus történetét: APA vol. 15, fol. 209v (1467, Esztergomi Főegyházmegye).

felszarvazásával – sértegette, az hirtelen haragjában örökre elnémította.³² Az a körülmény, hogy a körmöcbányai apa, majd a férj haragja nem a lány korábbi partnere, hanem a kapcsolatot nyilvánosságra hozó rágalmazó ellen irányult, a titokban maradó kapcsolatok megtűrésére utal, mivel a társadalmi kapcsolatokat szabályozó becsület fogalmának csak a nyilvánosság közegében volt jelentése és értéke. A rágalmazó az apa, illetve a család egy régi haragosa lehetett, aki a lány becsületének megvonásával ütött egyet ellenségén egy hosszabb szomszédsági viszályban.

A pápai kegyelmet kérők kerekké formált és a maguk felmentését szolgáló történetei nem mutatnak rá a szomszédsági konfliktusok okaira, viszont időnként hüen visszaadják az egymást sértegetők egykori szóhasználatát. A szexuális sértések nyelve azt mutatja, hogy a férfi becsületet a feleség szexuális erkölcsi nagymértékben befolyásolták. A szlavóniai Toplicáról kivételesen két kérelem is érkezett 1487. december 13-án egyazon ügyben. Worsck-i Pál, a Szentháromság-egyház plébánosa elbeszélése szerint „két híve, Borbély Mihály és Varga Pál, illetve a káplánka, Lukács pap között per, illetve vita tört ki, mivel a két laikus a káplánt hamisan házasságtörés vétkével vádolta. Ezért ő, mint lelkipásztoruk, arra törekedett, hogy a békét és egyetértést helyreállítsa közöttük, ezért a káplánt és a borbélyt figyelmeztette, hogy hagyják abba a vitát és a verekedést. Feddő szavai hatására a borbély szíve olyannyira megkeményedett, hogy az ő háztartása üldözésébe kezdett, s egy klerikusát megsebesítette.” A plébános az eseményeket a papság és a papjait szexuális kihágásokkal rágalmazó hívek közötti helyi konfliktusként érzékelte, vagy talán a befogadói elvárásokkal és ismeretekkel számolva tudatosan annak ábrázolta, miközben saját ártatlansága mellett érvelt. A történet ugyanis gyilkossággal végződött: „A borbély végül a gonosz ösztönzésére Varga Pétert, a szomszédját egy ijlvéssel megölte.”³³ Így teljesen érthetetlen: miért támadt a két felszarvazott férj végül egymás ellen? Scopzich Lukács káplán történetében az ellentmondás megoldódik. Ő azt állítja, hogy a két mester egymással pereskedett, s ennek során ő úgy keveredett az ügybe, hogy a pereskedő szomszédok egymást kölcsönösen azzal rágalmazták, hogy a másik felesége az ő szeretője.³⁴ Nyilvánvaló tehát, hogy az egyszerű szomszédsági viszály során – amelynek valódi okát most sem tudjuk meg – a felek a másik becsületébe azzal tiportak, hogy egymás feleségét deviáns szexuális viselkedéssel vádolták: szomszédjuk feleségét a „pap kurvájának” bélyegezték.³⁵

E kifejezés rutinszerű használata laikusok egymás közötti vitáiban jelzi, hogy bár a papok ágyastartását sok helyen elfogadták az emberek, az ilyen kapcsolatokban élő nők jó hírneve könnyen megkérdőjelezhető. Néhány egyszerű pap, akik

³² APA vol. 29. fol. 174v–75r. (1479)

³³ APA vol. 37. fol. 224v–25r. Toplica nevű falu több is volt, nem tudom eldönteni, hogy itt a Zágráb [Stubičke Toplice] vagy Varasd megyeiről [Krapinske Toplice] van-e szó.

³⁴ APA vol. 37, fol. 225v.

³⁵ A papok ágyasainak e szerte Európában elterjedt megbélyegzésére („priest’s whore”) lásd: Ruth Mazo KARRAS: *Unmarriages: Women, Men, and Sexual Unions in the Middle Ages*. Philadelphia, 2012, University of Pennsylvania Press, 115–64.

jellegetesen özvegyasszonyokkal keveredtek szexuális kapcsolatokba, elfogadhatónak tartotta azt az érvelést, hogy ezen ifjúkori botlásaik testi gyengeségükből és vágyaikból (*carnis fragilitate; carnis libidine*) eredtek. Vagyis a gyengeség és a test bűneinek való ellenállás hiányának „nőies” érvei a klerikusok részéről elfogadható volt. A papi tisztességet éppúgy, mint a női becsületet, elsősorban az érintettek szexuális magatartása formálta.³⁶ A feleségek normaszegő szexualitása éppúgy a férfiak becsületét veszélyeztette, mint a szüzességet fogadott, mégis férfi(as) papok tiltott kapcsolatai.³⁷

Az özvegyek – férfi felügyeletől mentes – státusa szintén sok aggodalomra adott okot. A híveik tisztességéért aggódó plébánosok, vagy a „gyanús nőket” látogató alsópapság egyházi felettesei a világi hatóságoktól egyaránt azt követelték, hogy a „csábító asszonyt” távolítsák el, és büntessék meg. A szlavóniai Galgoncán lakó ágostonos kanonokok rendszeresen egy „közismert kurva” házáat látogatták. Tamás prépost a mezőváros földesuraként törvény elé idéztette az asszonyt, s a bírót arra utasította, hogy mielőtt nagy botrány lesz, üzzék ki a városból. A bíró ekkor az asszonyt – a magát mentető prépost szerint az ő tudta nélkül – éjszaka börtönbe zárta, ahol a lábai nagyon megfáztak. Halálát azonban – mentetői magát tovább a kanonokok előjárója – „rossz magaviselete” okozta, mivel betegen is „fürdőkebe és más romlott helyekre járt.”³⁸ A prépost a maga és a szerzetesek ártatlanságát a megrögzötten romlott, rossz nő koncepciójára alapozta.

A Tolna megyei Nak falvának plébánosa, Gergely fia Kelemen életét – saját elmondása szerint – szintén egy helyi könnyűvérű, ezúttal férjes asszony nehezítette meg, aki sok férfit bűnbe vitt. Noha Kelemen „gyakran figyelmeztette a házasságtörés vétke miatt a gyülekezet férfi tagjait, azok mégis kitarítottak e bűnben” panasolta beadványában. A plébános, a préposthoz hasonlóan, végül belátta, hogy a bűn csak a csábító eltávolításával számolható fel (*amota causa removetur effectus*), amelynek szükségességéről a becsületes családfőket is sikerült végül meggyőznie. Mivel a véték és hatósági büntetése a férfiak magatartásán korábban sem tudott változtatni, a plébánosnak talán a falubeli asszonyokat sikerült a férjeiket elcsábító asszony ellen hangolnia. Mindenesetre az úriszék előtt a közösség által bevádolt nőszemély ellen a „Magyar Királyság törvényei szerint” eljárás indult. A korábban is ismert, de elfogadott „titkos bűn” a botrány és a nyilvános eljárás, a tanúk vallo-

³⁶ Vö. Laura GOWING: *Domestic Dangers. Women, Words, and Sex in Early Modern London*. Oxford, 1996, Oxford University Press, 111–138.

³⁷ Vö. Robert N. SWANSON: *Angels Incarnate: Clergy and Masculinity from Gregorian Reform to Reformation* In: D. M. HADLEY (ed.): *Masculinity in Medieval Europe*. Harlow, 1999, Longman, 163–164. A szexualitásukat célba vevő vádakra: Robin L. STOREY: *Malicious Indictments of Clergy in the Fifteenth Century*. In: FRANKLIN, M. J.–C. HARPER-BILL. *Medieval Ecclesiastical Studies in Honour of Dorothy M. Owen*. Woodbridge, 1995, Boydell Press, 222–233.

³⁸ APA vol. 15, fol. 195v (1467). A galgoncai prépostságra lásd: KURECSKÓ Mihály–STOSSEK Balázs: *A Szent Sír Kanonokrend története Magyarországon*. In: KOSZTA László (szerk.): *Capitulum I. Tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből*. Szeged, 1998, Szegedi Középkorász Műhely, 83–128.

másai nyomán – amint a történetmondó szóhasználata is egyértelműen mutatja – bűntetté változott (*crimine patefacto*). A házasságtörőnek minősített csábító asszonyt verések közepette elkergették a faluból.³⁹

E történetek jól mutatják egyfelől a törvénytelennek ítélt szexuális kapcsolatok és a törvényes házasságok között elhelyezkedő együttélések és szexuális kapcsolatok sokféleségét és mindennaposágát. Másfelől az is egyértelműen kiderül, hogy ezek a kapcsolatok több veszélyt rejtettek a nők, mint a férfiak számára. Társadalmi elfogadottságuk attól is erősen függött, hogy a partnerek társadalmi és jogi státusa mennyire volt egyenlő, illetve különböző. Társadalmi státusukat, vallásukat, vagy életkorukat tekintve hasonló helyzetű párok kapcsolatát vagy együttélését az emberek könnyebben elfogadták, házasságnak tekintették.⁴⁰ A közvéleménynek, mint láthattuk, a házasságkötés hosszú folyamata és a házasság egymásnak ellentmondó, mégis együttélő koncepciói miatt nagy szerepe volt annak eldöntésében, hogy mit tekintett törvénytelen szexuális kapcsolatnak, és mit jogilag érvényes házasságnak. Ha valamiért a szexuális kapcsolat szóbeszéd vagy botrány tárgya lett, a nők számára ez becsületük közösségi megvonásával és ezzel összefonódó társadalmi állásuk hanyatlásával járt, „szajha” lett belőlük. A papok szexuális kapcsolataiban rejlő egyenlőtlenség asszonyaik teherbe esése alkalmával vált nyilvánvalóvá, mivel a megesett lányok és özvegyek becsületét nem lehetett megőrizni egy gyors házassággal.⁴¹ A római kérelmekben nem azokkal találkozunk, akik ilyenkor felvállalták partnerüket, és gondoskodtak születendő gyermekeikről. A pápa kegyelmére azoknak a látogatás fenntartását választó egyháziaknak volt inkább szükségük, akik saját jó hírüvük mentése érdekében ágyasaikat kitették a házukból, és önzőségükkel a magzat elhajtásába hajszolták bele a magukra maradó, kétségbeesett leányasszonyokat.⁴² Rozovicz György pap elmondta, hogy „egykor egy leányt teherbe ejtett, s mivel félték a leány szüleinek haragjától, gyakorta tanakodtak azon, hogyan rejtsék el tettüket, és veszejtsék el a magzatot, így erről egy másik asszony tanácsát is kikérte, aki megígérte, hogy segíteni fog, de végül nem tett semmit. Ő maga félt lelkében a magzatelhajtás vétkétől, bár örült volna annak, ha az ő tudta és segítsége nélkül ez megtörténne, amiről nem beszélt senkinek.” Végül aztán bekövetkezett, amire titokban vágyott: a magzat valahogy megsérült, és a leány elvetélt.⁴³ Az anyák e kétségbeesett tettükkel, ha nyilvánosságra került, életüket sodorták veszélybe: a „parázñaságban fogant” újszülöttek gyilkosainak halálbüntetés járt,⁴⁴ miközben a saját felelősségüket men-

³⁹ APA vol 16, fol. 164rv (1468).

⁴⁰ KARRAS 2012, 6–7.

⁴¹ A földesúr a teherbe ejtett özvegyasszony feleségül vételére kényszerítette az özvegnél tanulmányai idejére „szobát bérlő” klerikus-diákot: APA vol. 69. fol. 111v–12r (1522, Pécsi Egyházmegye).

⁴² APA vol. 3, fol. 138r (1450, Esztergomi Főegyházmegye); vol. 15, fol. 155v–56r (1467, Váradi Egyházmegye).

⁴³ APA vol 22, 108r (1474, Zágrábi Egyházmegye).

⁴⁴ Két esetet említ TRINGLI István: Jagelló-kori levelesítő jegyzék Zalából, *Levéltári Közlemények*, 69.1998. 3–31, 21. A városi jog a jellegzetesen özvegyeknek tulajdonított

tegető papok az egyházi hatóságok védelme mögé bújhattak.⁴⁵ A késő középkori jellegzetes „női vétkek”, a házasságtörés, paráznaság és gyermekgyilkosság (és az itt most nem tárgyalt bűbájosság, vagy a kerítés) mind a szexualitáshoz kapcsolódott.

A fenti esetek egyúttal segítenek megérteni a házasságban elvetélt Deákné Orsolya aggodalmait is. Az asszony attól félt, hogy a vetelés szándékosságának felmerülő gyanúja miatt az emberek mint házasságtörő, parázna asszonyt a nyelvükre veszik. A *fama publica* által formált reputáció nemcsak azért volt fontos, mert a hétköznapi szóbeszédnek szolgáltatott témát, de a bíróság előtti vádemelés alapjául is ez szolgált. Ha egy nő szexuális magatartása szóbeszéd tárgya lett, onnantól kezdve a közönségen múlt, hogy kitől vonja meg a tisztességét. Akit kurvának, paráznának neveztek, annak jó esélye volt arra, hogy megszégyenítsék, a közönségből előbb-utóbb kizárják: börtönbe zárják, a pellengéren megvesszőzzék, és elkergessék. Ahogy a gyakorlatban megszégyenítés és száműzetés – s nem a városi jogban előírt kegyetlen kivégzés – révén szabadultak meg sokszor a házasságtörő asszonyoktól is. Mint láttuk, a Nak falvának életét felkavaró, parázna férjes asszony sorsa is a száműzetés lett. A székelyek az erdélyi püspöknek benyújtott panaszaik között 1503-ban azt említették, hogy a „házasságtörésen ért nőket szokás szerint tépett ruhában elűzték.”⁴⁶

A székelyek kérése egyéb tekintetben is érdekes: azért írtak a püspöknek, mert azt tapasztalták, hogy az általuk törvényesen száműzött asszonyok a püspökhöz szaladtak, vagyis hozzá fellebezték a helyi bírósági döntés ellen. A püspöktől azt kérték tehát, hogy ne bírálja felül az ő döntésüket, ne küldje vissza az elűzött házasságtörőket hozzájuk. Vagyis voltak, akik nem nyugodtak bele megszégyenítésükbe, és megpróbálták helyreállítani státusukat a közösségben. Ennek egyik lehetséges módja volt az egyházi hatóságok megkeresése, mivel a bírák itt a házasság felbonthatatlansága jegyében a házasságok fenntartására törekedtek, így elnézőbbek voltak és csak a házasságok veszélyeztetését üldözték, mint például a titkos házassági ígéret megszegését és a szeretővel összejátszó házastársgyilkosságot.

Házastársgyilkosság ügyében egy nagyenyedi pár, a férjezett Berton Ágnes és a gyilkosságban együttműködéssel vádolt szeretője, Krausz Mihály egyenesen Rómáig kellett, hogy menjen. Mihály elmondása szerint az történt, hogy a váratlanul rajtuk ütő férjet dulakodás közben, önvédelemből megölte. Ágnes ezután, feltehetően a férj családjának feljelentésére, a városi törvényszék elé került, amely ki-

---

vétket szintén halállal büntette: lásd például HEGEDŰS (szerk.): *Népélet és jogalkotás*, 15. cikkely

⁴⁵ Hasonló eseteket tárgyal német vidékekről Marjorie Elizabeth PLUMMER: *From Priest's Whore to Pastor's Wife. Clerical Marriage and the Process of Reform in the Early German Reformation*. Burlington, 2012, Ashgate, 11–50.

⁴⁶ SZABÓ Károly (szerk.): *Székely oklevéltár. III kötet. 1270–1671*. Kolozsvár, 1890, Magyar Történelmi Társulat, 155. A zágrábi városi hatóság 1458-ban tüzes pecséttel arca megpecsételésére ítelt egy házasságtörő asszonyt. Ivan TKALČIĆ (ed.): *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae: Libri citationum et sententiarum. 1450–1480* Volume 7. Zagreb, 1902, Brzotiskom K. Albrechta, 146.

mondta rá a halálos ítéletet. Ezzel párhuzamosan azonban a felek között beindultak a bíróságon kívüli egyezkedések: a bíróság az asszonyt rokonai és barátai közbenjárására szabadon engedte, és vezeklő zarándoklatra kötelezte, de cserébe a néhai férj rokonainak eskü alatt kellett a szerelmeseknek megígérniük, hogy soha nem házasodnak össze. Mintha ezzel akarták volna védeni a halálon túl is a férj és a család becsületét. Mihály és Ágnes azonban ebbe nem nyugodtak bele: miközben Rómában, az 1500-as szentévben teljesítették a vezeklő zarándoklatot, a Penitenciáriához Mihály kérvényt nyújtott be azzal a kéréssel, hogy egybekelésük érdekében esküjüket érvénytelenítse, és oldozza fel őket a házasságtörés és a férgyilkosság vétke alól.⁴⁷

Az eset több szempontból is érdekes. Egyfelől bepillantást enged a konfliktuskezelés összetett folyamatába. Jól mutatja mindenekelőtt a bíróság előtti és a bíróságon kívüli, családok közötti egyezkedések stratégiai használatát. Mihály és Ágnes ügyességét az a taktikai lépés jelzi leginkább, hogy Mihály egymaga nyújtotta be a kérelmét, és elhallgatta, hogy Ágnest valójában már feleségül vette.⁴⁸ Az írott törvénytől és a nők bűnösségét hangsúlyozó szexuális erkölcstől függetlenül a vitapartnerek közötti alkufolyamat végkifejlete így sokféle lehetett: befolyásolta a felek ügyessége, társadalmi státusa és közösségbeli helyzete éppúgy, mint az adott közösség elvárásai és a helyi hatóságok törekvései. Egyes helyeken az adott pillanatban a közösség a házastársak kibékülését várta el, és megbüntette a házasságtörő feleségét hidegvérűen kivégeztető férjet.⁴⁹ Máshol és máskor a megbocsátásra hajlandó férj ügyességére volt szükség ahhoz, hogy a „zsarnok” földesúr halálos ítélete elől megmentsse hűtlen felesége életét.⁵⁰

A feldühödött férj haragjától Ágnes életét megmentette szerelme, aki védelmére sietett, de nem volt minden szerető ilyen bátor, és minden asszony ilyen szerencsés. Hűtlenségen ért feleségük „hirtelen felindulásból”, vagy „túlsorduló fájdalomkiből” elkövetett megölése miatt több férfi is kérte feloldozását a pápától, amire nem bünygyi mentségeként, csupán lelki feloldozásuk és újravezetésük kánoni törvényességére volt szükségük.⁵¹ Bártfán pedig valamikor 1486 előtt a szerető

⁴⁷ APA vol. 48, fol. 475v–6r (1500).

⁴⁸ Három nappal azt követően, hogy Mihály benyújtotta kérelmét a kúriában, feleségével, Ágnessel felvételét kérte a vatikáni paloták szomszédságában álló, akkoriban nagy presztízsnak örvendő Szent Lélek rend kolostorának és kórházának vallásos társulatába. CSUKOVITS Enikő: *Középkori magyar zarándokok*. Budapest, 2003, MTA TTI, 168–89.

⁴⁹ Balázs Deák az Erdélyi Egyházmegyéből a pápától kérte, hogy oldozza fel püspöki kiközösítését, amivel azért büntette a szentszéki bíróság, mert az emberek vádat emeltek ellene feleséggyilkosság miatt. APA vol. 64. fol. 127rv (1519).

⁵⁰ Paxy Barnabás feleségét a földesúr börtönéből kiszabadítva a vikárius elé vitte az ügyet, aki ágytól és asztaltól szétválasztotta a házaspárt, lehetővé téve különélésüket. APA, *Additiones*, vol. 1. fol. 799v–800r. (1540, Egri Egyházmegye).

⁵¹ APA vol. 9. fol. 139r (1461); vol. 54. fol. 247v, 1508. A házastársgyilkosság házassági akadály (*impedimentum criminis*) volt, amelyhez pápai dispenczió kellett. Uralkodói kegyelemért is nagy számban folyamodtak olyan férfiak, akik a házasságtörő feleség és csábítója által a becsületüket ért támadásra erőszakkal reagáltak. Peter ARNAUDE–

szerepét játszó Sculteti Jánosnak került az életébe a tiltott szerelmi kapcsolat, noha Mészáros István oltárigazgató még idejében figyelmeztette őt mint barátját, hogy hagyjon fel házasságtörő kapcsolatával, Annával, a város egyik tisztos polgárának feleségével, nehogy úgy járjanak, amint a kassai Barbara, Kalmár Márton felesége és szeretője, akiket házasságtörésért a városi bíróság döntése nyomán kivégeztek.⁵² A Bártfán lakó nemes Sculteti család azonban nem hagyta ennyiben a dolgot: a felesége szeretőjét előre eltervelten megölő férjet a városi bírósággal börtönbe zárták, ahonnan csupán felesége és az oltárigazgató közbenjárására sikerült nagy nehezem kiszabadulnia.

A házasságtörés mindennapossága ellenére mindig érzelmeket kavart fel és érdekeket sértett, erőszak, gúnyolódás és pereskedés kísérte. Egy-egy konfliktus végkifejletét több tényező befolyásolta: a társadalmi nemek közötti viszonyok mellett az érintettek relatív és közösségbeli társadalmi státusza, az eset nyilvánosságra kerülésének módja, vagy éppen a helyi politikai-hatalmi törekvések. Ezért elsősorban az alacsony státuszú és kívülálló, barátok és rokonok kapcsolati hálójával nem védett házasságtörő asszonyok végezték a kínpadon. A normák egyszerű rendje kevésbé hatott a cselekvésre, és annak megítélése, hogy ki a bűnös, és milyen büntetést érdemel, vagyis a cselekedeteknek tulajdonított jelentések a hatósági törekvések, a közösségi elvárások és egyéni taktikák dinamikájában formálódtak. Ezért részletesen rekonstruálható egyedi esetek révén juthatunk a legközelebb a késő középkori társadalmi nemek közötti viszonyok, a szexualitás és a házasság rendjének megértéséhez.⁵³

BIBLIOGRÁFIA

ARNAUDE–PREVENIER 2015

ARNAUDE, Peter–Walter PREVENIER: *Honor, Vengeance and Social Trouble: Pardon Letters in the Burgundian Low Countries*. Ithaca and London, 2015, Cornell University Press.

BLAZOVICH 2005

BLAZOVICH László: Városkönyvek és soproni Gerichtsbuch. In: Házi Jenő és Németh János (szerk): *Gerichtsbuch. Bírósági könyv 1423–1531*. Sopron, 2005, Sopron Vármegye Levéltára, 2005. 47–67.

Walter PREVENIER: *Honor, Vengeance and Social Trouble: Pardon Letters in the Burgundian Low Countries*. Ithaca and London, 2015, Cornell University Press, 97.

⁵² APA vol. 35. fol. 171r (1486).

⁵³ Szöveg és társadalmi kontextus problematikájáról, a nyelv szituációhoz kötött használatáról lásd Gabrielle M. SPIEGEL: Történelem, historizmus és a szöveg társadalmi logikája a középkorban. *Korall*, 15–16. 2004. május, 37–69.

BLAZOVICH–SCHMIDT 2001

BLAZOVICH László–SCHMIDT József (szerk.): *Buda város jogkönyve*. Szeged, 2001, Szegedi Középkorász Műhely.

BÓNIS 1997

BÓNIS György: Az egyházi bíraskodás fejlődése a Mohács előtti Magyarországon. In: *Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon*. Budapest, 1997, Püski, 621–658.

BROZYNA 2001

BROZYNA, Martina A.: Not Just a Family Affair: Domestic Violence and the Ecclesiastical Courts in Late Medieval Poland. In: DAVIS I.–M. MÜLLER–S. REES JONES (eds.): *Love, Marriage, and Family Ties in the Later Middle Ages*. Brepols, 2001. 299–310.

BRUNDAGE 1987

BRUNDAGE, James A.: *Sex, Law and Christian Society in Medieval Europe*. Chicago and London, 1987, The University of Chicago Press.

BURGHARTZ 1989

BURGHARTZ, Susanna: Disziplinierung oder Konfliktregelung? Zur Funktion städtischer Gerichte im Spätmittelalter: Das Züricher Ratsgericht, *Zeitschrift für Historische Forschung*, 16. 1989. 385–408.

CSUKOVITS 2003

CSUKOVITS Enikő: *Középkori magyar zarándokok*. Budapest, 2003, MTA TTI.

DE MUNCK–KOROTAJEV 1999

DE MUNCK, Victor C.–KOROTAJEV, A.: Sexual Equality and Romantic Love: a Reanalysis of Rosenblatt's Study on the Functions of Romantic Love. *Cross-Cultural Research*, 33. 1999. 265–277.

DINGES 1989

DINGES, Martin: Die Ehre als Thema der Stadtgeschichte. Eine Semantik am Übergang vom Ancien Regime zur Moderne, *Zeitschrift für Historische Forschung*, 16. 1989. 419–440.

ERDÉLYI 2003–2005

ERDÉLYI Gabriella: A Sacra Poenitentiaria Apostolica hivatala és magyar kérvényei a 15–16. században (1–2. közlemény). *Levéltári Közlemények*, 74. 2003. 33–57, 76; 2005. 63–103.

ERDŐ 2001

ERDŐ Péter: Az esztergomi vikáriusi bíróság könyvkultúrája legrégebbi *protocolluma* tükrében. In: Uő: *Egyházjog a középkori Magyarországon*. Budapest, 2001, Osiris, 100–108.

FÜGEDI 1999

FÜGEDI Erik: *Az Elefánthyak*. Budapest, 1999, Osiris.

GOWING 1996

GOWING, Laura: *Domestic Dangers: Women, Words, and Sex in Early Modern London*. Oxford, 1996, Oxford University Press.

GRANASZTÓI 1982

GRANASZTÓI György: A polgári család a középkor végi Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 25. 1982. 634–644.

HEGEDŰS 1983

HEGEDŰS Antal (szerk.): *Népelet és jogalkotás a középkori Újlakon*. Újvidék, 1983, Forum.

JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962

JENEI Ferenc–KLANICZAY Tibor–KOVÁCS János–STOLL Béla (szerk.): *Régi Magyar Költők Tára XVII. század*. 2. kötet. Budapest, 1962, Akadémiai.

KARBIĆ 2001

KARBIĆ, Marija: 'Illicit Love' in Medieval Slavonian Cities. In: Davis, I–M. MÜLLER–S. REES JONES (eds.): *Love, Marriage and Family Ties in the Later Middle Ages*. Brepols, 2001. 336–337.

KARRAS 2012

KARRAS, Mazo Ruth: *Unmarriages: Women, Men, and Sexual Unions in the Middle Ages*. Philadelphia, 2012, University of Pennsylvania Press.

KEITH 1959

KEITH, Thomas: The Double Standard. *Journal of the History of Ideas*, 20. 1959. 195–216.

KIRÁLY 1894.

KIRÁLY János: *Pozsony város joga a középkorban*. Budapest, 1894, Magyar Tudományos Akadémia.

KOLOSVÁRI–ÓVÁRI–MÁRKUS 1897

KOLOSVÁRI Sándor–ÓVÁRI Kelemen–MÁRKUS Dezső (szerk.): *Werbőczy István Hármaskönyve*. Budapest, 1897, Franklin Társulat.

KURECSKÓ–STOSSEK 1998

KURECSKÓ Mihály–STOSSEK Balázs: A Szent Sír Kanonokrend története Magyarországon. In: KOSZTA László (szerk.): *Capitulum I. Tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből*. Szeged, 1998, Szegedi Középkorász Műhely, 83–128.

LOMBARDI 2016

LOMBARDI, Daniela: Marriage in Italy. In: MENCHI, Silvana Seidel (ed.): *Marriage in Europe, 1400–1800*. Toronto-Buffalo-London, 2016, University of Toronto Press.

MÄKINEN–PIHLAJAMÄKI 2005

MÄKINEN, Virpi–PIHLAJAMÄKI, Heikki: Peter Abelard's Ethics. The individualization of crime in medieval canon law. *Journal of the History of Ideas*, 65. 2005. 525–542.

MENCHI 2016

MENCHI, Silvana Seidel (ed.): *Marriage in Europe, 1400–1800*. Toronto–Buffalo–London, 2016, University of Toronto Press.

MERTANOVÁ 1985

MERTANOVÁ, Štefánia (ed.): *Ius tavernicale: Štúdie o procese formovania práva tavernických miest v etapách vývoja tavernického súdu v Uhorsku (15.–17. stor.)*. Bratislava, 1985, VEDA, 183.

OTIS-COUT 2009

OTIS-COUT, Leah: *De jure novo: Dealing with Adultery in the Fifteenth-Century Toulousain*. *Speculum*, 84. 2009. 347–92.

PÉTER 2008

PÉTER Katalin: *Házasság a régi Magyarországon*. Budapest, 2008, L'Harmattan.

PÉTER 1989

PÉTER Katalin: Női családfők Sárospatakon a 16. és 17. században. *Századok*, 123. 1989. 563–605.

PÉTER 2001

PÉTER Katalin: Nők önállósága, férfiak önállósága a társadalomban. In: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna (szerk.): *Ezredforduló–századforduló–hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*. Piliscsaba, 2001, 383–94.

PLUMMER 2012

PLUMMER, Marjorie Elizabeth: *From Priest's Whore to Pastor's Wife. Clerical Marriage and the Process of Reform in the Early German Reformation*. Burlington, 2012, Ashgate.

SPERLING 2004

SPERLING, Jutta: Marriage at the Time of the Council of Trent (1560–1570): Clandestine Marriages, Kinship Prohibitions, and Dowry Exchange in European Comparison. *Journal of Early Modern History*, 8. 2004. 67–108.

SPIEGEL 2004

SPIEGEL, Gabrielle M. S.: Történelem, historizmus és a szöveg társadalmi logikája a középkorban. *Korall*, 15–16. 2004. május, 37–69.

STOREY 1995

STOREY, Robin L.: Malicious Indictments of Clergy in the Fifteenth Century. In: FRANKLIN, M. J.–C. HARPER-BILL (eds.): *Medieval Ecclesiastical Studies in Honour of Dorothy M. Owen*. Woodbridge, 1995, Boydell Press, 222–33.

SWANSON 1999

SWANSON, Robert N.: Angels Incarnate: Clergy and Masculinity from Gregorian Reform to Reformation. In: HADLEY, D. M. (ed.): *Masculinity in Medieval Europe*. Harlow, 1999, Longman.

SZABÓ 1947

SZABÓ István: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában*. Budapest, 1947, MTA TTI.

SZABÓ 1890

SZABÓ Károly (szerk.): *Székely oklevéltár. III kötet. 1270–1671*. Kolozsvár, 1890, Magyar Történelmi Társulat.

TKALČIĆ 1902

TKALČIĆ, Ivan (ed.): *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae: Libri citationum et sententiarum. 1450–1480. Volume 7*. Zagreb, 1902, Brzotiskom K. Albrechta.

TÓTH G. 2002

TÓTH G. Péter: A fájdalom metaforái. A testi fájdalom, a kegyetlenség és a vértanúság látványa a kora újkori Magyarországon. In: PÓCS Éva (szerk.): *Mikrokozmosz–Makrokozmosz. Vallászetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Budapest, 2002, Balassi, 346–347.

TRINGLI 1998

TRINGLI István: Jagelló-kori levelesítő jegyzék Zalából, *Levéltári Közlemények*, 69. 1998. 3–31.

VARGA 1958

VARGA Endre (szerk.): *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek*. Budapest, 1958, Akadémiai.

II. RÁKÓCZI FERENC ÉS LENGYEL „ASSZONYA”

GEBEI SÁNDOR

Péter Katalin köszöntésére:

A sors nagyon szép ajándéka, hogy debreceniként (egri munkahellyel) a szintén debreceni egyetemről induló Péter Katalin történeoszt szünetnapján köszönhetem az alábbi írással. Azt a köztisztelőben álló embert és történeoszt, aki már gyermekkorában elkötelezte magát a múlt kutatása mellett, noha megszállította szépírói képességeit és a színpadon is otthonosan mozgott.¹ Gazdag munkásságának ars poeticáját minden szakmabelinek követnie kell: „[...] a történelem nem függetlenül létezik, hanem a történelem írja. [...] a történelmet kutatni kell.”²

A születésnap gratulációk és jókívánságok tolmácsolása mellett nem mulaszthatom el ezt az alkalmat, hogy nyomtatásban is, az utókor számára is maradandóan, újfent köszönetet mondjak Péter Katalinnak azért, hogy szakmai előrehaladásom valamennyi állomásán az egyik főszerepet elvállalta, az opponensi teendőket ellátta. Az egyetemi (KLTE) és az MTA szakbizottságai őt jelölték és kérték fel opponensemnek úgy a kandidátusi (1986 – Niederhauser Emillel), mint a habilitációs eljárás (1997 – Rác Istvánnal, Orosz Istvánnal, ifj. Barta Jánossal) lefolytatására. A „véletlen” vagy a „törvényszerűség” a nagydoktori disszertációm esetében szintén megisméltődött (2006 – Csetri Elekkel, Horn Ildikóval). A pozitív kicsengésű véleményei a házi archívumomban megtalálhatók.

Mivel Péter Katalin kutatási területe sokszínű, érdeklődése középpontjába a politikatörténetet felváltó vallás- és egyháztörténet, művelődéstörténet és a társadalomtörténet (család, nő, gyermek) került, a laudációk sok szálon kapcsolódhatnak az ünnepelt-hez. Én a magam részéről a „Nők a történelemben”³ blokkhoz csatlakoznék, konkrétan II. Rákóczi Ferenc és „Asszonyának” kapcsolatát bemutatva. Ki volt ez az „Asszony”, akit Rákóczi és környezete a magyar nyelvű levelekben csak így, személytelenül emlegetett, illetve Rákóczi a franciául írt leveleiben „Madame”-nak szólított?⁴

Nos, ő nem volt más, mint Sieniawskiné, Elzbieta Helena (szül. Lubomirska, 1669–1729), a híres Lubomirski család sarja. Apja, a lengyelek által „barokk költőként” ismert Lubomirski, Stanisław Herakliusz herceg (1642–1702), anyja Zofia Opałińska (1642–1675) volt. Alig hatéves, amikor anyja meghalt, neveltetéséről a varsói

¹ Hogyan lettem történész? Péter Katalin válasza a Korall körkérdésére. *Korall*, 21–22. 2005 novembere, 266–269; ERDÉLYI 2011, 108–124.

² *Korall*, 21–22. 2005 novembere, 267.

³ PÉTER 2001; PÉTER 2008; PÉTER 2012.

⁴ KOVÁCS–KÖPECZI–TÜSKÉS 2004.

apácák, ill. apja második házasságkötése után nagybátyja, Lubomirski, Hieronim Augustyn (1647–1706) gondoskodott. Elzbieta életfelfogására döntően a nagybácsi és a királyi udvar hatott. Az előbbi befolyására kötött rangjának megfelelő házasságot 18 évesen Sieniawski, Adam Mikołajjal (1666–1726), a volhíniai vajda 21 éves fiával, a királyi gárda tagjával, aki éppen hogy csak hazatért 1686 decemberében európai „peregrinációjából” (Prága, Párizs, London, Nürnberg, Róma, Velence, Bécs). A fiatalok, a gárdatag és a királyné udvarhölgye, 1687. július 6-án fogadtak egymásnak örök hűséget a varsói piaristák templomában, de a házastársak tűz-víz természete miatt kapcsolatok igen hamar megromlott. Amíg a férj a gazdag hozománnyal (100 ezer zloty készpénzben, valamint 100 ezer zloty birtokokban) megelégedve a Sieniawski család ősi birtokain, főleg Brzezanyban (Brezánban, Berezsaniiban⁵) képzelte el a jövőt, addig az ifjú feleség a mozgalmas Varsót, a királyi udvar pompáját, nyüzsgését és vidám hangulatát részesítette előnyben. Ez nem volt véletlen, hiszen Sieniawskiné Jan Sobieski király feleségének (Maria Kazimiera de la Grange d’Arquien-nek, akit a lengyelek csak Marysieńkának becéztek)⁶ legszűkebb

⁵ Ma Ukrajnában, Ternopol megyében található kisváros. – MACISZEWSKI 1911. – Brzezany, Bzsezsani, Brezán, Brezna, Berezsani – a Sieniawski-család birtoka 1530-tól 1727-ig, a család kihalásáig.

⁶ Maria Kazimiera de la Grange d’Arquien (= Sobieskiné) szintén udvarhölgyként kezdte „karrierjét”. IV. Vasa Ulászló (Władysław IV) lengyel király (1632–1648), majd annak öccse, Vasa János Kázmér (Jan Kazimierz) lengyel király (1648–1668) francia feleségének, Maria Gonzaga de Nevers-nek szolgálatában állt. A két Vasa-uralkodó ambiciózus, intelligens, férjeit irányító személyiségének „belső kamarása” a majdani királyné, a szintén francia származású Marysieńka lett. Közeli kapcsolatukat a pletyka szerint azzal magyarázták, hogy Marysieńka a királyné törvénytelen gyermeke volt, vér szerinti apjának a „Nagy Condé” (II. Louis de Bourbon–Condé, 1621–1686) herceget emlegették. Hogy mennyire igaz vagy hamis ez a pletyka, az most mellékes, de az a tény mindenképpen áruklódó, hogy a királyné közbenjárása, no meg a varsói pápai nuncius hathatós támogatása is szükséges volt ahhoz, hogy a „kedvenc udvarhölgye” első házasságát törvényesen felbontsa Róma. Sőt, azt is „elintézte” a királyné, hogy Maria Kazimiera (= Marysieńka), aki első férjének, az iszákos Jan Zamoyskinak a halála után már egy hónappal férjhez ment titokban Jan Sobieskihez, hivatalosan is frigyre léphetett választottjával 1665 júliusában. Maga a pápai nuncius, Antonio Pignatelli (a későbbi XII. Ince pápa) adta össze a házasság szentségét megsértő párt. Az özönvíz (*potop*, 1655–1660), a kis északi háború idején bátorságával, személyes példamutatásával nagy népszerűsége szert tevő Maria Gonzaga királyné iránti szimpátia hamar az ellentétébe csapott át. A svéd, orosz, török háborúktól kimerült János Kázmér király, a szerzetesi magányra vágyakozó uralkodó a Rzeczpospolita alkotmányát megsértve lemondani szándékozott trónjáról, de az utódkirály választásának ügyét még életében (*vivente rege*) szerette volna kivitelezni. Elgondolását a királyné teljes szívvel támogatta, mivel a megválasztandó királynak Henri Jules de Bourbon, d’Enghien herceget, a Nagy Condé fiát szánta. A Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság egyik sarkalatos alaptörvényét veszélyeztető lépést, a „francia fúria” fondorlatos tervét Jerzy Sebastian Lubomirski nagyhetman, udvari marsall vezetésével a *rokosz* (királyellenes fegyveres felkelés, 1662–1667) hiúsította meg. (Lásd erről: KLACZEWSKI 2002, 183–209, 241–272.) Az „átkozott hárpia”, ahogyan még emlegették a királynét,

köréhez tartozott. Sőt, bizalmasának is mondhatjuk. Itt tanulta ki a „francia nők” szerepét, azaz a politikai háttérben, de gyakran a szintéren kifejtett aktív cselekvést. A politikai tapasztalatok megszerzésének kísérőjelenségei voltak a szerelmi intrikák, kalandok is, amelyek révén a politikai szereplőket befolyásolni lehetett. Két éven át titkos szerelmi viszonyt folytatott a korona főhercegének fiával, Jan Stanisław Jabłonowskiival, ami az udvarnál tartózkodó sógornőinek⁷ „árulkodása” következtében 1694-ben kitudódott. Férj és feleség ügyét a Lubomirskiak és Sieniawskiak közös, nagycsaládi tanácsa hozta egyenesbe, mint ahogyan az 1695-ben ugyancsak napvilágra került, „Szép Heléna” és Aleksander Sobieski királyfi közötti románcot is.

A Jan Sobieski király halála (1696) utáni interregnum idején a Sieniawski házaspár Conti herceg királyjelöltségét (a francia pártot) támogatta Lubomirski „nagybácsi” tanácsára a „némettel” szemben, I. Lipót császár és I. Péter cár választottjával, Frigyes Ágost szász választófejedelemmel szemben. 1698-ban viszont már II. Erős Ágost király (1697–1706, 1709–1733) táborát erősítették Sieniawskiek. Azt, hogy a pártállásban vajon szerepet játszott-e a Jan Jerzy Przebendowski malborki vajdával, a „szász” király tanácsosával létesített intim viszony, dokumentumok hiányában nem tudjuk. Mindenesetre a Sieniawski család reputációja II. Ágost királynál ugrásszerűen megnövekedett, de a feleség a politikai színváltás ellenére sem hagyott fel a „franciapártisággal”. Még gyermekük, Zofia Maria születése (1699) sem hátráltatta közéleti aktivitását. Talán úgy is jellemezhetnénk ezt a szituációt, hogy a nagypolitikában családi „munkamegosztás” érvényesült. Eszerint Sieniawski a hivatalos, királytámogató vonalat, Sieniawskiné pedig az ellenzéki, francia, svéd kapcsolatokat ápolta.

A „határozatlan, döntésképtelen” (*niezdecydowany*) férj, 1691-től belzi vajda, szenátor természetesen tudott arról, hogy felesége, a „belzi palatina” a franciaországi lengyel követ, du Héron márki és a lengyel primás érsek Radziejowski, Michał (1645–1705) kérésére 1701 decemberétől kezdve, a Varsótól távoli, ukrainai kastélyaikban bújtatta a magyarországi szökevényeket, Rákóczit és Bercsényit, az I. Lipót

---

franciás udvartartását a János Kázmért váltó Mihály (Michał Korybut Wiśniowiecki, 1669–1673) király habsburgiánusra cserélte fel Habsburg III. Ferdinánd császár, magyar, cseh király lányának Eleonóra Maria Jozefának nőül vételével (lengyel királyné 1670–1673 között), amire újból a francia módi következett Marysieńka jóvoltából. 1676. február 2-án koronázták lengyel királynévá a Wawelben. A francia–lengyel kapcsolatok és együttműködés elkötelezett híve volt.

A házasságainak éve alatt született 15 gyermekből csak négy Sobieski-gyerek érte meg a felnőttkort: Jakub (1667–1737), Teresa Kunegunda (1676–1730, a bajor választófejedelem, II. Miksa Emánuel felesége), Aleksander (1677–1714) és Konstanty (1680–1726). Lengyelországon túlmutató személyes, családi érdeke arra irányult, hogy családját, a d’Arguieneket XIV. Lajos a francia udvari arisztokráciába emelje.

Részletesen lásd az alábbi munkákat: KOMASZYŃSKI 1983; WÓJCIK 1983; stb. Legújabbban KARWAT 2014, 337–347.

⁷ Adam Sieniawski lánytestvérei, Joanna az ekkor még csak halicsi alkamarás, Stefan Potocki, Teofila pedig az ekkor még csak a korona zászlótartójának, Aleksander Jan Jabłonowski felesége volt.

császár, király által köröztetett gonosztevőket. A „francia” és „német” mérnököknek álcázott szökevények 1702 márciusa és 1703 júniusa között többnyire Brzezanyban (Brezánban) élvezték a nagyon távoli rokon háziasszony vendégszeretetését,⁸ Rákóczi plusz még az „Asszony” szerelmét is. Erről ekképpen emlékezett Rákóczi: „Szívemben én egy másféle lángot melengettem, egy istentelen, házasságtörő szerelmét, mely már néhány évvel korábban lobbant föl, és egészen a magyar háború végéig sok hitszegésen, hazugságon és elmondhatatlan aljasságokon növekedett”.⁹ Rákóczi a vallomásaiban többször is visszatér a „bűnös” viszonyra. „[1711-ben] a nyilvános botrány elől ugyan elrejtve, de folytattam a házasságtörést, és evilági szerelmemet, nem annyira a gyarlóságtól vagy a természetes hajlamtól vezetve, mint inkább abból a rangom szabta szükségből¹⁰ és meggondolásból, mely sem a köz-, sem a magánügyek tekintetében nem tanácsolta, vagy inkább nem engedte meg, hogy megszakítsak egy olyan kapcsolatot, amelyet már nyolc éve folytattam.”¹¹ Arról viszont nem ejt szót a bűneit emlegető, szinte meggyónó Rákóczi, hogy kapcsolatuknak egy kislány lett a gyümölcse. A lengyel szakirodalomban – sajnos a forrás megjelölése nélkül – ismert az a Magyarországon „elhallgatott” adat, hogy Rákóczinak a tőle hét

⁸ Rákóczi a *Vallomásokban* (Első könyv) ezeket írja: „Sem ismerősöm, sem barátom nem volt Lengyelországban, jóllehet nagyanyám, Báthori [Zsófia] fejedelemsasszony révén kiváló nemesi házakkal vagyok rokonságban, de a németek igája alatt tilos és veszélyes volt ápolni velük a barátságot.” RÁKÓCZI 1979, 166.

Ide kapcsolódóan említeném a legújabb antropológiai vizsgálat hipotetikus eredményét, amelyet a kassai premontrei Szentháromság templomban eltemetett I. Rákóczi Ferenc és Báthori Zsófia vélelmezett csontmaradványainak *mtDNS* vizsgálatáról közölt egy magyar–szlovák kutatócsoport. NAGY–CSÁKYOVÁ–MENDE–TÓTH–FRAENKEL 2015, 125–133. – I. Rákóczi Ferenc leszármazottai és anyai ági felmenői – A-változat (a 129. oldalon); I. Rákóczi Ferenc anyai ági felmenői (nem teljes) – B-változat (a 130. oldalon).

⁹ RÁKÓCZI 1979, 430–431.

¹⁰ Úgy tűnik, hogy a „rangom szabta szükség” a korban természetes dolognak számított. Tadeusz SZULC (Łódź) történész utánakutatott a királyi szeretőknek és törvénytelen gyermekeiknek. Az eredményt *Kochanki i nieprawe dzieci królów polskich w okresie elekcyjnym (w świetle ówczesnych relacji)* című írásában publikálta. Báthoritól az utolsó választott lengyel királlyal, St. Poniatowskival bezárólag táblázatos összefoglalást készített a királyok szeretőiről és született gyermekeikről. A kimutatás szerint pl. Báthori Istvánnak a niepolomicei várnagy lányától két gyereke, az ottani erdész lányától és egy grodnoi városi nőtől pedig még 1–1 fia is született. II. Erős Ágost lengyel király név szerint ismert 10 szeretője közül 8-tól született 13 házasságon kívüli gyermeke, ebből 6 volt a fiú. Európai kitekintésben spanyol és angol példákkal is szolgál a cikk. IV. Fülöp spanyol királynak pl. „legkevesebb 32 fia” született a lányokat nem számítva. Stuart Károlynak uralkodása idején, 1660–1685 között hét ágyasától 14 elismert gyermeke született, de öccse, Stuart Jakab sem maradt el bátyja mögött e téren. XIV. és XV. Lajos francia király 11, ill. 22 törvénytelen természetes utód apja volt. SZULC 2007, 125–147. A választott lengyel királyok szeretőinek regisztere is elkészült Iwona Kienzler tollából. KIENZLER 2013. Jerzy Besala a királyi házasságokat vette szemügyre abból a szempontból, hogy azok szerelemből vagy számításból születtek-e? BESALA 2013.

¹¹ Uo. 463.

évvel idősebb „Asszonytól” kislánya született 1703. november 21-én Lvovban. Az 1704 augusztusában elhalálozott lányka nevét nem jegyezte fel az utókor.¹²

Mint ahogyan Marysienka teljesen uralta férje, Jan Sobieski király akaratát, és lépten-nyomon beleártotta magát az országos politikába, úgy az „alacsony termetű”, nem „különös szépség” Helena is, Sieniawski szenátor-, vajdafeleségként belefolyt a férfiak „dolgába”, és egy pillanatra sem fordított hátat a nagypolitikának. De másban is utánozta a férfiakat. Nem csak a dohányzás élvezetének hódolt, napi négy-öt órai munka után „örömet vadászik, ami az ő pihenése, meg a löfegyverekkel való foglalatosság, mert nagyon ügyesen lő célba”.¹³ A Rzeczpospolita (Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság) legbefolyásosabb méltóságviselőivel levelezett, rajta keresztül vezetett Rákócziék útja a „franciás”, megbízható főurakhoz. Közvetlenül, ill. közvetve ilyen úton értesülhetett Rákócziék magyarországi tervéről például Radziejowski, Michał gnieznoi primásérsek, aki II. Ágost esküdt ellensége volt, Wiśniowiecki, Janusz Antoni (1678–1741) vilnai, majd krakkói, Potocki, Józef kijevi, Kałski (Kontski), Marcin podóliai vajda és még többen.¹⁴ Ez a feleség által kép-

¹² STASIEWICZ 2015. Megjegyzés: a tanulmány címében szereplő „Herod-baba = harcos, harcias asszony” kifejezéssel adható vissza.

Ide kívánczik Szekfű Gyula sommás véleménye is. „Mikor a felkelés ügye végét járta, szétszórt kurucoknak nem volt hol fejüket lehajtaniok, a parasztságot kuruc és császári sereg egyaránt kiélte, Rákócziék és Bercsényiek víg szánkócsilingeléssel sikamlottak a lengyel határ haván, szép lengyel asszonyok társaságában.” SZEKFŰ 1993, 30.

¹³ DE L'HOMMEAU 1973. Lásd még: Polski Słownik Biograficzny (PSB). T. XXXVII/1. 1996, 90–96. és POPIOLEK 1996. stb. történeti biográfiáját.

¹⁴ Radziejowski, Michał (1645–1705). A hazai és a külföldi jezsuita intézményekben (Rawa, Párizs, Prága, Róma) szerzett tudásának köszönhetően gyorsan haladt előre az egyházi ranglétrán. Jan Sobieski király odaadó híveként 1681-ben már warmiai püspök, 1687-ben érseknek terjesztették elő Rómában. XI. Ince pápa jóváhagyásával 1688-ban a lengyelországi, a gnieznoi primásérsekségbe iktatták be. Az 1696–1697. évi királyválasztási harcok idején a „francia” pártot vezette, II. Ágost megválasztását nem fogadta el, megkoronázását nem volt hajlandó elvégezni, Gdańskba menekült a felkérés elől. Itt érte a halál 1705-ben. Lásd ŚMIGIEL 2002. biográfiai lexikonát.

Wiśniowiecki, Janusz Antoni (1678–1741) a Mihály királlyal (Wiśniowiecki, Michał ur. 1669–1673) rokonságban álló főúri családban jezsuita neveltetést kapott. A jezsuitákhoz való egész életén át tartó ragaszkodását mutatja, hogy már sztarosztaként kolostort alapított számukra a volhíniai kisvárosban, Kremenyecben (Krzemieniec, ma Ukrajnában). A kolostor területén felépült kollégium működtetésétől sem tagadta meg anyagi támogatását. Ez az oktatási bázis fontos szerepet kapott a későbbiekben a kijevi egyetem alapításánál. Országos hivatalait II. Ágost királytól nyerte: litván nagyfejedelem udvari marsallja, vilnai, majd krakkói vajda funkciókban tevékenykedett. 1707-ben az ellenkirályhoz, I. Szaniszlóhoz pártolt, de a poltavai vereség (1709) után „hazatért”, II. Ágost újra a hívei közé fogadta. Olyannyira, hogy Sieniawski 1726-ban bekövetkezett halála után a Rzeczpospolita legmagasabb világi pozícióját, a krakkói kastellánságot is neki juttatta. 1717-ben a Fehér Sas rend – a Nemesi Köztársaság legrangosabb kitüntetése – tagjai közé emelte. Adományából épült meg a Lvovi Páduai Szt. Antal templom is, ahová temették is.

viselt francia orientáció a férj és az „Asszony” rokonságának karrierjét viszont egyáltalán nem hátráltatta. Sőt! A nagybácsi Lubomirski, Hieronim és Sieniawski katonai és politikai karrierje igazán 1702-ben teljesedett ki. II. Ágost az egykori ellenséges nagyurakat, Lubomirski, Hieronimot a korona főhetmani (*hetman wielki*), Sieniawski, Adamot pedig a korona nagyhetmani (*hetman polny*) tisztségével jutalmazta és láncolta magához 1702. május 22-én, ill. 24-én.¹⁵ Litván bázisát a Rákóczi-emlékiratokban is felbukkanó Wiśniowiecki testvérpár lekötelezésével szilárdította meg. Amíg Janusz Antoni W. (Leszczyński lány az ő felesége is, akárcsak Józef Potockinak) a litván nagyfejedelemi udvari marsallságból a vilnai kastellánság és a vilnai, majd a krakkói vajdaság tisztségébe emelkedhetett a király jóvoltából, addig

NIESIECKI T. 4. 1743, 552–553. Lásd még CZAMAŃSKA 2007. monográfiáját, illetve ANUSIK (2009, 229–231.) Wiśniowieckiekre vonatkozó tanulmányát.

Potocki, Józef (1673–1751) katonacsaládból származott, Jan Sobieski királytól kiérdemelte a nagyhetmanságot és a legmagasabb világi méltóságot, a krakkói kastellánságot (várnagyságot). Családi fészkek Stanisławowban volt található. Előnyösen házasodott. Felesége a Leszczyński családbeli Viktória volt, aki révén volhíniai (wołyńi) és bravlavi (braclawi) birtokokhoz jutott. 1696–1697-ben, a királyválasztási küzdelmekben ő is Conti herceget támogatta, ám 1698-ban már II. Ágost híve lett. Miután 1702-ben egyik hetmanságot sem nyerte el a királynál, ezért átpártolt a svéd támogatással királlyá választott és koronázott rokonhoz, I. Szaniszlóhoz (Leszczyński, Stanisławhoz). I. Szaniszló, ill. XII. Károly híveként hosszú éveken át az oroszpart (sandomierzi) konföderáció ellen harcolt. 1709 végén Magyarországra menekült az oroszok elől, Rákóczit szolgálta egységeivel néhány hónapon keresztül. 1710-ben XII. Károlyhoz menekült a törökországi Benderbe. II. Ágost amnesztiájával hazatért, de élete végéig a szász dinasztia ellensége maradt. PSB T. XXVIII/1. 1984, 60–61.; ZIELIŃSKA 1977, 255–257.

Kątski, Marcin Kazimierz (1636–1710) iskoláit Krakkóban és Padovában végezte. 1653–1657 között a francia hadseregben dragonyos tisztként szolgált. Hadi tapasztalatait a lengyel királyi gárdánál kamatoztatta. A törökök és tatárok elleni háborúkban szerzett érdemeket, az 1680-as éveket Jan Sobieski király oldalán harcolta végig. (Ott volt Bécs 1683. évi ostrománál is.) 1696–1697-ben ő is a francia Conti herceg lengyel királlyá választásáért küzdött, de az északi háború idején (1700–1721) mindvégig kitarzott II. Ágost mellett 800 fős magánhadseregével. PSB T. XII. 1966–1967, 316–318.

¹⁵ II. Ágost király egyéb módon is kötődött a Lubomirskiakhoz. Első hivatalos metresze Urszula Katarzyna Lubomirska (szül: Ursula Katherina von Altenbockum), Jerzy Dominik Lubomirski (1665–1727) első felesége volt. A férj elnéző magatartását a király 1701-ben a királyi gárda parancsnoka, 1702-ben udvari kamarás kinevezéssel próbálta elnyerni, sikertelenül. A férj a lengyel primásérsek, Radziejowski segítségével Rómában elérte a válás kimondását. II. Ágost gazdagon honorálta Urszula 1698–1703 közötti „szolgálatait”. I. Lipót császártól megváltotta számára 1704-ben a „tescheni hercegséget”, s ennek okán hivatalosan a Reichfürstin von Teschen titulussal is büszkélkedhetett. II. Ágost többi, hivatalos szeretői közül az ismertebbek: Aurora von Königsmarck, Anna Aloysia Maximiliane von Lamberg, a török szépség – Fatima, Henrietta Renard, Angélique Duparc, Marianna z Bielińskich Denhoffowa, Ermunda Sophie von Dieskau. A legutolsó a sorban Krystyna Edmunda von Osterhausen volt, de a legismertebbnek a Cosel bárónőként elhíresült Anna Konstancja von Hoym számít. Ajánlott lengyel szakirodalom: POPIOLEK 2003; KIENZLER 2013.

testvére, Michał Serwacy W. (1680–1744) a litván főhetmanságot, majd – a testvér hivatalváltása után – a vilnai vajdaságot érdemelte ki a királytól.

II. Ágost király honorlépéseit valójában a királyi hatalom megmentése magyarázza, hiszen a svédektől elszenvedett katasztrofális vereségek – 1702 áprilisában a litván főváros, Wilno, egy hónap múlva az „új” lengyel főváros, Varsó, ugyanezen év augusztusában már a koronázó főváros, Krakkó is kapitulált a svédek előtt – végveszélybe sodorták trónját, lengyel-litván országát. Ezek a hadi kudarcok és az ezekhez párosuló erkölcsi presztízsvesztések mély belpolitikai válságba taszították a Rzeczpospolitát. A politikaformálók, -csinálók ahelyett, hogy ebben a válságos időszakban a társadalom összefogását szorgalmazták volna, két egymással viaskodó, nagy táborba – az ún. békepártba (varsói konföderáció, 1704. február 16.), illetve háborús pártba (sandomierzi konföderáció, 1704. május 20.) szerveződtek, és belháborúval is tetézték az ország baját.¹⁶ A varsói és a sandomierzi konföderációk programját és céljait ténylegesen közös nevezőre hozni képtelenség volt. Amíg a varsói konföderátusok II. Ágost király törvénysértését, a királyi eskü megszegését, vagyis az ország tudta és beleegyezése nélküli háborút a Nemesi Köztársasággal szembeni megbocsáthatatlan bűnnek minősítették, addig a sandomierziek a Svédország elleni honvédő háború sikeres befejezését mondták ki elsőrangú feladatnak. Amíg a békepártiak a király felelősségre vonását, bíróság elé citálását (*a lex regnat, non rex* alapján)¹⁷ szorgalmazták, addig a háborút igennők az általános nemesi felkelés kihirdetését követelték – a királyt sem kizárva abból. II. Ágost „vétkeinek” kivizsgálását viszont a háború győztes befejezése után vélték csak időszerűnek.

A válság 1706–1707-ben jutott a mélypontjára, amikor XII. Károly svéd király II. Ágost királyt királyi és nagyfejedelemi hatalmáról hivatalosan is lemondásra kényszerítette pártfogoltja, I. Szaniszló (Stanisław) javára. A Gusztáv Adolf tiszteletére kiválasztott Lützen melletti, altranstädti várban aláírt titkos békediktátum (1706. szeptember 24.)¹⁸ II. Ágostot „kiűzte” a Rzeczpospolitából a szász hercegség, ill. a választófejedelemsége megkímélése fejében. Mivel ez a sandomierzi konföderáció tudta nélkül született diplomáciai aktus az 1699 óta élő, többször megújított és Svédország ellen irányuló, lengyel–litván–orosz szövetségi szerződést annullálta, a Rzeczpospolita keleti része, a kis-lengyelországi és a litván társadalom (nemcsak a nemesség!) teljesen kiszolgáltatottá vált. A „kis északi háború” (1655–1660) svéd önkényét megtapasztaló lakosság zöme, a „sandomierziek” Oroszországnál kerestek menedéket. Nagy Péter cár a „barátja”, II. Ágost árulását egy új királyválasztással akarta feledtetni és törvényesíteni. Rávette a konföderáció vezetőit, köztük Sieniawskit is, hogy a „hazaáruló Ágost” helyett alkalmas személyt keressenek és válasszanak a lengyel trónra. Ennek a kezdeményezésnek lett az eredménye többek között

¹⁶ *Actum in Curia Varsaviensi*, 1704; *Actum in castro Sandomiriensi*, 1704.

¹⁷ A Rzeczpospolita berendezkedéséről és működéséről szóló szakirodalomból pl. HÜPPE 1894; KUTRZEBA 2001; WISNER 1978; OLSZEWSKI 1988, 503.; GIEROWSKI 2003, 221–290; DAVIES 2006, 262–300.; GEBEI 2007, 13–36.; 230–242. stb.

¹⁸ A békeszerződés szövege publikálva: *Friedens-Tractat*, 1706, 175–183; *Theatrum Europaeum*, 1718, 139–143.

II. Rákóczi Ferenc királyjelöltsége és a feltételeket rögzítő varsói egyezmény (1707. szeptember 4/15.).¹⁹

Ebben a bonyolult, mind a férje karrierjét, de a család vagyonát is veszélyeztető szituációban Sieniawskiné egy pillanatra sem pihent. A szembenálló felek valamennyi potens személyével állandó kapcsolatot tartott fenn, az uralkodókat, XII. Károlyt, I. Szaniszlót, Nagy Pétert is ideértve természetesen. Bármennyire is gyengéd szálak fűzték az „Asszonyt” Rákóczihoz, Sieniawskiné szörnyű haragra gerjedt Rákóczi könnyelmű, meggondolatlan lépése miatt. Haragja több forrásból is táplálkozott. A korábbi és az adott időben hozzá befutott információkból egyértelművé vált előtte, hogy küszöbön áll az 1700 óta mindig győztes XII. Károlynak és lengyel kreátorájának, I. Szaniszlónak összehangolt támadása a sandomierziek ellen, és győzelmük ezennel sem marad el. Annál is inkább, mert a lengyel–litván nemesség magatartása erősen ingadozott a hadiszerecsétől függően, ahogyan azt 1700 óta lehetett tapasztalni. Következésképpen egy svéd támogatással kivívott „I. Szaniszló-i” győzelem az egész Rzeczpospolitát Szaniszló oldalára állíthatta. A sandomierzi konföderáció vezetői a svéd és a Szaniszló-párti lengyel hadak megindulásakor nyíltan (hivatalos formában) és titokban (magánemberként) egyaránt tárgyalásokat kezdeményeztek Szaniszló embereivel. Egyértemű, hogy mindenki az új helyzethez kívánt igazodni. Például Denhoff, a konföderáció marsallja a Varsóba érkezett Bercsényi-delegációt kifejezetten zavarkeltőnek minősítette: „csak confusiót szaporítani gyűttek az magyarok” Varsóba²⁰ – állította. De Sieniawskiék magánakciói is a lavírozást igazolják. I. Péter cár Nedeczky Sándornál, Rákóczi cári rezidensénél azt firtatta, hogy „mi lelte [Sieniawskit]? Igen megváltozott, jóakarótok volt az, most hol maga akarja [a koronát], hol senkit. Stanislaushoz [I. Szaniszlóhoz] is jár az embere neki is, csárnak is”.²¹ Sieniawskiné, aki minden irányba sokszínű politikai játszmát folytatott, Ráday Pálnak vallotta meg őszintén dühének, elkeseredettségének mozgatórugóit. Ráday Pál 1707. szeptember 3-án Varsóban dátumozott jelentéséből idézünk: „[Sieniawskiné] beszéllette azt is, hogy az czárral való Felsőged negotiatiojának [kereskedésnek] volt immár híre az udvarnál, de éppen nem hihetik, hogy Felsőged abban avassa magát, mert az által a francia király barátságából ki fog esni, [...], igen debacchalódott, hogy Felsőged az eő híre ’s tanácsa nélkül így praecipitálta [megbuktatta] az dolgot, és a’ mely aestimatioja [megbecsülése] volt is Felsőgednek a’ világban, ezen mostani hirtelenséggel elrontotta. Sőt mivel minnyáján azt hiszik, hogy az eő tanácsából löttek ezek [...], ötet egészen el rontotta Felsőged, és mind a

¹⁹ GEBEI 2007, 263–289. Rákóczin kívül felajánlották még a lengyel koronát Sobieski király fiainak, Jakubnak és Aleksandernek, Savoyai Eugénnek, de a sandomierzi konföderáció vezetőit, Sieniawski főhetmant, Denhoff (Dönhoff) marsallt, Szembek alkancellárt stb., is a korona esélyeseként emlegették. A varsói szerződés szövege: MNL OL. G. 15. Caps. F. Fasc. 149. f. 174–177. Kiadva: MÁRKI 1913; oroszul: *Polnoje szobranie zakonov Rosszjskoj imperii*. T. IV. 385–387.

²⁰ *Piszmá i bumagi imperatora Petra Velikovo*. T. V. 686.

²¹ *Archívum Rákóczianum*, 1877, 445.

svécusra, mind a moskvára nézve tűz 's-víz között van. [Az Asszony] azt is monddta, hogy a' lengyelekben ne bízzon Felsőged, mert a lublini conventnek dilatioja [késlekedése] szerint semmi sem lesz az electiobúl, a' kiknek máris arra van nagyobb gondgyok, hogy salvalhassák [mentsék] magokat a' svecus előtt [...]."²²

A Rákóczi iránt érzett ambivalens emóciók – a „tanácsadói” mellőzöttség miatti sértettség, a szeretett férfiert való aggodás – némi elhidegülést hoztak Rákóczi és Sieniawskiné kapcsolatában. Leveleikből a magántermészetű megjegyzések szinte eltűntek, csupán a hadi- és a belpolitikai események rövid, hírszerű közlésére szűkítették mondandójukat.²³ 1709 farsangiakor viszont szabadjára engedték érzelmeiket. Sieniawskiné vendégségbe érkezett szerelméhez Munkácsra, aki változatos programmal (szánkózás, vadászatok, bálók, vendégeskedések Bercsényiéknél Ungváron stb.) kedveskedett rég nem látott „Asszonyának”. Egy teljes hónapon át tartottak a „mézes napok” (1709. február 6. – március 7.),²⁴ a tavasz beköszöntével pedig újra a „hogyan tovább?” egyre súlyosbodó kérdése szabta meg a mindennapok programját. Az 1708-as trencsényi vereség után az amúgy is csak szerénynek mondható gazdasági bázis olyannyira összeszűkült, hogy a szabadságharc Rákóczi és Bercsényi által elképzelt sikeres lezárása önerőből kivitelezhetetlenné vált, egyedüli megoldásnak egy diplomáciai siker kínálkozhatott. A francia, svéd, orosz kártyára egyaránt fogadó Rákóczinak 1709-ben egyfelől egyszerűsödött, másfelől bonyolultabb lett a helyzete. XII. Károly svéd király katasztrofális veresége Poltavánál (1709. június 27./július 8.)²⁵ Rákóczi számára a francia és/vagy az orosz ütőkártya életben maradását jelentette egyelőre.

A hadisikerét Európában szétkürtölő cárnak Rákóczi sietett illón gratulálni. Utasítására Nedeczky Sándor rezidense és felesége, tehát a lublini „magyar követség” vendégségbe invitálta a győztes uralkodót, aki szívesen vette a tiszteletére adott fogadást. Az 1709. szeptember 15-i esemény a külső csillogás és pompa ellenére pikáns lehetett, mert a cár jobbján és balján a Rákóczihoz kötődő „Asszonyok” ültek az asztalnál! „[A] czár ült Felsőged asszonyom [Rákócziné] bal keze felül, Szinyavszkiné asszonyom jobb kezére.” A cár fia átellenben, valamint ott foglaltak helyet a többi, cár személye körüli hivatalos személyek is. Legalább „12 banquetimon” figyelhetett már közvetlen közletről Nedeczky a cár vendégek közötti forgolódását, de ilyen felszabadultnak még soha nem látta a cárt – jelentette urának a magyar rezidens. „[O]ly víg volt ő Felsőged, hogy egy órátul fogva egész tizenketted fél óráig mulatott, ivott, s táncolt eleget, vége felé egy legalább 400 tallért érő contrafactit maga praesentálta kegyelmes asszonyomnak s őt publice meg is ölelte és megcsókolta.” „Szinyavszkiné” is sokat beszélgetett négy szem közt a cárral és Rákóczinéval, „ad partem, közben-közben” „Golovkin s Saphiroff [Safirov], Dolgoruky [Dolgorukij] urammal”.²⁶

²² RÁDAY 1961, 266–268.

²³ BENICZKY 2005, 80, 98, 109. stb. Lásd még: KOVÁCS–KÖPECZI–TÜSKÉS 2004, 65–66, 67–69, 70–76. stb.

²⁴ BENICZKY 2005, 201–206.

²⁵ GEBEI 2009, 903–939.

²⁶ *Litterae Nedeczianaes*, 1709.

Mint ahogyan arra az előbbieken már utaltam, a poltavai diadal után Rákóczi szempontjából bonyolultabbá is vált a külpolitikai terep, mert a cár, egy újabb konfrontációt elkerülendő, az „Ausztriai Házzal” való megbékélést javasolta Rákóczinak Oroszország közbenjárásával. Igaz, ezt a javaslatát csak kerülő úton hozta a fejedelem tudtára, hiszen ezt a szándékot az orosz bécsi követ, Johann Christoph Urbich először hivatalosan tesztelte Bécsben. A „bécsi udvar” igen rossz néven vette a cár közvetítő szerepre való felajánkozását – továbbította a Bécsből Lublinba befutott kellemetlen hírt Rákóczinak Nedeczky Sándor 1709 decemberében. Hogyan gondolhatta azt a cár, hogy mediátorságot vállaljon I. József király és alattvalója, Rákóczi között? „Illenek az – kérdezték Bécsben –, ha a cár és Mazepa között valaki mediátorságot kínálgatna? Illendő lenne az, ha valaki ezen az alapon elvitatná Kozákországot a cártól?”²⁷

Érthető reakció, hogy minden követ igyekezett megmozgatni Rákóczi a cári döntést megváltoztatásáért, miközben egy halovány alternatíva sejlett fel a magyar ügy megmentésére. XII. Károly Poltava után török földre való menekítése és az Oszmán Birodalom Oroszország elleni háborújának kiprovokálása új reményekkel kecsegtethette Magyarországot és Erdélyt. A svéd király befogadása és Benderben biztosított menedéke az 1700. évi konstantinápolyi orosz–török béke felmondását lebegtette. Magyar szempontból elemezve a fejleményeket: ha ez a háború a Porta esetleges győzelmét hozná, úgy a karlócai béke hatálytalanításával az Erdélyi Fejedelemség régi fényének a feltámasztásához vezethetett volna. Tehát, Rákóczi a küszöbön álló háború befejezése után, akár az egyik, akár a másik fél győzelmétől a szabadságharc reményteljes lezárását vizionálta.

Közismert, hogy a török hadüzenetre válaszoló I. Péter cár pruti hadjárata (1711 júniusa, júliusa) kudarcot szenvedett, ellenben az Oszmán Birodalom sem tudta kiaknázni győzelmét. Nem változtak az erőviszonyok Kelet-Közép-Európában, az egész karlócai rendszer nem bomlott fel, a 17. századi permanens háborúk kora sem lobbant fel, és a Habsburg–Oszmán küzdelmek sem éledtek újjá. Kézzelel fogható közelségben Rákócziéknak mindössze Nagy Péter Oroszországa maradt, miközben a Sieniawski–Denhoff vezette sandomierzi konföderáció is az orosz cártól várta a lengyel belpolitikai válság lezárását. I. Péter cár a legkézenfekvőbb megoldást választotta. Megbocsátott az „áruló” II. Ágost volt lengyel királynak, és visszasegítette el-

---

Golovkin, Gavriil Ivanovics (1660–1734) anyai ágon I. Péter cár rokona, 1706-tól „külügyminiszter”. Safirov, Pjotr Pavlovics (1669–1736) 1691-től fogva már a „külügyben” dolgozott a latin, lengyel, német, holland, francia nyelvet ismerő, lengyel zsidó származású hivatalnok. Golovkin „külügyminiszter-helyettese”. I. Péter cár valamennyi szerződés- és békekötésének központi alakja, így az 1707-es varsói (orosz–magyar–erdélyi) egyezménynek is.

Dolgorukij, Grigorij Fjodorovics (1656–1723) a lengyelországi ügyekért felelős vezető diplomata, 1700–1706 és 1709–1721 között lengyelországi követ. Jó kapcsolatot ápolt Bercsényivel, Nedeczkyvel, de a lengyel–litván „orosz párt” életben tartása, ti. az orosz külpolitika egyik stratégiai célja, mindig prioritást élvezett a magyar üggyel szemben.

²⁷ *Litterae Nedeczkianae*, 1709.

hagyott trónjára, majd egy újabb, Oroszország és a Rzeczpospolita között kötött szerződéssel az északi háború végleges befejezésére, Svédország totális legyőzésére szövetkeztek.²⁸ Rákóczi ügye – már nem a lengyel királyjelölt ügye többé (!) – az orosz külpolitikában messze háttérbe szorult. Sieniawskiné közbenjárása csak arra volt elegendő, hogy Rákóczi személyesen találkozhasson a cárral. Még a pruti hadjáratot megelőzően, 1711. április 28-án, éppen a szatmári pacificatio pontjainak véglegesítése napján, zajlott első találkozásuk Jaworowban. A küszöbön álló oszmán–török háborút, no és II. Ágost hatalmi restaurációját figyelembe véve I. Péter cár ekkor szembesítette először Rákóczit a rideg valósággal: béküljön ki az „Ausztriai Házzal”. A június 11-i és az augusztus végi találkozókon a cár megismételte álláspontját megtoldva egy ajánlattal. Rákóczinak a cár fejedelmi bánásmódot (saját udvartartást birtokkal) ígért, és gáláns zsoldot a cári szolgálatot vállaló kurucoknak Oroszországba telepedésük esetén.²⁹

A politikai kudarc mellett Rákóczit a magánéleti problémák sem kerülték el. A magyarországi pestis elől Lengyelországba menekített felesége, Sarolta Amália hessen-rheinfelsi hercegnő 1709-től többnyire a jaworowi apácánál élt, ami egyáltalán nem akadályozta őt abban, hogy nagyvilági, költekező, „egy uralkodó feleséget megillető” életet folytasson. Ezeket a könnyelmű és ésszerűtlen pazarlásokat Rákóczi jarosławi birtokainak jövedelméből³⁰ helyel-közzel fedezték, de a háromezresnek mondott kuruc emigráció anyagi ellátása megoldhatatlan problémát jelentett. „Előre látván, hogy nem időzhetek tovább Lengyelországban, ama politikai elképzeléseim is halványulni kezdtek, amelyek miatt [Sieniawskinéval] a viszonyt fönntartottam. De nehogy gyűlölséggé változzék a szerelem, ápoltam a barátságot, hazug esküvésekkel bizonygattam szerelmemet, de kerültem a titkos és a veszélyes alkalmakat. Az a nőszemély ott tartózkodott a néhány mérföldre, vagy inkább egy egész napi járásra levő városban [Jarosławban], ahova engem olykor titkos találkára hívott. Ennek nemhogy ellenálltam volna, de oly sok veszélynek tettem ki magam, a nagy áradásban és oly kicsiny csónakon utazva, hogy valóban hatalmas testi és lelki pusztulás veszélyét vállaltam magamra, nem a vétkezés vágyától vezetve, hanem a hívságos hetvenkedésnek és a hamis nagylelkűségnek attól az ösztönzésétől hajtva, mely a veszélykeresést dicsőségnek tartja, hogy kivívja az emberek csodálatát, és hasonló eszközökkel megszerezze a hősi léleknek kijáró dicséretet.”³¹ Ebbe a szituációba szinte magától értetődően belefért az is, hogy Sieniawskiék 12 éves kislányának, Maria Zofiának bérma-keresztapaságát elvállalja I. Péter cár és II. Ágost király mellett. A közügy vereségének érzetét ezek a magánéleti felfolbanások nem

²⁸ 1709. október 9/20-án született meg a torúni (thorni) szerződés – *Pisma i bumagi imperatora Petra Velikovo*, 1950, IX/1. 400–407. Egyéb részletek: GEBEI 2012, 823–852.

²⁹ RÁKÓCZI 1979, 491; GEBEI 2012, 844, 846–848.

³⁰ A jarosławi birtokot a külföldön özvegyeskedő Sobieskiné királynétól vásárolta meg Sieniawskiné Rákóczi számára azon a jogi alapon, hogy Rákóczi „ősei [lengyel] állampolgárságot” szereztek. A nemesi cím kihirdetésének elmaradása okán választották ezt a közvetett utat a birtokvásárlásnál. RÁKÓCZI 1979, 468–469.

³¹ RÁKÓCZI 1979, 479.

feledhették, az „Asszonyokkal” való szakítás elkerülhetetlenné vált. Feleségét is, szeretőjét is hátrahagyva, azoktól el sem búcsúzva, a meg nem valósult politikai cél valóra váltásának reményével „Európába” indult.

Az ürügyet a pruti hadjáratból visszatért I. Péter cárral való együttutazás szolgáltatta. A Visztulán északra haladó orosz folyami flottila egyik hajójában Rákóczi szűk kíséretével egészen Thornig maradt a cár és a vele utazó Katalin cárné (I. Péter halála után I. Katalin cárnő) környezetében. Itt elváltak útjaik, a cár Karlsbadba, Rákóczi pedig Gdańskba igyekezett. Gdański tartózkodása alatt sem szakadt meg a kapcsolata az „Asszonnyal”, de levélváltásukból érezhetően az elhidegülés olvasható ki.³² Sieniawskiné energiáit a házi, mindennapi teendők kötötték le, mint például az óriási kiterjedésű latifundiumok működtetésének gyakorlati problémái vagy a Sieniawski kastélyok, paloták művészi munkálatai, a berendezési tárgyak külföldi beszerzései stb. Ezeket személyesen igyekezett elintézni, zömmel a helyszíneken. Állandóan úton volt a Lvov–Krakkó–Lublin–Puława–Varsó–Gdańsk tengelyhez igazodó térségben, de gyakran megfordult Prágában, Lipcsében, Karlsbadban is. Ez utóbbi helyet egészségügyi problémái (gyomorpanaszok, aranyér) miatt látogatta.³³

A mindig politikai érdekből folytatott románcok ideje lejárt, ezt Rákóczi is így gondolta. A Habsburgok ellenében folytatható küzdelem érdekében bárhová kész volt elutazni, bárkivel hajlandó volt szövetkezni. Közel két évet töltött a balti kereskedővárosban, de egy pillanatra sem adta fel a politikai terveinek külkapcsolatokkal történő kivitelezését. Reményeinek „hatósugara” egyre bővült, és ezzel egyenes arányban az irreális világba veszett el. Kezdetben I. Frigyes porosz királyban látta a megmentőt, majd az angol–német (Habsburg) szövetség felbomlásából vezette le a magyar ügyek kedvező alakulását, végső menedékként Franciaországot találta meg, amely a spanyol örökösödési háborút lezáró általános békerendszerbe való bejutást ígerte. A Bourbon–Habsburg viszálykodás lecsendesítésének nem volt, nem lehetett része a „lázadó Rákóczi” ügye, az Erdélyi Fejedelemséghez való jogának nemzetközi elismertetése. XIV. Lajos király halála (1715) után az ötéves XV. Lajos Franciaországának a továbbiakban már semmi érdeke sem fűződött a Habsburg-ellenes magyar mozgalmak támogatásához.³⁴ A kedvezőtlen viszonyokat látva Rákóczi 1717 szeptemberében Marseilleben hajóra szállt, hogy bekapcsolódjon az 1716-ban kirobbant Oszmán–Habsburg háborúba, hogy aztán újra lánggra lobbantsa az 1703-ban elemi erővel feltört társadalmi elégedetlenséget. Ebben a számításában is keserűen csalódott a nagyságos fejedelem. Igaz, hogy a pozsareváci béke (1718. július 21.) megkötése után a szultán vendégeként a kiadatástól nem kellett tartania,³⁵ de a „keresztény világba való visszatérésre” esélye sem mutatkozott. Az önkéntes

³² KOVÁCS–KÖPECZI–TÜSKÉS 2004. Rákóczi levelei Sieniawskához: 121–137, 140–145, 150–151, 161, 166, 169–170, 176–179. Sieniawskiné levelei Rákóczihoz: 138–139, 144–149, 152–154, 157–160, 162–168, 171–175.

³³ STASIEWICZ 2015, 176–177.

³⁴ SZEKFŰ 1993, 11–49.

³⁵ SZEKFŰ 1993, 155–187.

száműzetésének színhelyein, Drinápolyban, Jenikőjben újra tollat ragadott, a karmalduliak grobois-i kolostorában elkezdett munkát folytatta. Itt született meg a *Val-lomások* második és harmadik könyve, amelyek az 1711 utáni évek eseményeiről, ill. Rákóczi gondolkodásának az átalakulásáról szólnak. A reménytelenség elhatalmasodása a befelé fordulást, az Istenhez való szorosabb kötődést eredményezte életében.³⁶ A nagy célok elérésére szolgáló kiválasztottság és az egyéni örömök és hívságok feladásával a lelki nyugalmat, a teljes megtisztulást kereste és találta meg idegen földön.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

Actum in Curia Varsaviensi, 1704

Actum in Curia Varsaviensi sabbato ante Dominicam cantate proximo Anno Domini millesimo septingentesimo quarto. Bibliotheca Czartoryskich w Krakowie. (Kézirattár) – Ms. 18748.

Actum in castro Sandomiriensi, 1704

Actum in castro Sandomiriensi sabbato ante Festum Sanctorum Viti et Modesti Martyrum proximo Anno Domini millesimo septingentesimo quarto. Bibliotheca Czartoryskich w Krakowie. (Kézirattár) – Ms. 9541.

Archívum Rákóczianum, 1877

Székesi gróf Bercsényi Miklós levelei Rákóczi fejedelemhez. 1704–1712. In: *Archívum Rákóczianum. II. Rákóczi Ferencz levéltára, bel- és külföldi irattárakból bővítve*. Második kötet. 1706–1708. Közli: THALY Kálmán. Budapest, 1877.

Friedens–Tractat, 1706

So zwischen dem König von Schweden und dem König von Pohlen und Churfürsten von Sachsen den 14/24 September 1706 geschlossen worden. In: *Um die polnische Krone. Sachsen und Polen während des Nordischen Krieges 1700–1721*. Bearbeitet von KALISCH, J.–GIEROWSKI, Józef. Berlin, 1962.

Litterae Nedeczianaе – Diarium Privatum, 1709

Litterae Nedeczianaе – Diarium Privatum. Lublin, 1709. szeptember 16. MTA Kézirattára. Ms. 4958/2/III.

Piszma i bumagi imperatora Petra Velikovo. t. V. SPb., 1907.

t. IX/1. Moszkva–Leningrad, 1950.

Polnoje szobranie zakonov Rossijskoj imperii. T. IV. SPb., 1830.

Polski Słownik Biograficzny (PSB)

T. XII. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1966–1967.

T. XXVIII/1. Wrocław–Warszawa–Gdańsk–Kraków, 1984.

T. XXXVII/1. Warszawa–Kraków, 1996.

³⁶ RÁKÓCZI 1979, 709.

Theatrum Europaeum, 1718

Theatrum Europaeum. Theil XVII. Jahr 1706. Franckfurt am Mayn, 1718.

DEL’HOMMEAU 1973

DEL’HOMMEAU: Emlékirat egy magyarországi utazásról 1704–ben és 1705–ben.
In: *Rákóczi Tükör*. 2. (A kötet anyagát felkutatta, válogatta, szerkesztette:
KÖPECZI Béla és R. VÁRKONYI Ágnes.) Budapest, 1973, Szépirodalmi.

KOVÁCS–KÖPECZI–TÜSKÉS 2004

KOVÁCS Ilona–KÖPECZI Béla–TÜSKÉS Gábor: *Correspondance de François II Rákóczi et de palatine Elzbieta Sieniawska. 1704–1727*. Budapest, 2004, Balassi.

RÁDAY 1961

Ráday Pál iratai, 1707–1708. II. S. a. r. BENDA Kálmán–MAKSAY Ferenc. Budapest, 1961, Akadémiai.

BENICZKY 2005

II. Rákóczi Ferenc ezertizenkét napja. Beniczky Gáspár fejedelmi titkár diáriuma. 1707–1710. S. a. r.: BÁNKÚTI Imre. Budapest, 2005, Nap.

RÁKÓCZI 1979

RÁKÓCZI Ferenc: *Vallomások. Emlékiratok*. (A szerkesztés és a jegyzetek HOPP Lajos; az Utószó HOPP Lajos, SZEPES Erika és VAS István munkája. A *Vallomások*at SZEPES Erika, az *Emlékiratok*at VAS István fordította.) Budapest, 1979, Szépirodalmi.

MAGYARNYELVŰ SZAKIRODALOM

DAVIES 2006

DAVIES, Norman: *Lengyelország története*. Budapest, 2006, Osiris.

ERDÉLYI 2011

ERDÉLYI Gabriella: *Kalandozások a kora újkorban*. Péter Katalin munkássága.
Aetas, 3. 2011.

GEBEI 2007.

GEBEI Sándor: *Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások*. Szeged, 2007, Belvedere.

GEBEI 2009

GEBEI Sándor: 1709. június 27. (július 8.) – Poltava. *Hadtörténelmi Közlemények*, 122/4. 2009.

GEBEI 2012

GEBEI Sándor: „...nekem egyedül reménségem az czár”. Számíthatott-e II. Rákóczi Ferenc I. Péter orosz cár segítségére 1709–1711-ben? *Századok*, 146/4. 2012.

HÜPPE 1894

HÜPPE, Siegfried: *A lengyel alkotmány története*. Ford. Szathmáry György. Budapest, 1894, MTA.

MÁRKI 1913

MÁRKI Sándor: *Nagy Péter czár és II. Rákóczi Ferencz szövetsége 1707-ben*. Budapest, 1913.

NAGY–CSÁKYOVÁ–MENDE–TÓTH–FRAENKEL 2015

NAGY Melinda–CSÁKYOVÁ Veronika–MENDE Balázs Gusztáv–TÓTH Gábor–FRAENKEL Emil: I. Rákóczi Ferenc vélt csontmaradványainak azonosítási terve mtDNS elemzéssel. *Folia Anthropologica*, 14. 2015.

Interneten: publicatio.nyme.hu/531/1/fofia14.125_134_u.pdf – (letöltve: 2016. 12. 29.)

PÉTER 2001

PÉTER Katalin: Nők önállósága, férfiak önállósága a társadalomban. *Rubicon*, 12. 2001, 20–24.

PÉTER 2008

PÉTER Katalin: *Házasság a régi Magyarországon, 16–17. század*. Budapest, 2008, L'Harmattan.

PÉTER 2012

PÉTER Katalin: *Magánélet a régi Magyarországon*. Budapest, 2012, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

SZEKFŰ 1993

SZEKFŰ Gyula: *A száműzött Rákóczi*. Budapest, 1993, Holnap Kiadó.

IDEGENNYELVŰ SZAKIRODALOM

ANUSIK 2009

ANUSIK, Zbigniew: O książkach Wiśniowieckich i czasach, w których żyli. Supplement do monografii rodu. *Przegląd Nauk Historycznych*, 2. 2009.

BESALA 2013

BESALA, Jerzy: *Malżeństwa królewskie. Piastowie*. Warszawa, 2013, Bellona.

BESALA, Jerzy: *Malżeństwa królewskie. Jagelloniowie*. Warszawa, 2013, Bellona.

BESALA, Jerzy: *Malżeństwa królewskie. Władcy elekcyjni*. Warszawa, 2013, Bellona.

CZAMAŃSKA 2007

CZAMAŃSKA, Iłona: *Wiśniowieccy. Monografia rodu*. Poznań, 2007, Wydawn. Poznańskie.

GIEROWSKI 2003

GIEROWSKI, Józef Andrzej: Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763). In: *Wielka historia Polski*. Tom 3. Kraków, 2003, FOGRA Oficyna Wydawnicza.

KARWAT 2014

KARWAT, Izabela: Rola Marysienki w wyniesieniu do tronu Jana. III. In: *Plec i władza w kontekstach historycznych i współczesnych. Gnieźnieńskie Prace Humanistyczne*. Tom I. (Red. tomu: KUBIACZYK, Monika Anna–KUBIACZYK, Filip.) Gniezno, 2014.

Interneten: ike.amu.edu.pl/attachments/article/784/Plec%20i%20wladza%20w%20kontekstach%20historycznych%20i%20wspolczesnych.pdf
(letöltve: 2016. 12. 14.)

KIENZLER 2013

KIENZLER, Iwona: *Poczet kochanek i metres władców Polski*. Warszawa, 2013, Wydawn. Bellona.

KŁACZEWSKI 2002

KŁACZEWSKI, Witold: *Jerzy Sebastian Lubomirski*. Wrocław–Warszawa–Kraków, 2002, Ossolineum.

KOMASZYŃSKI 1983

KOMASZYŃSKI, Michał: *Maria Kazimiera d'Arquien Sobieska, krolowa Polski, 1641–1716*. Kraków, 1983, Wydawn. Literackie.

KUTRZEBA 2001

KUTRZEBA, Stanisław: *Historia ustroju Polski*. (Reprint.) Poznań, 2001, PTPN.

MACISZEWSKI

MACISZEWSKI, Maurycy: *Brzeżany w czasach Rzeczypospolitej Polskiej*. Brodi, 1911.

NIESIECKI 1743

NIESIECKI, Kasper: *Korona polska przy złotej wolności starożytnemi rycerstwa polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego kleynotami [...] ozdobiona [...]*. T. 4. Lwów, 1743.

OLSZEWSKI 1988/4.

OLSZEWSKI, Henryk: Über die Träger der Souveränität in Polen in der Ära der Wasa-Könige 1587–1668. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* (JbGOE), 4. 1988.

POPIOLEK 1996

POPIOLEK, Bożena: *Królowa bez korony: studium z życia i działalności Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej (ok. 1669–1729)*. Kraków, 1996, Wydawn. Nauk. WSP.

POPIOLEK 2003

POPIOLEK, Bożena: *Kobiety świat w czasach Augusta II. Studia nad mentalnością kobiet z kręgów szlacheckich*. Kraków, 2003, Wydawn. Naukowe Akademii Pedagogicznej.

STASIEWICZ 2015

STASIEWICZ, Krystyna: Herod-baba: Elżbieta z Lubomirskich Sieniawska. *Prace Literaturoznawcze UWM w Olsztynie*, 3. 2015. 171–181.

ŚMIGIEL 2002

ŚMIGIEL, Kazimierz: *Słownik biograficzny arcybiskupów gnieźnieńskich i prymasów Polski*. Poznań, 2002, WBP.

SZULC 2007

SZULC, Tadeusz: „Kochanki i nieprawie dzieci królów polskich w okresie elekcyjnym (w świetle ówczesnych relacji)” In: *Studia z dziejów państwa i prawa polskiego*. X. Kraków–Lublin–Łódź, 2007, 127–145. Internet: szd.ka.edu.pl/numery/szd-nr-10.pdf (letöltve: 2016. 12. 22.)

WISNER 1978

WISNER, Henryk: *Najjaśniejsza Rzeczpospolita. Szkice z dziejów Polski szlacheckiej XVI–XVII wieku*. Warszawa, 1978, Państwowy Instytut Wydawniczy.

WÓJCIK 1983

WÓJCIK, Zbigniew: *Jan Sobieski, 1629–1696*. Warszawa, 1983, Państwowy Instytut Wydawniczy.

ZIELIŃSKA 1977

ZIELIŃSKA, Teresa: *Poczet polskich rodów arystokratycznych*. Warszawa, 1977, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.

**PAX AUREA – MARUSSI ANDRÁS HÁROM LATIN VERSE
BETHLEN GÁBOR FEJEDELEMHEZ (KASSA, 1620–1622)**

GYULAI ÉVA

A marosszéki származású, a bécsi egyetemre járt, címeres nemességet is szerzett Marussi (Marussy) András kamarai tisztviselő és neolatin költő¹ egyike azoknak, akiknek Bethlen Gábor 1626-ban Kassán tartott menyegzőjére írt *thallasioja* (epithalamionja) nyomtatásban is megjelent.² „Az évszázad esküvőjét” többen is köszöntötték verses füzettel,³ közülük azonban csak Marussi András volt katolikus vallású; a *Sacrum nuptiale*⁴ c. kassai nyomtatvány szerzője, Johannes Wolphius (Wolf) a kassai evangélikus iskola tanára volt, egyébként élete végén katolizált, ezért a bécsi udvar 1654-ben kegydíjat rendelt neki.⁵ A Bártfán kiadott versgyűjtemény⁶ pedig – a feltehetően poprádi származású, kutatás által eddig nem azonosított – Andreas Teutovillanus munkája (Poprád/Deutschdorf latin neve: Villa Teutonicalis)⁷, aki Bethlen javadalmasának (*principis beneficario*) mondja magát, lévén szepességi német, feltételezhető az evangélikus egyházhoz való tartozása. Bethlen és Brandenburgi Katalin menyegzőjét köszönti egy cento is,⁸ amelyet Johannes Erythraeus (Roth, †1633), az Odera-Frankfurtban peregrinált kisszebeni evangélikus lelkész jelentetett meg, róla tudjuk, hogy rövid szepesbélai működése után 1613-ig haláláig szolgálta a kisszebeni (Zeben, ma: Sabinov, Szlovákia) evangélikus gyülekezetet.⁹

Marussinak azonban nemcsak nyomtatott versgyűjteménye szól Bethlen Gáborhoz, hanem több kéziratban maradt verse is, amelyeket 100 fóliós kéziratos kötete őriz.¹⁰ A neolatin alkalmi költőként ismert Marussi 1602¹¹ óta szolgálta a

¹ GYULAI 2011/b, 210–211.

² MARUSSI 1626.

³ P. VÁSÁRHELYI 1996, 312.

⁴ WOLPHIUS 1626.

⁵ Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség (Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv). Bécsi segédletek (BMLK Bécsi segédletek), ÖStA HKA Hoffinanz-Ungarn 1654. 02. 15. (Kt. 446. [r. Nr. 193.] fol. 135–144.) (<https://hungaricana.hu/hu/adatbazisok/leveltari-iratgyujtemeny/becsi-magyar-leveltari-kirendeltseg-becsi-segedletek>)

⁶ TEUTOVILLANUS 1626.

⁷ Vö. RMSZ I. 821.

⁸ ERYTHRAEUS 1626. A műről bővebben: P. VÁSÁRHELYI 1996, 312–313.

⁹ CSEPREGI 2014, 441.

¹⁰ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt.) Quart. Lat. 2488.

Szepesi Kamarát, először nagyszőlősi (ma: Vinohradov, Ukrajna) harmincadosként, sőt a hivatalnak még egy fiókintézményét is felállította a Tisza torkolatánál (*ad ostia Tybisci*).¹² Marussit, aki első kamarai állomáshelyén a vármegyei elitbe is bekerült, 1609-ben ugyanis Ugocsa vármegye assessora lett,¹³ 1613-tól már kassai perceptorként alkalmazták a Szepesi Kamara központi hivatalában. Kassára költözvén, 1614-ben polgárjogot szerez, családot alapít, vagyonos ember lesz.¹⁴ Marussi (Marussy) András Bethlen Gábor uralma alatt 1619 és 1623 között a Szepesi Kamara utódja, a Kassai Kamara tisztviselője marad mint perceptor,¹⁵ azaz adótisztviselő és pénztárnok.¹⁶ A kamarai perceptor az adminisztráció hierarchiájában előkelő helyet foglalt el, az igazgató vagy prefektus, ill. a tanácsosok és a titkár után következett, a melléje rendelt ellenőrrel együtt a kamara jövedelmeinek kezelése volt a feladata, a tanácsosok megbízásaira ő intézte a kifizetéseket, valamint a bevételeket is mind készpénzben, mind nyugta formájában, pénztárosi működéséről naplót vezetett,¹⁷ azaz hivatala nem csekély szakértelmet és megbízhatóságot feltételezett. Marussi neve egyébként tanácsosként is felmerült a bécsi udvarban alig fél évvel azelőtt, hogy Bethlen Gábor elfoglalta volna Kassát, Kiss Lukács, a Szepesi Kamara tanácsosa ugyanis meghalt, és 1619 februárjában a kormányzat új tanácsost készült Kassára kinevezni; a méltóságot végül Marussi nem nyerte el.¹⁸ A tehetős kamarai főtisztviselő kapcsolatai a Szepesi Kamara, Kassa mint főkapitányi székhely, ill. a jászói prépostság vonzáskörzetében megjelenő katolikus főurak és főpapok, úgyszintén mint patrónusai felé, valamint a Szepesi Kamara értelmiségi-hivatalnoki kara irányába mutattak, támogatói és kollégái számos alkalmi versének címzettjei. A kassai és felső-magyarországi *res publica litteraria* tagjai között, természetesen, számos protestáns értelmiségit találunk, jellemző, hogy Marussi Andrást a legszorosabb kapcsolat az ekkor már katolikus Hoffmannokhoz kötötte, mind id. Hoffmann Györgyhöz (Kassa, †1613. március 1.), mind fiához, ifj. Hoffmann Györgyhöz (1583 k.–Eperjes, 1629. július 3.), akik a Szepesi Kamara tanácsosai, majd első számú vezetői voltak a korszakban.¹⁹

Marussi Andrást karrierje és kapcsolatai, sőt vallása a Habsburg kormányzat elkötelezett hivatalnokává avatták, így azok között lehetett Kassán 1619-ben – és

¹¹ BMLK Bécsi segédletek, ÖStA HKA Hofffinanz-Ungarn RN. 74. Konv. 1602. szeptember fol. 154–243.

¹² BMLK Bécsi segédletek, ÖStA HKA Hofffinanz-Ungarn RN. 96. Konv. 1608. december fol. 9–11.

¹³ BMLK Bécsi segédletek, ÖStA HKA Hofffinanz-Ungarn RN. 97. Konv. 1609. március fol. 44.

¹⁴ Marussi András életrajzáról bővebben: GYULAI 2011/a; 2011/b.

¹⁵ FALLENBÜCHL 2002.; BORBÉLY 2014, 36.

¹⁶ SZÜCS 1990, 26–27.

¹⁷ SZÜCS 1990, 26–27.

¹⁸ BMLK Bécsi segédletek, ÖStA HKA Hofffinanz-Ungarn. r. Nr. 118. Konv. 1619. február fol. 33–34.

¹⁹ GYULAI 2017.

ezek nem voltak kevesen a kamara és a főkapitányság székhelyén – akik félelemmel várták Bethlen Gábor erdélyi fejedelem közeledését 1619 kora őszen. Félelmük csak fokozódott, amikor az 1619. szeptember 1-jén a jászói rezidenciájából az abaúji protestáns hajdúk (vezetőjük: Fáy Péter) által elűzött Majthényi László egri nagyrépost mezítláb megjelent Kassán. Marussi András két okból is retteghetett a hadaival Kassára igyekvő Bethlentől, egyszer mint a felső-magyarországi protestáns nemesek által gyűlölt Szepesi Kamara tisztviselője, másrészt mint katolikus. A város jegyzőkönyvébe bejegyezték, hogy amikor az erdélyi had Kassa alá érkezett 1619. szeptember 3-án, és Bethlen vezérei a város megadásáról tárgyaltak Kassa előljáróival, a város a megadás feltételei között a lakosok, köztük a „páristák” bántatlanságát is kikötötte. Korábban ugyanis Bethlen vezérei, a „magyar urak” (*proceres Hungarorum*) követelték Dóczy András kassai főkapitány kiadatását, a „párista papokkal” együtt.²⁰ Tudjuk, sem az 1619. szeptember 7-én meggyilkolt „párista papok”, azaz a kassai vértanúk, sem a fogarasi börtönben nem sokkal később meghalt Dóczy András nem kerülhette el Bethlen protestáns katonái kegyetlenkedéseit, illetve a fejedelem által neki szánt sorsot.

A félelemből elmenekült, egyébként azonban büntelen katolikusokat a Bethlen Gábor által összehívott kassai rendi gyűlés (1619. szeptember 21.) hazahívta, sőt hazarendelte Kassára, hogy a frissen kinevezett főkapitány, azaz Rákóczi György előtt 15 napon belül jelentkezzenek.²¹

²⁰ *[p]rius tamen... proceres responderint, quod hinc non sint abituri, nisi Generalis in manus ipsis tradatur, una cum Sacrificulis Pontificiorum [e négy szó a lap szélére van írva.] [...] Domini Legati Cassoviensium... postularunt: si proceres et Princeps Transsylvaniae velint, ut Cassovia in foedus et societatem eorum concedat: tum proceres nomine suo et Principis Transsylvaniae jurato caveant, reversalesque dent huic civitati: [...] 2. Quod camera Scepusiensis, ejusque officarii in vigore moderno et libertate sua usque ad Principis Transsylvaniae adventum permaneant. [...] Ne ulla concivi, etiam Pontificio, imo ne quidem inhabitatori ulli vis inferatur et fiat vel in corpore, vel in rebus ejus, sed si qui sunt, qui delinquerunt quapiam in re, Civitati relinquuntur puniendi et mulctandi. (1619. szeptember 4.) RÉVÉSZ 1896, 118–119.*

²¹ *[n]émelyek pedig az atyánkfiai közzül vannak olyak, kik romai hitön levén, csak ez hirtelen indulattól megijedvén futamodtanak meg, és szomszéd országokban vannak most is, némelyek pedig végházakban és erősségekben vagynak. [...] intra quindenam, vei ipsa quindenam, ez jelen való conventusnak utolsó napjától számlálván, vissza jöjenek országunkba, és a kit Ő felsége itt Kassán generálisnak rendelt lenni, tartozzék sub poena notae infidelitatis, confiscationeque bonorum generális uram előtt compareálni. SZEPSI LACZKÓ 1858, 228.*

1.

[Marussi András üdvözlő verse Bethlen Gábor választott királyhoz, 1619]

Author ad sua insignia

- Auth(or):* *Magnum Pegase qui vehis Rudolpum,
Divum Pegase qui canis Matthiam
Sacrum ~~Pegase~~ qui colis ipse Ferdinandum
ELECTum vehe (mando) Gabrielem.*
- Peg(asus):* *Electi cano nomen, acta, Laurum
Euphrates ubi, Xanthus, aut Iberus
Ad Nilum, Tiberim, Tagum, Caystrum
Electi veho nomen, acta, Laurum*
- Auth(or):* *Hinnit Pegasus. PEG: Hinnio triumphum.*
- Auth(or):* *Rex est res bona, PEG: PAX quid? AUTH: est voluptas.*
- Peg(asus):* *Quid laurus? AUTH: Sacra PAX. PEG: sonet triumphus.*

Marussi András verses kódexének legutolsó darabja egy olyan vers, amelynek sajátos, a kor emblematikai ízlését követő műfaját a költő maga alkotta meg egyfajta címerversként, ugyanakkor ajánló költeményként, amely a költő alkalmi költeményeit kíséri.²² A versikékben a költő címerállatát, sőt alteregóját, a Pegazust kéri, hogy a „nagy vers” címzettjénél képviselje őt.²³ Mivel Marussinak mind a nyomtatásban megjelent, mind a kéziratban maradt Pegazus-versei mindig egy másik művet ajánlanak, feltehető, hogy kéziratosa versecskéjét is hasonló szándékkal szerezte, de a „nagy vers” nem maradt fenn. A vers a kéziratban maradt Marussinak azt a költeményét követi, amely szintén Bethlenhez szól (*IN GRATIAM Serenissimi Principis Transylvaniae et Siculorum Comitibus Gabrielis Bethlen etc. VENI SANCTE SPIRITUS, Anno 1621*),²⁴ ez a költemény azonban Bethlent fejedelmi címevel szólítja meg, míg a költő saját címeréhez írt, kéziratban maradt kis verse (*Author ad insignia*) egyértelműen Bethlen Gábor választott királyhoz szól, azaz feltesszük, hogy lennie kellett egy olyan költeménynek, amely az 1620. augusztus 25-én megtartott beszercebányai országgyűlésen királlyá választott, de meg nem koronázott Bethlenhez íródott.²⁵

²² OSZK Kt. Quart. Lat. 2488 f. 100r.

²³ Marussi Pegazusáról bővebben: GYULAI 2011/b.

²⁴ OSZK Kt. Quart. Lat. 2488 ff. 98v–100r.

²⁵ Bethlen királyságáról bővebben: PÉTER 1983; a beszercebányai országgyűlés körülményeiről vö. GYULAI 2010/a.

1. Marussi András címerállata, a Pegazus. fametszet, 1626
(MARUSSI 1626. fA1v alapján)

Az 1619. szeptember 16-án Kassára érkezett Bethlent kassai alattvalója, Marussi András már uralkodóként ismerhette meg, hiszen Bethlen az 1619. szeptember 21-re összehívott kassai gyűlés artikulusainak kihirdetésénél Magyar- és Erdélyország fejedelmének (*Regnorum Hungariae et Transsylvaniae princeps*) nevezi magát. A gyűlésen egyébként a (felső-)magyarországi rendek képviselői az (általuk képviselt) ország fejévé, elöljárójává és főgondviselőjévé választották, ami a kormányzó, illetve valamennyire a fejedelmi hatalom és státus közjogilag homályos körülírása.²⁶ Nem sokkal a kassai gyűlés után nyugat felé megindulva, előbb az 1620. január 8-ára összehívott pozsonyi országgyűlésen iktatták be az ország fejedelmévé és fejévé (*in principem et caput Regni Hungariae*),²⁷ majd a beszercebányai országgyűlésen választott király lett, ezt a címet nem sokkal tovább, mint két évig viselte, hiszen az 1622. január 6-án ratifikált nikolsburgi béke értelmében Bethlen már nem Magyar- és Erdélyország, hanem a Szent Római Birodalom és Erdély fejedelme (*Sacri Romani Imperii et Transilvaniae Princeps*).²⁸

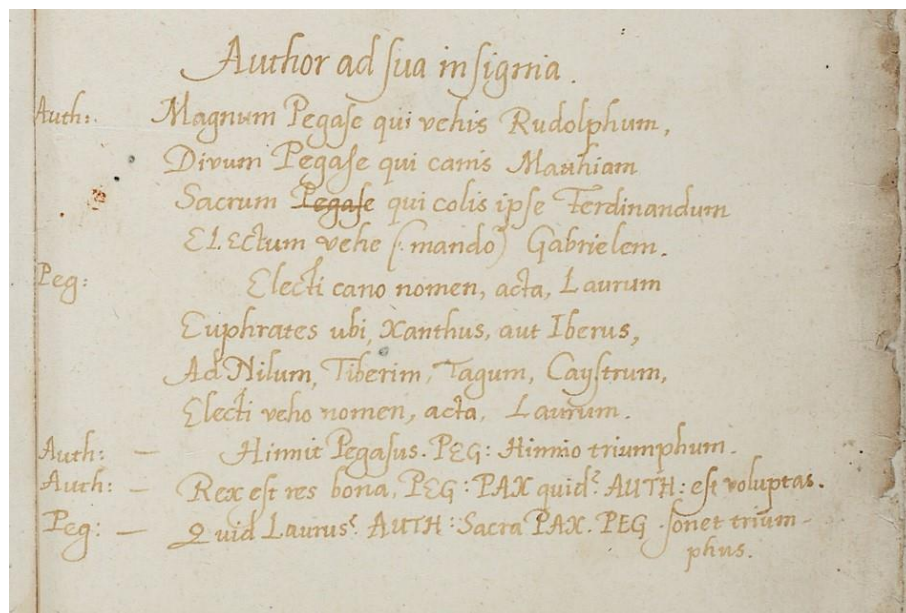
²⁶ *Nos Gabriel, Dei gratia Regnorum Hungariae et Transsylvaniae Princeps et Siculorum Comes [...] Articuli Dominorum Regnicolarum Trium Statuum Regni Hungariae in Comitibus eor. Generalibus in Civitate regia et libera Cassoviensi ad 21. diem mensis Septembr. Anno Domini 1619. indictis et celebratis conclusi [...] egyenlő szívből és szabad akaratból, szeretetből, felségedet fejünkké, előtünkjárónkká, és főgondviselőnké választottuk: adván országunk teljes hatalmat felségednek mostani végzésünk szerint.* SZEPSI LACZKÓ 1858, 225., 227.

²⁷ PÉTER 1983, 1051–1052; GYULAI 2013, 255–256.

²⁸ *I. Quod idem D. Princeps titulum regium... regni Hungariae totaliter ac simpliciter in perpetuum abdicabit. [...] 15. Vicissim praefata Sacra Imperatoria regiaque Maiestas eundem D. Principem autoritate sua et potestate Imperiali in Principem S. R. Imperii creat et declarat. Praeterea duos in Silesia Ducatus Opuliae et Ratiboriae, cum usu titulorum... D. Principi... ad dies vitae ejusdem benigne confert.* (Szakolca, 1622. január 6.) PRAY 1816, I. 247–248.

Marussi dátum nélküli hendekaszillabusa Bethlen Gábor választott királyhoz (*Electum Gabrielem*) küldi el Pegazusát, vagyis 1619 augusztusának vége és 1622 január eleje között keletkezett, valószínű, hogy a Kassáról 1619 októberében elvont Bethlent nem sokkal megválasztása után, sőt ami valószínűbb, a megválasztás alkalmával köszöntette a vers. Marussi, a királyi kamara tisztviselője nem hagy kétséget afelől, hogy nem Bethlen az első király, akihez elküldte szárnyas hírnökét, hiszen a közte és címerállata között lezajlott párbeszédet tartalmazó vers szerint költői lova már „a nagy Rudolfot” (*magnum Rudolphum*) is repítette, illetve „az isteni Mátyást” és a „szent Ferdinándot” (*divum Matthiam, sacrum Ferdinandum*) is megénekelte. Míg a Habsburg-uralkodók jelzői az égi magasságokat idézik, Bethlent csak „a Választott” cím illeti meg, akit azonban a Pegazus, a költő üzenetének tolmácsolójaként, a vers második szakaszában rövid panegirisszel dicsőít: „A megválasztott (király) nevét, tetteit és dicsőségét éneklek az Euphrates, a (kis-ázsiai) Xanthus, illetve az az Ebro folyók vidékén, a választott nevét viszem a Nílushoz, Tiberishez, a (kis-ázsiai) Caystrus és a Tagus (Tajo) folyókhoz.”

Az utolsó, a szerző (*Author*) és lova (*Pegasus*) közötti pergő párbeszédet közvetítő versszak azonban Bethlen dicsőségéről a béke üzenete felé kanyarodik, hiszen a Pegazus a győztes diadalmenetről nyerít (*Hinnio triumphum*), maga a költő szerint a (jó) király nem más mint a jó állam maga (*res bona*), a béke pedig egy óhaj (*voluptas*), a dicsőséget jelképező babér ugyanakkor maga a szent béke, és a diadalmenet is ezt a békét zengje, nyerít végül a Pegazus.

2. Marussi András verse Bethlen Gábor választott királyhoz, 1619.
(OSZK Kt. Quart Lat. 2488. OSZK Dig. felv.)

Az enigmatikus vers a magyarországi hadjáratát diadalmenetként ünneplő választott királyt úgy köszönti, hogy közben inkább a Habsburg uralkodókat dicsőíti, Bethlentől leginkább a békét, vagy inkább a megbékélést, okos kiegyezést várja új „királyságában”, Felső-Magyarországon. Kérdés, hogy a költő valóban előadásra, kiadásra szánta-e művecskéjét, vagy csak az „íróasztal-fióknak”, bárhogy is volt, a Bethlen uralkodásába nagy nehezen belenyugvó, a háborút és a viszályt felváltó békés körülményekre vágyó művész, de még inkább hivatalnok és magánember óhaja fogalmazódik meg Pegazusa nyerítésében.

2.

[Marussi András:
Veni Sancte Spiritus! 1621
Bethlen Gábor erdélyi fejedelem kegyelmébe ajánlott könyörgés]

IN GRATIAM

*Serenissimi Principis Transylvaniae et Siculo-
rum Comitis Gabrielis Bethlen etc.*

VENI SANCTE SPIRITUS

An(no) 1621

*Immensum pelagus Terrae, Spaciosaque Ponti
Littora; CHristicolos quoscumque resustinet Orbis,
Heu quae flamma odii intumalat? furiosaque Mundo
Arma volant? fratris, frater nunc colla; parentis
Filius ora ferit; (faciem Sol contegat) infans
Ex utero laniatur, ohe respersa cruore
Mater filiolarum est, consanguineasque Sorores
Fraternae (scelus ah rarum) traxere cathenae,
Noster et externis ultro sunt pabula, sanquis.*

*O numen spirans; zelosum flamen, amoris
Flamma veni, procede sacro procede calore
Congelidis animo, tu corda rigentia, vultus
Iratos, moderare DEUS, tu mentibus aegris,
Desuper inspira pacem, sanctoque tepore,
Excute dira tuis populis DEUS excute tela,
Christiadumque (Faue) vaginas induat ensis;
Coelistis (sine) regnet amor, lacrymisque malorum
Poeniteat. Satis o, satis indulsimus irae.*

*SANCTE veni, properando veni iam Spiritus, oro
A Genito, et Genitore veni; diffunde serenos.
Turbatis radios animis, fel adure; renatis
Corda crea, mentemque nouam, noua munera linguas
Edoceas, ut qui vestimus nomine CHRISTI
Concordes animis Sancto flagremus amore.*

*Jam Tanaïs proles gens Hungara, Theuton,
Iberus,*

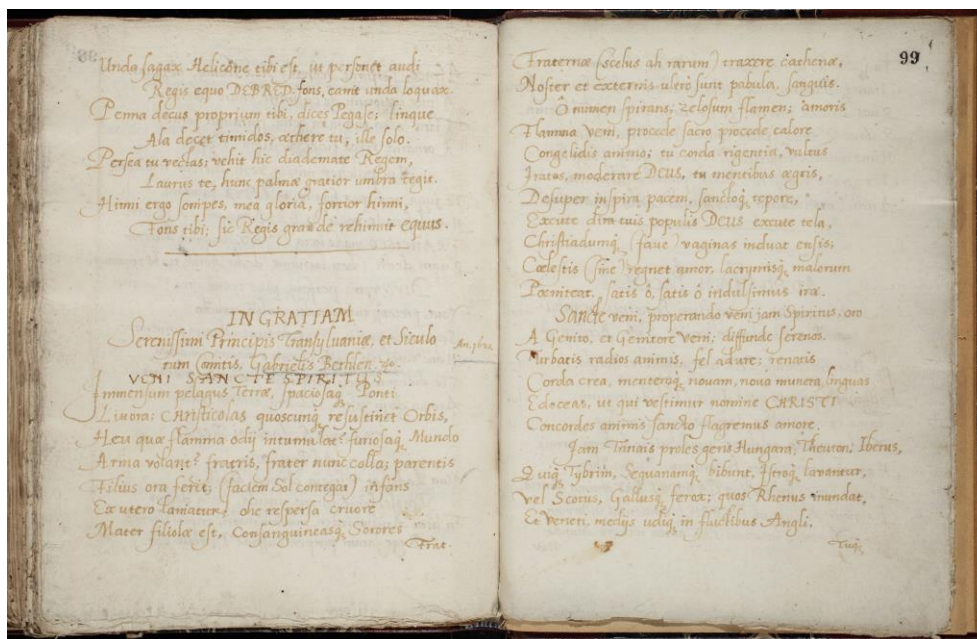
*Quiaue Tybrim, Sequanamque bibunt, Istroque
lavantur,
vel Scotus, Gallusque ferox, quod Rhemus inundat,
Et Veneti, mediis udiq; in fluctibus Angli.
Tuque Silese, uel es Saxo; uel Belga, Bohaemus,
Transque Padum quae plebs, gelidam uel conspicit
Ursam,*

*Quos Draua nutrit, et Er ditat, fulcantque Tybiscum;
Quosve Zamos spicis iuuat, O haurite benignum
Nunc animis haurite DEUM: ne sera flagello
Ter surgat vindicta. DEUS spirando subintrat,
Audi Christiadum gens, audi corde tonantem.*

Marussi András *In gratiam*... c. hexameterekben írt, kéziratban maradt alkalmi verse már címével is egyértelművé teszi, hogy magához Bethlenhez szól.²⁹ A vers mellé írt évszám – 1621 – szerint Bethlen rövid választott királyi méltósága alatt keletkezett, ennek ellenére Bethlent csak erdélyi fejedelmi címével tiszteli meg,

²⁹ OSZK Kt. Quart. Lat. 2488 ff. 98r–99v.

amelyhez a székely ispáni méltóság is hozzátartozott. Ha a keletkezés idejének elfogadjuk az 1621. évet, márpedig, egyéb forrás híján, el kell fogadnunk, a verset 1621-ben írta Marussi, a legvalószínűbb, hogy május–júniusban, hiszen Bethlen Gábor ekkor tartózkodott hosszabb ideig új székvárosában, Felső-Magyarország központjában. A hadjáratát Morvaországig vezető Bethlen Kassára visszaindulva, 1621. április 29-én még Losoncra keltez, de május 10-én már Kassáról ír levelet,³⁰ és egy rövid megszakítással (putnoki tábor: június 2.) június 12-ig Kassán marad.³¹

3. Marussi András *Veni Sancte*-versének kézírata
(OSZK Kt. Quart. Lat. 2488. OSZK Dig. felv.)

Bethlent Kassán mint uralkodót várták 1621 késő tavaszán, a város tanácsának jelenti Varannay András főbíró 1621. május 3-án, hogy Bethlen másnap érkezik, ezért már előkészítettek az udvartartása ellátására egyebek mellet 4 ökröt, 6 borjút, 100 köből zabot, és egy 100 Ft értékű, gályát formázó ötvösművel is kedveskednek neki, a fogadóbizottságnak tagja lesz Alvinczy Péter kassai lelkész is.³² A hajó alakú kassai asztaldisz, sőt még további hasonló három ötvösmunka megőrződött a

³⁰ SZILÁGYI 1879, 329.

³¹ SZILÁGYI 1879, 291.

³² *Kassa város jegyzőkönyveiből. 1621. máj. 3. Bíró: ő fsége útban van és csütörtökön érkezik. Adunk öfelségének 100 cub zabot, 4 hordó bort, 4 vágó ökröt, 6 borjút [...] E mellett egy gályát, aki száz s egy néhány frtot ér. Láng és Almássy és Alvinczy uram fogadják, s ez beszéljen...* TT 1908, 90; KERÉKES 1943, 29. (Itt tévesen május 30. szerepel dátumként.)

Bethlen-kincstárban, és Bethlen halála után Brandenburgi Katalin örökölte, szerepel az I. Rákóczi György parancsára az özvegynek átadott ingóságok lajstromán.³³

Bethlen május eleji kassai bevonulásának különös hangsúlyt adott, hogy ezekben a napokban a Szent Korona is Kassára érkezett Zólyomból. 1621. május 10-én már Kassán volt, erről maga a fejedelem értesítette hívét, Thurzó Imrét.³⁴ A koronát végül 1621. június 28-án szállíttatja el Bethlen Kassáról Ecsedre a kassai gyűlés határozata értelmében.³⁵ Bár a korona a június 1-re Eperjesre hirdetett, végül 1621. június 5. és 12. között Kassán megtartott gyűlés ideje alatt is végig Kassán volt, ráadásul a kamara épületében, Marussi hivatalában őrizték, és éppen ez a Bethlen által összehívott, de kevés résztvevővel összeült rendi gyűlés³⁶ határozott a korona további sorsáról, Marussi nem említi versében a Szent Koronát. A vers alkalmisságát azonban sejteti, hogy a cím (*IN GRATIAM Serenissimi Principis Transylvaniae et Siculorum Comitis Gabrielis Bethlen etc.*) és az első verssor közé eső keskeny sávba utólag beírták: *VENI SANCTE SPIRITUS*, azaz a középkori eredetű pünkösdi himnusz (eredetileg: szekvencia) első sorát. Kérdés, hogy valóban a pünkösdi liturgiára, vagy a latin vers himnikus tartalmára utal-e a megjegyzés.

A Bethlennek ajánlott vers kiemelkedik a Marussi-corpusból, a költő való fájdalom, aggodása lírai alkotással avatja, a mai olvasónak fontosabbak poétikai értékei, üzenete, mint az ismeretlen alkalom, amelyre íródott. A vers a világot szinte lánggal emésztő gyűlöletről szól, az apokaliptikus képben testvér testvéreire támad, a fiú apja arcát üti, a csecsemőt már anyja méhében elemésztik, sőt az anya maga fröcsköl vért leánykájára, ráadásul még az a ritka bűn is bekövetkezik, hogy nővéreiket láncra verve vonszolják fivéreik, és „véreink” önként lesznek az idegen ellenség martalékává. Magyarország polgárháború általi végromlásának víziója után a tulajdonképpen *Veni sancte*, azaz a Szentlélekhez szóló könyörgés, a Szentlélek segítségül hívása (*veni*) következik, többféle megszólítással (*numen spirans, zelosum flamen, amoris flamma*), hogy szent melegével lépjen a jéggé dermedt világ elé. A költő a Szentlélek Istenéhez is könyörög: enyhítse az emberek elgémberedett szívét és haragvó tekintetét, leheljen a mennyekből szent békét a beteg lelkekre, és szentséges langymelegével csavarja ki népei kezéből a vészterhes dárdatakat. A versszak imperatívusai ugyancsak az Istenhez szóló könyörgések (*fave, sine*): „érd el, hogy a kereszténység kardját visszadugja hüvelyébe, hagyd, hogy

³³ Katalin özvegy fejedelem asszony részére Munkácson és Leleszen 1633, 1634 és 1636-ik években visszaadott ingóságoknak csoportosított lajstroma. [...] Egy aranyas gallia, Kassa városa adta; Item három aranyas galliák. In: *Budapest Szemle*, 58. 1888. 396–397.

³⁴ Az koronát nagy becsülettel ide hozták, Alaghi és Rákóczi uramék voltak őrzők eddig, itt az kamara házban egy szép boltban tötték be, az országnak gyűlése leszen itt 1. Junii, proponálom az országnak, és valamely helyt rendelnek tartására, oda küldöm, és semmi közömöt hozzá nem avatom, ótalmazzon Isten annak csak gondolatjától is, hiszem ha megtarthatom az országnak, nem szidnak meg érte, de ha elveszteném tőlök, méltán érdemleném az büntetést. [...] Azon hites szolgák őrzik most is, kik eddig őrzötték. Bethlen Gábor levele Thurzó Imrének. Kassa, 1621. máj. 10. SZILÁGYI 1879. CCLXXII. sz. (294.)

³⁵ PÁLFFY 2015, 83–84.

³⁶ ANGYAL 1898, 332; KERÉKES 1943, 61.

mennyei szeretet uralkodjon, és a gonoszok könnyűkel bűnhődjenek, mert már eléggé, nagyon is eléggé átadtuk magunkat a gyűlöletnek.”

A vers harmadik versszakának kezdő sorai egyértelműen a pütkösdi himnuszra (imára) utalnak a Szentlélek hívásával: *SANCTE veni... veni... Spiritus*, „áraszdzét ragyogó sugaraidat az összezavarodott lelkekre, tűzzel emészd el a gyűlöletet, teremts [új] szívet az újjászületetteknek, tanítsd meg őket az új lelkiségre, új feladataikra, az új beszédmódra, hogy mi, akik Krisztus nevét öltjük magunkra, egyetértésben hevüljünk lelkünkben a szent szeretettől”.

A költemény utolsó része a kései humanista toposzok és fordulatok gyűjteménye, ugyanakkor a *Veni sancte*-tartalom és forma átcsap egy másik megszólításba, sőt egy másik versbe, hiszen itt a költő már a földkerekség népeit szólítja meg. Kezdve természetesen a magyarokkal, azaz a – Bonfini (sőt Piccolomini és később Heltai Gáspár által is) említett Don, görög és humanista néven – Tanais folyó mellől származó magyar néppel; folytatva az ibér, a teuton, illetve a Tiberis, a Szajna (*Sequana*) és az Ister, azaz Duna mellett lakó népekkel. A további nemzetek, így a skót, a gall, a velencei, az angol, a sziléziai, a szász, a belga és a cseh megszólítása után fordul a Pó folyón túl és északon, a Nagy-Medve (*Ursa*) csillag alatt élő emberekhez, végül a Dráva, a Partium Ér nevű folyója és a Tisza, valamint a Szamos vidékén élőket (vagyis Bethlen felső-magyarországi alattvalóit) szólítja fel, hogy fogadják lelkükbe a jóakarátú Istent, nehogy később az Isten háromszoros bosszúját vonják magukra. Legvégül: ha szent lelke által megjelenik az Isten (*DEUS spirando subintrat*), „hallgasd, keresztény nép, hallgasd meg szíveddel a Mennydörgőt”.

A vers üzenete egyértelmű: a polgárháború megszüntetésének vágya, a béke elérése a Szentlélek befogadásával (*desuper inspira pacem*) mindenütt a világon, de főként Felső-Magyarországon. Bár a Habsburg király és az erdélyi fejedelem közötti béke Bethlen felső-magyarországi hadjáratai alatt mindig is központi kérdés volt, egészen a nikolsburgi béke ratifikálásáig, a béketárgyalások kivételes szakaszának tekinthetjük az 1621. január 26. és április 22. között zajlott hainburgi alkudozásokat, ahol Bethlen főtárgyalója Péchi Simon kancellár volt. Talán Marussi is ennek a tárgyalási szakasznak a sikeres, az áhított megegyezést végre elhozó kimeneteléért fohászokodott *Veni Sancte*-versében. Bethlen Gábor egyébként önmagát a béke elkötelezett hívének tartotta, és a megegyezés nehézségeit ellenfeleinek tudta be, erről éppen Kassára érkezésekor ír egyik Thurzó Imrének küldött levelében.³⁷

Felmerül a kérdés, hogy Marussi könyörgése nem a kora újkorban „divatos” ún. országos imádságok, könyörgések egyik kassai alkalmára íródott-e, amikor az újonnan megválasztott, beiktatott, esetleg magát uralkodónak nyilvánított politikai

³⁷ [N]em szükség volna kegyelmednek engemet az békességre inteni, mert jól tudja, hogy *inclinatissimus* vagyok én arra, csak legyen *honest*a et *secura* pax, hanem azokat kellenék inteni a kik ellenkezők ebben, mert én hitemet soha meg nem mocskolom, az mely hittel magamat az országnak köteleztem, soha bizony azt meg nem szegem sem adományért sem félelemért, mert én tökéletességben viseltem mindenkor s viselem is a míg élek magamat. Bethlen Gábor levele Thurzó Imrének. Kassa, 1621. máj. 10. SZILÁGYI (szerk.) 1879, 294–295.

vezetőért könyörögtek a templomokban protestáns hívei. Ilyen volt Milotai Nyilas István, a gyulafehérvári fejedelmi udvar református prédikátora nyomtatásban is megjelent magyar nyelvű imádsága,³⁸ amely Bethlen Gábor választott királyért és a hazáért könyörgött.³⁹ Bizonyos, hogy Marussi nem ilyen alkalomra írta a verset, hiszen a Bethlen-kori imádságokat református szerzők írták, de Marussi talán éppen az ő műveikhez akart hasonlót, vagy inkább: a protestáns fejedelmet dicsőítő imákkal szembehelyezett fohászt kívánt papírra vetni. Érdekes, hogy míg Milotai Nyilas Bethlenért és a hazáért könyörög imádságában, Marussi *Veni Sancte*-imáját nem Bethlenért mondja, hanem magát az imát ajánlja a fejedelem (hivatalnokként, alattvalóként kegyelmes ura) kegyelmébe, azaz figyelmébe.

Elgondolkodtató, hogy Bethlen az 1621. év pünkösdjét (május 30.) éppen Kassán töltötte, és kérdés, hogy a protestánsok által is megtartott ünnepen hol lehetett elénekelni a – tridenti zsinat által a pünkösdi miserendben meghagyott – *Veni Sanctét*, amelyet Luther már 1524-ben(!) lefordított, és az *Erfurti Enchiridion*ban a középkori dallamtól eltérő kottával megjelentetett. A magyarországi evangélikus graduálokban is szerepel a *Veni Sancte Spiritus* fordítása, majd Luther nyomán gyülekezeti ének lett belőle, amely már 17. század elején megjelent az énekeskönyvekben.⁴⁰ A himnusz magyarországi református énekeskönyvben először 1642-ben, a váradi énekeskönyvben nyomtatták ki magyar fordításban, ugyancsak a középkori *Veni Sanctétől* eltérő dallammal. De latin nyelvű katolikus énekként is megmaradt a protestáns gyakorlatban, hiszen a katolikus énekeket sokáig énekeltek még a 16–17. században is a protestáns templomokban mind latin, mind nemzeti nyelven, így feltehetjük, hogy 1621-ben Kassa egykori plébániaegyházában, az evangélikusok által használt Szent Erzsébet-templomban is elhangozhatott mind az evangélikus, mind az eredeti latin formája, ahogyan Bethlen református katonái, tisztviselői, illetve Kassa kevés számú református polgársága is énekelhette. Hogy a katolikusok, akiknek „kötelező” pünkösdi énekük volt a *Veni Sancte Spiritus*, hol énekeltek nyilvánosan 1621 pünkösdjén, nem tudjuk, csak sejtjük: sehol. 1621 nagybőjtjén ugyanis, amikor Károlyi Zsuzsanna fejedelemasszony kéri a kassai tanácstól, hogy engedélyezzék Csáky né öngagságának, hogy katolikus papot hozasson Kassára, hogy „az ő módja szerint” prédikáljon, a tanács elutasítja a kérést.⁴¹ Minden bizonnyal özv. Csáky Istvánné Wesselényi Annáról (1684–1649) van szó, aki Nyugat-Magyarországra, esetleg Krakkó környéki birtokaira utazván

³⁸ [MILOTAI NYILAS István]: *Oratio pro tempore concepta, et in ecclesiis orthodoxis Transylvanicis a concione publica recitari solita*. [Debrecen, Rheda Péter, 1620–1629.] (RMNy1302.)

³⁹ Milota Nyilas István művéről és az országos imádságról bővebben: FAZAKAS J. 1978; FAZAKAS G. T. 2012.

⁴⁰ H. HUBERT 2004, 51, 192.

⁴¹ *Kassa város jegyzőkönyveiből. 1621. márcz. 6. [...] ő felsége asszonyunk üzene Rédey Pál uramtól, hogy Csáky né ő Nga supplikált volna asszonyunk ő felségénél, hogy engedje meg azt, hogy egy papista papot hozatni akarna és itt holnap prédikálna az ő módja szerint. Azért mondta Rédey uram kegyelmekekre halasztott ő felsége, ha megengedje-e vagy nem. Del. Nem engedik; hanem viseljen más gondot Csáky né asszonyom.* TT 1908, 89.

állhatott meg Kassán, és akiről köztudomású volt a katolikus vallás iránti mély elkötelezettsége, hiszen szinte sohasem utazott udvari papja, pátere nélkül.⁴² A kassai tanács elutasító határozata jelzi, hogy az egyébként vallási türelméről ismert Bethlen uralmának első szakaszában nem volt könnyű Kassán a nyilvános katolikus vallásgyakorlat, ahogyan korábban sem. Kassán Bocskai felkelése és fejedelemsége után az evangélikus többség és a város evangélikus vezetése nem engedte meg a katolikus liturgiát (egyébként a reformátusoknak sem volt a városfalon belül istentiszteleti helye), a város kevés számú katolikusa hiába igyekezett elérni az 1613. évi országgyűlésen egyháza tevékenységét.⁴³ A Kassára menekült egri káptalannak is távoznia kellett a városból, már 1609-ben tárgyalta az országgyűlés a káptalan további sorsát (1609:X. tc.). Az Egerből elűzött káptalan végül 1613-ban Jászón talált új otthonra (1613:III. tc.). A kassai katolikusok, annak ellenére, hogy a kamarai tisztviselők, illetve a főkapitány katonái között számos katolikus volt, csak magánházaknál, illetve a Királyi Ház magánjellegű kápolnájában hallgathatták a szentmisét, és az 1619 szeptemberében legyilkolt két jezsuita szerzetest is katolikus katonáinak pasztorációjára hívta meg Kassára 1618-ban a katolikus Dóczy András főkapitány.

3.

**[Marussi András:
Az isteni Békéhez**

Bethlen Gábor erdélyi fejedelem bevonulása alkalmából, 1622]

AD DIVINAM PACEM

*Sub ingressu Serenissimi Principis Transylvaniae et Siculorum Comititis, Gabr(ielis) Bethlen etc.
An(no) 1622*

*Nascere concusso PAX aurea nascere Mundo.
Edomat ignitum, quod Iason Colchide taurum,
Fama canit; Gallos Tarpaea rupe Camillus
Quod pepulit, celebrat; quod Scipio fuderit armis
Hannibalem; Cocles Porsennam; Drusus Iberos.
Quam bene: sed melius GABRIEL PAX optima gentis
Pannonicae; longum GABRIEL cantandus in aevum.
Nascere moerenti PAX aurea nascere Mundo.*

⁴² [Wesselényi Anna] úgy hitte, hogy jó keresztyénre nézve szerencsétlenség, ha csak egy napot is pap nélkül kell eltöltenie. Midőn egyszer szó volt, hogy Kismartonból Szepesvárába menjen, udvari papja nem lévén vele, feljajdult, hogy pap nélkül miként tehetné meg azt a nagy utat. DEÁK 1875, 61.

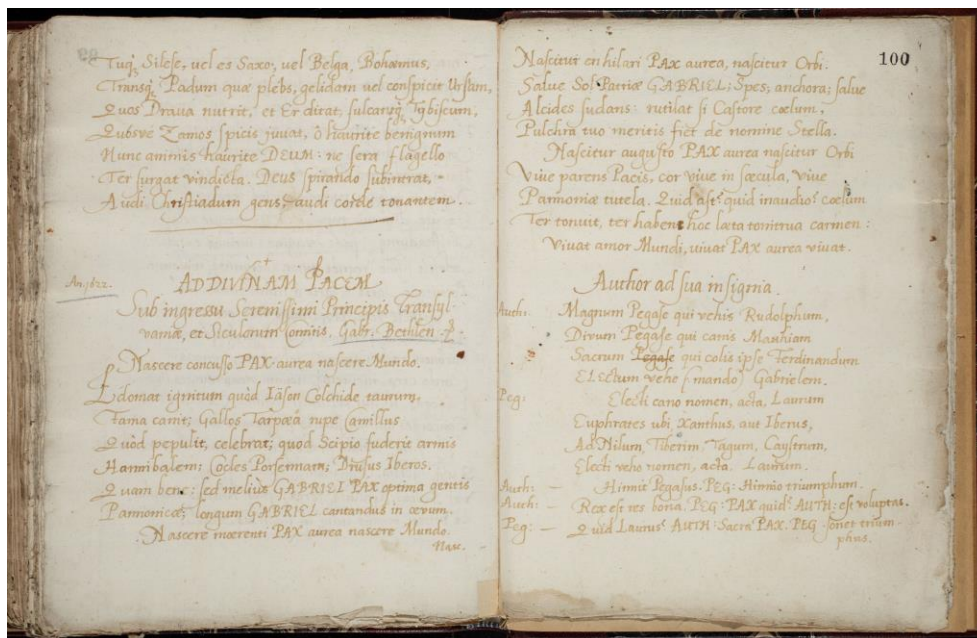
⁴³ HELTAI 2008, 162.

*Nascitur en hilari PAX aurea, nascitur Orbi.
 Salve Sol Patriae GABRIEL; Spes, anchora; salve
 Alcides sudans: rutilat si Castore coelum.
 Pulchra tuo meritis fiet de nomine Stella.
 Nascitur augusto PAX aurea nascitur Orbi
 Viue parens Pacis, cor viue in saecula, viue
 Pannoniae tutela. Quid ast? quid inaudio? coelum
 Ter tonuit, ter habent hoc laeta tonitrua carmen:
 Viuat amor Mundi, uiuat PAX aurea viuat.*

Marussi harmadik, Bethlenhez vagy Bethlenről szóló 17 soros, hexameterekben íródott verse valódi alkalmi üdvözlő költemény, himnikus felhanggal, hiszen alcíme szerint Bethlen (kassai) bevonulását köszönti 1622-ben.⁴⁴ Hogy mindez a nikolsburgi béke ratifikálását követő bevonulásra vonatkozik, a vers címéből egyértelműen kitetszik: *AD DIVINAM PACEM*, azaz az Isteni békéhez. A szinte egyetlen lélegzettel elmondott versnek két címzettje van, az „arany BÉKE” (*PAX aurea*), és maga „Gábor”, aki egyébként azonos az által létrehozott békével (*GABRIEL PAX optima*). „Szüless meg a (háborúktól) összetört világra, arany Béke” megszólítással kezdődik a Béke-himnusz, majd a humanista közegben „kötelező” antik párhuzamok következnek a római történelem nagy hadvezéreit mint példákat idézve: „Zeng a hír, mert Iason Cholkisban legyőzi a tűzokádó bikát, ünnepet hirdetnek, mert Camillus *dictator* a capitoliumi Tarpeii-szikláról letaszította végre a gallokat, mert Scipio fegyverrel leterítette Hannibált, ugyanígy Cocles Porsennát és Drusus az ibéreket. Milyen jól [hangzik ezek hírneve], de sokkal inkább Gábort, vagyis magát a magyar nemzetség legjobb békéjét kell megénekelni. Szüless meg, arany Béke, a gyászos világra! És íme, arany Béke születik a derűs világra”. A vers második részében Bethlent szólítja meg a költő, nem is akárhogy: „Üdvözlés neked, Gábor, haza Napja, remény; horgony; üdvözlégy verítékező Herkules [egyben csillagkép], amikor Castor [csillagképtől] vörösödik az ég, hiszen ez a szép csillag méltán viseli a Te nevedet. Végre arany béke születik a fenséges földre, élj sok évszázadig Béke atyja, Pannónia szíve és védelmezője.” Az utolsó sorban Bethlentől ismét a béke perszonalifikációja felé fordul a költő: De miféle hang ez, mit hallok? – kérdezi, majd maga válaszol: „Háromszor dördült meg az ég, háromszor zengik ezek az égzengések versemet: Éljen a világ szerelme, éljen az arany Béke”.

A vers, amelyben Bethlent, de főként a vele azonosított békét a himnuszok hangnemében üdvözli Marussi, a békeszerző fejedelem egyértelmű dicsőítése, hiszen a (nikolsburgi) béke megkötése még a római történelem nagy alakjai, az ellenséget leverő római hadvezérek és politikusok tetteit is elhomályosítja. Bethlen Gábor Herkulesként jelenik meg, de nemcsak a görög-római mitológia hőseként, hanem az egyik gömbhalmaza miatt vörös fényéről nevezetes Herkules csillagkép alakjában is, amely nyáron a Castor csillaggal, azaz az Ikek csillagkép egyikével

⁴⁴ OSZK Kt. Quart. Lat. 2488 ff. 99v–100r.

4. Marussi András Béke-versének kézírata
(OSZK Kt. Quart Lat. 2488. OSZK Dig. felv.)

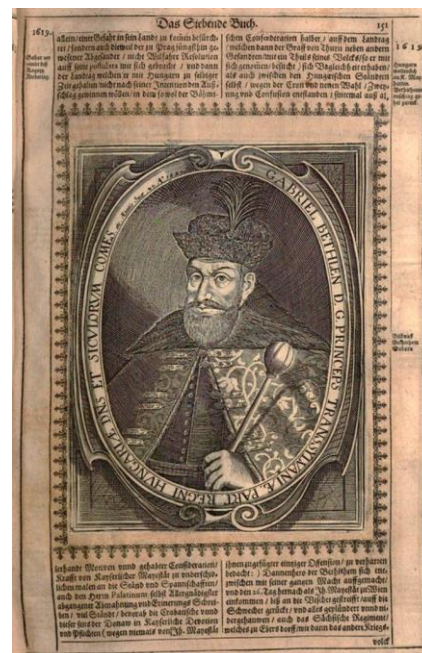
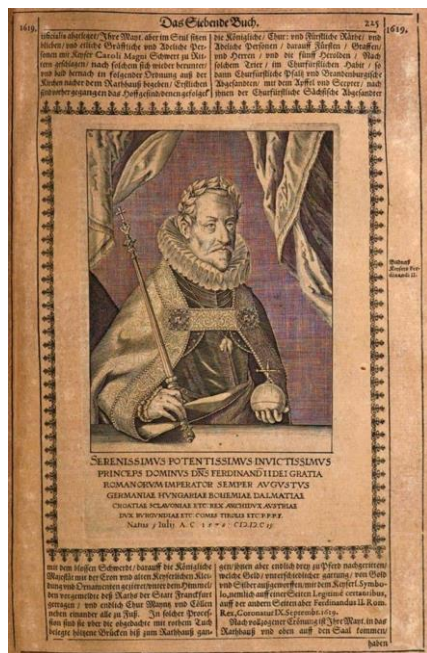
jelenik meg az égbolton. Bethlen nemcsak az égbolt fénylő csillaga, hanem egyenesen a hazára sugarakat szóró fényes Nap, a béke atyja, a haza gyámolítója és szíve, sőt ő maga a remény, míg a szeretetet az „arany” Békének „utalja ki” Marussi, ráadásul az egész világ szeretetéről beszél. A „Pax aurea” kifejezés egyébként a Habsburgok reprezentációjában is megjelenik, III. Ferdinánd király (1637–1657) rézmetszetű portréjának kísérő versében (*Pax aurea regnet*).⁴⁵

Az őszinte örömet kifejező vers minden bizonnyal a nikolsburgi békét követően az egyik Kassán rendezett ünnepélyes alkalomra készült. A békekötést 1622 legelején már akkor ünnepelték Kassán és a Pentapolis többi városában, amikor Bethlen Gábor még Nagyszombatban tartózkodott. Palaticz János és Rákóczi János, a Szepesi Kamara Bethlen által kinevezett tanácsosai már 1622. január 8-án levelet írtak a nikolsburgi béke megkötéséről Eperjesre, amelyben hálaadásra buzdították a várost és a vármegyét.⁴⁶ Pár nappal később, január 11-én az eperjesi bíró arról szá-

⁴⁵ FERDINANDUS III ROM(anorum) IMPERATOR SEMP(er) AUG(ustus) GERMANIAE, HUNGARIAE, BOHEMIAE, REX. ARCHIDUX AUSTRIAE. / Imperium terris, famam qui terminat astris / Haec est FERDINANDI Caesaris effigies / Di faciant, longum superet! Pax aurea regnet / Et cum pace Salus; cumq(ue) Salute Fides! HELVICUS 1641, 408. A metszetről vő. KELEMEN 2014, 314. (3. sz.)

⁴⁶ Annakokáért, mivelhogy az úristen az ő titkos tanácsából és az keresztyénséghez, főképen ez szegény megnyomorodott magyar nemzethöz való kiterjedett kegyelmességéből az szent békességet megadta: méltó, hogy nagy hálaadással és isteni félelemmel vévén,

molt be a társvárosoknak, hogy a közelgő vasárnapon (egyébként január 13-án) *Te deum*mal adnak hálát a békekötésért, ezt különben a kassaiak már meg is tették.

5–6. A nikolsburgi béke (1622) aláírói: II. Ferdinánd magyar király és Bethlen Gábor, Erdély és a Német-Római Birodalom fejedelme (HELVICUS 1641. alapján)

A levél a béke rájuk vonatkozó tartalmát is közli, vagyis, hogy a Pentapolis városai, kivéve Kassát, a király hűségén és joghatósága alatt maradnak, de Kassa mellett Bethlen Gábor fejedelem 7 vármegyét is megszerzett.⁴⁷ Bethlen csak febru-

ő szent föl(ség)ét dicsírjük... Palaticz János és Rákóczi János, a Szepesi Kamara tanácsosai levele a nikolsburgi békéről Sáros vármegyéhez és Eperjes városhoz. Kassa, 1622. jan. 8. SZILÁGYI 1886, 210.

⁴⁷ *Wier sind entschlossen auff den künftigen Sonntag das te Deum laudamus zue singen, und Gott dem Hern für solche seine grosse Wolthaten zu dancken, wie auch demonstrandam et testificandam laetitiam Freudenschüz etc. zu thuen, habens derowegen E. N. W., wie auch denen hern Cebinern in eill andeitten wollen. Die Caschawer haben es albereit gethan, und sondern sich auch hiemitt von den andern 4 Freyen Städten, die exceptis 7 Comitatus undt der Stadt Caschaw dem Römischen Keiser unterworfen, hiegegen aber sie Ihrer fürstlichen Durchliechtigkeit Gabrieli Bethlen so lang er lebet, salvis manentibus tamen eorum libertatibus et ita, ut post mortem ipsius imperatori Romanorum denuo subiiciantur, addita hac condicione, ut iurisdictioni legitimorum regni iudicum sicut et nos subiiciantur. Illustrissimus vero et serenissimus Gabriel Bethlen solummodo usum fructum et proventus solitos ab iis percipere tanquam feuda-*

ár elejére volt várható Kassára, de a tanács már 1622. január 17-én megtette fogadására az előkészületeket.⁴⁸ A Kassán tartózkodó Károlyi Zsuzsanna férje elé ment Lőcsére január 25-én, hogy másnap együtt induljanak Kassára. 1622. február 2-án a fejedelem már Kassáról datál,⁴⁹ április elején pedig már Erdélybe készül,⁵⁰ április 19-én pedig a szatmári várból ír levelet Nádasdy Katalinnak, Homonnai Drugeth György özvegyének.⁵¹ A köztes idő alatt, amikor egyébként a király követei is Kassán vannak, a nikolsburgi béke által előírt területek átvételére, több alkalom is adódhatott, ahol Marussi versét elszavalhatta, vagy átadhatta Bethlennek, mind az evangélikus istentiszteleteken, mind a Szepesi, illetve ekkor már inkább Kassai Kamara (*Sacro-Sancti Romani Imperii et Transsylvaniae Principis Camera Casso-viensis*),⁵² Marussi hivatala főtéri székházában.

Marussi András Béke-himnusz is, de nemcsak a kéziratos vers a bizonyítéka, hogy a katolikus Marussi András kamarai tisztviselő Bethlen bizalmi embere lett. Három hónappal a nikolsburgi béke kihirdetése után ugyanis a király őt és Tatay Györgyöt küldte Felső-Sziléziába, hogy átvegyék nevében Oppeln és Ratibor hercegségét. Bethlen Gábor 1622. április 4-én adta ki Kassán a György Rudolf liegnitzi herceghez (1595–1653) szóló megbízólevelét sziléziai követeinek, Tatay Györgynek és Marussi (Marussy) Andrásnak, akik április 27-én nyújtották át kérvényüket Oppelnben (ma: Opole, Lengyelország), amelyben kérik átadni a hercegségek uradalmainak számadásait, urbáriumait, ugyanakkor az 1622. január 9. óta keletkezett összes jövedelemre is igényt tartanak.⁵³ A cseh udvari kancellária archívumában fennmaradt a követek kérvénye, amelyből kiderül, hogy 1622 késő tavaszán Bethlen követei még mindig választott

---

tarius posset et valeat. Az eperjesi bíró és tanács levele Bártfa stb. szabad királyi városokhoz. Eperjes, 1622. jan. 11. SZILÁGYI 1886, 210–211.

⁴⁸ *Kassa város jegyzőkönyvéből.* 1622. jan. 17. *Ő felsége hazaérkezik: az egész város fenn legyen és a lovasok is menjenek eléje. Ajándéku adjanak egy aranyas kupát, 4 vágó ökröt, 4 hordó bort, 10 borjút, 50 cub. zabot, halat is, a menyit lehet. A jegerdorfi hercegnek 1 hordó bort, egy ökröt, 2 borjút, 2 cub. zabot, ¼ tehénhúst. Item a német uraknak vagy 2-2 szekér fát is szállásukra. [...] 1622. ápr. 4. Gáspár János urunk ő felsége hopmestere jött a tanács elé, s urunk nevében salutalta a tanácsot, s jelenté, hogy ő felsége megindul, de a nagy árviz miatt az jószágokból nem hozhatnak lovakat, szekereket, 25 szekér elé való lovat kér ő felsége. Bíró uram szépen megköszönte ő felsége köszöntését s delibrálta, hogy noha bizony nehezen esik, mert szokásuk és szabadságuk ellen vagyon, adnak, a mennyit lehet.* TT 31. 1908, 92.

⁴⁹ SZILÁGYI 1879, 366. (CCCXXXVIII. sz.)

⁵⁰ *Kassa város jegyzőkönyvéből.* 1622. ápr. 4. *Gáspár János urunk ő felsége hopmestere jött a tanács elé, s urunk nevében salutalta a tanácsot, s jelenté, hogy ő felsége megindul, de a nagy árviz miatt az jószágokból nem hozhatnak lovakat, szekereket, 25 szekér elé való lovat kér ő felsége. Bíró uram szépen megköszönte ő felsége köszöntését s delibrálta, hogy noha bizony nehezen esik, mert szokásuk és szabadságuk ellen vagyon, adnak, a mennyit lehet.* TT 31. 1908, 92.

⁵¹ SZILÁGYI 1879, 370–372. (CCCXLIV. sz.)

⁵² SZÜCS 1990, 59.

⁵³ LESZCZYŃSKI 1959, 71. jegyzet. Vö. VERESS 1897, 214–215.

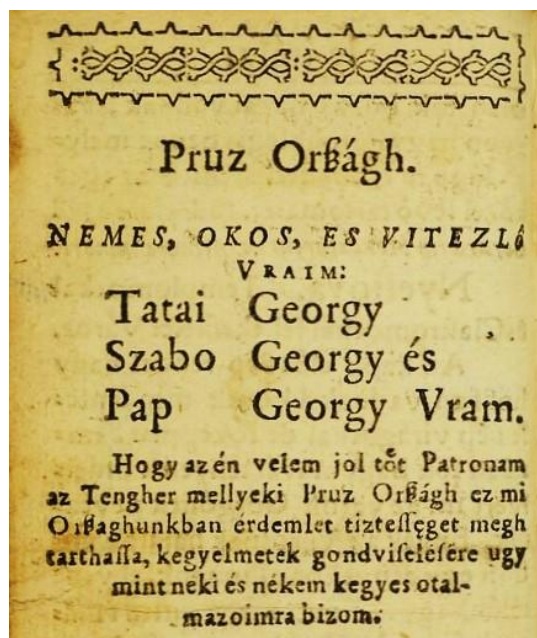

királynak nevezik urukat, és amikor a hercegségek összes birtokainak urbárumait és iratait kérik a liegnitzi hercegtől, megkülönböztetnek „feudális” és szabad jószágokat (*bona feudalia aut libera*), de a zálogba adott, valamint eladott birtokokról is kérik a listát, nemkülönben a boroszlói kamara által beszedett vagy beszedendő adókat és haszonvételeket is összeíratták.⁵⁴ A felső-sziléziai rendek, miután Bethlentől sikerült megszerezniük a jogaikat biztosító okmányt, egyfelől a császári megbízottak, másfelől Bethlen követei nem csekély nyomására elfogadták uruknak az erdélyi fejedelmet, de sok nemes remélte, hogy uralmának befejeztével visszatérhetnek a cseh király joghatósága alá. Végül Felső-Szilézia rendjei 1622. május 30-án elfogadták a beiktatásáról szóló határozatot, amelyben a nemesek hálájukat fejezték ki új uralkodójuknak, hogy a nikolsburgi békének köszönhetően nem történt vérontás, és vidékük megmenekült a pusztítástól, majd az oppelni országgyűlés ünnepélyesen beiktatta a fejedelmet a hercegségekbe.⁵⁵

A követek megbízólevélének tartalma egyben válasz is, miért Marussit választotta a fejedelem a Felső-Sziléziába küldendő követek egyikének, a hercegségek átvétele ugyanis főként gazdasági és pénzügyi jellegű volt, ezért ilyen irányú szakértelemmel bíró diplomatát kellett küldeni, és ennek a kritériumnak az 1602 óta kamarai alkalmazásban álló, és a kassai perceptor hivatalt folyamatosan vezető Marussi hiánytalanul megfelelt.

⁵⁴ *Ut felicius tammandata Sacratissimae Caesareae Majestatis, quam literae electae Majestatis effectu suo gaudere possint, operae precium duximus pro dexteriori executione rerum praesentium, receptionis duorum Ducatum aliquod natatu digna rerum momenta in memoriam Illustrissimae Celsitudini vestrae revocare, ac super eo maturam resolutionem prestolari. Primum, itaque factu dignum est, ut illustrissimus princeps noster gratiosissimus Dominos Commissarios a parte Caesareae Majestatis benigne una nobiscum ratione resignationis Ducatum fiendae expedire dignetur. Secundum, ut inclytae Camerae Vratislaviensi gratiose iniungere velit, quatenus Urbaria duorum Ducatum Opoliae et Ratiboriae, bonorumque omnium cum universis proventibus Civitatum, oppidorum, ad eos Ducatus ob antiquo pertinere debentium, sive ea sint bona feudalia, aut libera, sive impignorata, sive vendita, aut vero alicui data, aut inscripta, cum declaratione singulari nobis iuxta cathalogum vel seriem extra dari ne moleste ferat. Tertium, ut a tempore permutationis diplomatum, a nona die scilicet Januarij... a quo die prenominati duo Ducatus Electae Regiae Majestatis cesserunt; omnes proventus Ducatum Tricesimarum, teloniorum, taxas Civitatum vel per Dominum Praefectum, vel per inclytam Cameram Vratislaviensem ad hodiernum usque diem perceptorum vel ex restantijs percipiendorum manibus benigne curare dignetur, ne hinc aliqua jactura proventuum vel potius sacro diplomati injuria Clementissimoque Domino nostro disciplentia emergere videatur, neque aliquid vel in instrumentis armamentarijs vel rebus allodialibus desiderari censeatur, hoc insuper adiecto, ut Illustrissima Celsitudo vestra vel super hoc Cameram Vratislaviensem requirere dignetur, quatenus usitatas instructiones, salaria congrua omnium officialium in paribus nobis expediri insinuet ac annuat. Tatay György és Marussy András fejedelmi követek György Rudolf herceghez benyújtott kérvénye. Dátum nélkül [Oppeln, 1622. ápr. 27.?] LESZCZYŃSKI 1959, 71. jegyzet.*

⁵⁵ LESZCZYŃSKI 1959, 75. jegyzet. Az opolei nemesek cseh nyelvű határozatának fordításáért Papp Ingridnek tartozom köszönettel.

7. Szepesi Csombor Márton Tatai Györgynek szóló ajánlása, Kassa, 1620
(SZEPSI CSOMBOR 1620. 28. alapján)

Marussi követtársa, Tatay György Thurzó György nádor „komornyikja” volt, aki már 1614-ben a bicsei főúri család szolgálatában áll, 1622-ben pedig pásztói jószágigazgató,⁵⁶ vagyis őt is gazdaságban jártasnak tekinthetjük. Tatay Bethlent diplomataként szolgálja, Kassán házat is szerez, a város tekintélyes nemese lesz, sőt Szepesi Csombor Márton kassai tanító és író patrónusai közé tartozik, Szepesi Csombor neki is ajánlja a Kassán 1620-ban megjelent *Europica varietas* c. művének Poroszország-fejezetét.⁵⁷ Tatay György a középkori eredetű Zemplén vármegyei Monaky (Monoky) családba nősült, Monaky János (†1598) füleki várkapitány, Bethlen híve fiának, a Senczi Molnár Albertet támogató Miklósnak Zsófia nevű lányát vette el, sógorai voltak Darholcz Ferenc és Thököly Zsigmond. Tatay György és felesége, Monaky Zsófia udvarházzal és értékes szőlőkkel rendelkezett Tokaj-Hegyalján. A tállyai házra, a tállyai és bányácsi szőlőkre a birtokos, Bekényi Alaghy Menyhért zempléni főispán, királyi tanácsos, ajtónállómester (Bethlen kényszerű híve) adott felmentést a Tatay házaspárnak a földesúri járadékok alól. Nem lehet véletlen, hogy Alaghy Kassán, 1622. március 21-én, vagyis Tatay felső-sziléziai misszióját közvetlenül megelőzően állította ki libertáló oklevelét,

⁵⁶ *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, XV. 1934. 280. (250. sz.); ILA 1932, 22, 27.

⁵⁷ *Nemes, okos és vitézlő uraim: Tatai György, Szabó György és Pap György Uram. Hogy az én velem jól tőt patronam, az Tenger mellyeki Prúz Ország ez mi országunkban érdemlett tisztességet megtarthassa, kegyelmetek gondviseletére úgy mint neki és nékem kegyes otalmazoimra bizom.* SZEPSI CSOMBOR 1620, 28.

amelyet a király majd 1625. december 12-én Sopronban erősít meg.⁵⁸ Tataynak Kassán háza volt, Kassa környékén (Zsebes, Kisida) birtokokkal rendelkezett, amelyeket a szepesi káptalan bérbe vett.⁵⁹ Tatay György, aki 1616. november 21-én tartotta menyegzőjét Kassán a Monaky család házában,⁶⁰ Bethlen bizalmas híve volt, de nem rendelkezett kassai polgárjoggal, így 1626 novemberében csak a fejedelem hathatós közbenjárására⁶¹ engedi meg neki a kassai tanács, hogy a városba bort hozzon be.⁶² Kassa nemesi és intellektuális elitjéhez tartozott, amikor 1635-ben a lőcsei Fröhlich Dávid Kassán járt, emlékkönyvébe Tatay latin nyelvű bejegyzése mellé berajzolta családi címerét is,⁶³ ráadásul Szenczi Molnár Albert rézmet-szetes portréjának hátlapjára, amelyet Fröhlich beragasztott emlékkönyvébe.⁶⁴ Tatay egyébként Bethlen halála után is az erdélyi fejedelmek szolgálatában maradt, ezért „felségárulása” miatt a Habsburg uralkodó 1644-ben elkobozta értékes ingatlanait: a Kassa melletti Széplak-Apátiban bírt kúriáját és szőleit, valamint kassai házát, majd a nagyszombati papi szemináriumnak adományozta azokat.⁶⁵

⁵⁸ Alaghy Menyhért libertáló levele (Kassa, 1622. márc. 21.) és II. Ferdinánd megerősítő oklevele (Sopron, 1625. dec. 12.) Tatay György és felesége, Monaky Zsófia, valamint gyermekeik: Ferenc és György részére tályai és bányáscsai jószágaikról. KK DVD 7.313. sz. (MNL OL A 57 A Magyar Kancelláriai Levéltár Libri regii 7. köt. 508–511.) A tályai ház egyébként az 1670-es években már a Rákócziak kezén van, Munkácson, 1681. július 2-án kelt oklevelében I. Rákóczi Ferenc özvegye, Zrínyi Ilona inskribálja Apagy Mihály feleségének, Pikuli Klárának. *Adalékok Zemplén-Vármegye Történetéhez*, 9. 1903/2. 57–59.

⁵⁹ PAVERCSIK 1996, 431–432.

⁶⁰ *[g]ondviselőül és férjül az nemes és vitélő Tatay György uramat, Magyarország nádorispánjának régi jámbor főszolgáját, lakodalmának... itt az kassai házunknál lenni.* Monaky Zsófia 1616. november 21-én Kassán tartandó esküvőjére szóló meghívólevele felsővadászi Rákóczi Zsigmondhoz. Kassa, 1616. okt. 24. TT 10. 1887, 270–272.

⁶¹ *Vitézlő hívünk Tatay György az Hűségtek városában nem purgaleitos ember lévén, esék értésünkre, hogy borainak bebocsátatása diffcultásban volna... akinek... magunk személye mellett szolgálatunkban kellett itt jelen lenni... intjük és requiráljuk Hűségteket, hogy mostan is mint ennekelőtte borainak bebocsátását ne diffcultálja, hanem bocsássa be.* Bethlen Gábor levele Kassa városának, Bars mellett tábor, 1626. okt. 24. SZILÁGYI 1886, 673. (CCXXXXI. sz.)

⁶² TT 31. 1908, 103.

⁶³ Tatay György bejegyzése David Fröhlich Stambbuchjába (1616–1643), Kassa, 1635. febr. 6. (*Georgius Tatay, / Haec pauca apposuit memoriae et Sinceritatis benevolentiae ergo. / Te stante Virebo*). Stiftspfarr Neukloster (Wiener Neustadt) Sign. XII. H. 7. Ld. az Inscriptiones Alborum Amicorum adatbázisát: iaa.bibl.u-szeged.hu. Vö. PAVERCSIK 1996, 432.

⁶⁴ *Magyar Nyelv*, 32. 1936. 319.

⁶⁵ *[c]uriam nobilitarem in possessione Széplak Apathy una cum certis vineis et aliis quibuslibet utilitatibus et pertinentiis... necnon totalem et integram domum in Civitate nostra Cassioviensi exstructam... quae alioquin Egregii Georgii Tatay praefuisset, sed ex eo, quod idem nesctiur quo ausu temerario ductus DEI et hominum timore postposito spreitis Patriae legibus posthabitaque fidelitate ex devotione Maiestati nostrae et Sacrae*

Marussi András minden bizonnyal kamarai tevékenységével érdemelte ki Bethlen bizalmát, s lett egyike a fejedelem számos diplomatájának. Bethlen Gábor 1619 őszén a Szepesi Kamara élére saját embereit ültette, ezért a két katolikus tanácsos, ifj. Hoffmann György, egyben kamarai igazgató és újfalusi Péchy Zsigmond nem maradhatott hivatalában. Az evangélikus családba született ifjabb Hoffmann György, id. Hoffmann György kamarai tanácsos és igazgató fia, 1600-ban iratkozik be testvérével, Hoffmann Istvánnal együtt a bécsi egyetemre, feltehetően már katolikusként, a protestáns család ugyanis katolizál. Ifj. Hoffmann György (†1629) az a kassai előkelő személy, kamarai tanácsos, akít 1619-ben a kassai vértanúkkal kapcsolatban több forrás is megnevez, sőt nem egyszer őt is a Bethlen Gábor katonái által halálra kínzott katolikusok között említik. A kassai vértanúkkal való kapcsolataira utal, hogy ifj. Hoffmann György 1620. október 29-én született István nevű fiát, majd az 1622. november 12-én haldokolva született Menyhért nevű gyermekét, majd ennek halála miatt az 1626. december 13-án született ugyancsak Menyhért nevűt, illetve az 1624. március 23-án született Márkot „Krisztus dicső vértanúi emlékére, kik Kassán 1619. szeptember 7-én megcsönkítatva megölettek az ő neveikkel ruházta fel”.⁶⁶ Ifj. Hoffmann György már ifjúként megtapasztalta a rendi és vallási háborúk szörnyűségeit, 1604-ben anyja négy gyermekével Dél-Lengyelországba menekült, a határhoz közeli Jasliskába.⁶⁷ A kassai vértanú történeti hagyományában szerepel újfalusi Péchy Zsigmond (1570 k.–†1631. jún. 29.) tanácsos is, aki 1619 kora őszén, nagybetegeként, újfalusi (Sáros m.) birtokára hívta Pongrácz István jezsuitát, aki innen ment vissza Kassára, amikor Bethlen katonái a várost lerohanták. Péchyt már Giorgio Basta generális is úgy ajánlotta Rudolf császár és király figyelmébe 1605-ben, mint jó katolikust, aki vallása miatt Bocskai alatt menekülni kényszerült, és családjával Lengyelországba futott.⁶⁸ Kérdés, hogy az

---

Regni nostri Hungariae coronae debita contra serenissimum etiam edictum nostrum factioni Principis Georgii Rakoczi adhaesisse, ac per hoc iuxta leges quoque et Decreta Regni nostri Hungariae notam perpetuae infidelitatis, amissionemque omnium bonorum suorum de facto incurrisse dignoscitur. III. Ferdinánd birtokadománya a nagyszombati papi szemináriumnak, Bécs; 1644. jún. 17. KK DVD 9.436 sz. (MNL OL A. 57. Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii, IX. 595.)

⁶⁶ GYULAI 2017.

⁶⁷ [1604] *Hoffman György felesége két kisdéd leánykájával és két kis fiával együtt Kassáról Lengyelországba ment és Jasliskán, egy kisdéd városkában, mely az határban in vagon, és első városka, kit Homonnáról érnek.* TT 16. 1893, 136.

⁶⁸ *Eperjes, 1603 januárius 24. Basta Rudolf császárnak. Excitato proxime in regno Maiestatis Vestrae Caesareae et Regiae Hungariae tumultu praesentium exhibitor, fidelis Maiestatis vestrae Caesareae et Regiae nobilis Sigismundus Péchy de Ujfalu, a ki Felségednek mindig híve volt és maradt et quod religionem catholicam profiteretur, vix vitam incolumem conservavit evasitque, ajánlatván nekem még a Serenissimo rege Poloniae, in cuius regnum vim et furorem perduellium metuens cum uxore et liberis secesserat, ajánlom ügyével együtt Felséged atyai jóindulatába, mivel furoremque belli expertus, omnia sua substantia mobili exutus est.* (Eredeti, bécsi Kpü. levéltár, Hungern 1606-iki 14429.) VERESS 1913, II. 590–591. (1800. sz.)

1587-ben még Wittenbergben peregrináló Péchy (feleségei: Nagymihályi István özvegye, Eödönffy Anna, majd uzfalvi Uz Margit) mikor tért át a katolikus hitre, tény, hogy kamarai tanácsosként, ifj. Hoffmann Györgyöz hasonlóan, már a kevés számú kassai katolikus nemes egyike. Bár Hoffmann Györgyöt, Marussi egykori felettesét és barátját, aki majd 1622-től az Eperjesre költöztetendő királyi kamarának is vezetője lesz, Bethlen elmozdította a szepesi kamarai igazgatástól, 1621 tavaszán még igénybe vette szolgálatait. 1621. május 16-án őt és Csuthy Gáspárt bízta meg, hogy a császáriak által ostromlott Érsekújvár védőjével, Thurzó Szaniszlóval együtt tárgyaljanak a nádor képviselőivel, akiket „békességszerzésre” küldtek, mégis császári katonák ostromolják a Bethlent illető várat.⁶⁹ A sors finto-ra, hogy Bethlen halála után ifj. Hoffmann György az egyik királyi biztos, aki Felső-Magyarországot visszaveszi a király hűségére, majd Bethlen halála után mind Hoffmann, mind Péchy visszakerül a kassai kamara élére.

A nagy tekintélyű katolikus tanácsosok helyett a fejedelem protestáns híveit, Berzeniczey (Brezniczey) András⁷⁰ és Palaticz Jánost (Báthori Gábor egykori familiárisát) nevezte ki a kamara élére, és 1621 júniusában kettejüknek adta zálogba a Zemplén vármegyei, Pethő Ferenc jászói prépost sztropkói váruradalmához tartozó Nagybreznice (másként: Nagyberezsnye, ma: Breznica, korábban Vel'ká Breznica, Szlovákia) falu egy részét.⁷¹ Egyébként Berzeniczeyt és Palaticzot nem sokkal korábban a bécsi udvarban is alkalmasnak gondolták a tanácsosi posztra, 1619 februárjában ugyanis felmerült a nevük az Udvari Kamaránál a néhai Kiss Lukács szepesi kamarai tanácsos helyét betöltendő.⁷² Bethlen kassai adminisztrációjában 1621-től Bélaváry Dávid⁷³ lett tanácsos és igazgató, a másik tanácsos: Rákóczi János.⁷⁴ Bethlen adminisztrációjának építésénél nem kevéssé támaszkodott a protestáns kassai elitre, első kamarai igazgatója, 1621-ben bekövetkezett haláláig, az 1619. szeptember 27-én kinevezett Reiner (Rainer) Menyhért kassai kereskedő és bíró lett,⁷⁵ evangélikus vallású, 1621-ben szenátor.⁷⁶ Ugyanakkor Varannay András kassai bírót, szenátort kassai pénzverője prefektusának tette meg a fejedelem.⁷⁷

A kassai kamaránál, Marussi mellett, az alsóbb posztokon több tisztviselő is a helyén maradt, így az evangélikus Than János és Raisz János kassai polgár is, aki

⁶⁹ A Kassán 1621. május 16-án kelt, Hoffmann György és Csuthy Gáspár fejedelmi biztosoknak szóló instrukció kiadva: TT 11. 1888, 631–633.

⁷⁰ Több helyen Berzeviczynek írják, de bizonyosan Berezniczey (Brezniczey), azaz Nagybreznice-re való. Vö. FALLENBÜCHL 2002, 53.

⁷¹ Bethlen Gábor záloglevele a Zemplén vármegyei Nagy-Breznicze falura Berzeniczey András és Palaticz János részére. Kassa, 1621. jún. 1. EKK № 11.88. (MNL OL F. 1. Gyulafehérvári káptalan levéltára, Libri regii, XIII. 20.)

⁷² BMLK Bécsi segédletek, ÖStA HKA Hoffinanz-Ungarn. r. Nr. 118. Konv. 1619. február fol. 33–34.

⁷³ Bélaváry Dávidról bővebben: BORBÉLY 2014, 38–41.

⁷⁴ FALLENBÜCHL 1967, 220.

⁷⁵ SZÜCS 1990, 61–62.

⁷⁶ KERÉKES 1943, 25.

⁷⁷ KERÉKES 1943, 256.

1602-ben kamarai írnokként kerül a Szepesi Kamara alkalmazásába, ugyanakkor, mint Marussi András. Raisz János 1609-ben „kassai” előnévvel kap nemességet feleségével, Ugróczi Borbálával együtt. Végigjárva a hivatali „szamárlétrát”, lajstromozó, majd segédszámvevő lett (1618), és egészen 1650-ben bekövetkező nyugdíjazásáig a kamara alkalmazásában marad.⁷⁸ Bethlen alatt ő az egyik *registrator* (regisztrátor), azaz lajstromozó, sőt számvevő és kamarai titkár, vagyis főtisztviselő, 1622-ben helyettes levéltárőr is lesz, így a nikolsburgi békét követően quasi királyi tisztviselő is, hiszen a Kassán maradt kamarai levéltár helyettes levéltárőreként a király és a fejedelem közös archívumáért felelt.⁷⁹

Marussi András személyét az teszi kivételessé, hogy míg az igazgatót és a tanácsosokat „kicsérélte” Bethlen, ő katolikusként is a helyén maradt, és nagy része volt abban, hogy Bethlen különösebb nehézségek nélkül vehette uralma alá „új országát”. Marussinak éppen 1620-ból, a Bethlen-éra első teljes évéből maradt fenn kivételes gondossággal vezetett 134 főlíós számadáskönyve, amely így a felső-magyarországi „impériumváltás” értékes forrása, hiszen a Bethlen joghatósága alatti országrész teljes kamarai bevételeit és kiadásait tartalmazza.⁸⁰ A számadás végén Marussi aláírása és Pegazus-címeres gyűrűspecstje is szerepel 1621. május 15-i dátummal.⁸¹ A számadást Palaticz János, a Bethlen által kinevezett két tanácsos egyike korrigálta és nyújtotta be a fejedelmi adminisztrációnak, a kötet végén Marussi válaszolt a kifogásokra.⁸²

Annak, hogy Marussi a fejedelem – ha nem is feltétlen – híve lett és maradt, talán magyarázatul szolgálhat a saját maga által szerkesztett 1620. évi számadás, amelyből kiderül, hogy Felső-Magyarország és a Szepesi Kamara új ura, Bethlen Gábor fejedelem (ekkor választott király) kormányzata kifizette neki a királyi kamarától elmaradt több éves fizetését, vagyis az 1614 és 1619 (!) közötti évekre esedékes járandóságát, terményben és készpénzben, összesen 758 Ft és 50 dénár értékben.⁸³ A hatalmas összeggel kapcsolatos eset mögött felsejlik Marussi András és Bethlen vezéreinek alkudozása a kamara átvételénél, amikor Marussi az „állás-interjú” elmaradt jövedelmének kifizetések fejében az új adminisztráció szolgálatában is vállalja hivatalát.

⁷⁸ FALLENBÜCHL 1965, 196.

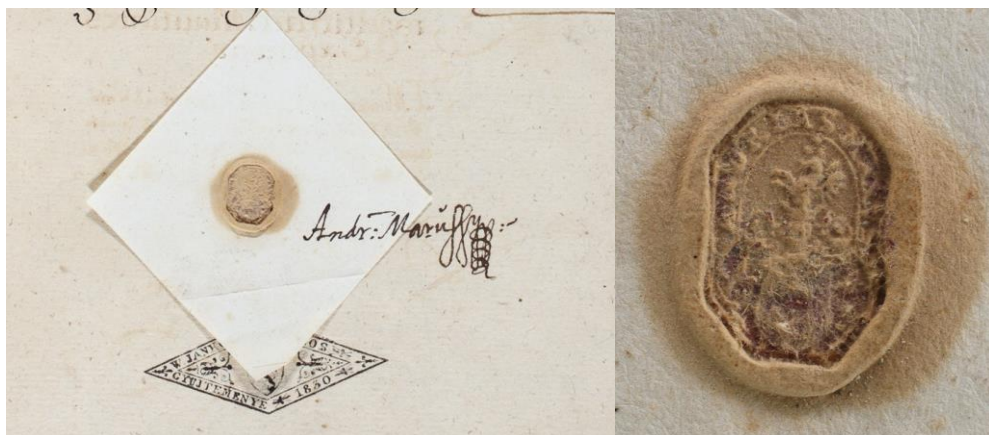
⁷⁹ FALLENBÜCHL 2002, 258.

⁸⁰ *Rationes super universis Partium Regni Hungariae Superioris proventuum perceptionibus et erogationibus totius annis Millesimi sexcentissimi vigesimi per egregium do(minum) Andraeam Marusy de eadem, Camerae Suae Maiestatis Scepusiensis Perceptorum conscriptae – 1620.* OSZK Kt. Fol. Lat. 958. Vol. XX. (A forrás kiadása előkészületben!)

⁸¹ *Actum Cassouiae die 15 Maij Anno 1621. Andreas Marussy manu propria.* Papírfelzetű gyűrűspecst. OSZK Kt. Fol. Lat. 958. Vol. XX. f. 134/133r.

⁸² *Responsiones ad defectus et difficultates Rationum anni 1620.* OSZK Kt. Fol. Lat. 958. Vol. XX. f. 134/136r-v.

⁸³ *1–11 Junii [1620] Ego perceptor camerae Suae Maiestatis Scepusiensis in rationem restantis salarii mei ab anno 1614 usque ad annum 1619 in frugibus et paratis totaliter levavi hungaricales 758 d 50.* OSZK Kt. Fol. Lat. 958. Vol. XX. f. 84r.

8–9. Marussi (Marussy) András kamarai perceptor aláírása és gyűrűspecsjétje, 1622 (OSZK Kt. Fol. Lat. 958. Vol. XX. OSZK Dig. felv.)

Marussi „továbbfoglalkoztatása” rávilágít, hogy milyen nagy szüksége volt Bethlennek jó szakemberekre az elfoglalt területeken, ugyanakkor a Bethlen-adminisztráció jogfolytonosságra való igényét is igazolhatja. Marussi egyébként nemcsak elmaradt salláriumát kapta meg új uraitól, hanem a hivatalával kapcsolatos feladatainak költségeire is kiutalt magának a kamarai pénztárból, így 1620. január 10-én 18 Ft-ot vett fel 6 napos útjának költségeire, mert Ónodra utazott, hogy részt vegyen Káthai János ónodi főkapitányi beiktatásán.⁸⁴ De Munkácson is volt 1620-ban egy hónapos úton, hogy a munkácsi lovas őrség zsoldját kifizesse. 1620. május 10-én a (felső-magyarországi) szabad királyi városokba utazott Marussi, május 14-én Eperjesre tért a fejedelemhez 4000 Ft készpénzzel.⁸⁵ Marussi 1620-ban már új uraitól is megkapta fizetését, a számadáskönyv egyik lapjának margójára a számadást felülvizsgáló és kiigazító Palaticz János kamarai tanácsos jegyezte fel, hogy január 26-án 40 (kassai) köből gabonát és 32 Ft készpénzt adott át a kamarai perceptornak.⁸⁶

Bár Bethlent képviseli 1622 tavaszán Felső-Sziléziában, hivatali karrierje 1623 végén megszakad, ismeretlen okból. Utódja, Ványai Illés számadáskönyvében⁸⁷ olvasható, hogy Marussi több mint 10 ezer magyar forintot adott át a Kassai Kama-

⁸⁴ *Decima Januarii [1620] Ego perceptor suae Maiestatis camerae Scepusiensis in rationem expensarum itinerariarum cum generosum Dominum Joannem Kathai in capitaneatum Onodiensem introduxisse ibidemquem intra sex dierum spacium... levavi in paratis hungaricales f 18.* OSZK Kt. Fol. Lat. 958. Vol. XX. f. 87r.

⁸⁵ OSZK Kt. Fol. Lat. 958. Vol. XX. ff. 88–89.

⁸⁶ *Dominus perceptor in rationem salarii sui accepit 26 Januarii in frugibus cub. 40, [...] flor 32 omissi, Johannes Palaticz m. p.* OSZK Kt. Fol. Lat. 958. Vol. XX. f. 35r.

⁸⁷ *Camera Cassioviensis – per generosum D(omi)num Eliam Vaniay perceptorem et solutorem anno 1625 die 25 Septembris.* OSZK Kt. Fol. Lat. 916. (A kassai kamara számadása Bethlen Gábor fejedelem alatt 1624–1625) f2r. A számadáskönyv félig magyar fordításban, félig latinul kiadva: *A Kassai Kamara Számadása Bethlen Gábor fejedelem alatt 1624–1625* címmel: RADVÁNSZKY 1888, 159–208.

ra 1623. évi bevételeként a perceptori megbízásból való lemondásakor.⁸⁸ Marussi visszavonult ugyan a hivataltól, de megmaradt Bethlen szolgálatában, 1624-ben őt küldi a fejedelem Szádvár és Torna vára átvételére. Ugyanekkor egykori követtársa, Tatay György a királyhoz és a nádorhoz (ekkor: Thurzó Szaniszló) indul tárgyalni Bethlen megbízásából, az ügy komolyságát jelzi, hogy az útra 400 Ft-ot utalnak ki neki a kamarai pénztárból.⁸⁹ Marussi, Ugocsa vármegye egykori assessora, 1626-ban Abaúj megyében is elnyeri a táblabíróságot.⁹⁰ Ugyanebben az évben Kassán Bethlen és Brandenburgi Katalin menyegzőjét nászverssel – amelyben Bethlent és menyasszonyát országuk, vagyis Erdélyország és a Magyarországi Részek nevében – köszönti.⁹¹ A menyegző helyszínéből – illetve abból, hogy a nászvers a felső-magyarországi és a Magyarországi Részekhez tartozó vármegyéket nem különbözteti meg (*Comitatus ex partibus Hungariae*) – kitűnik, hogy Marussi András a Bethlen uralma alatti Felső-Magyarországot is a Partiumhoz tartozónak ítéli, Felső-Magyarország mint önálló entitás neve nem jelenik meg a fejedelem joghatósága alatti területek között.

Hogy Marussi András, aki korábban két jászói prépostot, így hetesi Pethe Mártont és Mikáci/Migazzi Miklóst (egyébként a felső-magyarországi protestánsok ellenségeit) is patrónusaként tisztelte,⁹² „két vasat tartott a tűzben”, de legalábbis nem szakította meg kapcsolatait a király hűségén maradt területekkel, joghatóságokkal, intézményekkel, így a jászói konventtel sem, igazolja, hogy 1623-ban 3400 Ft-ért zálogba veszi Debrőd (ma: Debrəd, Szlovákia) falut birtokosától, a jászói Keresztelő Szent János premontrei konventtől, illetve gersei Pető Ferenc jászói préposttól, majd 1624-ben, bemutatván a záloglevelet, Bethlen Gábortól kap fejedelmi jóváhagyást az ügyletre, annál is inkább, mert Marussi még hivatalnokként saját pénzéből hitelezett a nehéz helyzetben lévő kamarának. Végül 1627-ben, a zálogösszeget megemelve, Bethlen ismét megerősíti egykori hivatalnokát a debrődi

⁸⁸ [1624] *Eroguntur hic in perceptum floreni illi hungar(icales) decios mille, quadringenti et viginti septem, ad denarum 55, qui per praedecessorem meum Egregium Andream Marussy tempore resignationis officii perceptoratus in paratis manibus meis assignati et ex rationibus A. 1623 iam exhibitis ommissi sunt. Id est hungar. Fl 10.427 d 55.* OSZK Kt. Fol. Lat. 916 f. 2r.; RADVÁNSZKY 1888, 163.

⁸⁹ 1624. *Jussu et mandato suae Serenitatis egregio domino Andreae Marussi ad arces Zadvara et Thorna occupandas misso ratione expensarum itinerariarum fl. 12. [...]* 1624. *In arduis suae Serenitatis et Regni negotiis ad Caesaream maiestatem et Palatinum Regni Hungariae Generoso domino Georgio Thathai expedito ex benigna suae Serenitatis commissione expensarum itinerariarum nomine fl. 400.* RADVÁNSZKY 1888, 187–189.

⁹⁰ *Történelmi Közlemények Abaúj-Torna Vármegye és Kassa Múltjából*, 4. 1913/2. 112.

⁹¹ *Thalassio nuptialis Serenissimo Principi... votis laetis faustisque acclamata a regno Transylvaniae partibusque Hungariae cum ingenti totius Christianitatis hilaritate Cassoviae 26. Febr. Anno 1626.* MARUSSI 1626, címlap.

⁹² GYULAI 2017.

birtokban.⁹³ Bethlen 1627. évi Kassán kiadott adománylevelét, Marussi Pegazus-címerére alludálva, Marussi művészi elhivatottságáról szóló, költői ihletésű arenga vezeti be,⁹⁴ amelynek megfogalmazásában maga a költő is segített Bethlen kancelláriáján. Az oklevélben a fejedelem utal arra, hogy hivatalnoka, akit költői erudíciója segített kamarai megbízásához, az ő adminisztrációja előtt már három királyt és császárt, úgymint Rudolfot, Mátyást és II. Ferdinándot is hasonló odaadással szolgált.⁹⁵

Marussi élete utolsó éveiről keveset tudunk, Lósy Imre egri püspök 1634. február 2-án Jászón tartott beiktatásán a források szerint részt vett Marussy András és János.⁹⁶ Tudjuk, hogy a kassai Marussi András fivére, János 1626-ban az akkor Jászón székelő egri káptalan jegyzője volt, és ő küldte el 1626-ban régi barátjuknak, Féja Mátyás szendrői provizornak fivére Kassán megjelent nyomtatványát, amelyet Bethlen Gábor menyegzőjére írt.⁹⁷ A fivéreknél Jászón közös tulajdonú, feltehetően zálogban bírt kúriája volt, amelyet 1631-ben gersei Pető Ferenc jászói prépost elzálogosított Pyber János egri püspöknek és unokaöccseinek, majd később tőlük Lósy Imre egri püspök veszi meg az értékes ingatlant.⁹⁸ Nem valószínű, hogy Marussi András 1634-ben még élt, valószínűleg fia lehetett, aki Jászón az egyházi előkelőségek és a helyi elit soraiban részt vett a beiktatási ceremónián, 1646-ban ugyanis Jászón armalista nemesként írnak össze egy Marussi András nevű személyt Abaúj vármegye nemesi összeírásában.⁹⁹

*

Marussi András, aki alig 3 évig volt Bethlen kassai kamarájának perceptora, látszólag nehézségek nélkül került át a fejedelem kamarai adminisztrációjába, versei azonban inkább békevágyról, mintsem új uralkodója iránti feltétlen hűségéről valának. A kéziratban maradt alkalmi költemények mellett egyik hivatali írása is po-

⁹³ Bethlen Gábor, Kassa, 1624. márc. 2. és Kassa, 1627. jan. 12. EKK № 11.147/a–b és № 12.51. (MNL OL F. 1. Gyulafehérvári káptalan levéltára, Libri regii, XIII, XIV. és XLII. f. 42.) Vö. GYULAI 2011/b, 212–213, 216.

⁹⁴ GYULAI 2010/b, 549–550.

⁹⁵ *Quibus animis tui dotibus et poetica facultatis eruditione id efficisti, ut in Cameram Cameram Scepusiensem adscitus, laborioso Perceptoris officio decoraveris, quo in munere cum Regno Hungariae, tum augustis quondam Romanorum Imperatoribus et Regibus Rudolpho et Matthiae defunctis, nec non Ferdinando Secundo, ac etiam Nobis toto eo temporis decursu, quo praelibato in officio fungebarris, quam fidelem et laudabilem navaveris operam.* Bethlen Gabor, Kassa, 1627. jan. 12. EKK DVD № 12.51. (MNL OL F 1 Libri regii, XIV. f. 42.)

⁹⁶ *Századok*, 34. 1900. 459.

⁹⁷ MARUSSI 1626. Az OSZK Régi Nyomtatványok Tára példányának címlapján olvasható Marussy János ajánlása: *Generoso D(omi)no Mathiae Feia alias Rakowsky de Nagy Rakow In aeternum suae recordationis symbolum mittit Jaszowiâ, Joannes Marussy Vener. Capli Ecclae Agr. Notar. Szendrôwiam 19 Maij Anno 1626.*

⁹⁸ RUPP 1870–1876, II. 136.

⁹⁹ *Történelmi közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából* 1. 1910/1. 62.

ziciójának árnyoldalait sejteti. 1620. évi számadásait, illetve tevékenységét ugyanis megbírálták felettesei, főként a *rationum magister*, aki nem lehet más, mint a hozzá hasonlóan régóta a kamaránál tevékenykedő Than János. Marussi számadáskönyvének utolsó két oldalára írta be a kifogásokra adott válaszát,¹⁰⁰ amelyekben elismeri bizonyos tévedéseit, ezeket azonban nem szántsándékkal követte el, hanem a zavaros körülmények miatt, mivel hivatali kötelezettségeit az összevisszaság jellemzi, egyrészt rengetegszer kell utaznia, másrészt a kamarával szomszédos fejedelmi udvar is sokféle megbízást ad neki, egyébként a hiányzó összeget majd beveszik a jövő évi számadásba.¹⁰¹ Ugyanakkor Marussi öntudatosan utasítja vissza előljárói további vádjait, mondván: a fiú sem viseli atyja jogtalan tetteinek terhét, és a szolgát sem büntetik meg, ha nem tudja, mit akar az ura, és nem is teszi meg, sőt az ország igazságszolgáltatása és ősi alkotmánya is azt mondja: azokat, akik nem értenek egyet [a bűnnel], és nem vesznek részt benne, nem lehet ugyanúgy büntetni, mint a bűnöst.¹⁰² Egy másik, 700 Ft-os hiánnyal kapcsolatos kifogást is megalapozottnak tart Marussi, ez azonban nem az ő hibája, hanem korábbi főnökeié, akik ráadásul el is titkolták, így nem őt, hanem azokat kellene hibáztatni, egyébként ezek már napjaikat és számadásaikat is bevégezték, és az alvilág egyik bírója, Aiakosz forgatja ide-oda a hamvaikkal teli urnákat,¹⁰³ védekezik az antik irodalomra való utalással a megvádolt hivatalnok.¹⁰⁴

Azt állítja, hogy nem volt tudomása a kifogásolt visszaélésről, feltételezhetően arról, hogy ugyanazt az összeget kétszer is kifizették a kamarai pénztárból, ugyanis szerinte (Bethlen adminisztrációjában) a perceptor feladata a korábbiakhoz képest igencsak megváltozott, sokszor kell követségbe mennie, zavaros dolgokkal kell foglalkoznia, figyelmét olyan dolgok kötik le, amelyek azelőtt nem voltak szokásban. Ráadásul, ha ott lett volna, amikor a visszaélést elkövették, vagy tudott volna róla, akkor sem engedelmeskedett volna egyszerre két utalási megbízásnak. Ezért

¹⁰⁰ *Responsiones ad defectus et difficultates Rationum anni 1620.* OSZK Kt. Fol. Lat. 958. Vol. XX. f. 134/136r-v.

¹⁰¹ *Quod ad defectus primi et tertii articulorum attinet, illi omnes pro solidis defectibus recognoscuntur, iique vero et indubitate non spontanea deliberationi et pronae voluntati ascribendi, verum statui rerum perturbationi, sursum deorsumque diffluentibus officii mei occupationibus, in tanta nimirum nunc itinerarum diversorum emensione, nunc Aulæ vicinissimæ multiplicibus postulavit imputandi sunt. Quos omnes scilicet F. 863 d 17 rationes sequentes anni 1621 continebunt.* OSZK Kt. Fol. Lat. 958. Vol. XX. f. 134/136r.

¹⁰² *Responsiones ad defectus et difficultates Rationum anni 1620.* OSZK Kt. Fol. Lat. 958. Vol. XX. f. 134/136r-v.

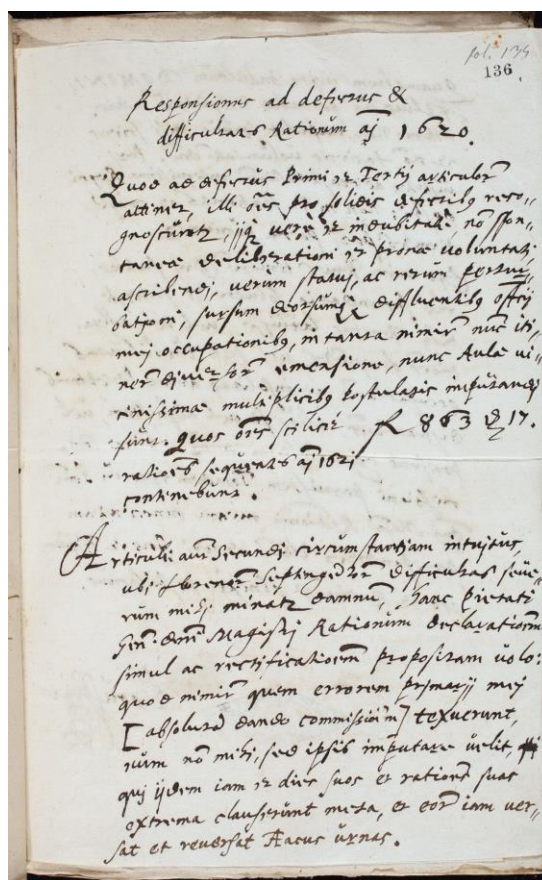
¹⁰³ *[q]uod nimirum quem errorem primarii mei (absolutam dando commissionem) texuerunt, eum non mihi, sed ipsis imputare velit, qui iidem iam et dies suos et rationes suas extrema clausurunt meta, et eorum iam versat et reversat Aeacus urnas.* OSZK Kt. Fol. Lat. 958. Vol. XX. f. 134/136v.

¹⁰⁴ *[a]ut si quis posita iudex sedet Aeacus urna, / in mea sortita uindicet ossa pila. PROPERTIUS: Elegiae, IV. XI. 19–20; [i]mmensis urnam quatit Aeacus urnis. STATIUS: Silvae. II. I. 219.*

méltányos és jogszerű elbánást kér magára nézve a számvevőségi mestertől, kéri, hogy mérlegelje ártatlanságát mások hibájával szemben.¹⁰⁵

Marussi feltételezhetően megkapta feletteseitől a méltányos eljárást, sőt Bethlentől még többet is, hiszen a fejedelem megerősítette egykori hivatalnokát értékes zálogbirtokában, és így birtokos nemessé tette, sőt a fejedelem bizonyosan olvasta is Marussinak az ő menyegzőjére írt nyomtatványát, ugyanakkor kassai hivatalnoki karában 1623 végétől már nem számíthatott a katolikus tisztviselőre.

10. Marussi András autográf válasza a kamarai számadással kapcsolatos kifogásokra, 1621. Részlet (OSZK Kt. Fol. Lat. 958. Vol. XX. OSZK Dig. felv.)

¹⁰⁵ Ego penes timorem Dei fateor, me secundo solvere iis superstitionibus penitus latuisse, vel per ablegationes frequentes, vel per turbulentas occupationes ac insolitas antea perceptoris distractiones, alias si vel adfuissem, vel praesens cognovissem, nunquam binae commissioni paruissem. Tandem ego, ut generosus Dominus Magister Rationum meam innocentiam praeponderet illorum errori, Jus et Aequum ego et Rationes obnixè postulamus. Andreas Marussy. OSZK Kt. Fol. Lat. 958. Vol. XX. f. 134/136v.

BIBLIOGRÁFIA**ÁLDÁSY 1904–1942**

ÁLDÁSY Antal: *A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címereslevelei*. 1–8. Budapest, 1904–1942, MNM Könyvtára, (A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke, II. Címereslevelek.)

ANGYAL 1898

ANGYAL Dávid: *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig*. Budapest, 1898, Athenaeum. (A Magyar Nemzet Története, VI. Főszerk. SZILÁGYI Sándor.)

BENDA 1971

BENDA Kálmán: A királyi Magyarország tiszti címtára, 1607–1608. *Levéltári Közlemények*, 43/2. 1972. 265–325.

BORBÉLY 2014

BORBÉLY Zoltán: Bethlen Gábor tisztviselői Felső-Magyarországon. In: *KoraújkorÁSZ. Koraújkor-történetével foglalkozó doktoranduszok tanulmányai*. Szerk. KÁDÁR Zsófia–KÖKÉNYESI Zsolt–MITROPULOS Anna Diána. Budapest, 2014, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 31–49. (KoraújkorÁSZ tanulmánykötetek, 1.)

CZOBOR 1913

CZOBOR Alfréd: Abaujvármegyében kihirdetett címeres nemeslevelek (1564–1711). *Történelmi közlemények Abauj-Torna vármegye és Kassa múltjából*, IV/3. 1913. 164–173.

CSEPREGI 2014

CSEPREGI Zoltán. *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM). Proszopográfiai rész. I. A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610)*. I/1. A–L. Budapest, 2014, MEDiT.

DEÁK 1875

DEÁK Farkas: *Wesselényi Anna özv. Csáky Istvánné (sz. 1584–†1649) életrajza és levelezése*. Budapest, 1875, Franklin.

DEÁK 2007

DEÁK Éva: Brandenburgi Katalin és Bethlen Gábor első találkozása. In: *Mindennapi választások: tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. Szerk. ERDÉLYI Gabriella–TUSOR Péter. Budapest, 2007, MTA Történettudományi Intézete, 251–267.

EKK DVD

Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689) – Erdélyi Királyi Könyvek DVD. Szerk. GYULAI Éva. Budapest, 2005, Miskolci Egyetem BTK–Arcanum.

ERYTHRAEUS 1626

ERYTHRAEUS, Johannes: *Cento Virgilianus, Nuptiis... Gabrielis... Trans. Principis... et... Catharinae... Brandenburgicae... consecratus*. Cassovia, Schultz, 1626. (RMK II. 442; RMNY 1359.)

FALLENBÜCHL 1967

FALLENBÜCHL Zoltán: A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században. *Levéltári Közlemények*, 38. 1967. 193–236.

FALLENBÜCHL 2002

FALLENBÜCHL Zoltán: *Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon*. Budapest, 2002, OSZK–Osiris.

FAZAKAS G. T. 2012

FAZAKAS Gergely Tamás: Kora újkori „nemzeti” imádságok nemzetközi összefüggésben: országos könyörgés és közösségi bűnbánat Bethlen Gábor idején. In: *Régi magyar imakönyvek és imádságok*. Szerk. BOGÁR Judit. Piliscsaba, 2012, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 71–80. (Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok, 3.)

FAZAKAS J. 1978

FAZAKAS József: Ismeretlen nyomtatott imádság a hazáért és a királyáért, Bethlen Gáborért. *Magyar Könyvszemle*, 94. 1978. 197–202.

GYULAI 2010/a

GYULAI Éva: „Consilio firmata Dei” – Bethlen Gábor emblémás zászlaja – Besztercebánya, 1620. *Történeti Muzeológiai Szemle. A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve*, 10. 2010. 21–34.

GYULAI 2010/b

GYULAI, Éva: „Arte et Marte” – Exempla of Classical Antiquity in Arenas of Transylvanian Princes’ Charters. In: *Pietas non sola Romana. Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata*. Ediderunt: CZEGLÉDY, Attila–HORVÁTH, László–KRÄHLING, Edit–LACZKÓ, Krisztina–LIGETI, Dávid Ádám–MAYER, Gyula. Budapest, 2010, Typotex–Eötvös Collegium, 544–557.

GYULAI 2011/a

GYULAI Éva: Pegazus Kassán – Andreas Marussi adótisztviselő (†1629) alkalmi versei. In: *Dejiny a kultúra. Multikulturalita a cezhraničná spolupráca mesta Košice a Miškovec / Történelem és Kultúra. Multikulturalitás és a határon átnyúló együttműködés Kassa és Miskolc között*. Zostavila: SÁPOSOVÁ, Zlatica. Prešov, 2011, Generalny konzulát MR v Košiciach–Universum–EU, 25–39.

GYULAI 2011/b

GYULAI Éva: Hinni, Pegase! (Marussi András költő saját címeréről írt versei, 1613–1628). In: *Bibliotheca et Universitas. Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*. Szerk. KECSKEMÉTI Gábor–TASI Réka. Miskolc, 2011, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 209–240.

GYULAI 2013

GYULAI Éva: „Nézd meg ezt sok ország népe, Bethlen Gábornak ez képe” – Bethlen Gábor ikonográfiai reprezentációja. In: *Bethlen Gábor képmása*. Szerk. PAPP Klára–BALOGH Judit. Debrecen, 2013, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 251–270. (*Speculum Historiae Debreceniense*, 15.)

GYULAI 2017

GYULAI Éva: Marussi Andras (†1629 k.) költő és a Szepesi Kamara értelmiségi köre a 17. század első felében. In: *Convivia Neolatina Hungarica*. 2. Budapest, 2017, MTA BTK TTI. (Megjelenés alatt.)

H. HUBERT 2004

H. HUBERT Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének*. Budapest, 2004, Universitas.

HELTAI 2008

HELTAI János: *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában*. Budapest, 2008, Országos Széchényi Könyvtár Európai Könyvtörténeti Központja–MTA-OSZK Magyar Könyvtörténeti Kutatócsoport RMNY Szerkesztősége. (Res Libraria, II.)

HELVICUS 1641

HELWIG (HELVICUS), Nikolaus: *CAESAR VICTORIOSUS sive Theatrum Historiae Universalis Catholico-protestantium. Das Ist... Historische Beschreibung Aller Gedenkwürdigen Sachen... Welche Sich in Religion- und Politischen Wesen... Von Dem 1517 Jahr... Bis Auff Das 1641 Jahr Zugetragen*. Frankfurt, 1644, M. Kempffer.

ILA 1932

ILA Bálint: A Thurzó család levéltára. *Levéltári Közlemények*, 10/1–2. 1932. 12–66.

KELEMEN 2014

KELEMEN István: A 17. század eleji soproni koronázó országgyűlésekhez kapcsolódó emlékek a Soproni Múzeumban. *Annales Archivi Soproniensis*, 1. 2014. 313–316.

KEREKES 1943

KEREKES György: *Bethlen Gábor fejedelem Kassán 1619–1629*. Kassa, 1943, Wiko.

KK DVD

Libri Regii – Király Könyvek 1527–1918. DVD-ROM. Összeállította: VISSI Zsuzsanna–TROSTOVSKY Gabriella–NÉMETH István–TUZA Csilla–CSAVLEK Judit–MAGYARI Gabriella–NÉMETH György. Budapest, 2006, Arcanum–MOL.

LESZCZYŃSKI 1959

LESZCZYŃSKI, Józef: Rządy Bethlena Gábora na Górnym Śląsku (1620–1624) / The rule of Gábor Bethlen in Upper Silesia (1620–1624). *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*, 19/3. 1959. 307–353. (Angol fordítása: Hussar, Katarzyna: Silesian Historical Quarterly Sobótka. Ed. by Polish Historical Society Branch in Wrocław. Internet: sobotka.uni.wroc.pl/the-rule-of-gabor-bethlen-in-upper-silesia-1620-1624 (2017. 06. 30.)

MARUSSI 1626

MARUSSI (MARUSSY) Andreas: *Thalassio nuptialis... Gabrieli, D.g.sac. Rom. imperij Transylvaniaeque principi... sponso et... Catharinae, marchionissae Brandenburgicae... sponsae votis laetis faustisque acclamata a regno Transylvaniae partibusque Hungariae cum ingenti totius Christianitatis hilaritate*. Cassoviae 24. Febr. anno 1626. ex officina typographica Danielis Schultzi. (RMK II. 444; RMNY 1363.)

P. VÁSÁRHELYI 1996

P. VÁSÁRHELYI Judit: 17. századi cento-költészetünk. In: *Tarnai Andor-émlékkönyv*. Szerk. KECSKEMÉTI Gábor. Budapest, 1996, Universitas, 307–315. (Historia Litteraria, 2.)

PÁLFFY 2015

PÁLFFY Géza: A Szent Korona Bethlen Gábor erdélyi fejedelem birtokában (1619–1622). Egy korona-itinerárium összeállításának lehetőségeiről. In: *A történelem mint hivatás. A Benda-émlékkonferencia előadásai, 2013. november 27.* Szerk. SZIJÁRTÓ M. István. Budapest, 2015, Balassi, 75–107.

PAVERCSIK 1996

PAVERCSIK Ilona: David Frölich sajátkezű feljegyzései műveiről. I–II. *Magyar Könyvszemle*, 112/3–4. 1996. 292–319, 429–450.

PÉTER 1983

PÉTER Katalin: Bethlen Gábor magyar királysága, az országegyesítés és a Porta. *Századok*, 117/5. 1983. 1028–1061.

PRAY 1816

Gregorius PRAY: *Gabrielis Bethlenii principatus Transsilvaniae coaevis documentis illustratus: Complectens documenta ab anno MDCXII ad MDCXXIII*. 1–2. Buda, 1816, Trattner.

RADVÁNSZKY 1888

RADVÁNSZKY Béla: *Udvartartás és számadáskönyvek*. Budapest, 1888, Athenaeum.

RÉVÉSZ 1896

RÉVÉSZ Kálmán: Kassai események Bethlen első támadásakor, 1619. szeptember 3–10. *Történelmi Tár*, 19. 1896. 113–120.

RMSZ 1.

Régi magyarországi szerzők. 1. Szerk. WIX Györgyné–P. VÁSÁRHELYI Judit. Budapest, 2008, Országos Széchenyi Könyvtár.

RUPP 1870–1876

RUPP Jakab: *Magyarország helyrajzi története, fő tekintettel az egyházi intézetekre, vagyis nevezeteseb városok, helységek, s azokban létezett egyházi intézetek, püspökmegyék szerint rendezve.* 1–3. Pest, 1870–1876, Eggenberger.

SZEPSI CSOMBOR 1620

SZEPSI CSOMBOR Márton: *Europica varietas.* Kassa, 1620, Fest. (RMK I. 500; RMNY 1219.)

SEPSI LACZKÓ 1858

SEPSI LACZKÓ Máté, Lorándffy Mihály udvari concionátora krónikája és emlékezetre méltó hazai dolgoknak rövid megjegyzései 1521–1624. In: *Erdélyi Történelmi Adatok.* III. Szerk. MIKÓ Imre. Kolozsvár, 1858, Ev. ref. Főtanoda, 1–246.

SZILÁGYI 1879

Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Kiad. SZILÁGYI Sándor. Budapest, 1879, MTA.

SZILÁGYI 1886

SZILÁGYI Sándor: Levelek és acták Bethlen Gábor uralkodása történetéhez, 1620–1629. *Magyar Történelmi Tár*, 9/1–4. 1886, 1–57, 209–249, 401–446, 609–678.

SZÜCS 1990

SZÜCS Jenő: A szepesi kamarai levéltár 1567–1813. Budapest, 1990, MOL. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, I. Levéltári leltárak, 7.)

TEUTOVILLANUS 1626

TEUTOVILLANUS, Andreas: *Corona nuptialis sereniss. ac potentiss. principis et domini dn. Gabrielis D. g. sac. Rom. imp. et Tran. princip. etc., Partium reg. Hung. dn., Sic. com. etc., Oppuliae ac Ratib. dvcis etc. illustriss. sponsi cvm serenissima princ. ac domina, dn. Catharina marchionissa Brandeb., Prus., Iuliae, Cliviae, Montium Sedinorum, Pomer., Cassub., Vandal. etc., nec non in Silesia, Cros. Car. ducissa burggravia Norin., Rugiae princ., com. Marcae et Ravenspergij etc. Ravenstenij domina consecrata... ipso die sollenni nuptiarum ...ab Andrea Teutovillano... principis beneficiario.* Bartphae: typis Iacobi Klösz, 1626. (RMK II. 440; RMNY 1349.)

VERESS 1897

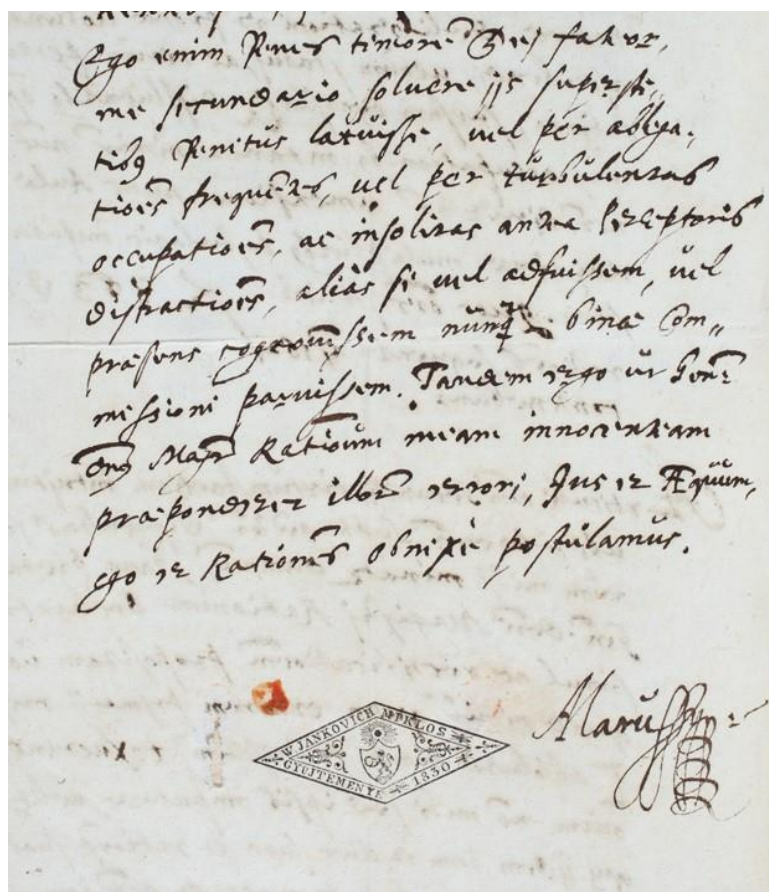
VERESS Endre: Báthory Zsigmond és Bethlen Gábor viszonya az oppelnratibori hercegségekhez. *Erdélyi Múzeum*, 14/4. 1897. 213–222.

VERESS 1909–1913

VERESS Endre: *Basta György hadvezér levelezése és iratai* (1597–1607; 1602–1607). I–II. Budapest, MTA Történelmi Bizottsága–Athenaeum, 1909–1913. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria, XXXVII–XXXVIII.)

WOLPHIUS 1626

WOLPHIUS, Joannes: *Sacrum nuptiale... Gabrieli, Dei g. sacr. Rom. imperij Transylvaniaeque principi... sponso et... Catharinae, marchionissae Brandenburgicae... sponsae felici omine consecratum ac dedicatum nomine totius Hungariae, Transylvaniae, Oppuliae, Ratiboriae ac sacr. Rom. imperij etc. Cassoviae: typis Danielis Schultz, 1626.* (RMK II. 446; RMNY 1365.)

11. Marussi András autográf válasza a kamarai számadással kapcsolatos kifogásokra, 1621. Részlet (OSZK Kt. Fol. Lat. 958. Vol. XX. OSZK Dig. felv.)

SZERETŐK ÉS HÁZASTÁRSOK MISSZILISEK A SZERELEMRŐL – ESETTANULMÁNYOK

JANKOVICS JÓZSEF–KÓSZEGHY PÉTER

A kora újkorban, legalábbis Magyarországon, a szerelem-szeretet-házasság s a kapcsolódó kérdések, mint féltékenység, megcsalás, válás, hűség-hűtlenség meglehetősen nehezen vizsgálhatók misszilisek alapján, a témára vonatkozó írott szövegek leginkább peranyagok. Nem valószínű például, hogy szerelmes levelek, versek tömege kerülne elő. Ennek nemcsak a források természetes pusztulása az oka, hanem az is, hogy a szerelmi-érzelmi vallomások sokáig elsődlegesen – ha nem is kizárólagosan – az oralitásban éltek, továbbá, még ha leírták is ezeket a konkrét udvarlási célt szolgáló szövegeket, legtöbbjük a címzett biztonnyal megsemmisítette. Figyeljünk fel arra az óvatosságra, amellyel 16–17. századi őseink a dokumentumerejű írásra tekintettek! A Telegdi Kata aláírású, esetenként rímes prózába váltó levél – amely erkölcstelennek igazán nem mondható – végén ez áll: „Kegyelmed ez levelet senki kezibe ne adja!” Telegdi Pál a menyasszonyát, Várdai Katát biztatja: írjon már neki, hiszen „ha az szemírmertességet veted előmben, az igen kevés mentesség, mert mi köztünk immár meg kell annak aludni”, és siet megnyugtatót a félénk arát: „írj nekem, bizony senkinek nem mutatom, senki nem is látja egyéb nálamnál”.¹ Zay Péternek így ír felesége, Poltári Soós Klára (jegyezzük meg ezt a nevet, Bakith Margit nevelőanyja), aki levele végére két nyíllal átlőtt szívet rajzolt: „...szerelmes szívem, ne mutassa az levelet senkinek.”² Kendi Anna históriája pedig, akit férje, Török János – holott három gyermekük is volt – egy elcsípött szerelmes levélért kivégeztet, kellően indokolja a szerelmes levelek, szerelmes versek íróinak és címzettjeinek óvatosságát. A gyónótükrök kérdései bizonyítják, hogy szerelmes levelet írni meggyónandó bűn.³

A periratoknak mindig fontos vádpontja a szerelmes levél írása, olvasása. Ilyen tiltott tárgy, szerelmi éneket is tartalmazó szerelmes levél birtoklásáról számol be például 1636. február 9-én Marosvásárhelyt felvett vallomásában Bakos Dániel: „...hanem eccer menék Kádas Mihályhoz, s az asszonnak az öccse, Borka mondá, hogy »nem tud kegyelmed szép dolgot – úgymond –, micsoda levelet íratott Kerekes Panna Rafael Mihály deáknak« – s látám az levelet s olvasám is. Elég szerelmes dolgok valának benne: szívem s lelkem [...] vajha az testem az testedet érhetné [...]

¹ ECKHARDT 1944, 18.

² Szlovák Központi Levéltár, Zayugróci Lt. Vö. ujsoz.com/cimkek/csaladi-kor/2005/01/29/lam-csak-az-poganyoknak-szulte-volt-az-en-anyam (2016. 12. 28.)

³ *A 20. század első felében* kiadott imakönyvek gyónótükrök részében még hasonlóképpen!

s az többi... olyan elég vala benne. Amaz Ország Mihály mondá, hogy Nőstény Györggyel vagy hogy Páris Györggyel írátták volna az levelet, s én el is hozám az levelet. Azután én adtam Kismarjai Csizmadia Istvánnak, s ő is azoknak akarta, mutogatta.

Kismarjai Csizmadia István fassus est: Énnekem azt a szerelmes levelet Bakos Daniel adta vala kezemben, s olvastam. Elég **szerelmes énekek** valának beleírva, s mondá Bakos Dániel, hogy Kerekes Panna íratta volna, de én nem tudom, mert őneki Kádas Mihály adta az levelet.”⁴

Egy 1638. május 4-én felvett vallomás bizonyos Varga Miklósnét vádolja azzal, hogy az „szerelem énekét valóban mondta [...]”. Mások is rávallanak: „Az asszony az szerelem énekét mondotta – ugyan csengett az ház bele –, és ezt is mondja vala, hogy: »igyunk, szívem, egy kicsint, mulassunk gyönyörűségesen«.”⁵

Ezen, polgári környezetből származó iratok mentalitásától nem különbözik a nemesi perek jegyzőkönyveinek hangvétele. Az általunk ismert két legnevezetesebb (és legjobban dokumentált) eset Révay Ferencné Forgách Zsuzsannáé, akit 1607-ben Bakith Péter megszöktetett Holics várából, és Detrekőre, Balassa Menyhértne Bakith Margit birtokára menekített,⁶ továbbá a 18. század első negyedében Krucsay⁷ Jánosnak, Rákóczi ezredesének pere feleségével, Tolvaj Borbálával, akit végül is 1728. január 27-én férje lefejeztetett. Mindkét ügy tanúvallomásában felmerül a szerelem-ének-mondás vádpontja, sőt a Krucsay-perben még fel is jegyzik egy ének szövegét.

Légyen Isten oltalmad,
édes Tolvaj Borbála,
légy jó egészségben,
lelkemnek orvassa!⁸

Jelen írásunkban a periratokkal kevésbé, inkább a misszilisekkel szeretnénk foglalkozni. Egy megfigyelést azonban nem hallgathatunk el: a kurvák, házasságtörők, kicsapongó életű nők esetében, természetesen beszélhetünk parázna, erkölcstelen életéről, fehérmájúságról stb. De feltűnően másról is szó van. Ezek a nők, legalábbis néhányuk, mondhatni, koruk feministái. Egyszerűen nem fogadják el azokat a társadalmi szabályokat,⁹ amelyek rájuk vonatkoznak, nem fogadják el a férfidomináns

⁴ VÍGH et alii 1980, 369–370.

⁵ Uo. 401–402.

⁶ A történetet 19. századi szemérmetességgel megírta: DEÁK 1885, ám maga a vaskos iratanyag máig kiadatlan (Pozsony, SzKL.) Szemérmetesség, mondtuk – ám a 19. századi olvasóknak ez is túl szabados volt, mind a *Budapesti Szemle* (47. 1886. 318–324.), mind a *Vasárnapi Ujság*, (33/6. 1886. febr. 7. 86–89.) kritikusanak erkölcsét felháborította.

⁷ A forrásokban mind Krucsay, mind Krucsai alakban előfordul.

⁸ Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, IV. A. 1. Fasc. 29. A vallásos költészetből jól ismert fordulat, vö. például RIMAY János, „Ó, ki későn futok lelkem orvosához”. *Evangelikus énekeskönyv*: „Jelenj meg most szívemnek / Ama nagy kínodban, / Mellyel voltál lelkemnek / Orvosa holtodban!”

⁹ Vö. KNOX 1558.

kereteket. Szimbolikus, hogy Forgách Zsuzsanna és Bakith Margit, a két jó barátnő, férfiruhát csináltat magának. Az ok a női szerepből való kitörés vágya: élvezettel merülnek el a férfiak számára fenntartott örömeikben, mint lovaglás, vadászat, horgászat, sőt ivás, kártyázás, mindenféle társas mulatság.

Ami a mondottak ellenére a szerelmes írásokból fennmaradt, az sokszor a 18. század végi, 19. század eleji levéltári rendezéseknek esett áldozatául, ekkor selejtezték a birtokbiztosítások szempontjából fölösleges iratokat (*inutile* – olvasható gyakorta rajtuk a levéltáros ceruzás jegyzete).

A szerelmes levelek általános vonása a panelszerűség, a toposzok alkalmazása, a veszélyességből következő titkosság (tolvajnyelv és eufemizmusok), vers és misszilis, vers és próza határainak esetenkénti elmosódottsága. Jellemző az is, hogy legalább a 18. század közepéig az episztolaelmélet azon az alapon állt, amelyet Piscator így fogalmazott: „a *carmen epistolicum* levélbeli dolgokat tárgyal, azaz különféleket, amiként a levélben történni szokott” – Labádi Gergely helyesen írja, ez nem mást jelent, mint hogy a költői és a prózai levelet lényegében egynek tartották,¹⁰ azaz esetünkben a szerelmeslevelet – *Balassi által használt ének-vers értelmében is!* – és a prózai missziliseket.

Az ismétlődő (elcsépelet) motívumok a tárgynak és ezen típusú irodalomnak a természetéből következnek, nem lehet ezt a jellegzetességet kizárólag a petrarkizmus-bemboizmus számlájára írni. Ugyanakkor a szerelmi retorika esetenként áttör minden tételes retorikán, poétikán, legfőbb ismerve, hogy többnyire feltételez egy korábbi szövegre rájátszó, stilisztikailag nyomatékos terminológiát. (Közel áll ez a megállapítás ahhoz, amit a középkori európai irodalom kontextusában Michael Riffaterre és mások mondanak az intertextualitásról.)¹¹ Ez az idézetek poétikája – ezt már nem Riffaterre mondja, hanem mi; ennyiben Janus Pannonius vagy Balassi Bálint költészete (de csak ennyiben) igen hasonló. Továbbá vitathatatlan tény Ovidius korszakos hatása, az *epistolae Heroidum* adaptációja vagy imitációja, noha mint irodalomtörténeti kategória, a heroida csak a 18. század második felében vált közkeletűvé.¹² (A Gyöngyösi-féle heroidák nem teremtettek műfajt.)

Nyugat-Európában (s nem véletlenül: mindig klerikus környezetben, ne feledjük Tarnai Andor figyelmeztetését, a középkorban a klerikus annyit tesz, mint értelmiségi) már a 12. századból ismerünk olyan latin nyelvű levélmintakönyvet,¹³ amely – többek közt – a szerelmeslevél-írás szabályait is összefoglalja. E kézikönyv negyedik

¹⁰ LABÁDI 2004, 586.

¹¹ Vö. RIFFATERRE 1981, 4–7, 11, 13; BAHTYIN 1976, 173–216; KRISTEVA 1968; DÄLLENBACH 1996, 51–66; RIFFATERRE 1996, 67–81; KRISTEVA 1996; MONTROSE 1988, 110–132; KRISTEVA 1994, 491–509.

¹² A témára vonatkozó alapmű: DÖRRIE 1968. A magyar vonatkozásokról: BÓDI 2004.

¹³ Egy Guido nevű pap írta, kritikai kiadása készül, a kéziratot 2009-ben a Sienai Egyetem kutatói találták a Veronai Káptalani Könyvtárban, amikor kiadatlan retorikakönyvek után kutattak. Információink a felfedezés sajtóbeli ismertetésein alapulnak: www.repubblica.it/2009/02/sezioni/cronaca/lettere-amore/lettere-amore/lettere-amore.html (2016. 12. 20.)

fejezete foglalkozik a szerelmes levelekkel. A szerző szerint dicsérni kell a szeretett hölgy szépségét, a levélíró hasonlítsa drágakövekhez kedvesét, és hivatkozzék mitológiai szerelmespárokra, például a trójai Helenére és Parisra, azaz, más szóval, az *epistolae Heroidum* adaptációját és imitációját ajánlja olvasói figyelmébe. (Baudri de Bourgueil [1046–1130] egy hexameteres levélváltásban írta meg a témát.)¹⁴

A mű a testi szerelemről, csókokról, ölelésekről és vágyról is említést tesz. Minta-leveleket is közöl, a legtöbb példa az akkoriban Toszkána és Emilia Romagna urainak, a Guidi grófoknak a levelezéséből származik, ezek között a legendás Héloïse–Abélard-levélváltásnál korábbiak is vannak.

Az első olyan magyar nyelvű, ránk maradt szöveg,¹⁵ amely udvari szerelmes vers részletként fogható fel, a 15. század második felében (vagy korábban) íródott. Enyingi Török Imre Parlagi Krisztinának szánt (de nem közvetlenül neki elküldött!) verses üdvözlője esetleg szerelmes szavaknak értelmezhető.¹⁶ Tudomásunk szerint az első magyar férfiú, aki azt állítja magáról, hogy szerelmes levelek (de nem tudjuk, milyen nyelvűek) birtokában van, a Salgó várát építtető Salgai (Szécsényi, Schallaga) Miklós (1390 k.–1438. január 19). Végredelelete szerint: vessék tűzbe minden szerelmes levelét (*omnes littere missive de amore*).¹⁷ Ez a művelt, bünei, vagy – Engel Pál szerint – éppenséggel kulturális mássága miatt hazájából elűzött úr a Zsigmond-korban élt, Velencében, a Rialtón, palotájában. Rendkívüli műveltséggel rendelkezett, valószínűleg ártatlanul ítélték jószágvesztésre.¹⁸

Mielőtt egy konkrét szerelmes levél ismertetésébe kezdenénk, definiálni kellene a fogalmat. A korábbi szakirodalom, vagy fogalmazzunk így, az úgynevezett *szerelmes* leveleket sajtó alá rendezők igen engedékenyek voltak a kérdésben, ide sorolták az egyszerű, családi, férj-feleség közötti híradás jellegű írásokat, amelyek a „szerelmes”¹⁹ megszólítást tartalmazták, holott az nem jelentett a korban egyebet a majdnem érték-közömbös „szeretett” megszólításnál, a házastársak egymás kölcsönös szeretetéről valló levélváltását, esetenként pedig alaposan félreértették a levél kontextusát.²⁰

¹⁴ Vö. DÖRRIE 1968, 98.

¹⁵ Egy naptárvers két sora, amelyet a *Nagyenyedi-kódex* őrzött meg: „Szolgálatra magam adám / Mo (= Ma) neked kedves Ilondám”. *Nagyenyedi kódex* (latin nyelvű: a Képes Krónika szövege, de a csízió magyarul olvasható benne, MTAK: K 32). Vö. KŐSZEGHY 1987–1988, 331.

¹⁶ A lány sógorához írott misszilis záradéka. Várkony, 1485. március 31: „Emericus The. Kewzen krysthynanak, leghen kenweb ynhanak / zaaz. yonapoth. Keth zaz. Yo eet hozyaya!” (Emericus Therek köszön Krisztinának, legyen kenyvebb jnhának. / Száz jó napat, két száz jó ét hozjája!) [jnhának = szívének, lelkének, ágyékának]

¹⁷ Az viszont nem derül ki a végrendeletből, hogy ezeket a leveleket Salgai írta, vagy ő kapta. Az bizonyos, hogy valakivel, vélhetőleg Mazóviai Hedviggel, szerelmi levelezést folytatott.

¹⁸ ENGEL 1992, 15–26.

¹⁹ Szerelem, szerelmes stb. a magyar nyelvben csak később vált el a szeretet általános fogalmától, élesen csak a 19. századtól. Az európai nyelvek (angol, német stb.) általában nem ismerik ezt a jelentésmegkülönböztetést.

²⁰ Például az ún. „első magyar szerelmes levél”. Ezt Thurzó Elek tárnokmester írta jegyeséhez, Székely Magdolnához 1525-ben. ZOLNAI 1894, 237–238. Internet: real-eod.mtak.hu

Mi mást (mást is) kerestünk: a szenvedélyes, a korban illetlen szerelem írásos nyomait. A plotinoszi kérdésre: „vajon mi legyen a szerelem: isten vagy démon, avagy a lélek szenvedélye, vagy talán mind a kettő együtt?”²¹ végig a középkor folyamán mind költőktől, mind teológusoktól számtalan válasz született ugyan, ám ezen válaszok egyike sem cserélte össze a szenvedélyes szerelmet a barátsággal vagy a házastársi vonzalommal, ellenkezőleg. Ám nemcsak a szerelmes levelekből, hanem általában a kínzó, szerencsétlen kapcsolat-történeteket feltáró misszilisekből is válogattunk.

A jelenleg ismert, csekély számú magyar szerelmes levél között szinte nincs olyan, amelynek egy-egy fordulata, szóhasználata ne emlékeztetne Balassira, szerelmes leveleire/verseire. Mivel elég valószínűtlen, hogy mindegyik levélíró egy-egy Balassa-kódexet őrzött volna a fiókjában, ez csak azzal magyarázható, hogy a szerelem szolgálatába állított retorizált nyelv nem Balassi találmánya, hanem olyan közkinccs, amelyből mindenki merít. A Lévai Névtelen és Gyöngyösi Paris–Helena (Ilona) levélváltása – a két szöveg alapvető különbözősége ellenére ugyanúgy az ovidiusi mintát követi, mint Gyöngyösi más heroidái, például a Kemény János-eposz betéte.

A műfajra oly jellemző halmozásos, ismétlődő szerkezeteknek pedig Czobor Mihály a mestere, aki ily szavakat ad a halottnak hitt kedvest szóló Theagenés szájára:

Ó, te édes-kedves szép gyönyörőségem,
 Ó, te kellemetes, kellő kedvességem,
 Minden nádméz felett édesb ízességem,
 Világ kegyesi közt szebb szerelmességem,
 Semmi élet nincsen benned, én hívségem?²²

Az *Ars dictaminis* középkori népszerűsége a 16. században töretlenül folytatódott. Például angol nyelvterületen három munka is megjelent a 16. század második felében nyomtatásban,²³ ezek közül számunkra Angel Day *The English Secretary* című, először 1586-ban kiadott (a legtöbb vonatkozásban Erasmus *De conscribendis epistolis*-ának hatása alatt álló) műve²⁴ a legérdekesebb, amely alapvető retorikai tanításokat is tartalmaz. A levélírónak, a szerelmes levél írójának is familiáris viszonyban kell lennie az *inventio*, *dispositio*, *eloquutio* fogalmával, továbbá a *tria genera dicendi*-vel, a szónoki beszéd három stílusnemével.

Mind Angel Day, mind William Fulwood tárgyalja az *epistles amatory*-t, a szerelmes levelet, az utóbbinak, akárcsak a kortárs magyar olvasóknak, fő mintája *Eurialus és Lucretia* levélváltása. Angel Day röviden, de invenciózusabban elemzi a témát. Megállapítja az illendő szerelmes levél írásának kereteit. A szerelemben,

/485/1/nyelvemlkeink00zolnuoft.pdf (2012. 12. 20.), vagy Forgách Mária levele férjének, Révay Péternek, amelyet az első magyar féltékeny levélként szokás (tévesen) értelmezni.

²¹ *Enneadész* III. rész, V. könyv.

²² CZOBOR Mihály [?]: *Theagenés és Chariclia*, vö. KŐSZEGHY 1996; pars secunda, 44. (135.)

²³ FULWOOD 1568; FLEMING 1576; DAY 1586.

²⁴ További kiadásai: 1592 (bővítve, javítva), 1595, 1599, 1607, 1614, 1621, 1625, 1635.

akárcsak más társadalmi tevékenységben, a levélírónak a társadalmi szabályokhoz szigorúan ragaszkodnia kell.²⁵

Egyrészt azért érdemes az angol példát nézni – legalábbis egy ilyen alaposnak semmiképpen sem mondható, madártávlatos áttekintésben –, mert e szövegek mind latin, olasz és főleg francia mintákon alapulnak, azaz lényegében összegzik a 16. századi nyugat-európai álláspontot, másrészt – a társadalmi normáknak megfelelő szerelmes levélről beszélve – élesen vetik fel a magyar viszonyok másságát: ahol e műfajnak egyszerűen nincs társadalmi elfogadottsága. De vajon tényleg nincs? S ha nincs: mennyire nincs? Levél-példáinkkal, *eme miniatűr esettanulmányokkal*, ezt a kérdést is szeretnénk felvetni.

Mondandónk nem több – de nem is kevesebb –, mint az esettanulmányok szolgáltatta, elsősorban **mentálitástörténeti** tanulságok felmutatása.

*

I. levél: „Szerelmes világi kincsem, szerelmem, lölköm, szívem, édességem”

Az első ismertető válaszlevelet Csáky Pál²⁶ írta egy ismeretlennek, az 1600-as évek elején.

„Teljes éltem fottáig való alázatos engedelmes szolgálatomat ajánlom, szerelmes, én édes holtomig való édes szerelmem, világi kincsem, lölköm, édesem, minden szívem.

Szerelmes világi kincsem, szerelmem, lölköm, szívem, édességem, édes írásodat alázatosan vettem. Adja az Úristen, szerelmes szívem, édesem, holtomig megérde-melhessem. De szívem, én édes szerelmem, bizony nagy kín csak reménségben (lenni), hanem az Úristen adná már azt a szerencsés óráját, szerelmem, szívem, éjjel nappal veled élhetnék, halhatnék, szerelmes szívem, bizony, szívem, szerelmedben s szerelmedért csak nem tudok hová lennem. Szerelmes szívem, alázatosan kérlek, megbocsáss, hogy röviden írok, mert, szívem, szerelmem, az német borbély hólyagot akart rajtam vonni, mert édes szívem, szerelmem, bizony rosszul voltam az fejemre. Bizony, szerelmes szívem, semmi egyébért, mert szívem szerelmem, semmi nem lehet oly, azmit előtted tagadjak. De az édes szerelmes szerelmedben nem újulhatom, hogy idejét nem érhetem, mindazáltal szívem, édes szerelmem, megadhatja az Úristen azt is, talán meggyógyít ő szent felsége, én szerelmes szívem, most semmit nem küldhetek, mert rosszul vagyok, mindazáltal el nem felejttem ugyan, mind hogy ajánlja magát kegyelmedben, holtig való szeretetedben, édes kebeledben.

Árva, holtig való rabszolgád,
Gróf Csáky Pál.²⁷

²⁵ BOURSAULT–BRAY 1987; BRAY–STROSETZKI 1995; BRAY 1967.

²⁶ Valószínűleg azonos a 17. század első felében élt Csáky Pállal (†1655), Léva kapitányával, Zólyom vármegye főispánjával, Elefántvár urával. Felesége gróf Czobor Mária Regina volt, vö. NAGY 1858, 79.

²⁷ Kiadta LAMPÉRT 1923, 15–17.

„szerelmes, én édes holtomig való édes szerelmem, világi kincsem, lölköm, édesem, minden szívem”, „Szerelmes világi kincsem, szerelmem, lölköm, szívem, édességem”, „édes szerelmes szerelmed”, „én szerelmes szívem” – a formulák ismétlése, a halmozás, a szavak pergő ritmusa és a sziszegő alliterációk olyan szenvedélyes retorikai keretet teremtenek, amelyhez képest a levél **egyetlen** információként értelmezhető közlése, nevezetesen, hogy Csáky Pált fejfájás gyötri, szinte elsikkad.

II. levél (a kakukktojás):

Panasz – „mivel soha senkit úgy nem szerettem, mint Nagyságodat”

A következő 17. századi levélben – jellemző módon nem tudjuk, ki írta, azt sem, hogy kinek, azt sem, hogy pontosan mikor – egyszerre van jelen az előbeszéd közvetlensége, szenvedélyessége, szaggatottsága és a retorizált alakzatok; ebben a vonatkozásban a korból ismert források között egyedülálló.²⁸ Első közzétevője, Eckhardt Sándor szerint: „Vannak korábbi leveleink is, melyeket írjuk kedveskedve, udvarolva írt menyasszonyának, vagy feleségének [...], de egyikből sem értesülünk részletesen a szerelmes lelki állapotáról, nem vallomásszerűek, nem igazi szerelmes levelek.” Majd Balassi szerelmes nyelvét véli a szövegben felfedezni: „Olyan ez a »panasz«, mint a költő első időszakában Losonczi Annához írt bánatos énekek valamelyike”, s szövegpárhuzamot is talál a levél és Balassi *Szép magyar komédiájának*, továbbá *Füves kertcskájének* szóhasználata között. Megjegyzéseink előtt következék a levél:

PANASZ

„Nem avégre írok, kérem, ne is úgy vegye, hogy magamat mentsem, se penig, hogy Nagyságodra panaszoljak. Mert mentségemet azmi illeti, tudom, hogy héjában, mert soha oly igaz nem lehet, hogy Nagyságod hitelt adjon többé, kit talám magára nízve etc.

Nagyságodra penig nincs panasgom, hanem csak az én szerencsétlenségemre, azki az Nagyságod szeme előtt oly megvetett s hamissá lett. Haggyán. Lígyen Isten bíró benne. S verje meg testében, lelkében, aki az oka.

N. B.: S engem is bár verjen meg az Isten, ha soha csak gondolattal is, nem hogy máskínt, hamis voltam volna Nagyságodhoz.

El nem tudta hitetni, se penig változhatatlan hívségemben meg nem nyughodott, arrúl nincs mit tennem, s erre nízve nem kívánom, hogy sohase más, se több jóval lígyen, hanem csak avval, hogy holtom után szánjon meg azért az injuriáért, azkit rajtam cselekeszik. Akkor vegye ki kétségét ebben az dologban, midőn az én halálom az én igaz szeretetemről és hívségemről bizonyossá teszi Nagyságodat, s mivel soha senkit úgy nem szerettem, mint Nagyságodat, úgy el is higgye, hogy soha senkiírt annyi kínt nem láttam, mint Nagyságodért, azmint feljül is íram. Most is kérem, ez írásomat ne úgy magyarázza, se ne az végre ítélje, hogy azzal kedvet keresnék Nagy-

²⁸ Kiadta ECKHARDT 1949, 207–209. Eckhardt betűhívségét nem őriztük meg.

ságodnál, mert arról sohase gondolkodják, ha egyszer, mint az ebet, ok nélkül] megvetett, s főképpen, tudván, hogy ártatlan vagyok, s az lelkiismeret semmi-
ben nem vádol. Ebben az dologban, kiért büntet s vádol, hogy én Nagyságod után
suplicáljak, mert ha eddég való hívségemért így fizet, mint reméljek jövőben?
Az Nagyságod levelére, hogy választat rend szerint nem adok, ne gondolja azt, hogy
azért cselekeszem, hogy az én goromba elmím illendőkíppen meg nem felelhetne
Nagyságodnak. De azt kerülöm benne, s attúl tartok, hogy az Echónak formáját ne
kövessem, azki úgy szokott felelni, amint űhozzá szóllanak. S így az én csendesz
tűrisemet ne egyébnek tulajdonítsa, hanem csak annak, hogy emberséggel akarom
azt meggyőzni, azki bizony felettébbvaló. S nem kellett volna lenni, s nem is voltam
annyival adós.

Patientia mindenek felette, penig oka ez, hogy tűrök s választ nem írok, hogy nem
akarok véteni. Mert ha eddég nem vétettem szántsándékkal, bizony ezután is elke-
rülöm, s íletemnek végén már el nem kezdem, hogy Nagyságodat megbántsam.

Szómnak s hitemnek megfelelek, hogy soha rajtam annyi bűt rajtam nem csele-
kedhetik, hogy én megváltozzam. S mivel azt parancsolja, hogy már nála nélkül
ellegyek, legyen úgy, azmint akarja. Isten, te tudod, mely nehezen esik ez az reso-
lutio, de kéntelen vagyok véle, de az én kínomat az könnyebíti, hogy tudom, hogy
az én íletemnek vége nem leszen messzi az Nagyságod idegenségétűl. Igaz, valóban
az az proverbium, hogy azmely ebet agyon akarnak verni, dühes nevét költik. Nagy-
ságod is elővette azt, ne adja Isten, hogy ilyen bírák legyenek itt, hogy az embert
előbb felakasszák, azután tegyenek törvént rajta. Jaj, Istenem, ki rígen féle attul az
én szerencsétlen szívem, ki most rajta teljesedett. Én tudom, hogy Nagyságodnak
nem kellett, nem is kell egyéb, hanem csak az én veszedelmem. S az én íletemet, ki
az Nagyságod keziben volt, csak azért halasztotta eddég, hogy okot kereshessen, oly
módot tanáljon, hogy mentűl nagyubb kínnal ölhessen meg. Ím, kedve telik azért
abban is, s hiszek véremmel, én, azki már íletemnek végét minden szempillantásban
óhajtom, várom, nem kívánok többet Istentűl, csak azt, hogy ű szent felsége annyi
irgalmassággal lígyen az én bűnös lelkemnek, azmely igaz jóakarója voltam Nagy-
ságodnak. Többet nem írhatok, mert nincs módom benne, az postátul ízenem,
mondja meg, ha Istene, lelke van, azkinek tökéletességében s igaz szemlájában úgy
megnyugodtam vala, nem magamra, hanem Nagyságodra nízne, azmint én felcirkál-
tam elmíjít, nincs oly dolog, azkiben bátorságosan nem parancsolhat Nagyságod ne-
kije, bízván tökéletességéhez. Ezt ebben hagyom. Ha írásomban mit vétek, megbo-
csássa, ha egyebért nem, azért, hogy már soha többé nem vétek Nagyságod ellen, ki
nemsokára meghal, az ki ezt írja. Való igaz híve Nagyságodnak. Ki most azért vész
el, hogy több szeretettel volt Nagyságodhoz, hogysem egy szív elviselhet, s ezért is
keresi veszedelmit, hogy inkább akar meghalni, hogysemmint Nagyságodhoz legki-
sebb jóakarásban megváltozni vagy megszűnni. Ezzel vígezem el ez keserves íráso-
mat, hogyha az én íletem Nagyságod előtt unalmas volt, tanáljon kedvet az én ször-
nyű halálomban.”

Az ismeretlen levélíró kicsit zavarosan fogalmaz, ám művelt személy. Ért a retoriki-
kához, önérzetesen Echóra – mint negatív példára – hivatkozik: nem, ő nem lesz

visszhang. S a halál emlegetése esetében mintha több, más lenne, mint retorika. Mintha – a nagy romantikusokhoz illően – valóban belehalna a szerelembe. *Mármint, ha ez szerelem.* Eckhardtnak abban igaza van: bár meglehetősen ritkán, de a 17. században nőt is szólítanak „nagyságodnak”, nem csak férfit.²⁹ Mégis: sokkal valószínűbb, hogy *NEM szerelemről van szó, hanem egy zaklatott lelkiállapotú hímnemű familiáris(?) hímnemű (?) urát – az ismeretlen történetek, félreértések ellenére – biztosítja odaadásáról, hűségéről, szeretetéről.* (Homoszexualitás kizárva!) Eckhardt tévedése (ha ugyan ő tévedett) jól érthető: *ekkor még nem válik el élesen a szeretet és a szerelem nyelve!*

III. levél: Szüzességet szenvedni

Itt nyilván szó nincs szerelemről: ellenkezőleg, a minden áron való válás a cél, miközben az új célszemély ismeretlen, talán nincs is.

Az alaphelyzet: Kürtössy Judit 14 éve Ethre György (aki immár két feleséget élt túl) neje. Ám a férj impotens, Judit – mondhatjuk: mindenáron – válni akar. A 16. század végéről, a 17. század elejéről származó, hölgyek által írt levelek döntő többségéről – mint azt korábbi³⁰ írásainkban is hangsúlyoztuk – az a megállapítás tehető, hogy *nem* a hölgy írta, legfeljebb diktálta.

Ezen általános – kevés kivétellel tarkított – szabály alá tartoznak Kürtössy Judit levelei is. Az egyik, amelyet férjének írt – a gálszécsi lelkész keze írásával – különösen tanulságos. Azért az, mert a derék lelkész Kürtössy Judit érdekében közbenjárt a nagyhatalmú Belényessy Miklósnál, Kürtössy férjének, Ethre Györgynek a rokonnánál. A lelkész ezen levele és Kürtössy Juditnak férjéhez írt – a lelkésznek diktált? – levele tartalmilag lényegében azonos.

Most már csak azt kéne tudni, hogy a Judit asszony nevében fellépő lelkészt irányítják-e Kürtössy Judit elképzelései, avagy Judit asszony veti alá mondandóját a papi retorikának és írástudásnak. Feltételezésünk szerint a viszony kölcsönös: időnként átjönnek a diktáló közvetlen megnyilvánulásai, de a szerkezet, az alapvető hangnem a megfogalmazó-leíró sajátja. A két levél közül csak a férjhez írottból idézünk néhány részletet:

Kürtösi Judit férjének, Ethre Györgynek, a gálszécsi pap írásával (1607. szeptember 27.)

„[...] kenyergék kegyelmednek mint szerelmes uramnak, hogy kegyelmed legyen el énnám nélkül, és engedje meg kegyelmed ugyan jó akaratjából, hogy mehessek az prédikátorok elejben, ha kegyelmedtől való elválást engednék.

De így, hogy kegyelmed **írjon énnekem egy szép levelet**, kiben azt engedje meg kegyelmed, és lelkiismeretére kérem, esküvéssel írja meg kegyelmed, hogy tagadhatatlan kegyelmedbe az fogyatkozás, hogy nincsen kegyelmednek házassághoz és

²⁹ Például Zrínyi Miklós és Zrínyi Péter levele Batthyány Ferencné Poppel Évának, Csáktornya, 1627. február 5. BENE–HAUSNER 1997, 7.

³⁰ JANKOVICS–KŐSZEGHY 2009, 118–140; JANKOVICS–KŐSZEGHY 2016, 305–336.

szaporodáshoz való férfiúság, nem is volt soha. Énnékem azt mondják, hogy elég volna ez ilyen kegyelmed írása az elválásra. Kegyelmedet pedig kérem az Istenért, hogy ezért kegyelmed reám ne nehezteljen. Mert én kegyelmedtől soha el nem vál-nám, hogyha éjjel-nappal az lelkiismeret nem furdalna, és az kétségbeesés nem há-borgatna.

De ez a három nagy kísértet szorongat engemet. Egyik ez, hogy minélfogva meg-tudtam, miben áll az házasság, és hogy még akkor el kellett volna kegyelmedtől vál-nom, hogy azt vígre nem vittem, és furdalja lelkemet, hogy ha elváltam volna, és férjhez mentem volna, ezdig az Úristen magzatokkal is meglátogatott volna.

A második ez, hogy az Doktor Kassán nekem nyilván megmondotta, hogy az én torkomba való betegség addig el nem áll rólam, míg férfiúval nem kezdek lakni. Kegyelmed megítélheti, hogy nem jó tudva ilyen testi nyavalyát viselnem, és ezzel is vesztenem magamat.

Harmadik ez, hogy még ifjú ember vagyok, de hogy sem férjes, sem férjetlen nem vagyok, testembe való tusakodással is veszekedem. Ha csak szűzességben voltam volna, avagy özvegyességben mind ez ideig is, könnyebb volt volna dolgom, és na-gyobb békével tűrtem volna férfiú nélkül. De hogy férfiúval kellett hálnom hiába, na-gyobb gerjedés is indult bennem az házassághoz, és ez miatt nehezen óltalmaztam ez ideig is magamat férfik nélkül: Úristen oltalmazott (magam)? után.

[...]

[...] ne tartson kegyelmed ellen benne, hadd viseljek ebből szabadságosan gondot magamra, csak egy levelet írja meg kegyelmed, az kiről oda föl íratam. Mert ha kegyelmed azt megírja, nem kellik semmi tanukat vallanom. De ha kegyelmed azt meg nem írja, kéntelen leszek tanukat szerezni és vallani.

Azmi penig jüvendő életemet és táplálásomat illeti, tudja kegyelmed, én kegyel-mednek híven szolgáltam az én mivoltom, értésem szerént. Ez egy Gatali házat ki-enedje énnökem, és bátor adjak [?] egy tehenet borjústul, és azon kívül valami ele-séget, én megelégszem vele, csak kegyelmed ne ellenkezzék az elválásban, hogy ne kellessék ellenkezéssel tervénkeznünk.

Bátor, ugyanoda maradjon kegyelmed, ha szégyenli kegyelmed az dologban forgolódni. Hiszem tudja kegyelmed, mennyire való marhánk és ételünk vagyon, azmit abban nekem nem enged kegyelmed, mind elvitethesse kegyelmed Boldizsár urammal.

Az ezüst marhát is hazahozom én Jeszenéből³¹, azt is kezéhez adom. Azmit ne-kem enged kegyelmed, abban is csak azzal elégszem meg.

Mindezekről is választ várok kegyelmedtől mint szerelmes uramtól. Az Istenre, ne tartson ezekbe ellent kegyelmed.

Mert immár tovább ugyan nem szenvedhetek.

Az házból én ki nem megyek, és ha kegyelmed visszatér, ugyan kegyelmedé az Stégen [?] szállás. Én semmiképpen szekve el nem megyek, el sem hagyom házamat. Mert azt kegyelmed együtt kereste énvelem, s mind penig egyéb aprólék marháinkat,

---

³¹ Jeszenő, Ung vármegye

azmi vagyon, és élésünket. Azrul kegyelmed nem feledkezik, hogy pusztán hadná az házat.

Ez levél kelt Gálszécsében³², Szent Mihály havának 27. napján, anno 1607.
Kegyelmednek jóakaró házastársa, szolgál Kürtössy Judit asszony³³

Világos beszéd.

1. Az impotens férj adjon nyilatkozatot betegségéről;
2. Értse meg a feleségében gerjedő vágyakat a gyerekszülésre és a nemi öröme;
3. Fenyegetés: ha minderre nem hajlandó, jön a megszegyenítés, a feleség nyilvános vallomása, tanúk beidézése a prédikátorok elé;
4. Észszerű javaslat az anyagiak rendezésére.

Hogy Ethre György végül is hogyan döntött, nem tudjuk. De a válás képlete, 17. századi (protestáns) koreográfiája világos.³⁴ (A régi magyar házassági jog szerint a házassági akadályok között előkelő helyen állt a „nősztehetetlenség”, az *impedimentum impotentiae*, amely a bizonyítási eljárás, az együttélési próbaidő sikertelensége után a házasság felbontásához vezethet.)

IV. és V. levél: A hűtlen társ

Egyrésről: „Atta volna Isten, hogy soha ily sánta, híres kurvafiát meg nem ismerhettem volna.” Másrésről: „Az édes társom hamar kezdé s hamar uná.” Ezekkel a mottókkal jellemezhetjük a következő két misszilit.

A korban a döntő többség nem szenvedett szüzességet. Inkább a hűtlen elhagyástól volt szokás szenvedni, ez a baja az alábbi, sok szempontból kivételes levél írójának is. Kivételes, mert írója nyilvánvalóan az alacsonyabb osztályba tartozik, hangneme primitív, esetenként durva, azonban – noha írni nem tud – a levélformulákat ismeri, miközben deákja is nehezen boldogul a betűvetéssel; nem sok ilyen iromány maradt fent a 17. század első feléből.

Selmeczi Borbála – Csipertes³⁵ Balázs Gáspárnak, Tavárnok (Nyitra vm.), 1640. február 27.

„Szolgálatomat ajánlom kegyelmednek, mint ilyen sánta, csipertes, bolond Balázs Gáspár, engem elhagyó bolond beste híres kurvafia uramnak. Egyebet nem írhatok

³² Gálszécs, Zemplén vármegye

³³ Archiv Mesta Košice [Kassa városi Levéltár], *Schwarzenbachiana, Tabularium metropolitanae civitatis Cassoviensis* IV, Supplementum H.

³⁴ A protestáns (többségében református) nemeseknél rossz házasság esetén a 16–17. században – a sikertelen békítési kísérletek után – egyházuk általában elválasztotta a feleket egymástól. A 18. században a *Carolina Resolutio* (1731) a protestánsok házassági pereit is katolikus szentszék elé rendelte, amely a kánonjog szigorát alkalmazta a házassági intézmény védelmében. 1786 után annyiban változott meg a helyzet, hogy a protestánsok házassági ügyeit a vármegyei törvényszékek intézték.

³⁵ csípőficamos, sántikáló, bicegő

neked, ídes bolond uram, én, hála Istennek, jó egészségbe vagyok, amellet, amint ajánlotta kigyelmed magát, hogy írtem küldsz fel, én azt nem gyűsztem várni, hanem a koczárral³⁶ kellett barátságot vetnem, hogy a te dolgodban járjon el, amint engemet rá szoktattál, nem én vítkem, hanem te vítkednek tulajdonítsd, mert oly kísün jársz, ha tovább mulatsz ott alatt [...]. Adta volna Isten, hogy soha ily sánta, híres kurvafiát meg nem ismerhettem volna, mert most külön emberhez mentem volna, nem ily sánta csipertes bolond híres kurvafiához, Isten veled, bolond csipertes Gáspár!
Datum i Tavárnok³⁷, die 27 februarii, Anno 1640.

Tenikéd nem jóakarója
Selmeczi Borbála

mert ros vagy...[?]

P. S.:

Kurva volna az anyád, ha megszidnál, hogy ily szépen írtam.

Címzés:

Adassik ez levél sánta, csipertes Balázs bolond, szüzességembe elbontó, engem elhagyó bolond, híres kurvafiának, Gáspárnak tulajdon kezéhez³⁸

Mások itt a szokások, mint a nemesi vagy akár polgári levelezésben. Selmeczi Borbála nyíltan vállalja, hogy férjét, „sánta, csipertes, bolond Balázs Gáspárt”, aki elkóborolt és késlekedett visszajönni, immár Kocsárra cserélte le (Kocsár = lehet vezetőnév vagy foglalkozás, a Kulcsár tájnyelvi alakja), méghozzá azért, hogy Kocsár tegye neki azt, amit a sánta távollétében nem tesz. Minden vétke a férje fejére hármlik, hiszen ő ismertette meg vele a szexuális örömeit.

Ugyanezt a kérdést – ám ezúttal a feleség hűtlenségét – járja körül egy másik, nagyon más nézőpontú és hangnemű levél. Írója Jánki Borbély István, címzettje Szokoly Miklós és Telegdi Kata lánya, Melith Péterné Szokoly Erzsébet, é. n., h. n.³⁹ A levélíró a felesége ügyében kéri a nagyszony közbenjárását, attól tart, az anyós visszaveszi tőle. Csak néhány sorát idézzük.

„[...] soha ifjúságomtól fogva ennél keservesebb életem nem volt, mint most [...], azt sem tudom, ha vagy-e feleségem vagy nincsen. [...] az feleségemnek is hét levelet köldöttem, kegyelmes asszonyom, negyedik holnaptól fogva csak egy izenettit, sem írását nem láttam. Mit mondhatok? Immár egyszer az kása megégette az

³⁶ Kriza János tájszótára szerint: kócs: 'kulcs'; kócsár: 'kulcsár'.

³⁷ Tavarnok, Nyitra vármegye

³⁸ MNL OL Zichy cs. lt. P 707, 11950.

³⁹ Azonban bizonyos, hogy 1640 előtt, mivel ebben az évben Melith Péterné Szokoly Erzsébet meghalt, Csengeren temették el. Vö. MOLNÁR 1939, 24–26, 28. Továbbá: ÉRI 1958, 142, 53. jegyzet. Melith Péterre vonatkozóan 1583-tól vannak adataink, 1644-ben halt meg. Szokoly Erzsébet sírkőtöredékeit Gallus Sándor tárta fel, vö. ÉRI 1958, 142, 52. jegyzet.

számot, immár az tarhóját⁴⁰ is fúhatom. Nekem Nagyságod kegyelmesen megbocsásson, bizony félek, hogy azon ártalmas ördögnek szele fuallott közinkben, az mely az másik jámbor feleségemet megveszté, kitől az élő Isten oltalmazzon bennönket. Eddig izent volna, vagy írt volna, ha gondja volt volna reám, ha el nem lopták volna szívét az majtisi⁴¹ prókátorok. Kérem Nagyságodat mint kegyelmes asszonyomat, vigyáztasson reájok, mert az anyja igen bosszús asszony, és értékes is, bizony félek, hogy elviszi. Szintén Fejírvaron is belől való és értékes asszony, és így leszen dolgom, **mint Argirusnak az tündér királyval**, de énnekem immár nehéz fekete városban bújdosnom érette és utána, hogy ismég az nagy búsulásra jussak, bátor az élő Isten egy óráig se élteszen. Nagyságod kegyelmességét várom, mindenekben legyen segítségvel nékiek Nagyságod, ha ott vannak.

Jánky Borbély Estván⁴²

A sokat tapasztalt férfiú (egy felesége a mondottak szerint már elhagyta) igazi problémája azonban az utóiratból derül ki: a feleség megesküdött az anyjának, hogy soha meg nem házasodik, aztán, anyja akarata ellenére, annak haragját magára vonva, mégis feleségül ment hősünkhöz.

Borbély István így panaszodik az anyósra: „hogy holtig vele nem lakott, mind ellentartó volt társaságunkban, ezekért félek tőlök. Hogy eljövök is, azt mondá, soha bizony az én pusztámot éhen nem őrizi. Nem tehetek róla, most kell az én szolgálatom az én szegény nyavalyás kegyelmes uramnak,⁴³ soh’ illendőbb és szükségesb nem volt vele létem, **de az édes társom hamar kezdé s hamar uná**. Én, kegyelmes asszonyom, hozzá való hőségemért ha igazságomat meg nem tartottam, bátor az Istennek kegyelme rajtam ne legyen.

Adassék az tekéntetes és Nagyságos Bribery Melyt Péternek szerelmes házastársának, Szokoly Örszebet asszonynak, nekem kegyelmes asszonyomnak.”⁴⁴

A magát Árgirus helyébe képzelő Borbély Istvánnak *nehéz a fekete városban bújdosni – a bánatos pokoljárásra történő utaláson kívül, lehet hogy akaratlan, de szó-játék Fejírvar nevével! –, érette és utána, ráadásul sok értelme sem lenne, hiszen ismég az nagy búsulásra jutna*, ehelyett sokkal célszerűbb Szokoly Erzsébet tekintélyére hagyatkozni. A nagyasszonynak, ha a szívek felett vélhetőleg nincs is hatalma, de annál inkább van a társadalmi normák betartatásában, s ki tudja, milyen arkánumot ismert, hogy többen is hagyatkoztak szerelmi baj-elhárító intim bölcsességére. A lényeg, hogy az asszony maradjon, nem úgy, mint az a másik, az első.

Számos levéllel lehetne még bizonyítani, hogy ebben a familiáris-patriarchális-matriarchális világban a világi felsőbbség a legintimebb családi kérdésekbe is hivatott volt beavatkozni. Pál deákné például így kér segítséget Várdai Katától:

⁴⁰ Vagyis a felforralt tejet beoltva készített nyári hűsítő eledelt.

⁴¹ Jánkmajtis, Szatmár vármegye

⁴² MNL OL Zichy cs. lt. P 707, 08737–39.

⁴³ I. Rákóczi György erdélyi fejedelemről van szó, akinek naplójában többször felbukkan Borbély István neve. Vö. KONCZ 1900, 524–528.

⁴⁴ MNL OL Zichy cs. lt. P 707, 08737.

„[...] Pál deák énvelem miképpen s mi módon lakott, mely fertelmes undok szitkokkal és vereségekkel engemet illetett, melyet nemhogy keresztény embernek hűtös társának kellett volna cselekedni, de még szolgájával is nem kellett volna azt cselekedni, mert az Isten törvénye és paranczolattja nem arra inti és tanítja az jámbor istenfélő keresztény férfiat, hogy az ő hűtös jámbor feleségével cselekedje ezt, mit őkegyelme Pál deák uram én rajtam sok időtül fogván cselekedett és mostan is naponkint cselekedik. Mert ennek előtte is sokszor engemet házátul elűzött, de az magam böcsöletéért nem cselekedtem, el nem mentem, mert volt intesem őkegyelmitől, az én böcsöletes uramtul, az praedikátortul. De ha Nagyságod jure tekintve mellettem nem lészen, mi mostan az elűzött undok fertelmes szitkokkal illetve, mely undok fertelmes szitkot az Nagyságod tekintetes szemei elejben **megíratatnom** is szígyellem, immár el kell búdosnom, mert előzött házából. Hanem az Istenért is kérem Nagyságodot, hogy Nagyságod tal(ál)ion [?] jó módot az én közöttem való háborúságnak és őkegyelme között való háborúságnak lecsendesetésében, kit teljes életemben, míg koporsómban beszállok, mind Isten előtt való könyörgésemben, s mind ez világj életemben szolgálhassak és köszönhessek meg Nagyságodnak.

Annak felette én soha Nagyságodnak soha az én inségemet és nyavalyámat Nagyságodnak meg nem tudnam írni, és elől sem tudnam beszéllenem, az melyeket én minden óránként és naponkint szenvedek, Nagyságodot annak előlszámlálásával nem akarom terhelnem. [...]”⁴⁵

„Nagyságod találjon jó módot” a pokollá vált házasság megmentésében: a fensőbb-ség feltétlen hatalmában való naiv hitben⁴⁶ él Pál deák asszonya, aki egyébként férje hivatásához méltóan szépen fogalmaz (ha ugyan ő, s nem a deák), bár írni nem tud.

Pál deák további sorsáról és felesége ridegen tartásának vélhető okáról Hidvégi Istvánné Iklódi Kata világosít fel minket, ugyancsak Melith Péterné Szokoly Erzsébetnek, Szatmár várából, 1637. június 13-án írt levelében.

Miután beszámol bizonyos cipellők elküldésének és kifizetésének bonyodalmairól, rátér a lényegre: Szokoly Erzsébet és leányai segítségét kéri, hogy szóljanak az úrnál (Melith Györgynél) „az szegény ügyefogyott és gyámoltalan rab asszony mellett, úgymint Érszek Istvánné mellett”, és a vele együtt megfogatott Pál deák nevű ifjú legény mellett. Az urától megfogatott Érszek Istvánné „immár az ő Istenét követte és követi, szánja-bánja vétkét. [...] szánja és bánja, siratja is az hitván cselekedtetit.”⁴⁷ Pál deáknak annyi.

⁴⁵ MNL OL Zichy cs. lt. P 707, 10757.

⁴⁶ Párhuzamként óhatatlanul eszünkbe juthatnak a múlt század hatvanas éveinek lánykái, asszonyai, akik szerelemi, házastársi bánatukat az MSZMP bölcs és mindenható tikárainak írták meg, természetesen hathatós intézkedés reményében. Vö. TÓTH 2013, 262–285.

⁴⁷ MNL OL Zichy cs. lt. P 707, 08810.

VI. levél

A **szereleménekről**, mondtuk már, vannak ugyan feljegyzések, de kivétel nélkül mint bűnös, tiltott dolog említetik, katolikus gyónótkönyvekben és protestáns kánonokban,⁴⁸ házasságtörési perekben stb. Alaghy Ferenc Várdai Katának, Pácinból, 1600. május 1-jén kelt levelében alapvetően más a kontextus. A levél egyéb szempontból is tartalmaz fontos információkat, például világos belőle, hogy Nyáry Pál lakodalma Várdai Katával 1600. május elseje (a levél kelte) után volt, tehát tévesek mindazok a következtetések, többek közt a mienk is,⁴⁹ amely Benda Kálmán adattára⁵⁰ támaszkodva 1599 novemberére tette az esküvőt. Világos az is, hogy Telegdi Zsigmondka még él, amelynek például Telegdi Kata verses levélenek datálása, sőt talán a címzett azonosítása szempontjából is van jelentősége.

„... hazajöttömben, aznap, mikor kegyelmedektül el válám”, írja Alaghy, találkozott „Paczoth urammal a Nagytárkányi mezőn, paripákon jött volt ki, ott megállata az útban, és nagy sokáig beszílle velem, annakutána nem hagyta békét, hanem ebédre házához hívta és visszatérte, ott még az ebéd kiszüle, sokat beszéllett nekem, az kegyelmed dolgát is igen kérdezte, azt is, kik lesznek ott a lakodalomban, én mindeneiket megmondtam neki, ennékem azt mondta, hogy ő el nem jű a menyegzőben, mert igen beteges, vagyon két heti, hogy mind feleségestül feküdt.”

Az nyilvánvaló, hogy itt Várdai Kata és Nyári Pál menyegzőjéről van szó. Paczoth uram pedig nem más, mint Balassi Bálint sógora, Balassi Anna⁵¹ második férje, Paczoth Ferenc. A levél a továbbiakban leírja, hogyan lehetne egy udvarias meghívó levéllel Paczothot mégis rávenni arra, hogy elmenjen az esküvőre, ami mindenkinek hasznos lenne. „Ez nekem tetszenék, ha kegyelmednek jó akaratja vóna, mert látom én azért, hogy jó szívvel vagyon, csak hogy még várja azt, hogy becsületet tegyenek neki, az ő szokása szerint” – zárja a levél ezen részét Alaghy. Majd, s számunkra ez a fontos, így folytatja:

„Az kis öcsém, Telegdi Zsigmond, nem tudtam, hogy megházasodott, de Paczoth uram azt mondá, hogy neki adta az ő kisleányát, az kisleány is azt mondja, hogy hozzáment, és igen szereti, énnekem kezét is beadta az kis leány, csókot is küldött neki, ugyan az asztalnál lítünkben. Azért ő se fusson, a jó öcsém tüle, mert a leány szép, sok jószága, sok pénze lészen, nem tudtam akkor meg is gondolni, mikor **azután szerelémíneket mondott vala**, de nem hiába mondhatja vót, mert én hiszem, akkor is az az szép leány jutott vót eszében.”⁵²

E részlet értelmezéséhez tudni kell, hogy ekkor Telegdy Zsigmond talán ha 7 éves lehet, Paczoth Juditka olyan 3 körül.⁵³ Tehát nyilvánvalóan a felnőttek tréfájáról van

⁴⁸ Például *Komjáti-kánon*. IV/7 (1623).

⁴⁹ JANKOVICS–KŐSZEGHY 2009, 139.

⁵⁰ BENDA 1975, 6.

⁵¹ Balassi Annáról ld. SZABÓ 2003, 191.

⁵² MNL OL Zichy cs. lt. P 707, 10141.

⁵³ Paczoth Ferenc zempléni alispánnak Balassa Annától két gyermeke született, az 1623-ban meghalt ifjabb Ferenc, valamint Paczoth Judit. Paczoth Judit első férje nagylucsei

szó, s bár a mondat kissé zavaros, arról, hogy a kisgyermek Thelegdy Zsiga – nyilván akkor, amikor pár nappal ezelőtt Alaghy még Várdai Katáéknál vendégeskedett – a felnőttek előtt szereleméneket adott elő, s Alaghy akkor még – úgymond – nem tudta, hogy a gyermekcse nem egyszerűen színészi produkciót nyújt, hanem „akkor is az az szép leány jutott vót eszében”.

Ebből az aprócska adatból az bizonyosan következik, hogy adott társadalmi körökben a szerelemének-mondás úgy tartozott hozzá az udvari jó módhoz, miképpen azt, mondjuk, Balassi Bálint is vallotta. S oly elterjedt volt, s az udvarlási kánon oly természetes – vagy kötelező? – elemének tartották, hogy még a gyermekcsék is azt énekelték. A szellemes, illő élet része, játék is, *minden, csak nem elítélendő*.

VII–IX. levél: A jezsuiták és a szerelem

Látszólag a szerelem, szerelmi levelezés témájában a jezsuitáknál nem sok keresnivalója lehet a kutatónak. Ám ez a látszat – is – csal.

Az első adatról – ismertetendő levélről tulajdonképpen az a valószínű, hogy tréfa. Írója Helmeczi Anna, címzettje Melith Péterné Szokoly Erzsébet, é. n.,⁵⁴ h. n. A bevezető formulák után ezt olvashatjuk: „Mostan mind szent dolgokban forgolódom, mivel Petheő⁵⁵ Mihályné anyámat, és Hetteiné leányomat férnek szerzem, de mindazonáltal magamról sem feledkezem el, az Petheő jezsuitával igen nagy szerelemben estem, legfőképpen az szép piros ajakával, immár énnekem nem kell ezvilági, hanem csak másvilági.

Az két kisasszonnak ajánlom szolgálatomot, és az két leányasszonnak is. Nagyságod énnekem küldjön valami szép görögdinnyét, mivel igen szereti az édes Petheő jezsuitám.

Nagyságodnak szolgál
Helmeczi Anna mpria”⁵⁶

Figyelemre méltó ez a könnyed hang, főleg akkor, ha tudjuk, a gersei Pethő család mindig a katolikus oldalt szolgálta. A szép, piros ajakú, dinnyekedvelő jezsuitára

---

Dóczy András kassai főkapitány, a második Sennyey Sándor. (Így kerülnek Balassi Bálintra vonatkozó iratok a Sennyey-levéltárba.) Első férjének temetésére, akit Erdélyben, a fogarasi várban méreggel végeztek ki, mert az erdélyi csapatokat nem engedte be Kassára, 1623. március 5-én hívja meg Zemplén vármegye nemeseit Nagytárkányba, ahonnan Dóczy András maradványait Leleszre vitték, és a prépostság templomába temették. Paczoth Judit második férjével közösen emeltet első férjének vörös márvány síremléket Leleszen 1631-ben. További adatok: GYULAI 2006, 77.

⁵⁴ 1640 előtt, vö. a 33. jegyzettel.

⁵⁵ A gersei Pethő családról van szó, akik mind buzgó katolikusok voltak. 1609-ben Gersei Pethő István és fivére Ferenc, jászóvári prépost Sztropkón, *ad S. Crucem* templomot emelt a minoritáknak. 1617-ben a gersei Pethő család behozza a rendet Lengyelországból Sztropkóba.

⁵⁶ MNL OL Zichy cs. lt. P 707, 08804.

nem sikerült ráakadnunk az egyébként elég jól beazonosítható Petheő családfán. Talán csak fikció ő. Vagy nem. Erre vonatkozhat Helmeczi Istvánnak, Helmeczi Anna bátyjának ugyancsak Melith Péterné Szokoly Erzsébethez, ma, szerdán, Szentmártonyban, A. D. 1636-ban írt levele,⁵⁷ melyben egy Szokoly Erzsébet és Helmeczi húga közötti konfliktusról számol be. Ebben az ügyben hívatta őt Szokoly Erzsébet. Ő azonban nem tudott elmenni. A „nyomorult állapotú” lány, aki nem gyermek már, elment ugyan Szokolynétól, de „ha Nagyságod minden nemű rajta tött gyalázzattal megszűnik, s nem gyalázza másoknak rossz ítéletek szerint, de sőt mindenben hírét, nevét, tisztességét oltalmazza, oltalmaztatja másokkal is, mivel ű is nem gyermek, hanem Nagyságodnak igaz híve, szolgáló leánya volt még eddig, s ez után is az akar lenni, ha Nagyságod arra köti magát, hazamegyen.” Csak az a kérése, hogy mind „Nagyságtok jó hire neve, tisztessége, s mind az övé maradjon helyben.”⁵⁸

A dolgot tovább bonyolítja Szokolczay György levele (Melith Péterné Szokolay Erzsébetnek, Szokolca, 1636. november 19.), amelynek egy részletét idézzük:

„Azmellett azt hallom, hogy **Helmecy Annók** Asszony még férhez nem ment, csuda dolog, talám úgy akar megaggni, vénségében, ki szeretni fog, kit vár, hogy férhez nem megyen, a vén lotyó.⁵⁹ Avagy talám senki nem szereti őkegyelmét, netalántám engemet vár, én reám ne várjon, mert én megházasodtam, abban megcsal a reménsig; ezt, Nagos Asszonyom, **tréfaképpen írom**, Nagod megbocsásson, azonképpen őkegyelme is megbocsásson, mert tudom azt, hogy ő kglme udvari asszony, és meg nem haragszik érette. Sőt ajánlom ő kglmének szolgálatomat.”

Aztán újabb fordulat: a levél végén bevallja, hogy mennyit szenved, passió az ő házassága, amiről fentebb oly meglepődve nyilatkozott, és saját magát kínálja fel Annókának.

Összegezzük: Helmeczy Anna udvari asszony, aki érti a tréfát, s nem sértődik meg, ha viccesen vén lotyónak titulálják. Nem ismerjük a pontos kontextust, a történeteket, ehhez az idézett három Helmeczy Annókát jellemző levél kevés. Azonban *ismét* az általában érvényes erkölcsi-illendőségi normák átlépését, a kivételes (ha tetszik az udvari) létezését bizonyítja, hogy egyes körökben lehetett csókos ajakú jezsuitával, aggleánynak maradt vén lotyóval stb. viccelődni.

Egy másik jezsuitákkal kapcsolatos ügy⁶⁰ azonban már bizonyosan nagyon komolyan veendő. Közismert, hogy Pázmány Péter az 1610-es évek elején gyakorta felkereste az egyesek szemében nem a legjobb hírnévnek örvendő özvegy Balassa Menyhértne Bakith Margitot, akit gyermekeivel együtt katolikus hitre térített. Bakith Margitról annyit, hogy Forgách Mária így ír róla férjének, Révay Péternek 1610-ben: „a híres gonosz malackai asszonyállatot [ez Bakith Margit] ugyan tisztává akarják tenni, ám lássák. Én édes szerelmes uram [...] kegyelmed maga jó lelkiismeret meg ne terhelje a gonosz híres asszonyállat miatt, ne adjon Kegyelmed semmi levelet neki.” Bakith Margit – mint már említettük – Forgách Zsuzsannának (Forgách Mária

⁵⁷ MNL OL Zichy cs. lt. P 707, 08805.

⁵⁸ MNL OL Zichy cs. lt. P 707, 08806.

⁵⁹ A korban durvább a jelentése: szajha, kurva, ringyó

⁶⁰ LUKÁCS–SZABÓ 1987, 201–210.

testvérének) jó barátnője, a Zsuzsannát „elcsábító” Bakith Péter húga. Lábra kaptak olyan híresztelések, hogy a leendő érsek Detrekő várában *solus sine socio* tartózkodott a hölgygel. A Pázmánnyal ellenséges jezsuiták, többek közt Permai Jánosnak, Balassané sikertelen kérésére a mesterkedésére, vádat koholtak, ennek hatására Pázmány 1614 tavaszára valóságos lelki beteg lett. Amikor pedig Forgách Ferenc érsek halála után felmerült Pázmány érseki kinevezése, s ez a jezsuitáknak egyáltalán nem tetszett, újra elővették a nőügyet.

A Szentszékhez egy szabályos feljelentés érkezik, 1615. február 10-i keltezéssel, szerzője egy ismeretlen jezsuita, aki a fikció szerint egy másik jezsuitához intézi levelét, hogy megakadályozza az erre méltatlan Pázmány kinevezését az érseki székbe. A feljelentő azt állítja magáról, hogy a bécsi jezsuita kollégium tagja, s maga is elkísérte néha Pázmányt Detrekőre, ahol tanúja volt a bizalmas viszonyak. Írásának hitelül mellékeli Pázmány három szerelmes levelét, amelyet Balassánéhoz írt, s amelyet magyarból latinra fordított. Számunkra most nem a Pázmány-életrajz, hanem ez a három szerelmes levél az érdekes, amelyek mindegyike nyilván hamisított, bizonyosan nem Pázmány írta őket.⁶¹

Rendelkezésünkre áll tehát három olyan szöveg, amely a 17. század eleji magyar szerelmeslevél-írást modellezi, rendelkezésünkre áll az a forrás, hogy a korban magyarul (a fikció szerinti címzett nem tudott latinul) hogyan illett-kellett szerelmes levelet írni. Ehhez képest teljesen mindegy, hogy ki írta ezeket a leveleket, hogy mi közülük van Pázmányhoz, hogy úgymond hamisítványok stb. Éppen az a tény, hogy fikciók, hamisítványok, teszik olyannyira értékessé e szövegeket: hiszen magát a mintát tárják fel, azt, amit a konkrét szerző konkrét címzethez írva is követhetett, de a konkrét címzett bizonyosan megsemmisített.

A fenti gondolatmenetet azonban a levelek csak részben igazolják: a hamisító mindenekelőtt Pázmány bűnösségét, s bizonyos tények leírásával levele hitelességét akarja igazolni. Egyértelműen ilyen az első levél,⁶² ám ebből sem hiányoznak az „édességes galambom, leányom! [...] Ezért bizonyos lehetsz, elértük, amire leginkább vágyakoztunk!” fordulatok.

A második már inkább tartalmaz szerelmeslevél-vonatkozásokat, ezt – magyarra fordítva (azaz, állítólag, visszafordítva) – idézzük is:

⁶¹ A feljelentés és a szerelmes levelek történetéről és alakjairól ld. TUSOR 2016, 57–75.

⁶² *Meum dulce corculum!*

Quomodo vales? Perscribe vere. Vae, quam molestum et grave meo animo, filia, quod nesciam tuum statum. Hic ego prefecto valerem optime alioqui, sed me tui pedes sollicitum faciunt et anxium. Tam horrenda somnio, filia, ut quamvis nunquam insomniis crediderim, nihilominus tamen tremam. Scribas, vere filia, quomodo pedes habeant? Intumescunt an, obductane sunt vulnera? Scriba ut se habet. Omnia feria quarta et sabbato scribas mihi, *mea dulcissima columba, filia*. Scribunt, quod Summi Pontificis literae iam Viennam missae sunt, quibus me a Societatis vinculis absolvit. *Quaere iam certa sis obtinuisse nos, quod maxime desiderabamus*. Ad diem sabbati vespertinum huc expecto Pragae. Si ad manus venerint, perscribam. Cras, quid Imperator dicturus sit, audiam. Kleselius hoc mihi tantum dicit, quod meo servitio uti velit Imperator, et ad aliquam dignitatem evehet. *Mea dulcissima proles, Deus tecum. Tuus verus P. P.*

„Ó, megbecsülhetetlen, igaz szeretőm, legdrágább lelkecském, N. N.! Ó, legkedvesebb társam, lelkecském, anyám, miként tudnék neked hálát adni, hogy ne válaszolnék a te, irántam való nagy aggodalmadra? Jaj, legkedvesebb leányom, későre jár már, nem tudok sokat írni. Titkosírással írt soraidat és a másik N.-éit sem tudtam elolvasni, mert elszalasztanám a postát. Annyit röviden tudodra akartam adni, Keretzwi [Kereszturi?] annak rendje-módja szerint megérkezett hozzám. Tudod, legkedvesebb galambom, a szerelemnek nem lehet parancsolni. Leveledet azonban tényleg úgy küldhetted volna, amint rövidesen fogod, lányom; add postára, leányom, és latinul nekem címezzed. Én, leányom, hetenként fogok írni. Isten veled, én legszeretőbb lelkem! Igaz társad, P. P.”⁶³

Ami kiderül: a szeretett nő egyszerre minden: a férfi társa, lelke, anyja, leánya. A levelek pedig titkosírással írandók. És hát: *a szerelemnek nem lehet parancsolni* (frustra amoris legem poni), ahol a *legem poni* jogi szakkifejezés, leggyakrabban a *contractus contrahentibus legem ponit* kifejezésben használatos, azaz *a szerződés törvényt szab a szerződő felek között*. Ez a megfigyelés csak megerősíti azt az eddig is ismert tényt, hogy a jogi (elsősorban a szerződéssel, fogadással kapcsolatos) műnyelv bekerül a szerelem nyelvébe.

A harmadik levél, amelyből csak néhány sort idézünk, ügyesen rajzolja meg a politikai életben megfáradt Pázmány képét:

„Szívecském!

Bocsásd meg, hogy futtában fogok írni, ugyanis ma sok a dolgom, s későn kezdtem a levélírásba. Legkedvesebb társam, lelkecském, édességes galambom, hát hogy vagy? Lábaiddal mi a helyzet? Fáj-e a fejed? Írd meg igazán! Egyébiránt, lányom, magam a lehető legjobban vagyok, ha nem számítom, mennyire elegendem van a rengeteg, urakhoz való futkározás fáradalmaiból. Bár adna Isten egyszer már nyugodalmat, s hogy lehetnék a közeledben, leányom! Mert amíg te messze távol vagy tőlem, mindenem nyomorúságos állapotban van. Jaj, én legédesebb egyetlenem! Irántad való igaz szerelmem miatt fáradozz jó egészségedért, és a valóságnak megfelelően tájékoztass engem mindenről. Isten veled, én legkedvesebbem! Igaz híved: P. P.”⁶⁴

⁶³ *O, mea inaestimabilis vera amatrix, animula carissima N.N. O, meo dulcissima socia, animula, mater, quomodo sciam tibi gratias habere, nedum referre ob tuam erga me magnam sollicitudinem? Vae, mea dulcissima filia, tempus effluxit, multa scribere non possum. Tuas occultis literis scriptas et alterius N. neque perlegere potui, nam posta abiit. Tantum igitur volui te certiore facere, quod Keretzwi (Keresztúri?) salvus ad me venit. Scis, mea dulcissima columba, frustra amoris legem poni. Verum tuas literas tam certo mittere potuisses sicut iam modo, filia mea; des ad postam tuas, et latine mihi inscribendas cures, mea filia, Ego, mea filia, ad te singulis septimanis scribam. DEUS TECUM, amatissima mea anima.*

Tuus verus socius, P. P.

⁶⁴ *Corculum meum!*

Parcas mihi, quod repente scribam, nam hodie multa negotia habeo, tarde incepi scribere. Mea dulcissima socia, animula, dulcissima columba mea, quomodo vales? Pedes quomodo se habent? Caput doletne tibi? Scribas verum. Profecto, filia, ipse optime valeo,

Mint már mondtuk, egészen bizonyos, hogy nem Pázmánytól származnak az ismertett levelek, de az is egészen bizonyos, hogy Pázmány – mint egyéb adatok bizonyítják – igen közeli kapcsolatot ápolt Bakith Margittal.

Ha Pázmány maga nem írt is szerelmes levelet, *Keresztyéni imádságos könyvének* 1689-ben megjelent, kilencedik kiadása tartalmaz egy sajátos udvarló iratot.⁶⁵ Az aláírás szerint a könyvnyomtató az, aki Rákóczi Juliannának ajánlja a könyvet, s nem akárhogyan. Az ajánlás sajátos szerelmes levél vagy inkább feleségkérő irat. Szerzője Kecskeméti János jezsuita, aki – mint Köpeczi Béla írja – 1633-ban Kecskeméten született, 1659-ben Nagyszombatban lépett a jezsuita rendbe, felsőfokú tanulmányait Kassán végezte, itt volt hitszónok, majd ugyanezt a funkciót Győrben, Kőszegen, Nagyszombatban is betöltötte. Egy ideig Nagyszombatban volt kollégiumi igazgató, majd 14 éven keresztül a bécsi Pazmaneumot vezette. Köpeczi részletesen elemzi a szöveget és a sajátos szituációt, ehhez nincs mit hozzátennünk, azon túl, hogy rögzítjük aényt: a 17. század végére elfogadottá (ha nem is megszokottá) vált, hogy egy fogadalmat tett jezsuita nyilvánosan, nyomtatásban kérje meg egy főrangú hölgy kezét – természetesen nem magának, hanem Batthyány Ádámnak, Batthyány Kristóf fiának.

Kecskeméti érvrendszerének egyik legérdekesebb vonása, hogy Rákóczi Julianna csak magyarhoz – mint Batthyány – mehet illően hozzá, miközben Kollonichnak és a császár gyóntatójának, páter Müllernek az egyetértését is meg akarja nyerni a házassághoz. A legkomolyabb kérő, Ferdinand Gobert Aspremont-Reckheim gróf, császári tábornok ellen, aki ebben az időben a felső-magyarországi főparancsnok, Kecskeméti éppen „idegenségével” érvel. A madár-metaforikára épülő, már-már idegesítően cikornyás levél, úgy látszik Rákóczi Juliannára sem tett megfelelő hatást, mert a főparancsnok gróft választotta hitvesül.

X. Halál leánya(i)

A végül is kivégzett Tolvaj⁶⁶ Borbála nevezi így önnönmagát. Lefejezése előtt pár nappal írt *Instantiája*, utolsó írása, idézésre méltó:

„Tekintetes nemes törvényszék, nékem ezelőtt nagy jó uraim, s most is kegyes bírám!

Már egykor nagyságtok, kegyelmetek atyai kegyes gratiája által életemet tekintetes, nemzetes és vitéz Krucsay János édes férjemtől s uramtól megnyervén és (úgy lehet mondandani) halottomból feltámadván, de újobban előbeni jó Istenem

---

nisi quod plus quam satis fatiger multis cursitationibus, quas ad dominos facere cogor. Utinam Deus daret aliquando quitem, et possum prope te esse, filia. *Nam, cum tu longe abes, omnia mea misero loco sunt. Vae, mea dulcissima unica, propter verum meum erga te amorem, da operam valetudini, et scribas vere ad me de omnibus. Deus tecum, mea dulcissima. Tuus verus P. P.*

⁶⁵ Vö. KÖPECZI 1982, I. 1–8; MNL OL Batthány-misszilisek, P 1394; SZINNYEI 1897, 1318–1319; *Magyar Életrajzi Lexikon* 1967, 143.

⁶⁶ A forrásokban Tolvajnak és Tolvajnak is írják.

és világi törvényekkel ellenkező undok vétkeimben esvén, nem is merészelnék (mivel érdemetes sem vagyok,) halálnak leánya, nagyságtok kigyelmetek eleibe vadságomból írott és bő könyveimmel áztatott instantiám által burulnom, ha nem tudnám, hogy ez az árnyékvilágnak mulandó és minden szempillantásban változandó voltát Nagyságtok kigyelmetek is jól tudja, s naponként tapasztalja. Irtózom ugyan, mert Isten és világ ellen vétettem, és előbbeni kegyelmességét megvetvén, tékozló voltam, mindazáltal, minthogy az emberi gyarlóságnak mindeniknél köz mostoha sorában nagyságotok, kegyelmetek, kik hasonló gyarlóság alá vetettek,⁶⁷ elfoghatatlan atyai kegyelmességét még egyszer, térden állva, leboruló orcával ohajtom, s mivel tudom, hogy az zörgetőnek nyitvatik meg, folyamodom minden igyefogyott gyámoltalanokon természet szerint könyörölni. Holott lábaihoz méltóztassék említett éltig való férjemet, márpedig életemmel szabadon bánó, nagy jó uramot, tekintetes, nemzetes és vitézlő Krucsay János uramot kérni és hathatós interpositiójával avégre disponálni, hogy még egyszer kegyelmében venni, s halálom helett életemet, bárcsak jószágán kívül is oly formán megadni, hogy jószágán kívül is in statu divortii még Istenemnek természet szerint való halálomat tetszenék elhozni, életemet lehetne folytatnom, mely atyai irgalmasságát midőn méltóztatnék nagyságtok, kegyelmetek hozzám mutatni, mentül inkább én érdemetlen vagyok, annál nagyobb kegyesség volna érdemetlen szolgálójához és ha Istenemnek s említett előtteni férjem uramnak tovább való életem tetszenék, szolgálói engedelmességgel meghálálnom, és hogy nagyságtokat, kigyelmeteket egyen-egyen [= egyenként] a mindeneken szabadon uralkodó Úristen minden vádolásokról megőrizze, szüntelen imádkoznom el nem mulatnám, várván csak kevés órákig tartó életem fottáig kegyelmes irgalmaságát.

Nagyságtoknak, kigyelmeteknek
Ezelőtt engedelmes szolgálója, mármost pedig halálnak leánya,
Tolvaj Borbála ezelőtt tekintetes, nemzetes és vitézlő Krucsay János házastársa⁷⁶⁸

Nem csak Tolvaj Borbála rettegett a haláltól. A vétkes asszonyok, legalábbis polgári, kis- és középnemesi környezetben nagyon pontosan tisztában voltak a lehetséges büntetéssel.

Csak néhány kiragadott példa:

1634. 03. 28.

A katonák közt lakó Szabó Péternéről vallják: „Szabó Péterné mondá: »Istenem, az kitől mindéltig féltem, most esém bele!« Ismét mondá Szőcs Jánosnak: »Jó János uram, ha énnekem fejemet veszik, az szegény gyermekeknek adj egyszer-másszor egy-egy pénzt vagy kenyeret«”.

⁶⁷ A nemes vármegye ítélőszékében olyanok is ültek, akik egykor Tolvaj Borbála szerelmi partnerei voltak!

⁶⁸ Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Nyíregyháza, IV. A. 1., Fasc. 29. Az ügyről részletesen: KŐSZEGHY 2013, 50–80. Más kérdés, hogy az irat nagy valószínűséggel nem Tolvaj Borbálától, hanem az ügyvédjétől iratott.

1639.

Csizmadia Erzsébetről vallja Moga Györgyné, Erzsébet asszony: „Azt tudom, azt mondá, mikor odajött hozzám innya, hogy »énnekem el kell mennem, mert immár tudja az én dolgomat huszonöt ember – az mikor fejemet veszik is, az elemben tartom az kis leánkámot, hogy annak is üssék el az fejét«”.

1640. 01. 17

„Hallottam Asztalos Mártontul magátul azt, hogy szidta a feleségét azzal, hogy megládd, esseznek⁶⁹ az lánya, hogy rövid nap az seggedhez tétetem az fejedet.”⁷⁰

És így tovább. Más volt a helyzet vagy legalábbis a koreográfia főúri és egyes nemesi körökben. A főurak-urak nem vacakoltak holmi városi, vármegyei perekkel, maguk ítélték. Sárkány Jánosnak, a Kanizsa elleni végek alkapitányának, egerszegi parancsnoknak is azért kellett március végén Zrínyi Péterhez menekülnie, mert ő sem a peres utat választotta, hanem megölte feleségét, Törös Katalint. Igaz, 14 évig tűrte, hogy az Batthyány Kristófnak, a főkapitánynak legyen „rimája”⁷¹.

Ritka az olyan józan (bár, persze, más ügyében józan) hang, mint Illyésházi Istváné, aki az otthagyt férjet, Révay Ferencet így inti: „Énnékem úgy tetszik, hogy Kdért jobb, hogy az asszony bűnössé tette magát, hogynem mint Kd megölette volna. Eléggé megölte ő maga magát, és meghalna, ha halhatna. Efféle dolgot mennél inkább forgatják, annál gonoszabb.” [...] „Nagyobb az sokkal is az halálnál, de mindezenek fölül az Istennek haragja fejkön leszen és megbünteti őket, úgy hogy más embernek is példák lehetnek. Kd azért csendes és békességes elmével tűrje ezeket. Várjon Istentől s az időtől, igaz bíró az Úristen s igazat teszen Kdnek”. (Trencsén, 1607. ápril 9.) Tizenegy nap múlva ismét így ír Révay Ferencnek: „Az én tetszésem szerint mondom Kdnek, ha megölném is az asszonyt, **meg nem ölném**, hanem mindaddig, amíg élne az sok jámbor között, hadd pironkodnék egész életében, ő maga megveri eléggé magát, rövid időn meglátja Kd, mind a kettő oda lesz. Nem ártott, sőt jól esett, hogy Kd bizonyoságot szedetett, de az Szentszéken én azt soha nem keresném, ha Kdnek volnék, hanem váraoznám az gyűlésig.” (Trencsén 1607. április 21.)⁷²

A szerelmes levelek, továbbá a szerelemről, megcsalásról, féltékenységről, a szexualitásról, az eltévlyedettek büntetéséről szóló misszilisek és egyéb vonatkozó iratok ismertetését – a keretek megszabta korlát miatt – be kell fejeznünk. A tervszerű vizsgálatot azonban éppenhogy nem befejezni, hanem folytatni szeretnénk.

⁶⁹ A korban a „kurva fia”, „kurva lélek fia” kitétel előtt vagy helyett használták.

⁷⁰ VÍGH et alii 1980, 333, 436, 451.

⁷¹ PAULER 1876, I. 370.

⁷² DEÁK 1885.

BIBLIOGRÁFIA**BAHTYIN 1976**

BAHTYIN, Mihail: A szó a költészetben és a prózában. In: UŐ: *A szó esztétikája*. Budapest, 1976, Gondolat, 173–216.

BENDA 1975

BENDA Kálmán: *Nyáry Pál és Várday Kata levelezése 1600–1607*. Szerk. MAKAY László. Debrecen, 1975, Kisvárdai Városi Tanács (A Kisvárdai Múzeum Kiadványai.)

BENE–HAUSNER 1997

Zrínyi Miklós válogatott levelei. S. a. r. BENE Sándor–HAUSNER Gábor. Budapest, 1997, Balassi.

BÓDI 2004

BÓDI Katalin: A rejtőzködő hagyomány: a heroida jelentései a magyar irodalomban a XVIII. század második felében. In: *Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar irodalmából*. Szerk. BITSKEY I.–IMRE L. Debrecen, 2004, Debreceni Egyetem, 63–87. (Studia Litteraria, Tomus XLII.) Internet: dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/99501/studia042.pdf (2016. 12. 20.)

BOURSAULT–BRAY 1987

BOURSAULT, Edme–BRAY, Bernard: *Treize lettres amoureuses d'une dame à un cavalier*. Paris, 1987, Desjonquères.

BRAY 1967

BRAY, Bernard: *L'art de la lettre amoureuse des manuels aux romans (1550–1700)*. La Haye, 1967, Mouton.

BRAY–STROSETZKI 1995

BRAY, Bernard–STROSETZKI, Christoph: *Art de la lettre, art de la conversation à l'époque classique en France*. Paris, 1995, Klincksieck.

DAY 1586

DAY, Angel: *The English Secretary*. London, 1586.

DEÁK 1885

DEÁK Farkas: *Forgách Zsuzsanna 1582–1632*. Budapest, 1885, Franklin Társulat. (Magyar Történeti Életrajzok.)

DÄLLENBACH 1996

DÄLLENBACH, Lucien: Intertextus és autotextus. *Helikon*, 2. 1996. 51–66.

DÖRRIE 1968

DÖRRIE, Heinrich: *Der heroische Brief. Bestandsaufnahme, Geschichte, Kritik einer humanistisch-barocken Literaturgattung*. Berlin, 1968, De Gruyter.

ECKHARDT 1944

Két vitéz nemesúr. Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről. Közéleteszi ECKHARDT Sándor. Budapest, 1944, Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézete.

ECKHARDT 1949

ECKHARDT Sándor: Egy régi magyar szerelmes levél. *Magyar Nyelv*, XLV. 1949. 207–209.

ENGEL 1992

ENGEL Pál: Salgai Miklós. *Levéltári Közlemények*, 63. 1992. 15–26.

ÉRI 1958

ÉRI István: A kisvárdai vár reneszánsz faragványtöredékei. *A Jósza András Múzeum Évkönyve*, 1. 1958. 129–142.

FLEMING 1576

FLEMING, Abraham: *A Panoply of Epistles*. London, 1576.

FULWOOD 1568

FULWOOD, William: *The Enemy of Idleness*. London, 1568.

GYULAI 2006

GYULAI Éva: Nagytárkány birtokosai és adózói a 16–17. században [Vlastníci a daňvníci Veľkých Trakán v 16.–17. storičí]. In: *Nagytárkány*. I. (Tanulmányok a község településtörténetéhez és néprajzához.) Szerk. VIGA Gyula. Somorja–Komárom, 2006, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Etnológiai Központ, 77. (Lokális és regionális monográfiák.)

JANKOVICS–KÖSZEGHY 2009

JANKOVICS József–KÖSZEGHY Péter: Telegdy Kata? verses? levele? In: *Erdélyi reneszánsza*. I. Szerk. GÁBOR Csilla–LUFFY Katalin–SIPOS Gábor. Kolozsvár, 2009, Erdélyi Múzeum Egyesület, 118–140.

JANKOVICS–KÖSZEGHY 2016

JANKOVICS József–KÖSZEGHY PÉTER: Kisvárdai viszonyok – Telegdi Kata verses levele. In: *MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*. Szerk. NYERGES Judit–VERÓK Attila–ZVARA Edina. Budapest, 2016, 305–336.

KNOX 1558

KNOX, John, *First Blast of the Trumpet against Monstrous Regiment of Women*. 1558.

KONCZ 1900

KONCZ József: I. Rákóczi György naplója. *Erdélyi Múzeum*, 1900. 524–528. Internet: epa.oszk.hu/00900/00979/00127/pdf/EM-1900_17_09_524-528.pdf (2016. 12. 12.)

KÖPECZI 1982

KÖPECZI Béla: Pázmány Imádságos Könyve mint udvarlás tárgya. *Magyar Könyvszemle*, 98. 1982. 1–8.

KŐSZEGHY 1996

CZOBOR Mihály [?]: *Theaganés és Chariclia*. S. a. r. KŐSZEGHY Péter. Budapest, 1996, Akadémiai–Balassi. (RMKT 16/10.)

KŐSZEGHY 2013

KŐSZEGHY Péter: Krucsai János, a halál leánya és a „Rettenetes utolsó szempillantás”. In: *Kuruc(kodó) irodalom. Tanulmányok a kuruc kor irodalmáról és az irodalmi kurucokról*. Szerk. MERCS István. Nyíregyháza, 2013, Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 50–80.

KŐSZEGHY–HORVÁTH 1987–1988

KŐSZEGHY Péter: Horváth Iván: Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 91–92/3. 1987–1988. 310–338, (recenzió).

KRISTEVA 1968

KRISTEVA, Julia: Bahtyin: A szó, a párbeszéd és a regény. *Helikon*, 14/1. 1968. 115–125.

KRISTEVA 1994

KRISTEVA, Julia: A szeretet eretnetikája [Hérétique de l’amour]. *Helikon*, 40/4. 1994. 491–509.

KRISTEVA 1996

KRISTEVA, Julia: A szövegstrukturálás problémái. *Helikon*, 42/1–2, 1996. 14–22.

LABÁDI 2004

LABÁDI Gergely: „...Ez a’ Theoria helyes Theoriája e...” Episztolaelmélet 1800–1830. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 108/5–6. 2004. 584–619.

LAMPÉRTH 1923

LAMPÉRTH Géza: *Régi magyar levelesláda*. Budapest, 1923, Pantheon Irodalmi Intézet.

LUKÁCS–SZABÓ 1987

Pázmány Péter emlékezete. Szerk. LUKÁCS László SJ–SZABÓ Ferenc SJ. Róma, 1987, Detti.

Magyar Életrajzi Lexikon

Magyar Életrajzi Lexikon. I. Budapest, 1967, Akadémiai.

MOLNÁR 1939

MOLNÁR József: *A Subich Nemzetségből Származó Brebiri Melith Család Vázlatos Története*. Hajdúnánás, 1939.

MONTROSE 1988

MONTROSE, Louis A.: A reneszánsz mint hivatás: a kultúra poétikája és politikája. *Helikon*, 34/1–2. 1988. 110–132.

NAGY 1858

NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*. Budapest, 1858, Beimel-Ráth.

PAULER 1876

PAULER Gyula: *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése 1664–1671*. Budapest, 1876, MTA.

RIFFATERRE 1981

RIFFATERRE, Michael: L'intertexte inconnu. *Littérature*, 41. 1981. 4–7.

SZABÓ 2003

Szenci Molnár Albert Naplója. Közzéteszi SZABÓ András. Budapest, 2003, Universitas. (Historia Litteraria, 13.)

SZINNYEI 1897

SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, 1897, Hornyánszky.

TÓTH 2013

TÓTH Eszter Zsófia: Az esztergályos, a vasutas, a feleség meg a szeretője. Magánélet és pártfegyelem az 1960-as évek fordulóján. In: *Amikor „fellazult tételben fogalmazódott meg a világ”* [© BEREMÉNYI Géza és CSEH Tamás] – *Magyarország a hatvanas években*. Szerk. ÓLMOSI Zoltán és SZABÓ Csaba. Budapest, 2013, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – L'Harmattan, 262–285.

TUSOR 2016

TUSOR Péter: *Pázmány, a jezsuita érsek. Kinevezésének története 1615–1616. (Mikropolitikai tanulmány)*. Budapest–Róma, 2016, MTA-PPKE „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoport. (Collectanea Vaticana Hungariae, 13.)

VÍGH et alii 1980

Asszonyok és férfiak tüköre. Tanúvallomások a XVII. századból. Szerk. VÍGH Károly et alii. Budapest, 1980, Magvető. (Magyar Hírmondó.)

ZOLNAI 1894

ZOLNAI Gyula: *Nyelvmlékeink a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, 1894, MTA. Internet: real-eod.mtak.hu/485/1/nyelvmlkeinkk00zolnuoft.pdf (2012. 12. 20)

MADARÁSZ GYÖRGY, EPERJES POLITIKAI LÁTNOKA*

KÁRMÁN GÁBOR

A 17. századi Magyarország zűrzavaros történetében időről időre felbukkannak olyan személyiségek, akik úgy vélték, noha nem tartoznak a nagypolitikát irányító elitbe, mégis lehetőségük van rá, sőt, kötelességük, hogy megkíséreljék annak befolyásolását. Közülük talán legismertebb Mikuláš Drabík, a cseh testvérek Lednicén élő csoportjának tagja, akinek politikai tartalmú vízióit Jan Amos Comenius nagy szorgalommal gyűjtögette, és többször is megpróbálta velük helyes irányba terelni (időnként a látnok személyes közreműködésével) a Rákóczi család egymást követő generációinak politikai döntéseit.¹ Hasonló, bár kisebb port felverő erdélyi látnokokról, akik isteni eredetű vízióikra hivatkozva próbálták Erdély fejedelmét egyes életre inteni, ugyanabból az évtizedből is van tudomásunk.² Az önjelölt politikacsinalóknak azonban Európa-szerte közismert volt egy másik válfaja is: az ide tartozók racionális, vagy általuk annak tekintett érvekkel kívánták kéretlenül befolyásolni a tényleges hatalommal bíró elitet.³ Ezek magyarországi jelenlétéről sokkal kevesebbet tudunk. Jelen tanulmány főszereplője, Madarász György ebbe a csoportba tartozik: 1633-ban látta érettnak a helyzetet arra, hogy I. Rákóczi Györgynek több levélben is elmagyarázza, melyik irányba kellene kormányoznia országa hajóját – olyan részletességgel és vehemenciával ismertetve merész kombinációit a nemzetközi politikai helyzet alakulásáról és a fejedelem számára követendő irányvonalról, amelyet Rákóczi legközelebbi tanácsosai sem sűrűn engedtek meg maguknak.

Három Madarász Eperjes város életében

Sáros vármegye 1628. február 3-i törvényszéki ülésén (azaz a *sedrián*) hirdették ki azt a II. Ferdinánd által előző évben kiadott armálist, amelyben a király nemességet adott Madarász Györgynek és két testvérének, Mártonnak és Tamásnak, valamint

---

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült, az NKFI 113251. számú, „Nemzet, haza, vallás és szabadság – Régi és új beszédmodok a Bocskai-felkelés szöveggyománnyában és a 17. századi magyar politikai gondolkodásban” című kutatási programjának keretében. Hálás köszönettel tartozom Szabó András Péternek, akinek nemcsak hasznos tanácsaira és kritikus észrevételeire számíthattam, de az itt szereplő eperjesi levéltári anyag egy része is az ő fotómásolataiból származik.

¹ PÉTER 1977; Z. KARVALICS 2007.

² SZABÓ 2003; SZABÓ 2012, 1146–1150.

³ SCHILLING 2007, 100–109; RICHES 2013, 1–24.

utódaiknak.⁴ Amikor ez a megtiszteltetés érte őket, a három fivér már lassan egy évtizede játszott egyre növekvő fontosságú szerepet Eperjesen, és, noha a várossal fennálló viszonyuk az 1630-as évek végétől kevésbé volt jó, halálukig sikeres embernek tarthatjuk őket.

A Madarász testvérek háttéréről nem sokat tudunk, és az a kevés sem mondható problémamentesnek. Az eperjesi polgárkönyvben kizárólag György és Tamás szerepelnek, előbbi 1622. december 31-én, utóbbit 1623. június 17-én vették fel, korábban viszont egyetlen Madarász családnevű személy sincs a polgárok névsorában. Tamás neve mellett az „Eperiesiensis” kitétel látható, és Márton wittenbergi beiratkozásakor is ezt írták be az egyetemi matriculába – mindebből az következne, hogy a fivérek eperjesiek, apjuk azonban még nem bírt polgárjoggal.⁵ Az igazi zűrzavart Márton lelkésszé avatási jegyzőkönyve okozza.⁶ Az kevésbé meglepő, hogy nem Madarász, hanem Damascenus néven szerepel, több olyan iratot is ismerünk ugyanis, amely ezen az alternatív néven hivatkozik rá. Az is kiderül, hogy a nevet anyja, Damokos Margit jól latinosítható családnevéből kreálta – azonban az nagyon meglepő, hogy apja sem a Madarász családnevet viseli: a regisztrum szerint Nagy Jánosnak hívták. A különös jelenség magyarázatához hozzásegíthet egy meglehetősen szokatlan szófordulat, amely Márton 1652-ben megjelent *Kegyességnek mindennapi gyakorlása* című könyve ajánlásában olvasható: a lelkész Györgyre mint „egy méhbéli öcsém”-re hivatkozik.⁷ Ugyanezt a formulát Pápai Páriz Ferenc szótárában az „uterinus” latin kifejezés fordításaként találjuk, a „frater uterinus” pedig közös anyától származó féltestvéreket jelent.⁸ Ebből arra következtethetünk, hogy a – wittenbergi beiratkozásának időpontjából (1614) visszszámolva – 1590 körül született Mártont anyja és annak második férje nevelte fel két másik, közös fiukkal együtt, így viselhette a későbbiekben mostohaapjának családnevét, a Madarászt.

A legidősebb testvér, Márton volt az első, aki Eperjes közéletében fontos szerephez jutott. Itt kezdte tanulmányait, amit Kassán és Bánban folytatott, egy darabig Szencen volt rektor, majd Johannes Bocatius hívására visszatért Kassára diáknak (az iskola seniorának), később Varannón is tanított. 1614-ben jött el az ideje, hogy a Sáros megyei lutheránus peregrinálók ekkor még általános szokását követve Wittenbergbe menjen tanulni az eperjesi tanács támogatásával. Külföldről visszatérve 1616-ban az eperjesi iskolában tanított, ezt követően, 1618. február 18-án a magyar lutheránus gyülekezet lelkészévé avatták.⁹ Az ő szolgálatukban töltötte további éveit,

⁴ ŠAP ŠŽ KZ vol. 7. fol. 132a. A kihirdetett nemeslevél Bécsben, 1627. június 25-én kelt.

⁵ ŠAP MMP ÚK nr. 2118. fol. 43r, 77r. A családnév alapján történő tájékozódáshoz lásd a 19. századi mutatót: ŠAP MMP ÚK nr. 2116. A wittenbergi beiratkozásról (1614. július 25.): SZÖGI 2011, 320 (nr. 4054).

⁶ MATRICULA Zabler/no. 17.

⁷ MADARÁSZ 1652, A8r. Az idézetek helyesírását a könnyebb olvashatóság érdekében minden esetben normalizáltam, akár kéziratból, akár nyomtatványból származtak.

⁸ PÁPAI PÁRIZ 1782, 597.

⁹ Az életrajz rövid összefoglalását lásd ZOVÁNYI 1977, 382, egyes adatokkal kiegészíttem eredeti forrásából, az ordinációs jegyzőkönyvből: MATRICULA Zabler/no. 17. A Sáros megyéből Wittenbergbe irányuló peregrinációról lásd SZÖGI 2012, 144–145. A tanács

igencsak aktívan. Egyrészt komoly publikációs tevékenységet folytatott, a német lutheránus kegyességi irodalom számos munkáját fordította le és jelentette meg,¹⁰ másrészt az ő lelkipásztorsága alatt épült az új evangélikus magyar templom 1642 és 1647 között.¹¹ 1654. november 8-án halt meg.¹²

Mint az egyre növekvő súlyú magyar közösség lelki vezetője, Madarász Márton nyilván komoly tényezőnek számított Eperjes közéletében.¹³ Az 1620-as években öccseinek neve is megjelent a város igazgatásában: először Tamás foglalt helyet a külső tanácsban (az ún. választott községben) 1625-ben, majd a következő évben György is. Presztízsük emelkedését mutatja, ahogyan a testület rangsorában egyre magasabb pozícióra jutottak: először mindketten az ún. negyedik *mensában* (asztalban) említettek, míg 1628-tól Tamás a harmadik, György a második *mensa* tagja volt, sőt 1632-ben már az első *mensában* jegyezték fel (igaz, annak utolsó helyén). Madarász Tamás ezen kívül vállalt néhány közéleti funkciót is: 1625-ben az egyik városrész (a 2. negyed) előjárója, negyedestester (*praefectus quartalis*), 1626 és 1631 között a Felső-kapu egyik kapitánya (*capitaneus portae superioris*), 1628 és 1632 között pedig a magyar templom, illetve 1631-től a sörfözde egyik gondnoki hivatalát (*vitricus templi Hungarici* és *praefectus garraturae cervisiae*) is betöltötte.¹⁴ Az 1633 és 1639 közötti időszakra sajnos nem maradtak ránk a tisztségviselői listák, így nem tudjuk megmondani, mikor következett be pontosan a változás, de az biztos, hogy a tisztújítási jegyzőkönyvek 1640-nel újrainduló sorozatában már nem találjuk a Madarász testvérek nevét.¹⁵ Tamás más városi forrásokban sem tűnik fel, további sorsát nem ismerjük – nem kizárt, hogy viszonylag fiatalon meghalt.

Annál többet tudunk Madarász György életének további folyásáról. Az 1630-as évek második felétől több olyan adatunk is van, amely szerint konfliktusba került Eperjes városával. 1639-ben a város hatalmas összeg, 200 forint büntetés megfizetésére kötelezte (ennek másfélszereséért már házat lehetett venni Eperjes kevésbé előkelő részein), amiért jobbágyait nem volt hajlandó közmunkára rendelni; 1641-ben pedig 50 forint bírságot róttak ki rá egy bizonyos Szedckerti János véresre veréséért.¹⁶

---

támogatását Madarász maga köszönte meg első könyvének ajánlásában, MADARÁSZ 1629, d3–d4.

¹⁰ RMNy nr. 1439, 1629, 1894, 2012, 2271, 2421A.

¹¹ A templom építéséről lásd KÓNYA 2012, 34. A szlovák lutheránus lelkésznek az alapközetétel alkalmából írott beszéde a templom fundálójaként emlegeti Madarászt: RMNy nr. 1938.

¹² SZABÓ 2011, 169, 60. j.

¹³ A város 17. századi társadalomtörténetének részletes feldolgozása: MAREČKOVÁ 1984; rövid magyar nyelvű összefoglalását lásd MAREČKOVÁ 1983. Az evangélikusok vezető szerepéről az 1670 előtti Eperjesen: KÓNYA 2012, 33–34.

¹⁴ Mindez a város számadáskönyvében fennmaradt tisztújítási listákból derül ki: ŠAP MMP ÚK nr. 27. fol. 354v–355r, 363v–364r, 369v–370r, 377, 384, 392v–393r, 402, 409v–410r. A külső tanács tagjai között szétosztott hivatalokról lásd SUCHÝ 1965, I. 168.

¹⁵ ŠAP MMP ÚK nr. 2539.

¹⁶ ŠAP MMP ÚK nr. 2709. p. 37. Figyelemre méltó, hogy amikor 1638-ban a váradi Foktövi János az ő eperjesi házában találta meg szökött feleségét, Madarászt nem részesítették

A konfliktusokkal – illetve a város vezetéséből való eltűnésével – párhuzamosan Madarász György egyre többször tűnik fel Sáros vármegye jegyzőkönyveiben. Az 1627-ben nemességet szerző kereskedő, úgy tűnik, a későbbiekben birtokszerzésbe fektette energiáinak jó részét: 1639–1640 során Kellemesy Andrással, 1642–1643-ban Kendi Gáspárral, 1644-ben Pethő Zsigmonddal folytatott birtokpereiről maradtak feljegyzések a vármegye protokollumaiban.¹⁷ Egy 1648-ban kelt forrásból arról értesülünk, hogy korábban a Rákócziaktól is vett zálogba birtokokat.¹⁸ Mivel a fent említett perek egy részében az Eperjestől délre fekvő kendi birtokon álló udvarházzal is szó esik, még az sem biztos, hogy Madarász György élete végéig Eperjesen lakott. Ezt látszik alátámasztani Madarász Márton 1652-es könyvének ajánlása is: eszerint a munka lefordítására öccse biztatta, aki „mostani beteges állapotában” nála „múlatott” – amelyet a lelkész aligha tartott volna szükségesnek megjegyezni, ha amúgy is ugyanabban a városban laktak és bármikor találkozhattak.¹⁹ Mindenesetre, ha részben városon kívüli, nemesi életmódra tért is át, a kereskedéssel Madarász György valószínűleg nem hagyott fel, polgárjogát pedig biztosan nem adta fel, sok más „nemes polgár” kortársához hasonlóan.²⁰

Úgy tűnik, a két világi pályán maradó Madarász testvér igen jó anyagi körülmények között élte életét. Tamás ügyleteiről kevesebbet tudunk, de az sokat elmond, hogy Eperjes főterén volt háza. György szintén rendelkezett házzal a városnak ezen a kiemelt jelentőségű helyén, az adókönyv tanúsága szerint többször is költözött (vagy egyszerre több házat is birtokolt).²¹ A tulajdonában lévő ingatlan presztízskérdéséről, de Madarász György anyagi lehetőségeiről is sokat elmond, hogy nem sokkal a polgárok közé való felvétele után, 1623-ban 2125 forintot fizetett ki egy házért (miközben az ezzel foglalkozó jegyzőkönyvben a legtöbb adásvétel értéke 300–500 forint között mozog) – ráadásul egy összegben letette a pénzt, nem élvén a részletfizetés sokak által

---

intésben – feltehető, hogy nem csábítási ügyről volt szó, csak menedéket adott az aszszonynak az öt rendszeresen verő férje elől. Lásd ŠAP MMP ÚK nr. 2494. 1638. szeptember 17-i dátum alatt.

¹⁷ ŠAP ŠŽ KZ vol. 7. fol. 544a; vol. 8. fol. 14, 53, 99, 296, 306, 312, 362, 376.

¹⁸ Debreczeni Tamás levele Lorántffy Zsuzsannának (Sárospatak, 1648. május 22.) MNL OL E 190 23. d. nr. 5210.

¹⁹ MADARÁSZ 1652: A8v.

²⁰ H. NÉMETH 2002, 97–103. A várossal szembeni adósságok regisztrumában a Madarász Györggyel kapcsolatos tételek végelszámolása (amelyet nyilván halálakor készítettek) említi, hogy még mindig a város polgára volt: ŠAP MMP ÚK nr. 2689. p. 37.

²¹ ŠAP MMP ÚK nr. 1143. fol. 53, 60, 120. Tamásnak a főter délnyugati részében lévő „második negyedben” (*secundum quartale*) volt háza, Györgynek a másodikban, illetve a harmadikban (utóbbi a főter északkeleti oldala). Madarász Márton háza kijebben, a városfalat belülről követő utcában, a *secunda vallensis* városrészben volt: uo. fol. 429. Sajnálatos módon az eperjesi adókönyvben csak a házak tulajdonváltásainak tényét rögzítettek, időpontját nem, így a testvérek költözéseinek kronológiáját nem tudjuk követni. A városrészek azonosítására lásd SUCHÝ 1965, 108, 113.

kihasználta lehetőségével.²² Gazdagságának alapja alighanem a borkereskedelem lehetett (a polgárkönyvben a neve mellett is erre található utalás), mint oly sok más eperjesi polgáré a 17. század első felében, akik jócskán kivették részüket a Lengyelország felé zajló borszállításból: az 1630–40-es években Krakkó piacán kapható bor több mint egyharmadát eperjesi kereskedők hozták.²³ Az eperjesi büntetőperek jegyzőkönyveit tartalmazó kötetből az derül ki, hogy Madarász György számos alkalommal adott kölcsön különböző embereknek (akik időnként nem tudták, vagy akarták azt visszafizetni).²⁴ Feltűnő, hogy, ha szívésséget kért (legalábbis fennmaradt leveleiben), sosem magának, hanem valaki másnak, „szegény sorban lévőeknek” kérte – ez ismét csak arra mutat, hogy nem voltak személyes anyagi gondjai.²⁵

Ahhoz képest, hogy az 1620–1630-as években a három Madarász fivér – ha nem is meghatározó, de – viszonylag jelentős helyet foglalt el Eperjes életében, meglepő lehet, hogy nemcsak a megelőző, de a következő generációban sem találunk egyetlen Madarászt a város polgárai között.²⁶ Úgy tűnik, a következő nemzedék minden tagja Kassán kötött ki. Nem tudunk róla, hogy Madarász Györgynek lett volna fia, viszont két lányának nevét is ismerjük.²⁷ Zsuzsanna Meszti Györgyhöz ment feleségül, feltehetőleg ahhoz, aki 1652–1653 során a kassai választott község (tehát a külső tanács) tagja volt, és rokonságban állt a hírneves kassai prédikátorral, Alvinczi Péterrel is.²⁸

²² A megelőző évben már egy másik házvásárlásáról is értesülünk, akkor 375 forint értékben. Három évvel később Márton bátyja 354 forint 50 dénárért vesz ingatlant, 1632-ben 600-at fizet rá annak lecserelésére, ŠAP MMP ÚK nr. 2390. p. 264, 288, 367. Noha a regisztrum elvben 1665-tel ér véget, az 1630-as évektől kezdve elég rossz állapotban maradt fenn, a bejegyzések nagy része megsemmisült, így a Madarász család további esetleges tranzakcióit nem tudjuk követni.

²³ KÖNYA 2009, 99. Marie Marečková meglepő módon lelkészként és borkereskedőként tartja számon „Jiří Madarast” (lásd MAREČKOVÁ 1984, 103), ez nyilván a bátyja miatt kialakult félreértés.

²⁴ ŠAP MMP ÚK nr. 2494, lásd például a következő dátumokat: 1624. június 21., 1628. március 17., 1639. július 5. Más, akár nagy összegű, 1800 forint körüli tranzakcióiról is értesülünk a hagyatéki jegyzőkönyvekből is: ŠAP MMP ÚK nr. 2540. fol. 20v.

²⁵ Madarász György levele I. Rákóczi Györgynek (Eperjes, 1633. július 12.) MNL OL E 190 5. d. nr. 1117; Buday Mihály levele Madarász Györgynek (Sebes, 1646. március 2.) MNL OL E 204 7. d.

²⁶ Az egyetlen későbbi Madarász, egy Sámuel nevű kereskedő, 1682-ben kerül be a polgárkönyvbe: ŠAP MMP ÚK nr. 2116. Nem tudjuk, rokona-e a három fivérnek.

²⁷ Madarász Márton unokahúgainak, György lányainak, Erzsébetnek és Zsuzsannának ajánlotta *Kegyességnek mindennapi gyakorlása* című könyvét: MADARÁSZ 1652: A2r. Férjeik nevét is innen tudhatjuk.

²⁸ H. Németh István archontológiájában Meszthy György néven található, talán a nála nagyjából húsz évvel idősebb Meszti Györgynek a fia – utóbbi 1633–1639 között volt a külső tanács tagja: H. NÉMETH 2006, 282. Feltehetően ez az idősebb Meszti volt az 1631-ben elhunyt Alvinczi Zsuzsanna férje, sírkövének feliratát lásd ELTE EK Coll. Kaprinay, B. Tomus 67. p. 218. Alvinczi Péter 1634-es végrendeletében előbukkan egy bizonyos „Meszti György fiam”, akire „édes atyámfia”-ként hivatkozik: RÉVÉSZ 1894, 89.

Erzsébet viszont azzal a Keviczky Jánossal házasodott össze, aki Turóc megyei nemesből 1638-tól Kassa szenátora, majd 1642–1645, illetve 1649–1652 között főbírája lett.²⁹ A befolyásos kapcsolatot Madarász György persze nem késlekedett kihasználni: apósának szóló egyetlen fennmaradt levele szerint Keviczky szőlők vásárlásában segédkezett neki.³⁰ Alighanem ennek a rokonságnak volt köszönhető az is, hogy Madarász Márton azonos nevű fiának karrierje, miután az hazatért königsbergi peregrinációjából, nem Eperjesen, hanem Kassán teljesedett ki: 1655-ben már egyike a város négy országgyűlési követének, 1658-tól a belső tanács tagja, 1664–1671 között pedig főbíró volt.³¹

Madarász György és az erdélyi fejedelem

Feltehető, hogy Rákóczi György és az eperjesi kereskedő kapcsolata még a felső-magyarországi nagyúr erdélyi fejedelemségre jutása előtti időszakból származik. Az első forrás, amely kettejük összeköttetését dokumentálja, 1631 elejéről származik, és világosan kiderül belőle, hogy volt előzménye, hiszen a fejedelem ekkor már személyes üzenetet küldött Madarász Györgynek (aki azonban Lengyelországban tartózkodott, így nem kapta meg azt).³² Kézenfekvő lenne feltételezni, hogy a hatalmas birtokaiból óriási jövedelemre szert tevő földesúr, illetve a gazdag kereskedő közötti kapcsolat elsősorban üzleti jellegű volt. Abban az összesen tíz fennmaradt levélben azonban, amelyet Madarász a fejedelemnek vagy magyarországi tisztviselőinek írt, egyetlen utalást sem találunk arra, hogy az eperjesi polgár a Rákóczi-birtokok terményeivel

²⁹ Keviczkyről lásd WICK 1933, 102–109; J. ÚJVÁRY 2001, 423; HALÁSZ 2004; H. NÉMETH 2006, 272. A volt főbíró 1654-ben bekövetkezett halála után 1655-ben felesége kettejük monogramjával emlékrmet veretett, amelyek egyik oldala feltehetően engedély nélkül másolta III. Ferdinánd ezüsttallérját, így később bevonták, lásd SZIGETI 1940, 22; HUSZÁR 1999, 62, nos. 249–251.

³⁰ Keviczky János levele Madarász Györgynek (Kassa, 1642. január 24.) MNL OL E 204 22. d. Hasonlóképpen birtokügyekben közvetítőként járt el az a közös rokon, Kendi Gáspár is, akivel a Sáros megyei *sedria* előtti birtokperekben már találkozhattunk, lásd levelét Madarász Györgynek (Kendi, 1642. augusztus 2.) MNL OL E 204 22. d. A rokonság fokát nem tudjuk megállapítani; Kendi „sógor uramnak” szólítja Madarászt, de ez nem szó szerint értendő, hiszen Keviczky is így hivatkozik előbbire.

³¹ Életrajzi adataira: SZABÓ 2011, 169, 60. j. Tisztségeire: H. NÉMETH 2004, I. 456; H. NÉMETH 2006, 280. Sok gazdasági jellegű irata fennmaradt, ezekből látszik, hogy már az 1650-es években rendelkezett számos bérbe adott földdel: MNL OL E 211 III. ser. 6. t. nr. 1. Eperjes város hátralékkönyvéből derül ki, hogy Madarász Márton lelkésznek a várossal szemben felhalmozott adósságait 1658. április 1-én azonos nevű fia, akkoriban kassai jegyző egyenlített ki – ez teszi lehetővé a rokoni kapcsolat azonosítását. ŠAP MMP ÚK nr. 2689. p. 105. Az itt feljegyzett adósság 70 forintot sem tesz ki, de fennmaradt egy nyugta, amelyben ifjabb Madarász Márton a következő napon apja újabb 237 forintnyi adósságát is törlesztette a városnak: MNL OL E 211 III. ser. 6. t. nr. 3.

³² Bodor Benedek levele I. Rákóczi Györgynek (Sárospatak, 1631. január 17.) SZILÁGYI 1898, 34.

kereskedett volna. Az egyetlen árucikk, amelyről egészen biztosan tudjuk, hogy Madarász György vásárolta az erdélyi fejedelem számára, a fegyver volt: 1634-ben Duchon Menyhért sárosi udvarbíró jelentette urának, hogy puskavásárlás ügyében tárgyalt Madarással, 1640-ben pedig maga a kereskedő sürgette Debreczeni Tamásnál, a magyarországi Rákóczi-birtokok prefektusánál, hogy fizessék ki a Lengyelországból leszállított tizennégy löszerszám árát.³³

A fegyverkereskedelemhez nyilvánvalóan erősebb bizalmi viszonyra volt szükség, mint amit az egyszerű terménykereskedelem igényelt volna, Madarász ráadásul nemcsak a tűzfegyverek, de az azok használatára alkalmas személyek beszerzésében is közreműködött. 1636-ban, amikor Rákóczi minden lehetőséget megmozgatott, hogy a várhatóan Erdély ellen támadó Bethlen Istvánnal szemben megerősítse saját hadait, az eperjesi kereskedő beszélt rá régi ismerősét, Thomas Klinget, Brandenburgi Katalin korábbi fogarasi kapitányát, hogy álljon a fejedelem zsoldjába.³⁴ Nagyon úgy fest, hogy a Madarász és Rákóczi közötti kapcsolat alapját nem az üzlet, hanem a kereskedőnek a fejedelem politikai tevékenysége iránti rokonszenve jelentette. Rákóczinak pedig szüksége volt valakire, aki a Német-római Birodalom irányába küldött követeinek útját Lengyelországon keresztül egyengetni tudta: így kapott például részletes útmutatást Madarásztól a fejedelem 1633 februárjában a svéd sereghez küldött embere, Stelmecz János is.³⁵

Ráadásul az eperjesi kereskedő rendszeresen járt Lengyelországba, és hozzá is rendszeresen érkeztek vendégek onnan, illetve Sziléziából, így állandóan friss értesülésekkel rendelkezett a nemzetközi politika fejleményeiről. Összes ismert levelében számos hírt osztott meg levelezőpartnereivel a Lengyelországban, illetve a Német-római Birodalomban tudomása szerint bekövetkezett, politikai szempontból jelentős eseményekről. A leghosszabban és legrészletesebben természetesen magának a fejedelemnek írt ezekről, de Rákóczi magyarországi tisztviselői is számos esetben

³³ A szövegből nem világos, puskáról vagy ágyúróól van-e szó, áruk (a tizennégy darab mintegy hatszáz ezüsttallérba került) inkább nagyobb kaliberű tűzfegyvert sejtet. Lásd Madarász György levelét Debreczeni Tamásnak (Eperjes, 1640. augusztus 13.) MNL OL E 190 12. d. nr. 2785; illetve a korábbi adatra Duchon Menyhért levelét Debreczeni Tamásnak (Sáros, 1634. július 12.) MNL OL E 190 6. d. nr. 1268.

³⁴ Duchon Menyhért levele Debreczeni Tamásnak (Eperjes, 1636. március 17.) MNL OL E 190 8. d. nr. 1748.

³⁵ Madarász György levele I. Rákóczi Györgynek (Eperjes, 1633. február 12.) MNL OL E 190 5. d. nr. 1018. Stelmecz útja az eredeti tervek szerint Krakkón és Czesztochowán keresztül vezetett volna nyugat felé, lásd Duchon Menyhért levelét Debreczeni Tamásnak (Sáros, 1633. február 15.) MNL OL E 190 5. d. nr. 1101. Alighanem Madarászt sejtethetjük az 1632 augusztusában Drezdába érkező eperjesi küldött háttérében is, aki a fejedelem levelét hozta, ám semmilyen további információval nem tudott szolgálni, mert nem Erdélyből jött, csak a felső-magyarországi városban kapta meg a kézbesítendő üzenetet. Lásd Laurentius Nicolai levelét Philipp Reinhard von Solmshoz (Drezda, 1632. júl. 30./aug. 9.) IRMER 1888, 253–254.

kaptak Madarásztól áttekintést az európai politikai és hadi fejleményekről.³⁶ Olyan esetről is tudunk, amikor a kereskedő egy bécsi *Neue Zeitung*ot is küldött az erdélyi fejedelemnek.³⁷

Aligha csodálkozhatunk azon, hogy a Madarász György által továbbított hírek igencsak tendenciózusak voltak: a harmincéves háború hadszíntereivel kapcsolatban leveleinek olvasói jóformán kizárólag a Habsburg-ellenes oldal sikereiről értesültek, de a legrosszabb esetben is csak arról, hogy nem lehet tudni, milyen sikerrel járt egyik-másik svéd sereg akciója. Mindez hatványozottan került előtérbe 1633 februárjában, amikor az erdélyi fejedelem és a magyar király követei a kereskedő szülővárosában, Eperjesen kezdtek béketárgyalásokba.³⁸ Madarász közlelről figyelhette, ahogy az 1631-es kassai béke egyes pontjainak újratárgyalására, illetve az erdélyi trónról lemondott Brandenburgi Katalin igényeinek kielégítése végett összeülő biztosok kicserélik az első propozíciókat – és mivel azt is tudta, hogy I. Rákóczi György követi már úton volt a protestáns hatalmakhoz, úgy vélte, minden követ meg kell mozgatnia, nehogy a tárgyalások sikerrel járjanak. Február 12-én hosszú levelet írt a fejedelemnek, amelyben hangot adott azon meggyőződésének, hogy a magyar rendi vezetők esetleges engedékenysége valójában egy aljas terv része. II. Ferdinánd császár ugyanis haldoklik, és már lehet tudni, hogy utódja a császári trónon a francia király lesz, a katolikus magyar főrendek pedig már eltervezték, hogy ha a messze lakozó XIII. Lajos lesz a királyuk, „valami pártütésre vehetnék az magyarokat [...], más királyt gondolnak máris, csak hogy papok és pápisták dirigálhassák az országot”.³⁹

Nem egészen világos, hogyan lett volna a francia királyból Magyarország uralkodója – hiszen az utódot, III. Ferdinándot már apja életében, 1625-ben megkoronázták –, ám Madarászt az ilyen apróságok szemlátomást nem zavarták. Kifejtette, hogy a pápista urak tervének véghezvitele érdekében fel fogják ajánlani Rákóczinak a Bethlen által megszerzett hét vármegye feletti uralmat (amelyeket, bár voltak tervek megtartásukra, 1630-ban vissza kellett szolgáltatni a Magyar Királyságnak). Ha a francia királlyal kapcsolatos gondolatmenete önmagában nem lett volna elég félelmetes, Madarász György azt is elmagyarázta, hogy mind XIII. Lajos magyar királysága, mind a hét vármegye Erdélyhez csatolása fokozza a törökveszélyt. Egyrészt a távol élő uralkodó nem elég ijesztő az oszmánok számára, másrészt Erdély területének növekedése arra csábítaná őket, hogy birodalmukba integrálják az országot.

³⁶ Például Madarász György levele Ballingh János munkácsi kapitánynak (Eperjes, 1643. november 1.) MNL OL E 190 14. d. nr. 3278.

³⁷ Madarász György levele I. Rákóczi Györgynek (Eperjes, 1633. február 23.) MNL OL E 190 5. d. nr. 1063. A levélre felírt későbbi levéltárosi datálás szerint dátuma szeptember 23. lenne, ám annak tartalma is egyértelművé teszi, hogy a két ismert februári levél folytatása. Máskor is küldött a fejedelemnek „egynéhány német materiákat”, lásd Eperjes, 1633. július 12. dátumú levelét: MNL OL E 190 5. d. nr. 1117.

³⁸ Az eperjesi békéhez vezető tárgyalásokról lásd: FRANKL 1871; SZILÁGYI 1893, 232–248.

³⁹ Az idézetek forrása itt és a következő bekezdésben Madarász György levele I. Rákóczi Györgynek (Eperjes, 1633. február 12.) MNL OL E 190 5. d. nr. 1018.

A törökkel kapcsolatban Madarász erre a következtetésre jutott: „Én nem tartanék jobbat, mint ha oly királya lehetne magyar nemzetnek, ki közel laknék és személye szerint hadakoznék, ha mikor kívántatnék; melyrül mind most jó volna végezni, míg in effectum nem megyen az francia királynak dolga”. Az eperjesi kereskedő egyben arra is biztatta Rákóczit, ne higgyen a királyi tárgyalódelegációt vezető Sennyey István püspök-kancellárnak, viszont a nyomatékosabb hatás elérése végett vonuljon fel hadaival Várad környékére.

Madarász György helyzeteírása nemcsak a valóságmagot nélkülözte számos ponton, de időnként a belső koherencia követelménye terén is erős hiányokat szenvedett, és ezen az sem segített, hogy a következő két hétben írt leveleiben az eperjesi kereskedő kifejtette a február 12-én mondottak néhány részletét.⁴⁰ A francia király császárrá tételére vonatkozó tervek természetesen a század folyamán többször is felmerültek, ám nem tudunk arról, hogy ekkortájt konkrét lépések történtek volna ezzel kapcsolatban XIII. Lajos diplomáciája részéről.⁴¹ Mindenesetre Madarász úgy tudta, hogy II. Ferdinánd császár kész lenne megbékélni a Német-római Birodalom összes rendjeivel annak érdekében, nehogy a francia királyt válasszák utódjának. Az oszmán szálat is kibontotta, bár attól az csak zavarosabbá vált: egyrészt közölte, hogy „az töröknél is felette igen futják dolgát császár uramnak”, de közben azt is feltételezte, hogy a szultán engedélyezné Rákóczinak, hogy elfoglalja Magyarország egy részét, vagy esetleg maga adná neki, így végül „nem kicsiny segítséggel leszen Nagyságod, törökkel, tatárral, császár urunk mellett és magyarokkal”.⁴² Ugyanakkor azt is tudni vélte, hogy a horvátok, élükön a bánnal, megüzenték II. Ferdinándnak, hogy több katonát nem adnak, mert elfogytak az ott fellelhető vitézek – ezt pedig a bán és XIII. Lajos közötti állítólagos levelezés eredményeként tálalta. Végül, a pápista praktikákra való újbóli figyelmeztetés után arra is felhívta I. Rákóczi György figyelmét, hogy vigyázzon, meg ne mérgezzék, mert ő úgy tudja, már erről is „végezések vagyón”.

A katolikusok összeesküvésének állandó hangoztatásán kívül talán legjellemzőbbek Madarász György beállítódására II. Gusztáv Adolffal kapcsolatos sorai. Mint az közismert, a svéd király 1630-ban kezdődő hadjáratának fényes sikerei kiemelten fontos elemévé váltak a protestáns felekezeti politizálás argumentumkészletének, hívei számára szinte mitikus szintre emelve a lovagi erényeket és kegyes vonásokat egyaránt felmutatni képes uralkodó-hadvezért. Nem csodálhatjuk, ha II. Gusztáv Adolf halála a lützeni csatában 1632. november 6-án hatalmas érvágást jelentett a harmincéves háború Habsburg-ellenes oldala számára.⁴³ Madarász György 1633 februári leveleiből világosan látszik, hogy a svéd király kultusza a magyarországi lutheránusok körében is igen magas szintre ért. Halálának híre Eperjesre is eljutott, de Madarász ismételtelen megtagadta, hogy elhiggye: egyrészt közölte, hogy „senkitől

⁴⁰ Madarász György levelei I. Rákóczi Györgynek (Eperjes, 1633. február 16., illetve 23.) MNL OL E 190 5. d. nr. 1021, illetve 1063.

⁴¹ WEBER 1969, 260–276.

⁴² Ez és a következő idézet a február 23-i levélből: MNL OL E 190 5. d. nr. 1063.

⁴³ HOLM 2005.

bizonyos embertől nem érthették”, másrészt elmagyarázta, hogy valójában Gusztáv Adolf csak hazament Svédországba, mivel ezt évenként kötelessége megtenni. A kreatív önvigasztalás olyan eredményesnek bizonyult, hogy az eperjesi kereskedő harmadik levelében már messzemenő tervekről számolt be a svéd királlyal kapcsolatban. Ezek szerint II. Gusztáv Adolfból cseh és magyar király lenne, „s még két tartománynak fejedelme az svetiai királysághoz foglalván, Prussián kívül” – így megnövekedett hatalmával pedig nem okozhatna gondot a lengyel királyi trón megszerzése sem.⁴⁴

Noha a fejedelem válaszait nem ismerjük, így nem tudjuk, mennyire lelkesítették a fent vázolt felvetések, valamilyen reakciót az eperjesi kereskedőnek általában nyilvánvalóan sikerült kicsiholnia I. Rákóczi Györgyből, különben érthetetlen lenne, egy 1633. decemberi levelét miért kezdi a következő megjegyzéssel: „Nagyságodnak, kegyelmes uram, talán én megholtam volt”, hogy aztán a későbbiekben megismételje azt, éreztetve neheztelését.⁴⁵ A viszony ezek szerint az év végére elhidegült és ennek alighanem az volt az oka, hogy I. Rákóczi György időközben 1633 szeptemberében úgy döntött, nem vár tovább potenciális szövetségeseinek jelentkezésére és megkötötte az eperjesi békét. Ez nyilvánvalóan nem tetszett Madarász Györgynek, aki még nyáron, a sokadik tárgyalási forduló közepén is azt magyarázta a fejedelemnek, hogy az Axel Oxenstierna svéd kancellár által a német protestáns államokból létrehozott heilbronni unió ereje folyamatosan növekszik, még Wallenstein sem tudna nekik ellenállni, úgyhogy a császári generalissimus azon gondolkodik, hogy inkább az ő oldalukra áll. Emellett azt az elméletét is megosztotta a fejedelemmel, hogy a királyi biztosok halasztgatják a béke megkötését, mert arra számítanak, hogy Rákóczi majd leszállítja igényeit. „Farkasra juhot bízni farkasok ellen nemigen hasznos, megmutatja az idő.” – hangzott Madarász igen bölcsnek ható, ám némileg nehezen értelmezhető következtetése.⁴⁶

Mindenesetre az eperjesi kereskedő a békekötés után sem szüntette be a kommunikációt, továbbra is ellátta a fejedelmet az Európa nyugatabbra fekvő területeit érintő információkkal. Egy 1635 őszen küldött leveléből az derül ki, hogy néhány hetente írt I. Rákóczi Györgynek, és írásaiban továbbra is fontos szerepet játszott a pápista praktikák leleplezése.⁴⁷ Duchon Menyhértnek a következő év márciusában

⁴⁴ Madarász György levelei I. Rákóczi Györgynek (Eperjes, 1633. február 16., illetve 23.) MNL OL E 190 5. d. Nr. 1021, illetve 1063. A svéd király haláláról szóló hírek bizonytalanságáról 1633 elején mástól is hallunk, de Madarász különösen eltökélten állt ki amellett, hogy azok nyilván hamisak, vö. Duchon Menyhért Debreczeni Tamásnak szóló levelével (Sáros, 1633. január 26.) MNL OL E 190 5. d. nr. 1007.

⁴⁵ Madarász György levele I. Rákóczi Györgynek (Eperjes, 1633. december 20.) MNL OL E 190 5. d. nr. 1082.

⁴⁶ Madarász György levele I. Rákóczi Györgynek (Eperjes, 1633. július 12.) MNL OL E 190 5. d. nr. 1117. A Wallenstein átállásával kapcsolatos híresztelésekről lásd (további irodalommal) WILSON 2009: 527–529. Az eperjesi békét végül 1633. szeptember 28-án kötötték meg, kiadása: GOOSS 1911, 670–698.

⁴⁷ Madarász György levele I. Rákóczi Györgynek (Eperjes, 1635. október 31.) MNL OL E 190 7. d. nr. 1507.

azt magyarázta el, hogy a lengyel királynak húsvét után három héttel lesz az esküvője „Fridericus lányával”.⁴⁸ Noha a hírt állítólag „egy igen fő lengyelországi baráttól” hallotta, az megint csak tévedés volt, és megint csak a protestánsoknak kedvező irányba: IV. Ulászló csak a következő évben nősült újra, és nem Pfalzi Frigyes, hanem II. Ferdinánd császár lányát, Cecília Renáta főhercegnőt vette el.

A válaszlevelek hiányában nem egyszerű megmondani, milyen érzésekkel viseltetett a fejedelem a politikai tanácsadás terén enyhén szólva is szereptévesztéssel küzdő eperjesi kereskedő levéláradatával szemben. Az 1633 decemberében regisztrált hosszas csend I. Rákóczi György részéről mindenképpen arra mutat: a fejedelem nem feltétlenül tartotta szükségesnek, hogy minden lépését legitimálja Madarász György előtt – viszont az is világos, hogy hasznos szolgálatai és széles kapcsolatrendszere miatt elidegeníteni mégsem akarta magától. Az egyetlen explicit kommentárt Madarász levélözönével kapcsolatban nem magától a fejedelemtől, hanem magyarországi birtokainak prefektusától, Debreczeni Tamástól ismerjük, aki 1636 februárjában ezzel a megjegyzéssel küldte tovább Madarász sorait: „ím most azt is megküldtem, noha én nem hihetek semmit az dologban.”⁴⁹

Debreczeni Tamás kétségeit csak részben indokolta, hogy az eperjesi kereskedő által közvetített információk meglehetősen gyakorisággal bizonyultak utólag kószá híreszteléseknek: a prefektust ugyancsak aggasztotta, hogy Madarász György rendszeresen keveredett kapcsolatba a fejedelem ellenfeleivel. 1633 februárjában a fentebb említett Stelmeicz János társaságában Zólyomi Dávid embere, Lindvay Tamás is elindult Lengyelország irányában a Német-római Birodalomba, hogy a svéd és szász seregek vezetőivel tárgyalhasson és utóbbi is megkapta Madarásztól útjára a szükséges instrukciókat.⁵⁰ Lindvay küldetéséről, úgy tűnik, I. Rákóczi György már csak akkor értesült, amikor a követek visszafelé tartottak, és az akció igencsak felbőszíthette, hiszen a külpolitikai irányítás fejedelmi jogkörét megkérdőjelező akció kísértetiesen hasonlított Zólyomi Dávidnak az előző évben Paul Strassburg svéd követtel folytatott alkudozásaihoz.⁵¹ Az erdélyi főúr körül egyre dagadó botrány – ami áprilisban a letartóztatásához vezetett – Madarászhoz is elért, aki mentegette magát

⁴⁸ Duchon Menyhért levele Debreczeni Tamásnak (Eperjes, 1636. március 17.) MNL OL E 190 8. d. nr. 1748.

⁴⁹ Debreczeni Tamás levele I. Rákóczi Györgynek (Sárospatak, 1636. február 14.) MNL OL E 190 8. d. nr. 1629. Úgy tűnik, Madarász gyanakodott, hogy a befolyásos jószágigazgató nem mindenben áll mellette, mert egyik levelében a következő megjegyzéssel tett utalást egy korábbi üzenetre: „Praefectus uram küldte volt-é meg, nem tudom, bizony bánnám, ha megakadt volna valahol.” Madarász György levele I. Rákóczi Györgynek (Eperjes, 1635. október 31.) MNL OL E 190 7. d. nr. 1507.

⁵⁰ Madarász György levele I. Rákóczi Györgynek (Eperjes, 1633. február 12.) MNL OL E 190 5. d. nr. 1016; Duchon Menyhért levele Debreczeni Tamásnak (Sáros, 1633. február 15.) MNL OL E 190 5. d. nr. 1101. Fennmaradt Zólyomi megbízólevele Lindvay számára Hans Georg von Arnimhoz, a szász seregek parancsnokához (Székelyhíd, 1633. január 24.) GStA PK VI. HA FA Arnim-Boitzenburg Nr. B 48.

⁵¹ Lindvay Tamás visszafelé tartva már Magyarországon ittasan megölte Kornis Zsigmond egyik szolgáját, amiért Sároson Duchon vásra verette és a nála talált leveleket is elvette.

a követ megsegítése miatt, mondván: azt hitte, hogy a fejedelem tud a küldetésről. Valóban nem érezhetett különösebben nagy felelősséget az üggyel kapcsolatban, ellenkező esetben ezzel kezdte volna, nem számos egyéb, Zólyomit terhelő hír megírásával.⁵² Decemberre már csak annyi megjegyzést tett az időközben elítélt Zólyomi Dáviddal fennálló kapcsolatára, hogy kérte a fejedelmet: a főúr elkobzott vagyónából fizesse ki annak háromszáz forintnál többre rúgó tartozását.⁵³

A Zólyomival fenntartott kapcsolatnál súlyosabban esett latba egy másik gyanús személy: Debreczeni Tamás 1638 nyarán arról informálhatta a fejedelmet, hogy Laskai János Eperjesen járt és Madarász Györgynél szállt meg.⁵⁴ Laskai a magyar irodalomtörténetbe Justus Lipsius fordítójaként írta bele a nevét, és az utókor számára kapcsolata az eperjesi kereskedővel közismert, hiszen a *Politica* fordítását (*A polgári társaságnak tudományáról*) 1641-ben Madarásznak ajánlotta, az előszóban köszönetet mondva egyrészt peregrinációjának megsegítéséért, másrészt a kiadás költségeinek vállalásáért.⁵⁵ A Rákóczi-adminisztráció azonban nem filozófiai érdeklődése miatt tartotta számon a fiatal teológust, hanem azért, mert 1636-ban a fejedelem ellen fellépő Bethlen István konstantinápolyi követe volt. Noha ura után ő is amnesztiát kapott, a következő évekből számos olyan levelet ismerünk, amelyben I. Rákóczi György és köre aggodalommal figyelte Laskai János magyarországi utazgatásait.⁵⁶ Nem csodálkozhatunk hát azon, ha Debreczeni Tamás pikírt megjegyzést tett arra, „nem kellene annak [mármint Laskainak] szállást tartani, ha [Madarász] Nagyságodhoz hűséget tartani akarna” – vagy, ha az eperjesi kereskedő célja az lett volna, hogy információkat szedjen ki Bethlen István emberéből, azt jelenthette volna a prefektusnak, aki azonban az egésztől csak a sárosi udvarbírótól értesült.⁵⁷ Mindenesetre

---

Duchon Menyhért levele Debreczeni Tamásnak (Sáros, 1633. március 20.) MNL OL E 190 5. d. nr. 1103. Zólyomi 1632-es akciójáról részletesen lásd SZILÁGYI 1893, 177–178.

⁵² Madarász György levele I. Rákóczi Györgynek (Eperjes, 1633. március 4.) MNL OL E 190 9. d. nr. 2072. A rossz helyre, 1637-hez beosztott levél datálását már Tarnóc Márton korrigálta: TARNÓC 1970, 28. Az mindenképpen Madarász mellett szól, hogy már a Stelmecz útnak indítását jelentő levélben is megemlíttette Zólyomi vele együtt utazó emberét (Eperjes, 1633. február 12.) MNL OL E 190 5. d. nr. 1016.

⁵³ Madarász György levele I. Rákóczi Györgynek (Eperjes, 1633. december 20.) MNL OL E 190 5. d. nr. 1082. Részletesen Zólyomi elítéléséről lásd SZILÁGYI 1883, 193–195.

⁵⁴ Debreczeni Tamás levele I. Rákóczi Györgynek (Sárospatak, 1638. július 28.) MNL OL E 190 10. d. nr. 2272.

⁵⁵ LASKAI 1979, 140. A Laskai és Madarász közötti kapcsolatról lásd TARNÓC 1970, 46–47.

⁵⁶ Az amnesztiával kapcsolatban lásd Bethlen István leveleit Kassay Istvánnak (Ecsed, 1637. március 31., illetve április 9.) MNL OL E 190 42. d. 5. t. nr. 558, ill. 561. A későbbi, gyanús utazásokról: Perényi Gábor levele Reóthy Orbánnak (Túrterebes, 1637. szeptember 9.) MNL OL F 12 6. d. VI/4/55; Bethlen István levele Bogády Andrásnak (Ecsed, 1639. május 18.) MNL OL E 200 3. cs. 9. t. Bethlen de Iktár fol. 38v; Bogády András levele Debreczeni Tamásnak (Trencsény, 1639. június 9.) MNL OL E 190 10. d. nr. 2293. Laskai életrajza: TARNÓC 1970.

⁵⁷ Debreczeni Tamás levele I. Rákóczi Györgynek (Sárospatak, 1638. július 28.) MNL OL E 190 10. d. nr. 2272.

az sem lett volna meglepő, ha Madarász tényleg valamilyen szinten támogatta volna Zólyomi Dávid, illetve Bethlen István ambícióit: a fejedelemmel fenntartott kapcsolatának alapja az a törekvése volt, hogy Rákóczit a felekezeti motivációjú politika irányába befolyásolja; erre pedig mindkét erdélyi főúr esetében ugyancsak esélyt láthatott. Hogy ténylegesen kialakult-e közöttük bizalmi viszony, nem tudjuk, hiszen levelezésükből semmi nem maradt fenn.

A Madarász hűségével kapcsolatos összes kétely és a vad tervezgetéseitől való elzárkózás ellenére azonban tény maradt, hogy az eperjesi kereskedő szolgálatai nagy segítséget jelentettek I. Rákóczi Györgynek diplomáciája megszervezése szempontjából: néhány hónappal az után, hogy hangot adott fenntartásainak, Debreczeni Tamás arról informálhatta fejedelmét, hogy a Nyugat-Európában titkos követségben járó Johann Heinrich Bisterfeld levelét Madarász továbbította Erdély felé.⁵⁸ A fejedelem és adminisztrációjának attitűdjét az eperjesi kereskedővel szemben talán a legjobban az a levél mutatja, amelyet az éppen váradi kapitánnyá való kinevezése előtt álló későbbi II. Rákóczi György kíséretének két vezetője, Bornemisza Pál és Kemény János írt I. Rákóczi Györgynek: „Madarász György uram leánya lakodalma, Chernel és Debreczeni uramék tetszéseket is vévén ömagysága [a fejedelemfi], nem fog senkit expedálni, bizonyos és helyes okokra nézve; az mentség mindazáltal léssen csak az üdőnek rövid volta.”⁵⁹ Madarász már korábban is próbálta bevonni a fejedelmi családot magánjellegű ügyeibe: 1638-ban hosszasan – bár a levelezés összes darabját nem ismerő olvasó számára teljesen követhetetlen módon – írt I. Rákóczi Györgynek arról, hogy haladnak ügyei Meszti Györggyel, illetve Kende Ferencné lányával, akiről azt hitték, Madarász feleségül akarja venni.⁶⁰ Mindenesetre a fejedelmi adminisztráció legfontosabb embereinek – ahogy az 1640-es eset mutatja – egybehangzó véleménye volt, hogy az eperjesi kereskedőt elidegeníteni nem kell, de nagyon szorosra sem szükséges vonni vele a kapcsolatot. A fejedelmi család tagjainak személyes megjelenése az esküvőn mindenképpen szokatlan kegynek számított volna, de az, hogy követ küldését sem tartották kívánatosnak, kimondottan azt

⁵⁸ Debreczeni Tamás levele I. Rákóczi Györgynek (Sárospatak, 1638. december 26.) MNL OL E 190 10. d. nr. 2312. Úgy tűnik, Madarász a kezdetektől követte Bisterfeld nyugat-európai utazását, 1638 nyarának elején arról írt Rákóczinak, hogy a „fejérvári professor elmenetelit igen közönségesen beszélük”, lásd Sárospatak, 1638. június 16. dátumú levelét: MNL OL E 190 10. d. nr. 2255. Bisterfeld követségéről lásd VISKOLCZ 2010, 204–206.

⁵⁹ Bornemisza Pál és Kemény János levele I. Rákóczi Györgynek (Sárospatak, 1640. szeptember 30.) MNL OL E 190 11. d. nr. 2578. Sajnos nem tudjuk, Erzsébet vagy Zsuzsanna esküvőjéről van-e szó.

⁶⁰ „Az én állapotom, kegyelmes uram, erősen viseltetik a kassai öregasszony unokája végett; igen jó akarattal vagyon mind Meszti uram, s mind az anyja, csak kegyelmes uram, itt nekem senki promotorom” – írja és kéri a fejedelem támogatását. Az utóiratban még ennyit fűz hozzá az ügyhöz (sajnos a papír szakadása miatt egy-két szó nem látszik, ami még nehezebben követhetővé teszi a gondolatmenetet): „Azt reménylették, hogy én azért megyek [...], hogy a Kende Ferencné leányát akarom elvenni. Az M[...]at vasárnap estve lelkére kényszerítette Meszti uramat, nem azért megyek-e.” Madarász György levele I. Rákóczi Györgynek (Sárospatak, 1638. június 16.) MNL OL E 190 10. d. nr. 2255.

jelezte: tartják a távolságot a számukra egyébként hasznos szolgálatokat tevő, polgárból lett köznemestől.

Madarász György, a „kivételes normális”?

Szilágyi Sándor, aki először figyelt fel Madarász György I. Rákóczi Györgynek írott leveleire, úgy vélte, hogy azok általában „a felső-magyarországi hangulatra nézve igen tanulságosak”.⁶¹ Vajon a levelek „tanulságos” mivolta pontosan mit jelent ebben az esetben? Olyan kapuként szolgálnak-e, amelyekre a mikrotörténelem klaszszikusa, Edoardo Grendi mára már kissé elköptatott fogalmát, a „kivételes normálist” szokás alkalmazni – tehát kivételes források, amelyekből azonban feltűnik egy általános, de nehezen megismerhető valóság, ez esetben a régió lakóinak a felekezeti politikával kapcsolatos álláspontja?⁶² Mennyiben tekinthetünk az eperjesi kereskedő gondolatvilágára mint a közvélekedést torzítások nélkül megmutató tükörré?

Egyértelmű, hogy Madarász György sok szempontból kivételes személyiségnek számított a kor Felső-Magyarországán. Még ha a Lipsius-fordítás ajánlása dicsőítő sorainak nem is feltétlenül hinnénk el, hogy az eperjesi kereskedő haza- és tudományszeretete a legnagyobb mecénásokéval vetekedett, az nyilvánvaló, hogy társadalmi csoportjából igen kevesen finanszírozták könyvek kiadását.⁶³ Madarász – ahogy Laskai is állítja – tényleg képzett ember volt: Rákóczinak küldött leveleiben újra és újra rálapozhatunk latin nyelvű elmélkedésekre. Amikor bátyja, Madarász Márton elmagyarázta, hogy öccsének biztatására fordította le a *Kegyességnek mindennapi gyakorlását*, kiemelte: Györgynek „az görög igék kedvéért, amelyekkel a könyvecskének szerzője él” volt erre szüksége – tehát nem azért, mert a könyv eredetijének latinját ne tudta volna követni.⁶⁴ Nem csoda, hogy Ballingh János munkácsi főkapitány Madarász Györgyöt bízta meg néhány olyan könyv beszerzésével, amelyekkel a fejedelemnek akart „kedveskedni”.⁶⁵

Laskai János dedikációjának másik kiemelt témája Madarász hazája és vallása iránti elkötelezettségének összefonódása: „Főképpen, ha a vallásban való állhatatosság és buzgó serénység a hazának szeretetire tartozik. Kivétel nélkül mondom: hazáját Kegyelmed tökéletesen szereti, elválhatatlanul összekötött e kettő: vallásunk és hazánk. Szent a haza, szent a vallás és a jók mindenikért egyenlőképpen meghalnak.”⁶⁶

⁶¹ SZILÁGYI 1883, 184. 1. j. Hasonlóképpen használja fel egy későbbi művében Madarász mondandóját mint „a Rákóczyhoz szítók táborának” véleményét, SZILÁGYI 1893, 230. A levelezés egyes darabjait Tarnóc Márton is használta, de ő nem bizonyult érzékenynek annak tendenciózusságát illetően, TARNÓC 1970, 46–47.

⁶² Az „eccezionale normale” fogalmáról SZIJÁRTÓ 2003, 506–507; SZEKERES 2003, 29–30.

⁶³ A 17. század első feléből mindössze nyolc polgári személynek ajánlott műről tudunk: PESTI 2013, 253. Laskai ajánlásának topikus elemeiről lásd uo. 140–142.

⁶⁴ MADARÁSZ 1652, A8v.

⁶⁵ Madarász György levele Debreczeni Tamásnak (Eperjes, 1640. augusztus 13.) MNL OL E 190 12. d. nr. 2785.

⁶⁶ LASKAI 1979, 140.

A Rákóczinak továbbított hírek, a vélt pápista összeesküvések ismételt leleplezései nyilvánvalóvá teszik, hogy az eperjesi kereskedő számára a Magyar Királyság sorsa feletti aggodás ténylegesen összefonódott a protestantizmus védelmével. Az egész protestantizmuséval, nem csak a lutheránusokéval. Madarász Márton a *Kegyességnek mindennapi gyakorlása* előszavában jelzi, hogy az evangélikus szerző, Johann Gerhard műve minden felekezet számára elfogadható, amit az is híven tükröz, hogy a kálvinista egyetemi központban, Leidenben is kiadták.⁶⁷ A fordítandó szöveg választását Madarász azzal indokolta, hogy öccse kérésére, unokahúgai részére dolgozott – az Alvinczi-rokonság révén márpedig a családban is voltak olyanok, akik a helvét hitvalláshoz tartoztak. Ha Laskai kiemelésre méltónak tartotta is Madarász György elkötelezettségét ezen a téren, a felekezeti hovatarozás meghatározó volta aligha számított kivételesnek, és a protestáns felekezetek szolidaritása – elsősorban is politikai szinten – szintén közismert jelenség a korszakban: ebből a szempontból Madarász tehát tényleg a közvélemény tükrének tekinthető.

Ugyancsak tipikusnak tarthatjuk az eperjesi kereskedőnek az ellenféllel és a vele szemben alkalmazható erőszakkal kapcsolatos attitűdjét. Madarász Márton első könyvének címében „felfegyverkedésként” utal a hívek imádságokkal való ellátására, és kifejti, hogy az ima az egyetlen fegyver, amelynek használata elfogadható: „Gorombaság is volna az ördög ellen testi fegyvert fogunk, az ki lelki gonoszság. Az ellenkezőink ellen pedig ugyan nem keresztyéni dolog; mert ha azokat az Krisztusnak parancsolatjából szeretnünk kell, öldöznünk és fegyverrel vágnunk nem illik. Mert Paulus lehet holnap, aki ma Saulus. S nem nagy bűnben vétkeznénk-e, ha olyankor atyánkfiát és Jézus Krisztusnak választott edényét öldöznénk és vágnánk?”⁶⁸ Az erdélyi fejedelemnek írott levelei alapján öccse kevésbé volt elkötelezett a békés megoldások következetes keresése iránt, ám 1633 júliusi leveléből az is kitűnik, hogy nem vágyott ellenfeleinek fizikai megsemmisítésére: „az kik peniglen bűnösök, büntetessenek meg, az igazság is azt kívánja – nem hogy megölessenek, hanem hogy csak számkivetessenek, úgy mint az jesuiták, kik okai ez veszedelemnek [...]. Ők is, én elhittem, megtartják azt: Cui peregrinatio dulcis est, non amat Patriam; csakhogy félek rajta, hogy ei dulcis est Patria, azért amara est peregrinatio. Osztán azt is jól tudják ők, hogy Exilium terribile est iis, quibus quasi circumscriptus est habitandi locus, non iis, qui omnem orbem terrarum unam orbem esse dicunt.”⁶⁹ Vagyis Madarász nemcsak hogy a jezsuiták és összeesküvő társaik

⁶⁷ „Azokáért én is az egyéb hitágazati munkáim közül, amelyek az isten kegyelméből nálam elkészítettett írásban vannak, választottam e munkámat a Nap fénye eleiben kiterítenem és nem azt, amelyet *aut nullus*, avagy senki sem akarna ellene való voltáért olvasni, avagy *pauci*, kevesen olvasnának; hanem hogy mindenek, gyomrokban való sárvizek háborodása nélkül, örömet és kedvesen, lelkeknek és elméjeknek csendességével és ájtatosságával olvasnának és kezekben forgatnának.” MADARÁSZ 1652, A8r. Madarász Mártont egyébként sem hagyta érintetlenül az irénikus gondolkodásmód, akárcsak a rokon Alvinczi Pétert, lásd HELTAI 1994, 108–111; HELTAI 2008, 201.

⁶⁸ MADARÁSZ 1629, c9r–c9v.

⁶⁹ Madarász György levele I. Rákóczi Györgynek (Eperjes, 1633. július 12.) MNL OL E 190 5. d. nr. 1117.

megölésétől határolja el magát, de még azt is megmagyarázza, hogy a nekik szánt büntetés, a száműzetés, tulajdonképpen számukra nem is jelent problémát – feltehető, hogy a hasonló, erőszakmentes megoldások támogatása (legalábbis szóban) szintén sokak egyetértésével találkozott.

Mindent összevetve valószínűnek tarthatjuk, hogy Madarász György személyén keresztül olyan jelenségekkel szembesültünk, amelyek – ha nem is ennyire erősen – jellemzők voltak számos kortársára: a híráramlás csatornáinak kora újkori megsokszorozódásából származó híréhség, illetve a mindenféle ellenőrizhetetlen forrásból származó információ saját érdekeknek megfelelő szelektálása és ezek kreatív kombinálása nyilvánvalóan nemcsak az eperjesi kereskedőnek volt sajátja.⁷⁰ Feltételezhető – bár a források szórtsága miatt nehezen bizonyítható – hogy sokan voltak, akiknek az európai politikáról a hozzájuk eljutott hírek alapján személyesen kialakított képe ugyanannyira torz és zavaros volt, mint Madarász Györgyé. Ami igazán kivételessé teszi az eperjesi kereskedőt, az eltökéltsége, hogy ezt a képet a valódi hatalommal bíró személyek felé közvetítse, és ezzel döntéseiket befolyásolja. I. Rákóczi György kevés embernek engedett beleszólást ügyeibe – ezek azonban valóban megírhatták véleményüket. Debreczeni Tamásról már jelezte a korábbi szakirodalom is, hogy időnként nem titkolta a fejedelem döntéseivel kapcsolatos ellenérzéseit, de a másik korábban említett magyarországi familiáristól, Chernel Györgytől is fennmaradt olyan levél, amelyben udvariasan, de határozottan győzködte urát arról, hiába van igaza Esterházy Miklóssal szemben, ha minden levelében felhánytorgatja összes sérelmét, sosem alakulhat ki közöttük az a *modus vivendi*, amire pedig a közjó szempontjából nagy szükség lenne.⁷¹ A Kassay István és I. Rákóczi György közötti, viszonylag jó állapotban fennmaradt levelezés ugyancsak egy olyan viszonyt mutat, amelyben a tanácsos – a kötelező tisztelet megadása mellett – komolyabb fenntartások és óvatosság nélkül közölhette véleményét.⁷² A fejedelem által fel nem kért politikai szereplőknek a Rákóczival kapcsolatos (elsősorban kritikus) véleményéről általában csak kivételes források, így például országgyűlési paszkvillusok fennmaradása esetén értesülünk.⁷³ Éppen ezért, bármennyire is fárászthatta a Rákóczi-adminisztrációt Madarász György politikai elemzéseinek özöne, az utókor történésze hállával tartozik neki – mint afféle kivételes normálisnak, akinek révén belátást nyertünk egy más úton hozzáférhetetlen csoport gondolkodásába.

⁷⁰ A hírek és információk kora újkorban lezajlott robbanásáról további irodalommal lásd G. ETÉNYI 2012.

⁷¹ Chernel György levele I. Rákóczi Györgynek (Torda, 1638. jún. 11.) MNL OL E 190 10. d. nr. 2252. Debreczeni Rákóczi-kritikájáról lásd DEBRECZENI-DROPPÁN 2004, 480–482.

⁷² SZILÁGYI 1875–1876. Csaknem száz feltáratlan levél található itt is: MNL OL F 12 6. d. VII/2.

⁷³ PÉTER 1979.

BIBLIOGRÁFIA

DEBRECZENI-DROPPÁN 2004

DEBRECZENI-DROPPÁN Béla: Egy gazdasági szakember a XVII. századból: Debreczeni Tamás élete és működése. *Fons (Forráskutatás és Segédtudományok)*, 11. 2004. 447–501.

ELTE EK Coll. Kaprinay

Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár (Budapest) Collectio Kaprinay

FRANKL 1871

FRANKL (FRAKNÓI) Vilmos: Az eperjesi béke 1633-ban. *Századok*, 5. 1871. 188–201, 248–255.

G. ETÉNYI

G. ETÉNYI Nóra: A nyomtatott információ értéke és funkcióváltozásai a kora újkorban. *Aetas*, 27. 2012. 4. sz. 122–143.

GOOSS 1911

GOOSS, Roderich (hrsg.): *Österreichische Staatsverträge: Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690)*. Wien, 1911, Holzhausen – Engelmann. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs, 9.)

GStA PK VI. HA FA Arnim-Boitzenburg

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Berlin-Dahlem), VI. Hauptabteilung, Familienarchiv Arnim-Boitzenburg

HALÁSZ 2004

HALÁSZ József: Keviczky János városbíró és a XVII. századi Kassa. *Széphalom: A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve*, 14. 2004. 179–189.

HELTAI 1994

HELTAI János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Budapest, 1994, Ballasi. (Humanizmus és reformáció, 21).

HELTAI 2008

HELTAI János: *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*. Budapest, 2008, Országos Széchényi Könyvtár – Universitas.

H. NÉMETH 2002

H. NÉMETH István: Polgár vagy nemes? A városok nemesi rendű lakosainak problematikája a felső-magyarországi városszövetség tevékenysége tükrében. *Korall*, 3. 2002. 9. sz. 79–106.

H. NÉMETH 2004

H. NÉMETH István: *Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. I–II*. Budapest: 2004, Gondolat. (Doktori mestermunkák)

H. NÉMETH 2006

H. NÉMETH István: *Kassa város archontológiája: Bírák, belső és külső tanács, 1500–1700*. Budapest, 2006, Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány. (Fons könyvek).

HOLM 2005

HOLM, Johan: King Gustav Adolf's Death: The Birth of Early Modern Nationalism in Sweden. In: *Statehood Before and Beyond Ethnicity: Minor States in Northern and Eastern Europe, 1600–2000*. Ed. by Linas Eriksonas and Leos Müller. Bruxelles, 2005, Peter Lang, 109–130. (Multiple Europes, 33.)

HUSZÁR 1999

HUSZÁR Lajos: *Személyi érmek*. Budapest, 1999, Magyar Nemzeti Múzeum. (Bibliotheca humanitatis historica a Museo Nationali Hungarico digesta).

IRMER 1888

IRMER, Georg (hrsg.): *Die Verhandlungen Schwedens und seiner Verbündeten mit Wallenstein und dem Kaiser von 1631 bis 1634. 1. Theil 1631 und 1632*. Leipzig, 1888, Hirzel. (Publicationen aus den K. Preußischen Staatsarchiven, 35.)

J. ÚJVÁRY 2001

J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: Polgár vagy nemes? A kassai patrícius-polgárok házassági-társadalmi kapcsolatai a XVII. században. In: *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló: Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*. Piliscsaba, 2001, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar. 395–426.

KÓNYA 2009

KÓNYA Péter: A tokaji bor a 17. századi felső-magyarországi szabad királyi városok (Eperjes, Bártfa és Kiszeben) gazdaságában. In: *Szőlőtermelés és borkezelet*. Szerk. OROSZ István és PAPP Klára. Debrecen, 2009, Debreceni Egyetem Történeti Intézete, 97–106. (Speculum historiae Debreceniense, 2.)

KÓNYA 2012

KÓNYA Péter: Evangélikusok Eperjes szabad királyi városban a 17–19. században. *Egyháztörténeti Szemle*, 13. 2012. 3. sz. 33–49.

LASKAI 1979

LASKAI János: A polgári társaságnak tudományáról. In: *Magyar gondolkodók. 17. század*. Szerk. TARNÓC Márton. Budapest, 1979, Szépirodalmi, 138–161. (Magyar remekírók)

MADARÁSZ 1629

MADARÁSZ Márton: *Eperjesi magyar ecclesia mindennapi felfegyverkedése, azaz mindennapi imádságoskönyvecskéje...* Lőcse, 1629, Brewer. [RMK I. 583.; RMNy 1439]

MADARÁSZ 1652

MADARÁSZ Márton (ford.): *Kegyességnek mindennapi gyakorlása [...], elsöben egybeszedezetött szorgalmatos munkával Gerhardus János Sz. Irás tudó Doktor és Heldburgai Superintendndestöl [sic!], most pedig magyar nyelven megmagyaráztatott Madarász Márton P. Lőcse, 1652, Brewer. [RMK I. 858b.; RMNy 2421A]*

MAREČKOVÁ 1983

MAREČKOVÁ, Marie: Eperjes társadalmi szerkezete a XVII. században. In: *A Thököly-felkelés és kora*. Szerk. BENCZÉDI László. Budapest, 1983, Akadémiai, 71–75.

MAREČKOVÁ 1984

MAREČKOVÁ, Marie: *Společenská struktúra Prešova v 17. století*. Brno, 1984, Univerzita J. E. Purkyně.

MATRICULA

Matricula ordinatorum ab anno 1614... [Az ötvárosi / sárosi szuperintendencia 1614 és 1741 között vezetett ordinációs jegyzőkönyve]. A Lőcsei Evangélikus Egyházközség Levéltára. I. Pfarrgemeinde. 2. Superintendentenlade no. 8. (Helyrajzi szám: V.C/23a).

MNL OL E 190

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest), Magyar Kamara Archívuma E 190 Archivum familiae Rákóczi de Felsővadász

MNL OL E 200

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest), Magyar Kamara Archívuma E 200 Acta diversarum familiarum

MNL OL E 204

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest), Magyar Kamara Archívuma E 204 Missiles

MNL OL E 211

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest), Magyar Kamara Archívuma E 211 Lymbus

MNL OL F 12

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest), Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak F 12 Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára: Lymbus

PÁPAI PÁRIZ 1782

PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Dictionarium latino-hungaricum...* Cibinii, 1782, Sárdi & Hochmeister.

PESTI 2013

PESTI Brigitta: *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében*. Budapest–Eger, 2013, Kossuth–Eszterházy Károly Főiskola. (Kulturális örökség)

PÉTER 1977

PÉTER Katalin: Drabik Miklós, a lehotkai próféta. *Világosság*, 17. 1977. 1. sz. 36–41.

PÉTER 1979

PÉTER Katalin: Köznemesi publicisztika, köznemesi politika a 17. század derekán: Az Országgyűlési pasquillus. *Történelmi Szemle*, 21. 1979. 200–226.

RÉVÉSZ 1894

RÉVÉSZ Kálmán: *Százéves küzdelem a kassai református egyház megalakulásáért 1550–1650*. Budapest, 1894, Hornyánszky. (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai)

RICHES 2013

RICHES, Daniel: *Protestant Cosmopolitanism and Diplomatic Culture: Brandenburg-Swedish Relations in the Seventeenth Century*. Leiden–Boston, 2013, Brill. (The Northern World: North Europe and the Baltic c. 400–1700 A.D.: Peoples, Economies and Cultures, 59.)

RMNY

Régi magyarországi nyomtatványok. I–IV. Budapest, 1971–2012, Akadémiai.

ŠAP MMP ÚK

Štátny archív v Prešove, Magistrát Mesta Prešov, Úradné knihy

ŠAP ŠŽ KZ

Štátny archív v Prešove, Šarišská župa, Kongregačné zázpisnice

SCHILLING 2007

SCHILLING, Heinz: *Konfessionalisierung und Staatsinteressen: Internationale Beziehungen 1559–1660*. Paderborn, 2007, Schöningh. (Handbuch der Geschichte der Internationalen Beziehungen, 2.)

SUCHÝ 1965

SUCHÝ, Michal: Prešov v období tureckých vejen a protihabsburských povstaní. In: *Dejiny Prešova*. I–II. Ed. SEDLÁK, Imrich. Košice, 1965, Východoslovenské Vydavateľstvo, 108–176.

SZABÓ 2003

SZABÓ András Péter: II. Rákóczi Györgynek poenitentiára való intése (1658 utolsó harmada). *Lymbus: Magyarástudományi Forrásközlemények*, 1. 2003. 137–149.

SZABÓ 2011

SZABÓ András Péter: Tobias Weiß poprádi evangélikus lelkész önéletírása. *Lymbus: Magyarságtudományi Forrásközlemények*, 9. 2011. 148–195.

SZABÓ 2012

SZABÓ András Péter: „De profundis”: Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában. *Századok*, 146. 2012. 1085–1160.

SZEKERES 2003

SZEKERES András: Mikrotörténelem és általános történelmi tudás. In: *Mikrotörténelem: Vívmányok és korlátok: A Hajnal István Kör – Társadalomtörténelmi Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai*. Szerk. DOBROSSY István. Miskolc, 2003, Hajnal István Kör Társadalomtörténelmi Egyesület – Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 20–30. (Rendi társadalom – polgári társadalom, 12.)

SZIGETI 1940

SZIGETI István: Régi körmöcbányai személyi érmek (Kamarai tisztviselők, bányapolgárok és más előkelőségek emlékérmek a mohácsi csata után való korból). *Az Érem*, 9. 1940. 1–22.

SZIJÁRTÓ 2003

SZIJÁRTÓ M. István: A mikrotörténelem. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe: Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Szerk. BÓDY Zsombor és Ö. KOVÁCS József. Budapest, 2003, Osiris, 494–513. (Osiris tankönyvek)

SZILÁGYI 1875–1876

SZILÁGYI Sándor: I. Rákóczy György fejedelem levelezése Kassay Istvánnal (1634–1639). *Történelmi Lapok*, 2. 1875. 1265–1268, 1285–1288, 1309–1310, 1325–1326, 1357–1359, 1389–1391, 1405–1407, 1421–1424, 1438–1440, 1454–1456; 3. 1876. 15–16, 31–32.

SZILÁGYI 1883

SZILÁGYI Sándor: [Bevezetés]. In: *Erdélyi országgyűlési emlékek történelmi bevezetésekkel. IX. 1629–1637*. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Budapest: 1883, M. Tud. Akadémia, 3–60, 159–248.

SZILÁGYI 1893

SZILÁGYI Sándor: *I. Rákóczy György 1593–1648*. Budapest, 1893, Magyar Történelmi Társulat. (Magyar történelmi életrajzok).

SZILÁGYI 1898

SZILÁGYI Sándor: Okmányok I. Rákóczy György történetéhez 1631-ben. *Történelmi Tár* [21.] 1898. 18–76.

SZÖGI 2011

SZÖGI László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*. Budapest, 2011, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 17.)

SZÖGI 2012

SZÖGI László: A Sáros megyei peregrináció. In: SZÖGI László–KÓNYA Péter: *Sáros megyei diákok az európai egyetemeken / Šarišskí študenti na európskych univerzitách 1387–1918*. Budapest, 2012, Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára és Levéltára – Centrum Excelentnosti Sociohistorického a Kultúrohistorického Výskumu Prešovskej Univerzity, 127–155. (Felsőoktatástörténeti kiadványok: Új sorozat, 9.)

TARNÓC 1970

TARNÓC Márton: Bevezetés. In: *Laskai János válogatott művei: Magyar Iustus Lipsius*. Szerk. TARNÓC Márton. Budapest, 1970, Akadémiai. (Régi magyar prózai emlékek, 2.) 13–61.

VISKOLCZ 2010

VISKOLCZ Noémi: Johann Heinrich Bisterfeld: Ein Professor als Vermittler zwischen West und Ost an der siebenbürgischen Akademie in Weißenburg, 1630–1655. In: *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen: Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*. Hrsg. von FATA Márta–SCHINDLING, Anton. Münster, 2010, Aschendorff, 201–214. (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 155.)

WEBER 1969

WEBER, Hermann: *Frankreich, Kurtrier, der Rhein und das Reich 1623–1635*. Bonn, 1969, Röhrscheid. (Pariser historische Studien, 9.)

WICK 1933

WICK Béla: *Kassa régi síremlékei XIV–XVIII. század*. Košice, 1933, Szent Erzsébet Nyomda.

WILSON 2009

WILSON, Peter H.: *Europe's Tragedy: A History of the Thirty Years War*. London: 2009, Allen Lane.

Z. KARVALICS 2007

Z. KARVALICS László: Drabik-dimenziók: egy harmincéves tanulmány információ-történeti újraolvasása. In: ERDÉLYI Gabriella–TUSOR Péter (szerk.): *Minden-napi választások: Tanulmányok Péter Katalin köszöntésére*. Budapest: 2007, MTA Történettudományi Intézet, 683–692. (CD-kiadás)

ZOVÁNYI 1977

ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. jav. és bőv. kiad. Szerk. LADÁNYI Sándor. Budapest, 1977, Magyarországi Református Országos Zsinati Irodájának Sajtóosztálya.

**ISKOLAI HASZNÁLATÚ KÖNYVEK
A NÉMETÚJVÁRI PROTESTÁNS ISKOLA KÖNYVTÁRÁBAN
1569–1634¹**

MONOK ISTVÁN

Igazából keveset tudunk erről az iskoláról.² Az iskolatörténeti összefoglalásokban nem kapott helyet, ám források igazolják, hogy a Batthyány udvar környezetében, a család által támogatottan, Németújváron, egy jelentős protestáns iskola működött a XVI. században. A legismertebb személyek, akik ott tanítottak, a Beythe család tagjai voltak. A Batthyányak udvari papja István (1532–1612), aki lelkész egyéniségként kulcsszerepet játszott a Dunántúli Református Egyházkerület, és a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület külön-külön történő intézményesülésében, fiatalon elhunyt fia, a botanikával is foglalkozó András (1564–1599), majd a másik fia Imre (?–1624).

Az itt tanult diákokról szinte semmit sem tudunk, csak azokat az általánosságokat tudnánk felsorolni, hogy a XVI. században egy főúri udvar mellett miként működött egy patronált iskola, ahová a familiárisok gyermekei és néhány környékbeli járt. Pedig Gratian Leser 1926-ben említ egy könyvet, Martinus Crusius *Civitas Coelestis* című munkáját – már Magyar Arnold sem találta meg –, amelyben volt egy kézzel írt jegyzék *Catalogus studentium tertiae classis* felirattal.³ Németújvár legismertebb diákja az önéletríró katona, Wathay Ferenc (1568–1609 k.), aki 1578-ban és 1579-ben tanult itt, majd Beythe István javaslatára Sopronban folytatta tanulmányait.⁴ Gratian Leser – forráshivatkozás nélkül – az iskola kettő érdekes tanítványáról tudósít.⁵ Giczi János Gyulafehérvárról írt Batthyány Boldizsárnak (1575), miszerint a Bihar megyei ifjú nemes, Pázmány Gáspárt az Erdélyben is jó hírű Vas megyei iskolába küldené tanulni. Balassi Bálint pedig állítólag egy (nem megnevezett) lengyel nemes ifjút ajánlott Batthyány Ferenc figyelmébe, akit Németújvárra küldött. Magyar Arnold említi még Tornynos Lénártot, mint Beythe Imre tanítványát.⁶

¹ A kutatást támogatta az NKFIH OTKA K 116154. számú pályázat.

² A máig legrészletesebb összefoglalás: MAGYAR 1976, 115–118.

³ LESER 1926, 2.; idézi MAGYAR 1976, 117; CRUSIUS 1578. Beythe István bejegyzésével ez van ma Güssingben 5/11. Lásd: ZVARA 2013, 224. Nr. 94.

⁴ WATHAY 1836, 2; WATHAY 1838. Kritikai kiadása: RMKT XVII/1. 538–562. (itt: 541); ezt ismétli a szakirodalom: PAYR 1917, 143. (Beythe István Sopronba küldi Wathayt); PAYR 1924, 879. (Beythe István Sopronba küldi Wathayt); GRÁBICS 1964, 81–96. (itt: 85.: Wathay Németújváron tanult 1578–1579-ben.)

⁵ LESER 1925a, 1.

⁶ MAGYAR 1976, 117.

Akárhogy is, az iskola létezett, és megszüntetése Batthyány Ádám katolizálásával (1629) nagy viharokat váltott ki. Még évekkel később is téma volt. Payr Sándor a Dunántúli Evangélikus Egyházkerülete történetének megírásában összefoglalta azokat az adatokat, amelyek szerint 1637-ben a pozsonyi országgyűlésen is foglalkoztak a Batthyány Ádám által, a protestánsoknak okozott sérelmekkel. Payr az iskola és a templom elfoglalását 1633 körülre teszi,⁷ Magyar Arnold 1634-et dokumentál.⁸ Az iskola történetéhez a legtöbb adatot a németújvári ferences rendházban egyetlen korpuszban megőrzött könyvtár szolgáltatja, illetve azok a ma is kézbe vehető könyvek, amelyekben azon személyek kézirásos bejegyzései találhatók, akik szerepelnek a ma Güssingben megőrzött kötetekben is. Az alapításról, és az iskola történetéről a legalaposabb tanulmányokat Magyar Arnoldnak köszönhetjük, aki ugyancsak több szakirodalmi tévedést helyesbített a könyvekben lévő bejegyzések alapján. Magyar Arnold szerint az iskolát 1569 körül alapította Batthyány Boldizsár (1543–1590), vagyis az ágostonos rendház e dátum körül szűnhetett meg.⁹ Az iskola – és annak épülete – történetében 1604 egy kritikus dátum, ekkor ugyanis Bocskai István hajdú, és a velük érkező törökök feldúlták Németújvárt. Nem tudjuk, hogy a könyvtár mi-
képpen menekült meg a dúlásban.

Az 1569 körül elkezdődött iskolai munka megkívánta legalább az iskolai könyvek jelenlétét. Természetes volt tehát a könyvtár gyors gyarapítása. Részben az ágostonosok könyveire alapoztak, de a főúr, Batthyány Boldizsár is nagy számban adományozott könyveket. Az iskola fennállásának teljes időszakában érkeztek Németújvárra exulánsok, akik magukkal hozott könyveikből adományoztak darabokat, vagy éppen a főúr vásárolta meg tőlük ezeket az iskola számára. Ez az iskolai könyvtár történetéhez tartozik, fogalmazzunk úgy, a könyvtár „külső” története. Mielőtt a könyvanyag tartalmi jellemzőire térnék, néhány nagyobb könyvadományt megemlítenék.

A karintiai és stájerországi protestáns menekültek Németország felé haladtukban megálltak a lutheránus főúr birtokain, és minden bizonnyal a szükség kényszerítette őket, hogy könyveik egy részét eladják („Jakob Radkespurge aus Strassgand bei Graz”, „Jeremias Homberger aus Graz”, „Matthias Madl aus Ilz”). A nagyobb, vál-
lása miatt vándorútra kényszerült csoport azonban – a könyvbejegyzések tanúsága szerint – a harmincéves háború kitörése utáni első években érkezett a Batthyány-birtokokra.

A család feje ekkor Batthyány Ferenc (1573–1625) volt, aki apjának lutheránus vallását a jelek szerint kálvinistára cserélte.¹⁰ Meg kell rögtön jegyeznünk, hogy a nyugat-magyarországi területen a két protestáns vallás egyházi elkülönülése véglegesen csak a XVII. század elején történt meg.¹¹ Ekkor a Batthyány-udvarban tevékenykedő lelkészek többsége a helvét irány mellett döntött. Koltai András a Batthyány Ferenc

⁷ PAYR 1924, 199.

⁸ MAGYAR 1973, 59–66. (itt: 65.); vö.: MAGYAR 1976, 84–88.

⁹ MAGYAR 1973, 59–66.

¹⁰ KOLTAI 2002, 5–12.

¹¹ KOKAS 1991, 15–22.

halálát követő időszakot (Ádám fia katolizálásáig) „evangélikus fordulat”-ként mutatja be, utalva arra a vitára, amely a helvét irányultságú férj és az egyértelműen lutheránus feleség – Lobkowitz Poppel Éva (1585?–1640) – között volt.¹² Batthyány Ferenc családfősege idejéről közel 500 kötetről ismert, hogy a könyvtárba került, ezek egy része csehországi provenienciára utal. A fehérhegyi csata után sok nemesnek és persze lelkésznek is menekülnie kellett Csehországból.¹³ Ilyen nevekként találkozunk a bejegyzésekben, mint Adam Scheurlius „Pastor Exul ex Hosterlitz”, „Friedrich Schrötter aus Budweiss”, Benedictus Dresingius, Laurentius Biernus, Hanns Kurtz, vagy Andreas Labocher.

Egy másik exuláns kör kitapinthatóan felső-bajor (Ober-Bayern), illetve felső-pfalzi (Ober-Pfalz) területről érkezett a XVI. század második felében, majd a harmincéves háború kitörésekor. Olyan nevek utalnak erre, mint „Leonard Kröll aus Moosberg” (Mosbach?), az ambergi Johannes Aelfens, a nürnbergi Melchior Apelius, a hammelburgi Philipp Jakob Bohrinus. Felső-Pfalzból említhetjük a pleisteini Michel Heckelt, illetve a pressathi Johann Kornmann, Pfalzból a Vohenstraussból érkezett Johannes Glacianust és Martin Koscht (Cosch). De jöttek még a XVII. század elején Stájerországból („Martin Grueler aus Judenburg”), Sziléziából (Peter Neubert) és Thüringiából is: az erfurti Johannes Schmücknek húsz könyve található ma a gyűjteményben.

Kétségtelen azonban, hogy legérdekesebb az a gyűjteményi rész, amely württembergi provenienciájú,¹⁴ tulajdonosaik közül is kiemelkedik az egyébként sziléziai Peter Neubert és a sulzi Johann Jacob Knaus (Cnaus). Miután csak kettejük esetében bizonyítható, hogy személyesen is jártak Magyarországon, elvileg feltehető lenne, hogy a többi württembergi bejegyzésű könyvet ők hozták magukkal, ám ezt a források nem igazolják. A hét württembergi, illetve Württemberg környéki név a következő: Anton Frey, Johann Jacob Frey, Daniel Höffer, Nicolaus Haselmeyer, Jakob Müller (Molitor), Abraham Schwägerlin és a már említett Johann Jacob Knaus.¹⁵

A könyvtári gyűjtemény történetében természetesen a legnagyobb jelentőségű Batthyány Boldizsár gondos gyarapítása volt,¹⁶ de a protestáns iskola könyvtáráról alkotott képet kiegészítik azok a könyvek is, amelyek – feltételezésünk szerint – Németújvárról elkerültek úgy, hogy valamelyik, a környéken tevékenykedő lelkész magával vitte azokat. Az Esterházy család ezen a nyugat-magyarországi területen a XVII. század elejétől jelentősen növelte birtokait. Az 1630-as évektől sok falu lakosságát katolizálták, és a falvakban maradt parokiális könyvtárak egy része családi könyvtárunkba került, és így Kismartonban maradtak fenn. Köztük több olyan is van, amely németújvári provenienciájú, vagyis Beythe István, Beythe András, vagy éppen Batthyány Boldizsár bejegyzései található meg bennük.¹⁷

¹² KOLTAI 2002, 16–20.

¹³ KOLTAI 2002, 11–12.

¹⁴ MONOK 2003, 205–211.

¹⁵ MONOK 2003/a, 138–146.

¹⁶ MONOK–ÖTVÖS–ZVARA 2004.

¹⁷ ZVARA 2013.

De térjünk rá a könyvanyag tartalmi érdekességeinek jellemzésére, részletes elemzése a könyveknek hosszabb tanulmányt kíván. Most hangsúlyosan az oktatásban jól használható rétorikai, logikai és grammatikai munkákat veszem sorra. Az ágostonos szerzetesek, elhagyván az épületet, könyveiket, de egy részüket biztosan, hátrahagyták. Ma is számos kézirat, ősnymtatvány, és korai XVI. századi kiadvány őrzi a bejegyzéseiket. De kerültek ide könyvek az 1558-ban Zrínyi Miklós (1508–1566) által felszámolt közeli pálos rendházból is, Monyorókerékről.¹⁸ A kéziratok egy részét később a protestáns iskola könyveinek, illetve Johannes Manlius vándornyomdász kiadványainak kötésére használták fel.¹⁹ A papír ősnymtatványok jobban megmaradtak. Részben olyan szövegkiadások (például egyházatyák művei), amelyeknek későbbi kiadása nem volt meg a könyvtárban, de olyan, középkori munkák is, amelyek szellemisége a *devotio moderna* személyes vallásosságát közvetítették (ilyenek Robertus de Latio, Temesvári Pelbárt, *Imitatio Christi* – Thomas de Kempis és Johannes Gerson szerzői affiliációjával). Kevés azonban az olyan könyv, amelyben az ágostonos rendház tulajdonjegye szerepel. A középkori kéziratok közül vagy azokról feltételezzük, hogy az övék volt, amelyekről biztosan tudjuk, hogy nem a ferencesekkel került a gyűjteménybe, vagy az olyan ősnymtatványokról, amelyekben nem szerepelnek bejegyzések, amelyek igazolják, hogy valamelyik protestáns tulajdonosé volt a kötet, illetve, hogy a XVII–XVIII. században került Güssingbe. Ezek a könyvek a protestáns iskola könyvtárával együtt, ahogy említettem, a mostani güssingi ferences rendház egyik termében találhatóak, együtt őrzik azokat a ferences rend későbbi beszerzéseivel. A mostani könyvtárról számos tanulmány szól,²⁰ de senki sem elemezte még külön a protestáns iskola egykori könyveit. Pedig ezek a kézírásos bejegyzések alapján jó elkülöníthetőek azoktól, amelyeket a ferences rend tagjai szerzeményeztek.²¹

A személyes, elmélyült vallásosság a humanista tudósok számára éppen úgy fontos volt, mint a ferences szerzeteseknek. A protestantizmus pedig éppen ebből a kettős hagyományból nőtt ki (elmélyült kereszténység, humanista gondolkodás). A humanista iskola (és a protestáns is) az *ars bene dicendi* művészetére nagy hangsúlyt fektetett. Olyan szerzőket olvastak az antikvitásból, vagy olyan szövegeket a kortárs és közel kortárs szerzőktől, amelyek stílusa ennek az eszménynek felelt meg, tartalmilag pedig mély erkölcsiséget sugallt. A németújvári iskolai könyvtár fantasztikus gazdagságú ebben a tekintetben. Az iskolai latin nyelv, illetve a rétorika oktatása komoly olvasmányanyagra támaszkodhatott. Maga Erasmus is ezt képviselte, tekintélyével, keresztény filozófiájának alapműveivel, az egyházatyák közül a görögökre

¹⁸ Az itteni pálos rendházzal röviden: MAGYAR 1976, 76–79.

¹⁹ BORSA 1972.

²⁰ Monografikus jelleggel: MAGYAR 1980, 236–269; PUMM 1992. A résztanulmányok bibliográfiai összefoglalását lásd: *Adattár*, 18/2, 269–272.

²¹ TABERNIGG 1972. elkészítette a könyvek katalógusát, részletesen leírta a könyvek állapotát, és a legtöbb kézírásos bejegyzést is elolvasta. Sajnos azonban sok mindent a címből, illetve a bejegyzésekből németre fordított, a magyar és a horvát nyelvű bejegyzéseket vagy kihagyta, vagy sok hibával olvasta.

(főként Órigenészre) való rámutatással, a Biblia mindenki számára való értékét a komoly filológiai gondossággal való közvetítéssel.

A leuveni egyetemen a XVI. század első felében jelentős számú szegényebb sorsú hallgató tanult (*pauperes*). Olyan közeg alakult tehát itt ki, amelyben csak gondosan kidolgozott módszerrel lehetett szónoklattant tanítani, a hallgatók családi hagyományaira nem lehetett építeni. Erasmus, Ludovicus Vives, Adrianus Barlandus alapművei mellett a Hadrianus Juniusszal kortárs tudósok munkái szolgálták a cél megvalósításának alapvető munkáiként. Johannes Murmellius, Petrus Montanus, Georgius Macropedius, Petrus Nannius (Oláh Miklós barátja), Cornelius Crocus²² művei sorra fellelhetőek Németújváron. A leginkább figyelemre méltóak Georgius Macropedius (Joris van Lanckvelt, 1487–1558), Cornelius Crocus (1500 k.–1550) és Gulielmus Gnaphaeus (1493–1568) drámái, a humanista moralitás irodalom mesterművei.²³ Ezek a kisterjedelmű drámák többnyire sok darabos kolligátumokban maradtak fenn, amelyekben nem csak az említett németalföldi humanisták drámái, hanem sok wittenbergi, illetve más protestáns iskolai színjáték is szerepel.

Ismert, hogy a klasszikus filológus és a történetfilozófus Philipp Melanchthon hatása meghatározó a fiatalokra nézve a wittenbergi egyetemen.²⁴ Gyakran idézik a *Praeceptor Germaniae* mondását: »*Utiliorem post sacrorum bibliorum lectionem esse nullum quam tragoediarum*«, vagyis erkölcsi szempontból a bibliai stúdiumok után a görög tragédiák tanulmányozása a legfontosabb dolog.²⁵ A németújvári iskolában az antik drámaírók szövegei kézbe vehetőek voltak, nem csupán iskolai, hanem komoly humanista filológiai apparátussal ellátott kiadásokban.

A XVI. századi, magyarok által is látogatott képző intézmények sorából kiemelkedik Johann Sturm (1507–1589) strassburgi *Academiája*. Sturm *ars poetica*-ja röviden így hangzik: „*Propositum a nobis est, sapientem atque eloquentem pietatem finem esse studiorum*”, vagyis a tudás és az ékesszólás elsajátításának végső célja a kegyes, és tudatos vallásosság elmélyítése.²⁶ Ez a program tökéletesen összecseng Erasmus, vagy Melanchthon tanításának lényegével. A Sturm által kiadott szövegek (főleg Cicero), saját munkái, csaknem teljességgel megvoltak Németújváron. A strassburgi mester életének végén összetűzésbe került az ortodoxszá váló lutheránus teológusokkal. Számukra Sturm túlságosan is toleráns, megengedő a nem lutheránus felfogásokkal kapcsolatban. Kollégája, Johannes Pappus (1549–1610), strassburgi teológus ellen írott művei éppúgy megvoltak a Vas megyei falu iskolájában, mint ennek válasza, vagy Pappus védőinek, Johann Marbachnak, Lucas Osiandernek, vagy Jacob Andreaenek vitairatai az üggyel kapcsolatban.²⁷

²² MIERT 2011, 1–15.

²³ GÜSSING 2/38; 3/88; 4/68; 7/61

²⁴ SCHEIBLE 1997; GOLTZ–MAYRHOFER 1998.

²⁵ RITOÓK-SZALAY 2001, 273–284; RITOÓK-SZALAY 2004, 259–263.

²⁶ FATA 2012, 205–231.

²⁷ GÜSSING 4/84; 6/151; 6/152; 7/189

És ezzel el is értünk oda, hogy a XVI–XVII. század fordulójának legújabb könyveit már nem elsősorban a humanista szellemiség, a latin nyelv és rétorika tanításának alapműveiként jellemezhetjük: a ferences rendházban megőrzött könyvek a teológiai vitairodalomnak a Magyar Királyságban másutt nem ismert gazdagságáról tanúskodnak.

Sturm utódja, Melchior Junius (1545–1604) például csak egyetlen könyvvel szerepel a katalógusban,²⁸ jóllehet a magyar diákok közt is népszerű volt. A rétorikát gyakran magyar vonatkozású tematikán keresztül tanította (a beszédek, vagy a levélírás nemei).²⁹ Persze ez nem jelenti azt, hogy a Junius-szal kortárs iskolai logikai viták frissessége ne lenne megállapítható a németújvári könyvanyagban. A Szent Bertalan éjen meggyilkolt Petrus Ramus (1511–1572) művei megvannak, főként halála utáni kiadásokban, illetve a vele folytatott vitákkal egybekötve. Johann Piscator (1546–1625), az elzászi református teológus is vitatkozott vele, de főként William Temple (Tempellius, 1555–1627).³⁰ A ramista Fridericus Beurhusius (1536–1609) Ramust Melanchthonnal összehasonlító (*dialectica*) műve is forgalomban volt a nyugat-magyarországi falusi iskolában,³¹ összekötve Johannes Riger (?–1605) elemzésével. A XVI. század második felének másik leginkább meghatározó logikai rendszerének megalkotója Bartholomaeus Keckermann (1572–1608) valamennyi alapműve megvolt Németújváron, ahogy az őt támadó lengyel Adam Goslavusé, vagy a quedlinburgi Martinus Titiusé (1585–1635) is.³² De Keckermann nem csak a logikai munkájával váltott ki vitákat, hanem mérsékelt kálvinizmusa is ellenzőre talált; a Batthyányak iskolájában a jénai Albertus Grawerus ellene írott munkái voltak meg.³³

Johannes Riger említésével kapcsolatosan ide kívánczik egy megjegyzés a könyvtár erkölcsstani műveiről.³⁴ Az ethica oktatása általában nem külön tantárgyként történt, hanem az ókori szerzőktől kezdve a Biblián át, a kortárs filozófusokig mindennel kapcsolatosan felbukkanó kérdés lehetett. Elég nehéz Ciceróról, vagy éppen Arisztotelésről beszélni úgy, hogy az erkölcsstani nézeteit megkerülje a tanár. Riger egyik alapműve is éppen Cicero értelmezésekkel van tele. Az a jelenség azonban figyelemre méltó, hogy a XVI–XVII. század fordulójának nagy erkölcsstani rendszereit megalkotók neve nem, vagy alig fordul elő a könyvek szerzőségi adataiban. A Magyar Királyságban az egyik legnépszerűbb szerző, Justus Lipsius könyvei közül nem találunk egyet sem Németújváron. A magyarországi politikai gondolkodás története kutatásának koncepcióját kidolgozó Bene Sándor sok nevet sorolt fel,³⁵

²⁸ *Politicarum Quaestionum centum ac tredecim, in eloquentiae studiosorum gratiam, stylum exercere cupientium, selectarum ...* Francofurti, Lazar Zetzner, 1606 (GÜSSING 9/85)

²⁹ Juniushoz hasonlóan a Strassburgi Egyetem történelem tanára, Matthias Bernegger is magyar témákat dolgoztatott fel a Magyar Királyságból, illetve Erdélyből érkezett hallhatókkal. Vö. RESTÁS 2009, 66–70.

³⁰ GÜSSING 5/176; 7/122; 3/103; 4/53.

³¹ GÜSSING 4/53.

³² GÜSSING 4/48; 8/57; 8/58; 8/138; 8/85; 8/168.

³³ GÜSSING 7/162; 8/165.

³⁴ DREITZLE 2009, 320–378. (itt: 362.)

³⁵ BENE 2007, 50–64.

mint akik etikai szempontok szerint meghatározták a társadalomra vonatkozó politikai nézeteket, jól láthatóan ezek egyike sincsen jelen a Vas megyei iskolában. Jelen van a bázeli jogász, Johann Thomas Freigius (1543–1583)³⁶ Cicero kommentárok alapján írt erkölestana – iskolában kiváló használható mű –, és két wittenbergi klaszszikus: Philipp Melanchthon, majd a kései utódja, Balthasar Meisner (1586–1627).³⁷ Rajtuk kívül két második vonalbeli wittenbergi tanár tézisei szerepelnek a katalógusban, Henricus Velstenius (?–1620 k.) és Nicolaus Hunnius (1585–1643).³⁸ Utóbbi Magyar Királyságbéli diákjainak a téziszűzetei is megvoltak Németújváron (a pozsonyi Wolfgang Tschateré, illetve az érsekújvári Johann Ritsché).³⁹ Ennek a kitérőnek a tanulsága úgy általánosítható a Magyar Királyság és Erdély kora újkori olvasmányműveltségével kapcsolatban, hogy a XVI. század végéig valóban megtalálhatóak az európai jelentősebb szellemi áramlatok kidolgozóinak a művei, míg a XVII. században egyre gyakoribb az a jelenség, hogy a mai filozófiatörténeti, művelődéstörténeti összefoglalásokban szereplő „nagy nevek” eszméi a kortárs befogadástörténetben a tanítványok, vagy a másod-, harmadvonalbeli közvetítőkkel voltak jelen.

És térjünk most vissza az iskolai munka alapjaihoz, a grammatica oktatásához. Nem egyszerűen nyelvtan, vagy nyelv tanításáról volt szó egy humanista iskolában – magam a németújvári humanista iskolának tekintem. A műveltség alapja a nyelv szemlélete volt, és a nyelvet nem lehetett az adott kultúra ismerete nélkül megtanulni. Ugyan buta kérdés manapság azt kérdezni „miért mondják úgy”, de a válaszban benne van a másik kulturális csoport mentalitás- és művelődéstörténete. A humanisták erre a kérdésre is választ akartak adni. Nincsen nyom arra nézve, hogy hébert tanítottak volna Németújvárt. Sebastian Münster (1488–1552) és Johannes Avenarius (1516–1590) héber grammatikái, illetve héber szómagyarázatai is inkább a tanárok biblikus ismeretei pontosításához kellettek. Avenarius más munkái alapvetően a lelkeségi irodalomhoz (Erbauungsliteratur) kapcsolódnak, és ezekkel az iskolai könyvtár ilyen hagyományát folytatja.

Hogy görögöt tanítottak-e? Nem tudjuk. Elvileg lehetséges. A görög nyelvről számos munka rendelkezésre állt, jobbára grammatikák. Most csak az impozáns névsort hozom erre példának: Urbanus Bellumensis, Aldus Manutius, Franciscus Vergara, Philipp Melanchthon, Antonius Niger, Martinus Crusius, Nicolaus Clenardus, Michael Neander, Johannes Frisius⁴⁰ – vagyis lényegében a legtöbb XVI. századi komoly munka.

A latin grammatikák – Leonhard Culman (1497–1562) és Sigismundus Lupulus (?–1582)⁴¹ – mellett minden fontosabb, a latin nyelvvel kapcsolatos munka kézbe

³⁶ GÜSSING 7/92.

³⁷ GÜSSING 3/78; 6/75; 9/102.

³⁸ GÜSSING 8/167 (kolligátum)

³⁹ RMK III. 1092, 1104 (GÜSSING 8/167 – kolligátum)

⁴⁰ GÜSSING 7/193; 3/135; 4/85; 8/54; 5/80; 6/31, 6/49, 8/2, 8/52; 4/64; 5/16; 6/99.

⁴¹ GÜSSING 2/80; 5/60.

vehető ma is Németújváron. Az ókori szerzőktől (Theodor Gaza) kezdve a nagy humanistákon (Lorenzo Valla, Erasmus, Jodocus Badius) át a XV–XVI. századi egyetemi szerzőkig. A „grammaticae artis compendium”, a „grammatica figurae” (Valentinus Erythraeus), az „ars grammaticae” (Alexander de Villa Dei, Johannes Camerarius, Thomas Linacre, Heinrich Bebel, Johannes Despauterius), a „de ratione studii grammaticalis” (Joachim Fortius Ringelberg) címetől a „grammatica speculativa”-ig (Blasius Pico Fonticulanus) rengeteg könyvet és kiadást sorolhatnánk fel.

Nem térünk most ki a könyvtár teológiai tartalmára. Pedig ez az iskolai könyvtár egy elsőrangú, modern, az európai – főleg protestáns, és azon belül elsőként lutheránus – teológiai nézetek recepciójában naprakész állománnyal bírt. Igen, az egyes lelkészek, exuláns értelmiségiek ízlése jól látható az anyagon, de ettől egyben modern módon összetett. Nyilván nem a diákok olvasták ezeket a könyveket. A lelkészek, akár a környékbeliek is, remélhetően igen, akkor, amikor felkészültek egy-egy fontosabb prédikációra, nyilvános szereplésre, vagy csupán intellektuális érdeklődésből.

Az oktatásban közvetlenül használható anyagról összegzésképpen elmondható, hogy az nem az iskolák számára nyomtatott könyvekből áll. Az ókori szerzők kiváló, humanista, vagy késő humanista *editiói* álltak a tanárok és a diákok rendelkezésére. Erős a *grammatica* és a *logica* humanista reprezentációja is. Azt mondhatjuk, hogy a *grammatica* esetében a XVI. század végéig, de a logikát tekintve az iskola megszűnéséig a legmodernebb nézetek is megismerhetőek voltak Németújváron. A XVII. században, ahogy általában a Magyar Királyság olvasmányanyaga, ez az iskolai könyvtári anyag is vissza-teologizálódik, vagyis arányiban a teológiai olvasmányok mennyisége megnő, bár ez utóbbi vizsgálata nagyon összetett kérdés, de tény, hogy semmilyen értelemben nem vált ortodoxszá.

A bevezetőben említettük, hogy a Dunántúlon a két nagy protestáns felekezet intézményes elkülönülése kései egyháztörténeti jelenség. Csábító lenne összhangba hozni ezt a németújvári iskolai könyvtár heterodox összetételével, kiváló humanista megalapozottságával, de azt hiszem ez a gazdagság, nyitottság, humanista szemlélet inkább köszönhető a Batthyány családfők jó érzékű művelődéspolitikájának, tudományos és kulturális érdeklődésének, és talán elsősorban az udvari környezetnek, amely folyton változott, és mindig új és más szellemi arculatot hozott Németújvárra. A Beythe családtól sok minden maradt itt, az iskolai használatú anyag színvonala, azt hiszem, nekik is köszönhető.

BIBLIOGRÁFIA

Adattár 18/2.

Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó) 1535–1740. Hrsg. von GRÜLL, Tibor–KEVEHÁZI, Katalin–KOKAS, Károly–MONOK, István–ÖTVÖS, Péter–PRICKLER, Harald. Szeged, 1996, Scriptum. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 18/2. – Burgenländische Forschungen. Sonderband, XV.)

BENE 2007

BENE Sándor: Eszmetörténet és irodalomtörténet. A magyar politikai hagyomány kutatása. *BUKSZ*, 19/1. 2007. 50–64.

BORSA 1972

BORSA Gedeon: Johannes Manlius könyvkötői tevékenysége. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1970–1971. 1972, 301–321; ugyanez, In: *Uő: Könyvtörténeti írások*. III. (Az OSZK Évkönyveiben megjelent tanulmányok.) Budapest, 2000, OSZK, 99–113.

CRUSIUS 1578

CRUSIUS, Martinus: *Politeuma uranion, etoi katechetikai homiliai ... Civitas coelestis, seu catecheticae conciones*. Tübingae, 1578, Georgius Gruppenbachius. (VD 16 C 6142)

DREITZLE 2009

DREITZLE, Horst: Von Melanchthon zu Pufendorf. In: *Spätrenaissance-Philosophie in Deutschland 1570–1650. Entwürfe zwischen Humanismus und Konfessionalisierung, okkulten Traditionen und Schulmetaphysik*. Hrsg. von Martin MULSOW. Tübingen, 2009, Max Niemeyer, 320–378.

FATA 2012

FATA Márta: Melanchthon oder Sturm? Konkurrierende Schulmodelle bei den Protestanten in Ungarn und Siebenbürgen im 16. Jahrhundert und in den ersten Jahrzehnten des 17. Jahrhunderts. *Hungarian Studies*, 26/2. 2012. 205–231.

GOLTZ–MAYRHOFER 1998

Luther and Melanchthon in the Educational Thought in Central and Eastern Europe. Eds. GOLTZ, Reinhardt–MAYRHOFER, Wolfgang. Münster, 1998, LIT. (Texte zur Theorie und Geschichte der Bildung, 10.)

GRÁBICS 1964

GRÁBICS Ferenc: Győri beszélő házak. *Életünk*, 2/3. 1964. 81–96.

GÜSSING x/y

GÜSSING, Franziskanerbibliothek, Stellage (= x) / Buch (= y)

KOKAS 1991

KOKAS Károly: *Könyv és könyvtár a XVI–XVII. századi Kőszegen*. Szeged, 1991, JATE. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, III.)

KOLTAI 2002

KOLTAI András: *Batthyány Ádám és könyvtára*. Budapest–Szeged, 2002, OSZK–Scriptum. (A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai. Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, IV.)

LESER 1925

LESER, Gratian: Die Schulen und die Studenten. *Güssinger Zeitung*, 15. 1925. Folge 26. (28. Juni)

LESER 1925a

LESER, Gratian: Die Shulen und Studenten. *Güssinger Zeitung*, 15. 1925. Folge 27. (5. Juli)

LESER 1926

LESER, Gratian: Glaubenspaltung in und um Güssing um das Jahr 1600. *Güssinger Zeitung*, 16 (1926), Folge 26. (27. Juni)

MAGYAR 1973

MAGYAR, Arnold: Das ehemalige Augustinerkloster von Güssing. *Burgenländische Heimatblätter*, 35. 1973. 59–66.

MAGYAR 1976

MAGYAR, Arnold: *Güssing. Ein Beitrag zur Kultur- und Religionsgeschichte des Südburgenlandes bis zur Gegenreformation*. Graz, 1976, Selbsverlag OFM.

MAGYAR 1980

MAGYAR, Arnold: *340 Jahre Franziskaner in Güssing (1638–1978)*. Graz, 1980, Selbstverlag des Franziskanerklosters.

MIERT 2011

MIERT, Dirk van: Hadrianus Junius and northern Dutch humanism. In: *The kaleidoscopic scholarship of Hadrianus Junius (1511–1575): northern humanism at the dawn of the Dutch golden age*. Ed. by MIERT, Dirk van. Leiden, 2011, Brill. (Brill's studies in intellectual history, 199.)

MONOK 2003

MONOK István: Württembergi exulánsok Batthyány Ferenc udvarában. *Magyar Könyvszemle*, 119. 2003. 205–211.

MONOK 2003/a

MONOK István: Die Bibliothek des Johann Jacob Knaus. Die Reste einer württembergischen protestantischen Bibliothek in Güssing. *Jahrbuch des Ungarischen Kulturinstitutes in Stuttgart*. Hrsg. von KURUCZ, Gyula. Stuttgart, 2003, 138–146.

MONOK–ÖTVÖS–ZVARA 2004

Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert. Hrsg. von MONOK, István, ÖTVÖS, Péter. Band II. (MONOK, István–ÖTVÖS, Péter–ZVARA, Edina: *Balthasar Batthyány und seine Bibliothek*.) Eisenstadt, 2004, Burgenländische Landesbibliothek. (Burgenländische Forschungen, Sonderband XXVI.)

PAYR 1917

PAYR Sándor: *A soproni evangélikus egyházközség története*. I. Sopron, 1917, Soproni Ág. Hitv. Evang. Egyházközség.

PAYR 1924

PAYR Sándor: *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerülete története*. I. Sopron, 1924, Székely és társa.

PUMM 1992

PUMM, Liesbeth: *Die Klosterbibliothek Güssing. Ein Zeitzeuge der Reformation und Gegenreformation im burgenländischen Raum*. Diplomarbeit an der Univ. Wien, 1992.

RESTÁS 2009

RESTÁS Attila: Mátyás király alakja Matthias Bernegger (1582–1640) Tacitus-kommentárjaiban. In: *Erdély reneszánsza I.* (A 2008. október 8–11. között tartott konferencia előadásai.) Szerk. GÁBOR Csilla–LUFFY Katalin–SIPOS Gábor. Kolozsvár, 2009, Erdélyi Múzeum Egyesület, 66–70.

RITOÓK-SZALAY 2001

RITOÓK-SZALAY, Ágnes: Warum Melanchthon? Über die Wirkung Melanchthons im ehemaligen Ungarn. In: *Melanchthon und Europa*. 1. (Skandinavien und Mitteleuropa.) Hrsg. von FRANK, Günter–TREU, Martin. Stuttgart, 2001, Frommann-Holzboog, 273–284.

RITOÓK-SZALAY 2004

RITOÓK-SZALAY Ágnes: Melanchthon Szophoklész-kollégiuma. *Lelkipásztor*, 7. 2004. 259–263.

RMKT XVII/1.

A tizenötéves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete. Sajtó alá rend. BISZTRAY Gyula–STOLL Béla–KLANICZAY Tibor. Budapest, 1959, Akadémiai. (Régi magyar költők tára, XVII. század, 1.)

SCHEIBLE 1997

Melanchthon in seinen Schülern. Hrsg. SCHEIBLE, Heinz. Wiesbaden, 1997, Harrassowitz.

TABERNIGG 1972

TABERNIGG, Theodor OFM: *Standort Katalog der Bibliothek in Güssing*. Güssing, 1972, Manuskript.

WATHAY 1836

SCHMID Antal: Tudósítás Wathay Ferencz munkáji 's rajzolat 1593–1605 cím alatt megjelenendő magyar régiségről, Felfödözte PONORI THEWREWK József, Kiadta WADASI JANKOVICH Miklós. *Jelenkor*, (Pest) 35. 1836.

WATHAY 1838

WATHAY Ferenc *prosaművei. Régiségbuvár, Első kötet, második füzet*, kiadta PONORI THEWREWK József, Pozsonyban, 1838, Schmid Antalnál.

ZVARA 2013

ZVARA Edina: *A nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*. Szeged–Budapest, 2013, SZTE, HEH. (A Kárpát-medence korai könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, IX.)

AZ UPPSALAI ÉRSEKSÉGTŐL A KAJANEBORGI VÁRBÖRTÖNIG A LATIN NYELVŰ SVÉD TÖRTÉNETÍRÁS NÉGY ALAKJÁRÓL

NAGY GÁBOR

A Svédország és Magyarország közötti mind kevesebb hasonlóság egyike a latin nyelvű történetírásuk bizonyos szakasza iránti érdektelenségük. Ericus Olai 1470 körül írt krónikájának (akár a kortárs Thuróczyénak) létezik kritikai kiadása, Johannes Magnus és öccse, Olaus 1536–1555 között elkészült históriáinak, valamint Johannes Messenius leghíresebb latin nyelvű művének, az 1610–1630-as években összeállított *Scandia illustrata*...-nak (akár, például, Zermegh vagy Isthvánffi alkotásának) nem. Ericus Olait a svéd történetírás atyjának nevezték el, Johannes Magnus a svéd gót-tudat (*göticism*) egyik alapművét készítette el, Olaus Magnus a svéd kartográfia, Johannes Messenius a svédországi forráskiadás első alakja is. Négyőjük felidézésével köszöntöm a pályám számára mértéket adó történészek egyikét, Péter Katalint.

Abban a bő másfél évszázadban, amelyikben e historikusok munkái íródtak, a Svéd Királyság is látványos változásokon ment keresztül. Ericus Olai idején például a kalmar unió része, polgárháborúktól sújtott, az 1520-as évek elején végleg elhagyta az uniót, Messenius halálakor Európa történetét alakító nagyhatalom. Johannes Benedicti uppsalai érsek¹ (†1467) háromszor buktatott királyt, ám a 16. század második negyedében a világi hatalom felszámolta a katolikus egyházat, a *Scandia* összeállításakor a katolikusoknak már halál vagy börtön járt, a királyi hatalom megingathatatlan. Nem csupán időben, e folyamatokat tekintve is az átmenetet jeleníti meg a két Magnus: a nemzetállam kialakulása közepette, és katolikus érsekként írtak – de már száműzetésben.

A 15–17. századi svéd történetírás tanulmányozása segíti történeti párhuzamok vizsgálatát is. Akár Magyarország, a Svéd Királyság is a Christianitas határán feküdt, számára az „inimici Christi nominis” az oroszok. A svéd történetírás sem csupán a barbár szomszédról örökített határozott képet,² hanem a keresztényről is: a 15. században, a *tempora disturbiorum* eljövételével századokra a hatalmi harcok eszközévé vált a Dánia, a dánok elleni gyűlölet szítása. (A nagy járvány következményeibe

---

¹ Jöns Bengtsson (Oxenstierna) ismételtan tanult a lipcsei egyetemen. 1448 elején Kristóf király váratlanul meghalt, Jöns apja és nagybátyja kormányzók lettek, a főhatalmat nyáron mégis az először királlyá választott Karl Knutsson (Bonde) szerezte meg, Jöns uppsalai érsek lett (1457-ben és 1465–1466-ban kormányzó is).

² Lásd például TARKIAINEN 1973, TARKIAINEN 1974, HELANDER 2004, 353–357. Magyarul: NAGY 2014, 80–82.

belerokkanó Norvégia 1536-ban Dánia része lett.)³ A közép- és kora újkori svéd(országi), illetve magyarországi történetírás lényegileg különbözik viszont egymástól a nyelvhasználatban. A Svéd Királyságnak a törvényei is svédül keltek,⁴ kevésbé meglepő tehát, hogy a legfontosabb középkori elbeszélő forráscsoportja, a 14–15. századi rímes krónikáké,⁵ svéd nyelvű – Magyarországon a magyar nyelvű történetírás csak a latin és a német után, a 16. században kezdődött, az írásbeliség meghatározó nyelve a latin. A 16. századi svédországi történetírás a magyarországinál szegényebb⁶ (a Magnusok sem a királyságban alkottak), a latin tanulását, használatát pedig nehezítette, hogy Gusztáv király (1523–1560) nekilátott a katolikus egyház felszámolásának.⁷ A latin helyzete az utódai alatt javult, mígnem az unokája, II. Gusztáv Adolf korától az önreprezentációs igények,⁸ az államszervezet összetettebbé válása, a külkapcsolatok bővülése elhozták a neolatin virágkorát.

Ericus Olai

Azaz Erik Olofsson, a latin nyelvű svéd történetírás első alakja (eltekintve a néhány évkönyv, kolostori feljegyzés stb. ismeretlen szerzőitől).⁹ Születésének helye, ideje ismeretlen, 1447-ben iratkozott be a Rostocki Egyetemre, ahol 1452-ben magister artium lett, 1459-ben uppsalai kanonok. 1475-ben Sienában magisteri fokozatot szerzett teológiából, vitatott, otléte kötődött-e az északi hatalmi harcokhoz. A Svédországot ekkor kormányzó Sten Sture¹⁰ fontosnak tartotta, hogy hamarabb létesüljön egyetem náluk, mint a kalmari unió központjában, Koppenhágában. Jacobus Ulfonis¹¹ érsek

³ Mégpedig a lübecki, svéd, mecklenburgi stb. részvétellel is zajló dániai polgárháború (Grevens Fejde, 1534–1536) egyik következményeként, miután III. Krisztián feloszlatta a norvég országtanácsot.

⁴ A legfontosabbak az 1350 körül összeállított, a városokon kívül élőkre vonatkozó *Magnus Erikssons landslag* (MEL), és az ennek alapján a városlakók számára készített *stadslag* (MEST).

⁵ A legrégebbi az ismeretlen szerzőjű, a 14. század második negyedében kelt *Erikskrönikan*, a későbbiek utóbb összekötő szövegeket is kaptak, az így összeálló szövegegyüttes *Stora rimkrönikan* néven említett.

⁶ Lásd hozzá: LINDBERG 2012, általánosan: NORBORG 1972.

⁷ Erről magyarul lásd: NAGY 2012a.

⁸ A *historiographus regni* titulus például 1618-ban került először kiosztásra, Daniel Heinsius (1580–1655) kapta (királyi történetíróként végül nem alkotott.)

⁹ Az évkönyv-írás is Dániából érkezett Svédországba, a legrégebbi darab, a *Chronologia vetus* a 13. század közepén, majd új bejegyzésekkel bővült. Az első svéd eredetű annales az 1160–1320 közötti időre kiterjedő *Incerti scriptoris chronicon*.

¹⁰ Az országtanács-tag Gustav Anundsson (Sture) és Birgitta Stensdotter (Bielke), Karl király féltestvére fia, aki azonban már a nemzetségnevet használta, 1440 körül született, és 1503-ban halt meg.

¹¹ Jakob Ulfsson Rostockban és Párizsban tanult, 1470-ben Rómában szentelték érsekké, 1521-ben halt meg.

segítségével 1477-ben Szent Birgitta¹² napján meg is nyílt az Uppsalai Egyetem, teológiai professzora Ericus Olai lett. Mivel a későbbi vadstenai birgittinus szerzetes, Olaus Johannis Gutho¹³ 1477–1486 között ott tanult és jegyzetelt, jegyzetei pedig meglepő módon túléltek a religio catholica felszámolását, képet alkothatni Ericus Olai előadásairól. A professzor 1479-től a székeskáptalan dékánja, így említette mára elveszett sírköve is, amelynek vésete szerint 1486 karácsonyán halt meg.¹⁴

Amikor a krónikáját összeállította, a kalmari unió felmorzsolódóban volt,¹⁵ Krisztián Koppenhágában székelt, nem tudta helyreállítani 1464-ben megszakadt svédországi uralmát. Vetélytársa, Karl Knutsson svéd kormányzóként vagy királyként négyszer jutott hatalomra. Abban, hogy ennyiszer megbukott, nagy szerepe volt annak a csoportnak, amelyiknek a fő részét az Oxenstierna–Vasa rokonság alkotta, élén pedig ekkoriban többnyire az említett Johannes érsek állt. Ebben a legalább három központú hatalmi harcban azt követően, hogy Krisztián fogságba vetette Johannest, 1463 őszén az érsekséget Ericus Olai igazgatta, Kort Roggevel¹⁶ együtt.

A Chronica regni Gothorum csak másolatokban maradt fenn. Keletkezésének idejéről és okáról megoszlanak a vélemények. Az előbbi általában 1464 és 1471 közé teszik, az írásra ösztönzők között pedig Karl Knutsson, Johannes Benedicti és Jacobus Ulfonis neve egyaránt felmerült. A mű Krisztus születésétől 1467-ig foglalta össze a királyság történetét, az első ismert szerzőjű svédországi krónika, a svéd–gót identitás első megjelenítője a latin nyelvű történetírásban. Ennek az azonosságnak a tudata svéd szövegekben korábban is felbukkant, 1442-től pedig hivatalos identitásnak is tekinthető, bekerült ugyanis Kristóf király törvénykönyvébe,¹⁷ talán az akkori uppsalai érseknek, Nicolaus Ragvaldinak¹⁸ köszönhetően. Ő a még växjöi püspök korában, Erik, „Gothia et Suetia” királya¹⁹ követeként a bázeli zsinaton 1434. november 12-én tartott

¹² 1303 k.–1373 között élt. Származása, házassága, kapcsolatai révén egyaránt az arisztokrácia krémjéhez tartozott, 1391-ben avatta szentté IX. Bonifác. Magyarul lásd NAGY 2012b, 139–140.

¹³ Feltehetően Gotlandról származott, 1506-ban halt meg Lengyelországban. Jegyzeteit, amelyeket a birgittinus rend vadstenai kolostorába belépve az intézménynek adományozott, Anders Piltz adta ki 1977-ben.

¹⁴ Életéről: TJALLÉN 2007, 30–33., LINDROTH 1989a, 160–172.; NYGREN

¹⁵ Általános áttekintések: ERIKSSON–HARRISON 2010, HELLE 2003, NAGY 2012b.

¹⁶ Alakjához: ÖBERG 1997.

¹⁷ Az unió királya a 4. jegyzetben említett MEL-t adta ki néhány változtatással (KrL). Ezek egyikeként az első fejezet első cikkelye élére bekerült: „Svédország a pogány világ óta Svealandból és Götalandból áll. Sveának az erdőtől [ma nagyjából a Tiveden–Kolmården vonal – NG] északit nevezik, Götának az erdőtől délit. Két gót van Svédországban, keleti gót és nyugati gót. Nincs gót nevezet állandó jelleggel több országban, hanem Svédországban, minthogy tőlük terjedt szét a gót nevezet más országokban...”

¹⁸ Nils Ragvaldsson (†1448), járt a konstanzi és a sienai zsinaton is, továbbá többször Rómában.

¹⁹ VII. Wartislav pomerániai herceg és Mária, mecklenburgi hercegné lányát, Bogislavot – a nevét Erikre változtatva – a gyerek anyai nagymamájának a húga, Margareta

beszédével²⁰ hagyta az utókorra ezen identitás első latin nyelvű szövegemlékét, amelyről Ericus Olai meg is emlékezett.²¹ Ericus Olaié az első országleírás is. E szerint a terület egykor öt részkirályságra oszlott, közéjük tartozott a többenél ősiabb „regnum Gothorum”, valamint a gót nemzet Napja,²² „Suecia”. E név eredete: Jáfet utódai közül némelyek Szkítiából e területre értek, méltónak találták az őshaza nevére, ezért Siciának, utóbb Sueciának nevezték el. E népeket, nem tudni, miért, gétáknak hívták, majd gótoknak, és, a régió neve miatt, svédeknek.²³ Az öt királyság kettő lett, „unum Suecie, alterum Gothorum [...] nominatum”, e kettősséget az egységes monarchia királyai is megtartották címükben.

A krónikában a kornak megfelelően idegenekről (ez esetben elsősorban németekről és dánokról) kevés jót olvasni, ábrázolásuk azonban nem kizárólagosan elítélő. Még arra is találni példát, hogy svédok és dánok együtt állnak szemben (az unió felől nézve) idegenekkel: Kristóf a svédokat elnyomta, ám a dánokkal is kevesebbet törődött, mint a külföldiekkel, „[c]onvenientes igitur Sueci et Daci pociores...”²⁴ A krónikában tükröződött a kor Svédországa két jellemzője is, a hatalmi harcokban diadalmos egyház, és a gót tudat. A szerző a gótok királyságáról szándékozott írni, és az Uppsalát igazgató érsekekről, legalábbis egy mondata szerint a királyok csak társak az uralomban.²⁵ Az egyházi és a világi hatalom mint a Nap és a Hold, Uppsala kiválasztott, és kettős történetű, akár Jeruzsálem és Róma, „locus iste caput videlicet tocius Gotice nationis”²⁶

Írt Ericus Olai a magyarokról? Tárgyához illően alig. II. Ottórról közölte, hogy az agarénusoktól megsemmisítő vereséget szenvedett, ám szerencsésen megmenekült, a következő mondatban pedig István, a magyarok első királya megkereszteléséről

---

Valdemarsdotter 1392-ben norvég, 1397-ben svéd és dán királlyá koronáztatta. Erik svéd királyként 1439-ben bukott meg (dánként az előző, norvégként a következő évben).

²⁰ Egy kiadása: ALI-FERM-GUSTAVSON 1990, 286–299.

²¹ „concilio Basilensi ... de ortu Gothorum, progressu, victoria, virtute autentice peroravit exinde deducens, quod in cathalogo regum et principum ... rex Gothorum non immerito sibi vendicat primum locum.” (OLAI 1993, 175.)

²² „regnum principale et precipuum tocius Gotice nationis ... quasi sol in medio planetarum centralis ... et media tocius Gotice monarchiae” (OLAI 1993, 33.)

²³ „qui prius Gethe sunt postmodum Gothi vocati et nichilominus Sueci ob vocabulum regionis” (UO.)

²⁴ OLAI 1993, 179. A Dacus a középkori latin egy szava a dánra.

²⁵ „Cronicam regni Gothorum utcunque scripturus et, qui archipresules Upsalensem metropolim rexerant cum regibus illic presidentibus ... dicturus...” (OLAI 1993, 37.)

²⁶ „Sicut enim Iherusalem, quam sub decursu veteris testamenti tamquam centrum mundi elegit Dominus, ut lex exiret de Syon et verbum Domini de Ierusalem, diucius ceteris terre promissionis locis post ingressum filiorum Israel sub ydolatria tenebatur ... et sicut Roma, quam Deus elegit, ut toti mundo magistra fieret veritatis, multo antea tempore mater erat magistra erroris, sic locus iste caput videlicet tocius Gotice nationis, quamvis a primordio gentis illius aut saltem postquam ydolatria per mundum invaluit universum, praefatorum trium simulacrorum fuerit supersticione fedatus, a Deo tamen singulariter credendus esse electus ad eterne Trinitatis gloriam...” (OLAI 1993, 26., a simulacrumokról: 25.)

olvasni.²⁷ Ha a vereség a szaracénoktól Krotonnál 982 júliusában elszenvedett, akkor feltűnő a muszlim harcosok agarénus volta: német források a Hágár nevéből eredeztetett kifejezést 10. századi események felidézésekor ismételten használták magyarokra.²⁸ Magyarország egy svéd király uralma felidézésekor említett még, Lengyelországgal együtt, a mongol támadás áldozataként.²⁹

Ericus Olai halálával a latin nyelvű történetírás abbamaradt (Johannes Magnúsig), a hatalmas egyház hamarosan hanyatlani kezdett, majd eltűnt, a gót tudat azonban századokig virágzott.

1470-ben Karl király meghalt, 1471-ben Krisztián és az uralmát elismerő svédországiak, élükön az Oxenstiernákkal, vereséget szenvedtek a Karl örökébe lépő Sten Sturétól Brunkebergnél október 10-én.³⁰ Ezután az egyház is a kormányzó mellé állt, aki így Ericus Olai halálakor a királyság vitathatatlan vezetője. 1497-ben bukott meg, az egyetemalapító Jacobus érsekkel vívott polgárháború közepette. János, az unió királya svédországi uralomra jutása sem hozott azonban tartós békét, a küzdelmek a század elején kiújultak. 1512 elején aztán meghalt a király elfogadásának fő ellenfele, Svante Nilsson (Natt och Dag)³¹ kormányzó, az utóda, Erik Trolle³² vezetésével hamar létre is jött a kiegyezés. Mielőtt azonban életbe léphetett volna, a kormányzót megbuktatták azok, akik Svante Nilsson fiát, Sten Svantessont³³ tekintették vezetőjüknek, aki nevet változtatva (ifj. Sten Sture) fel is vette a kormányzóságot. 1513-ban meghalt János, a kormányzó így ennek fiával, az unió új királyával, II. Krisztiánnal állt szemben – és az uppsalai érsekkel. Miközben ugyanis ágensei Rómában igyekeztek elérni, hogy beleegyezése nélkül ne legyen betölthető az érsekség, ha majd Jacobus meghalt, az érsek átadta méltóságát a linköpingi nagyprépostnak. A váltást X. Leó 1515 májusában jóváhagyta, az érsek így Gustav Trolle³⁴ lett, a kormányzó által megbuktatott Erik fia. A háború szinte azonnal kitört, az érsek 1517

²⁷ OLAI 1993, 60.

²⁸ Az agarénusokhoz: KULCSÁR 1988, 528–530.

²⁹ OLAI 1993, 74.

³⁰ A hely ma Stockholm része. Az ütközet Svédország kései középkorának legjelentősebbje, az allegóriájául Sten Sture által elkészítettet és a stockholmi székesegyházban (ma: Storkyrkan) elhelyezett „Szent György és a sárkány” a svédországi késő középkori művészet legismertebb szobra.

³¹ Az országtanács-tag Nils Bosson és Birgitta Karlsdotter (Bonde) fia, Sten Sturének hol ellenfele, hol szövetségese, 1504-től haláláig (1511 decemberének vége vagy 1512 januárjának kezdete) a királyság kormányzója. A nemzetség utólagos elnevezése (Éj és Nap) a címerük sötét és világos mezőjén alapul.

³² Az országtanács-tag Arvid Birgersson (Trolle) és a 15. századi skandináv arisztokrácia legkiemelkedőbb családjához tartozó Beata Ivarsdotter (Tott avagy Thott) fia, 1512 első félévében a királyság kormányzója, 1529-ben vagy 1530-ban halt meg. E família is, akár a Sture, a középkor végén már a nemzetségnevet használta.

³³ Svante Nilsson és Iliana Erengielsdotter (Gädda [azaz csuka]) fia, 1512 júliusától haláláig (1520. február 3.) a királyság kormányzója.

³⁴ Erik Trolle és Ingeborg Filipsdotter (Tott) fia, 1488–1535 között élt.

végén a kormányzó fogságába esett, aki, hogy helyzetén javítson, 1517-ben vagy 1518-ban Rómába küldte ágensnek Johannes Magnust.³⁵

Johannes és Olaus Magnus

Együtt említendők: Olaus két évvel fiatalabb a bátyjánál, két évtizedig a titkára is, életük azon szakasza, amelyikben Johannes a műveit készítette, közös. Johannes szövegeit Olaus adta ki, ismételten beleírt azokba, az utókor Johannes életére vonatkozó ismeretei jórészt tőle erednek.³⁶

Johannes 1488-ban született a püspöki székhely Linköpingben, polgárcsaládban. A bizonyára helyben elkezdett tanulását külföldön folytatta, öccse szerint Louvainben és Kölnben. Említett római időzése kevésbé ismert, ekkoriban szerezhetett doktori fokozatot Perugiában.

1518 tavaszán a kormányzó és az érsek megbékéltetésére Svédországba érkezett X. Leó legátusi hatalommal felruházott nunciusa, Giovanni Arcimboldi. Összejátszhatott a kormányzóval, felhatalmazását a pápa 1519-ben visszavonta, ám addigra a megbízásából Olaus Magnus útra kelt Északra, Norrlandba búcsúcédulát árulni. Az újból kiközösített kormányzó elesett a II. Krisztiánnal vívott háborúban, özvegyével, Kristina Nilsdotterrel (Gyllenstierna)³⁷ és híveivel a király megegyezett, megszerezve a neki járó harmadik trónt is. Koronázása után három nappal, 1520. november 7-én az ismét érsek Gustav Trolle nyilvánvaló eretnokséggel vádolta meg a halott kormányzót és híveit. A vádakat egy egyházi testület másnap délelőtt elfogadta, így a király azonnal végrehajtatta a kivégzéseket.³⁸ (Olaus Magnus azt írta évtizedekkel később, hogy a szemtanújuk volt.)³⁹ Arra, hogy ennek hírére Johannes Magnus királpárti lett, az utal, hogy öccsét II. Krisztián stockholmi lelkipásztorrá tette. E helyzet sem tartott azonban sokáig, a királyt a nagybátyja, Frigyes 1523 kora tavaszán megbuktatta,⁴⁰ nyáron pedig Lübeck követi, valamint svédországi lázadók egy csoportja svéd királlyá választották Gustav Erikssont (Vasa). Ekkoriban érkezett Svédországba a lutheri tanok terjedése ellen küzdeni VI. Hadrianus nunciusa – Johannes Magnus.⁴¹

³⁵ Eredetileg Jöns Månsson, latinul Johannes Magni. 1530 után, feltehetően, hogy ne keverjék az azonos nevű, hasonló pályát befutó Jöns Månssonnal (†1550), a Magnus változat mellett döntött.

³⁶ Életükhöz: Sten LINDROTH: *Johannes Magnus*, <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/12115> Svenskt biografiskt lexikon, JOHANNESSON 1982, BROBERG, LARSSON 1992, 9–12. (a testvérek más leveleit is tartalmazó kiadás: BUSCHBELL 1932.), ASZTALOS 1994.

³⁷ Az országtanács-tag Nils Eriksson (Karl király unokája) és Sigrid Eskilsdotter (Banér) 1494 körül született lánya, 1559-ben halt meg. A dán eredetű (Gyldenstjerne) nemzetség első svédországi alakja Nils apja.

³⁸ Magyarul: NAGY 2011, a legalaposabb elemzés: WEIBULL 1928.

³⁹ „me vidente ac trepidante” (MAGNUS 1555, 277.)

⁴⁰ Az 1520 után történtek áttekintése (a 15. jegyzetben említett svédén túl): KOURI–OLESEN 2016.

⁴¹ Olaus szerint Louvainben tanította Johannest a későbbi pápa.

Érkezésében a választott király a hatalma erősítése lehetőségét látta, ezért augusztus 15-én érsekké választotta a székeskáptalannal. A megerősítésért Olaus utazott Rómába, ám a pápa továbbra is a felszentelt, az országból 1521-ben eltávozott Gustav Trollét tartotta érseknek. Az, hogy Johannes királyi akaratból, pápai megerősítés nélkül igazgatta az érsekséget, nem könnyítette volna meg a lutheri tanok terjedése elleni harcát akkor sem, ha ez akkor komolyan a szándékában állt. Abból a három évből, amelyet ez alkalommal Svédországban töltött, tíz latin és két svéd nyelvű levelét ismerem⁴² – a tanok elleni fellépést az első két latin nyelvűben ígérte, még érsekké tétele előtt.⁴³ A király környezetében sokasodtak Luther hívei, a püspöki kar meggyengült, folytatódott az egyházi vagyon világi hatalom általi felhasználása.⁴⁴ Gusztáv a Biblia fordítására szólította fel az érseket,⁴⁵ a *Thet Nyia Testamentit på Swensko* 1526 augusztusában jelent meg. Johannest a király ősszel Lengyelországba küldte a Hedviggel⁴⁶ kötendő házassága ügyében, ahonnan az érsek soha nem tért vissza. Danzigban, a svéd emigráció központjában élt, hamarosan csatlakozott hozzá Olaus is, aki saját elmondása szerint szintén tanult külföldön. A királyhoz fűződő viszonyuk megromlásának folyamata nem tisztázott (az ő értelmezésük a műveikből ismert), Gusztáv 1530-ban vont be jövedelmeiket, 1531-ben pedig, végleg szakítva Rómával, érsekké tette a protestáns Laurentius Petri Nericiust.⁴⁷

VII. Kelemen 1533-ban felhagyott Gustav Trolle támogatásával, Johannes öcsével együtt Rómába sietett, megkapta a palliumot, majd visszatért Danzigba. Itt állította össze 1536-ban, talán a zsinatra készülve (hogy ott támogatást szerezzen a Svédországba való visszatéréshez) az uppsalai érsekeket bemutató művét. A tényke-

⁴² További két latin nyelvűt, amelyek sem Buschbell, sem Larsson kiadásába nem kerültek be, nem sikerült megszerezniem, lásd hozzájuk ASZTALOS 1994, 265.!

⁴³ Hans Brask linköpingi püspököt Stockholmból 1523. augusztus 1-én arról tájékoztatta, a király megígérte az eretnek tan megfékezését, az ő megbízatása pedig mértékletességet igényel („magis industria et modestia ... quam tumultu”). Megkérte Braskot, fogalmazná meg a rendeletet, amellyel aztán ő a pápai felhatalmazás birtokában tiltaná „nequitiam Lutheranam”. (LARSSON 1992, 54–55.) Hasonlóan írt a linköpingi székeskáptalannak: „pro extirpacione heresis Lutherane” a király segítségével és a pápa autoritásával is élni fog, de „necessarium michi videtur, quod ... res cum modestia agatur”. (UO, 57–59.)

⁴⁴ Lásd magyarul: NAGY 2012a, 8–17.

⁴⁵ Lásd Johannesnek a Brasknak és a linköpingi székeskáptalannak 1525. június 11-én írt levelét (LARSSON 1992, 66–68., benne az egyes egyházmegyéknek, testületeknek fordításra kiadott szövegrészek listájával)!

⁴⁶ Olaus Magnus felidézve, hogy 1528 elején lengyelországi sóbányákat látogatott meg, így említette Zsigmond és Szapolyai Borbála lányát: „Vidi etiam et allocutus sum pulcherrimam ac prudentissimam virginem Hedvigem, optimi regis Sigismundi primi filiam omnibus praedictis divitiis meliorem et sublimiori imperio digniorem.” (MAGNUS 1555, 465.)

⁴⁷ A Närkeből származó Lars Pedersson (1499–1573) egy örebroi kovács fia. Öccse, Olaus Petri (1493–1552) a svédországi reformáció legismertebb alakja, a század svéd nyelvű történetírása egyetlen jelentős alkotása, az *En Swensk Cröneka* szerzője.

désüket idealizáló, *Historia Metropolitana* avagy HM alakban említeni szokott alkotás öt könyve Ansgar missziójától Gustav Trolléig halad,⁴⁸ az Ericus Olai krónikájára is támaszkodó elbeszélést néha Luther tanainak elítélése,⁴⁹ máskor a korabeli svédországi viszonyok kárhóztatása⁵⁰ szakítja meg. Kiemelendő, hogy az 1520 novemberi stockholmi eseményekért a szerző nem „a dánokat” hibáztatta, hanem a királyt és (amiként azon svédországi elemzések jelentős része is, amelyek a forráskritikán alapuló történetírás ottani érvényre jutása után keletkeztek) az érseket.⁵¹ Az öt könyvhöz Olaus Magnus megjegyzéseket fűzött,⁵² valamint egy terjedelmes hatodikot is, amelyben bátyja érseki ténykedését csaknem szenvedéstörténeté alakítva mutatta be.

A mantuai zsinat elmaradt, a testvérek, akik közben Rómába érkeztek, hamarosan elutaztak a Vicenzába tervezettre. Johannesnek nem sikerült rávennie a pápa legátusait arra, hogy legalább addig tartsanak ülést, amíg a västeråsi gyűlést és az örebroi zsinatot⁵³ elítélik, ám felvétette velük az akták közé a néhai Nicolaus érsek bázeli orációjának szövegét.⁵⁴

1538 szeptemberében a két Magnus útra kelt Velencébe, Olaus itt jelentette meg 1539-ben Észak addigi legpontosabb ábrázolását. A *Carta marina* (avagy, amiként

⁴⁸ Vannak tehát a listában olyanok is, akik soha nem voltak uppsalai főpapok (például Ansgar), illetve maradtak ki tényleges érsekek. (Az érsekség 1164-ben jött létre: Eskil lundin, azaz dániai érsek a franciaországi Sensben a sienai születésű III. Sándor pápa jelenlétében érsekké szentelte Stefan uppsalai püspököt.)

⁴⁹ Például Ansgar missziójának említése után arról írt, miként ingott meg a hit (az akkor még nem is létező) Svédországban, végül az országhoz fohászzkodott („o Suetia et Gothia”), egyebek között így: „Erubesce, poenitentiam age et educ quasi torrentem lachrymas tuas, quia unquam audita sunt in te Lutheranae blasphemiae in ipsam magistrum tuam Deiparam, quae iam celos penetraverant, ut inde, nisi cito poenitueris, terribiles ad te revertantur aerumnae.” (MAGNUS 1557, 8.)

⁵⁰ Például egy 14. századi eseményhez fűzött megállapítását, hogy az egyház soha nem rontható meg magában, romlásával együtt jár az államé, így magyarázta: „Nunc enim Suecana Ecclesia funditus desolata testimonium perhibet toti orbi Chirstiano omnes leges divinas et humanas a regno Sueciae in exilium relegatas.” (UO., 87.)

⁵¹ Példul: „...Gostavus depositum pontificatum (nihil cunctatus) resumit cepitque suis emulis adeo intolerabilis fieri, ut dubitare ceperint, plusne regem Christiernum, an ipsum formidare debeant, ita enim ad cor revocavit sue arcis et curiarum eversionem, bonorum omnium et archiepiscopalium proventuum spoliationem, captivitatem, vulnerationem, abiectioem et plura alia adversa sibi iam pridem illata, ut necesse fuerit eos in extremam infelicitatem incidere, quicunque eum prius lesissent aut de eius ruina leticiam concepissent, quem affectum dum in ipso comperisset rex Christiernus, cepit eum hortari, ut casum suam in iudicio proponat...” (UO., 113.)

⁵² Az, hogy a *Historia Metropolitana* melyik részét melyikük írta, máig foglalkoztatja a kutatókat, lásd ASZTALOS 1994, 267–271.

⁵³ Az előbbin (1527) a király lényegében elvette az egyház vagyonát, stb., az utóbbin (1529), amelyen a Luther tanait követők is megjelentek, egyebek között magyarázatot fűztek bizonyos ceremóniákhoz.

⁵⁴ MAGNUS 1557, 143–145.

utóbb a Históriajában a szerző nevezte: *Carta Gothica*) tizenkét éven át készült (azaz emlékezetből, amiként pár évvel korábban Oláh Miklós Hungáriája). A háromszor három darabból álló, 125 cm magas, 170 cm széles alkotásnak ma két eredeti példánya ismert. Johannes Magnus is itt, Velencében állította össze a királytörténeteit (röviden: HR), felhasználva Ericus Olai krónikáját és öccse térképét is, zsinatra várva, a szöveg szerint 1539 szeptemberétől, kilenc hónap alatt.⁵⁵ Ehhez kritikai kiadások híján csak az tehető hozzá, hogy a mű az uppsalai érsekek 1536-ban írt történetében is szóba került.⁵⁶ A királytörténetek számomra a Magyarországot ma ismét mind inkább pusztító „mi” és „ők” gyűlölködő világa: a gótok mindenben kiválók, a dánok az emberiség söpredéke. Johannes szerint az özönvíz után elsőnek a Svéd Királyság területe népesült be.⁵⁷ Magóg előbb az európai Szkítia „ma Finlandnak nevezett” részén uralkodott, majd a Skandináv-félsziget gót részén, magáról nevezve el az őt uraló népeket (akiket a görögök szkíta,⁵⁸ a latinok gót, géta névvel illettek), fiai közül Suenno („secundus Gothorum rex internus”) a gens Sueonicát irányította. Viszonyításként: Olof Eriksson (†1020 k.), az első olyan, aki mai ismeret szerint a Mälaren és a Vättern környékén is – azaz az utóbb Svéd Királysággá összeálló területek két fő eleme, Svealand és Götaland valamekkora részén – valamikor (és nem feltétlenül egyidejűleg) keresztényként uralkodott, Johannes Magnusnál a száztizenketedik belföldi király. A gótok rettenthetetlen harcosok voltak, mértékletes hódítók, szabadidejükben művelődtek stb.⁵⁹ Ezzel szemben a dánok először is nem gótok, számos alkalommal éltek nekik alávetve, az első királyaikat is tőlük kapták, az országuk kicsi, ezért akarják mindig másokét, főleg a svédekét elvenni, ám gyávák, csak a nyomorultakkal szemben bátrak, csaknem minden uralkodójuk a keresztények kegyetlen üldözője volt, mindig hazudnak, vadak és fondorlatosak, szolgaságra születettek stb. Johannes Magnus számomra ismeretlen eredetű, irracionális dánygűlöletének megkülönböztetett célpontjai az olyan svédek, akik dánokkal működnek együtt („Danica factio”, „qui sub Suetica chlamyde animum Danicum abscondebant”⁶⁰ stb.). A mű hírhedt fiktív beszédében, az „Oratio Hemmingi Gaddi...”-ban⁶¹ a dánok és a svédek közötti házasság büntetését is követelte⁶² a szerző. E beszéd önálló életre

⁵⁵ MAGNUS 1554, 782.

⁵⁶ „De discordia regis Birgeri et fratrum eius miserabili fato peremptorum ex radice in historiis nostris Gothorum et Suecorum latissime ostendimus...” (MAGNUS 1557, 70.) Az itt említett, kevesebb, mint két évtizednyi időszak bemutatása tényleg igen terjedelmes a királytörténetekben (MAGNUS 1554, 641–657.).

⁵⁷ „...Sueonia, Gothia et Finningia, quarum historias scribere institui, prius affluentissima mortalium multitudine incolebantur, quam reliquae totius orbis partes...” (MAGNUS 1554, 21.)

⁵⁸ „eas gentes ex suo nomine ... Magogas nominavit, quas postea Graeci Scytharum nomen imposuerunt” (UO., 22.)

⁵⁹ Részletesebben: NAGY 2017a.

⁶⁰ Az utóbbi kifejezés: MAGNUS 1554, 729.

⁶¹ MAGNUS 1554, 753–776.

⁶² A beszéd történeti környezete és a beszélő személye (Hemming Gadh) egyaránt valós, lásd NAGY 2017b!

kelt, és hozzájárult a svéd–dán viszony háborúba torkolló elmérgesedéséhez is. A gótok nagyságáról mesélő királytörténetek II. Gusztáv Adolf nagyhatalmi programjába illeszkedve váltak svédül is hozzáférhetővé, a mű fiktív királylistája máig hat a svéd uralkodók számozására.

Johannes Magnusnál is ritkán találkozni magyarokkal, először épp a ma ismert első latin nyelvű levelében, amelyet még Sture római ágenseként írt. Ebben a barbár gótoktól való eredetet szégyellve azt kívánta, bárcsak kerülne át a nevezet „valami tatár, magyar vagy más nemzetre”.⁶³ A natio, mint szégyenforrás felbukkant a királytörténetekben is, ám akkor már a dán nevezet volt kerülendő,⁶⁴ a műben pedig a magyarok a kereszténység védelmezőiként említettek.⁶⁵

Az érsek 1541 kezdetén III. Pál hívására Rómába érkezett, immár negyedjére és végleg. Öccse szerint nélkülözésben és súlyosbodó betegségben élt, kevesek, köztük Petrus Bembus által támogatottan. A tridenti zsinatot nem élte meg, 1544. március 22-én hunyt el, a Szent Péter bazilikában nyugszik. Az érseki palliumot a pápa Olaus Magnusnak adta, akinek esélye sem volt széke elfoglalására. Bekapcsolódott a zsinat munkálataiba, a pápa és a császár közötti tárgyalásokba, levelezett egyebek között Pole-lal, Granvellával, Hosiusszal, igyekezve előmozdítani a religio catholica északi helyreállításának ügyét is, mindhiába.⁶⁶

Miközben az egyetlen pápa által kanonizált középkori svédországi szent, Birgitta odahaza üldözötté vált,⁶⁷ hajdani római lakhelyére⁶⁸ 1552-ben beköltözött Svédország utolsó, száműzetésben élő katolikus érseke, Olaus, és nyomdát rendezett be. Itt jelentek meg bátyja királytörténetei is 1554-ben, 1555-ben pedig a feltehetően a tridenti zsinat alkalmával összeállított, az Észak csodálatos világát bemutató *Historiarum de gentibus septentrionalibus ... libri XXII*. A mű az ajánlás szerint a kölni

⁶³ „E coelo missum susciperem hominem, qui eam maculam, qua Gothi orbis turbatores hactenus dicti sunt, a gloria Suecorum alienam redderet et in gentem nescio quam Tartarorum vel Ungarorum aut aliam aliqua nova imaginatione translatum seu annulatum iret.” (LARSSON 1992, 51–54., a levél Rómában kelt 1518. március 27-én, címzettje Maciej Miechowita [1457–1523] krakkói kanonok, Zsigmond orvosa.) A száműzetésben írt levelekben előfordul Statileo és Paulus Zondinus is.

⁶⁴ „cum nullus sit Suecus sive Gothus aut Teutonicus, qui non potius velit Tartarus vel Scythia sive Turca aut nescio quis immanis barbarus, quam Danus appellari.” MAGNUS 1554, 768.

⁶⁵ „Hunni gens clarissima variam habuere suarum rerum fortunam ... donec ... sedes quietas in Pannonia obtinuerent, in quibus usque hodie non sine magna gloria et felicitate perseverant non modo se suamque regionem, verum etiam totum orbem Christianum a potentissimi Turcae insultu fideliter diligenterque defensantes.” (UO, 275.)

⁶⁶ Az 1545–1552 közötti időszakáról lásd JOHANNESSON 1982, 195–201.

⁶⁷ Ennek egy jelképe a Birgitta által alapított vadstenai kolostor utolsó feljegyzése, 1545-ből: „Desumserunt nobis civitatenses allan klösters wall, a parte australi, ut apparet.” (BENZELIUS 1721, 185–186.) Az utolsó barátokat 1549-ben vagy 1550-ben üzték el (apácák még maradhattak).

⁶⁸ A Piazza Farnesén lakott, az épület ma a birgittinus rend (Ordo Sanctissimi Salvatoris) egy kolostora.

érsek egy kérdésére⁶⁹ adott válasz, az alapja pedig Olaus Magnus említett norrlandi utazása.⁷⁰ Nem Észak története (az e tárgyú részeknél Olaus többnyire a bátyja királytörténeteire támaszkodott), inkább Észak természetének, az ott élők szokásainak, hiedelmeinek, eszközeinek, receptjeinek, játékainak stb. a hol valós, hol mesés kinccsétára. (Alkoholtartalmú italok beszerzésével, készítésével, a fogyasztásuk következményeivel például csaknem huszonöt fejezet foglalkozik a XIII. könyvben.) E Historia, ha tetszik, annak megmutatása, mi lenne visszanyerhető az eretnek zsarnokok elűzésével. Az uppsalai érsek történetének megjelenését Olaus már nem érte meg, 1557 nyarán hunyt el, ő is Rómában nyugszik. A (latin nyelvű) svéd történetírás ismét abbamaradt, lényegében Messeniusig.⁷¹

A két utolsó katolikus érsek religiójának svédországi helyzete lassan változni kezdett. A reneszánsz XIV. Erik uralmának (1560–1568) féltestvére, Jagelló Katalin férje véget vetett, és III. János néven 1569-ben trónra lépett. Tárgyalásokat kezdett II. Fülöppel szövetségekötésről, XIII. Gergellyel a religio catholica svédországi helyreállításáról. Iskolai rendtartásában a latin fő helyet kapott, a felsőbb szintű oktatás (az 1576-ban megnyíló Collegium Regium Stocholmense is) egy jezsuita, a norvégiai származású Laurids Nielsen⁷² (Laurentius Nicolai, svéd becenevén Klosterlasse) irányítása alá került, svédországi diákok mentek a Collegium Germanicumba, Antonio Possevino pedig ismételten a királyságba. Ekkoriban, 1579-ben vagy 1580-ban született Johannes Messenius,⁷³ a vadstenai kolostortól tízegynéhány kilométerre.

Johannes Messenius

Korán meghalt édesapja molnár volt, édesanyja második férje kovács, ő maga feltehetően 1592-től tanult Vadstenában, 1595 tavaszáig – összel elmaradt a tanítás.

⁶⁹ „abs te aliquando super regionibus Aquilonaribus interrogatus, quanta videlicet rerum ac gentium varietas incredibilis et admiranda apud exterarum nationes ignota consisteret, quomodo homines et animalia innumera in septentrionibus perpetua frigorum immanitate rigentibus elementorum asperitatem coelique inclementiam iuxta paterentur, unde illa vitam sustentarent et qua ratione, quid tellus algida benigne procrearet?” (MAGNUS 1555; a Rómában, 1555. január 6-án kelt, a könyvben az Index elé illesztett ajánlásból.) Az érsek Adolf (III) von Schauenburg (1511–1556).

⁷⁰ A királyság jelentős részéről lehetett emléke: östergötlandi születésű, tanult Västeråsban (Västmanland), élt Strängnäsben (Södermanland), Stockholmban, Uppsalában (Uppland). Norrlandi útján eljutott Jämtlandba is.

⁷¹ Nem számítva ide sem egy királyi propagandaművet (ERIK XIV: *Oratio de iniusto bello regis Daniae anno 1563 contra regem Sueciae Ericum 14 gesto*. Ed. with intr., tr., com. Magnus KARLSSON, Stockholm, Almqvist & Wiksell, 2003), sem a németalföldi származású, a könyve megjelenése idején Rudolfot szolgáló Jacobus TYPOTIUS *Relatio historica de regno Sueciae et bellis civilibus atque externis...*-ét (Francofurti, Ex officina Wolfgangi Richteri, 1605), még ha ő egy ideig III. Jánost is szolgálta.

⁷² Életéről, további irodalommal: NAGY 2012a, 28–36.

⁷³ Életéről lásd LINDER 1894, SCHÜCK 1920, LINDROTH 1989b, 257–265, OLSSON.

Annak, hogy III. János országa nem tért vissza a katolikusok közé, oka volt a király és öccse, az evangélikus Károly herceg viszálya is. Az 1580-as évek végétől a viszonyuk meghatározó kérdése az lett, mekkora a herceg része a hatalomból, ha majd a lengyel királlyá lett katolikus trónörökös, Zsigmond királyfi veszi át a svédországi uralmat. III. János 1592-ben meghalt, Zsigmond visszatérte előtt Károly 1593-ban Uppsalában 306, felerészt upplandi lelkésszel és az országtanács jelen levő tagjaival kimondatta: a királyság egyetlen hitvallása a Confessio Augustana. (Az egyház átalakulása a Svéd Királyságban tehát nemzedékeken át tartott, ellentétben Dániával, ahol ez az említett polgárháború egyik következménye volt 1536 őszén.) Zsigmond rákényszerült ennek elfogadására, majd 1594 nyarán visszatért Lengyelországba. A hercegnek nem volt joga országgyűlést hirdetni, ám Söderköpingben 1595. október 22-én elfogadtatta a megjelentekkel: a katolikus istentiszteletnek vége, a katolikus papok, tanítók hat héten belül hagyják el az országot. November 22-én az utolsó katolikus kultushelyen, Vadstenában eltemetve öccsét felszólította az apácákat: legyenek evangélikusok, ha maradni akarnak⁷⁴ – 1596-ban az utolsó apáca is távozott. A religio catholica elleni harc áldozatául esett a vadstenai könyvtár is⁷⁵ – amit Péter Katalin Angliára vonatkozóan idézett,⁷⁶ Svédországra is érvényes.⁷⁷ A múlt végképp eltörlésének részeként Abraham Angermannus⁷⁸ érsek irányításával pusztultak ábrázolások, sírok, ereklyék⁷⁹ is.

⁷⁴ „...ut deserta fide catholica evangelicam suscipere ita in clastro permansurae. Sed concordēs ... responderant se paratas extrema potius quaelibet pati, quam religionem catholicam cum Lutherana permutare.” (MESSENIUS 1700–1705, VIII, 31.)

⁷⁵ „...bibliothecam monasterii sane instructissimam ... diripuerunt, cuius etiam non modica portio in castrum avecta machinarum onerationi deputatur et reliqui codices numero pauciores vilioresque adhuc ibidem reservantur. Cum his pariter pauca literarum veterarum documenta seu veritus fragmenta, quandoquidem non minus hostiliter cum ispsis, quam antea cum libris, processerint, in maximum patriae et patriam scribentium historiam detrimentum perierunt.” (UO.)

⁷⁶ A reformáció-értelmezéseket áttekintve Richard Gawthropról és Gerard Strausrról írta: „...arra a következtetésre jutottak, hogy a szerzetesi iskolák, könyvtárak és a kolostorok birtokában levő sok más műveltség-hordozó pusztulásával Angliát a reformáció következtében végzetes kulturális csapás érte.” (PÉTER 2004, 10.)

⁷⁷ Gusztáv uralmától kezdődően a bővülő államigazgatás országszerte szívesen használta a feleslegessé váló kolostori stb. könyvek lapjait a sokasodó számadások tartós borítójául. E fragmentumok számbavétele az 1860-as években kezdődött, az utolsó nagy projekt (MPO [Medeltida PergamentOmslag]) 1996–2004 között működött. Ma kb. 23000 fragmentum található a Riksarkivet gyűjteményében (digitális, online is kereshető, német nyelvű adatbázisa: <https://sok.riksarkivet.se/MPO>). A témához legújabb: *Nordic Latin Manuscript Fragments. The Destruction and Reconstruction of Medieval Books*. Edited by Åslaug OMMUNDSEN, Tuomas HEIKKILÄ, Routledge, 2016.

⁷⁸ 1540 körül született, járt a Rostocki Egyetemre, ellenezte III. János egyházpolitikáját, az említett uppsalai találkozón érsekké választották, ám tisztét 1599-ben elvesztette, IX. Károly fogságában halt meg 1607-ben.

⁷⁹ „...in omnes quidem confessioni Augustanae adversantes desaevit, sed potissimum tamen in catholicos Vasteni et Stocholmiae... ...simul cum divorum imaginibus, sepulchris et

A király és a herceg között kitörő háborúban Zsigmond veszett, 1598-ban végleg távozott Svédországból.

Messenius 1595-ben elhagyta az országot, ősszel már pápai ösztöndíjas a braunsbergi jezsuita kollégiumban. Krakkói, római, ingolstadti, prágai tartózkodás után Danzigban feleségül vette Lucia Grothusent (1576 k.–1646), Zsigmond egy hajdani tanítója lányát, 1608 áprilisában megszületett fiuk, Arnold Johan, akinek sorsából több görög tragédia kitalnák. Messenius egy genealógiával kedveskedett Zsigmondnak, ám ő ettől nem hatódott meg. Ezzel zárul hősünk életének első szakasza, útra kelt ugyanis Svédországba (zsebében egy IX. Károly királynak ajánlott genealógiával).⁸⁰

Visszatérésének fő oka a felesége atyai örökségének biztosítása lehetett. 1609 januárjától kincstári fizetést kapott, ám ezért meg is kellett dolgozni: titkolva múltját nyilatkozatban határolódott el pápistáktól, jezsuitáktól. Mára nem egyértelmű, miért lett a Zsigmond és Károly harca részeként újraindított Uppsalai Egyetem jogi professzora, ám csaknem azonnal viszályba keveredett kollégái többségével. Baja támadt abból is, hogy, úgy tűnik, jobban tudott latinul, mint Károly kancellárja. Ellenfelei megtalálták az élete előző szakaszában írt versei egyikét, ezért újabb jezsuita-ellenes írásokkal bizonyította hűségét. Utolérte a történetírás is. Johannes Magnus királytörténetei dányülöletére 1560-ban érkezett dán felelet,⁸¹ ám részben az északi hétéves háborút lezáró stettini béke (1570) rendelkezései, részben megfelelő szerző hiányában a stockholmi válasz elmaradt – aztán a kalmari háború közepette, 1612-ben Messenius egy művével felélesztette e vitát. Úgy tűnt, ellenségei dacára boldogul. 1613-ben ugyan tarthatatlanná vált a helyzete az egyetemen, ám a király és Axel Oxenstierna beavatkozása közepette ellenfeléből udvari prédikátor lett, belőle végül a királyi levéltár régebbi anyagának gondozója (*riksarkivarie*), majd 1614-ben a legfelsőbb jogszolgáltatásért felelő *Svea hovrätt* egyik nem nemesi ülnöke is. A királyság uraival tanácskozó hajdani molnárgyerek levéltárosként elindította a svédországi forráskiadást, megjelentetve egyebek között a MEL 1481. évi latin fordítását (1614), Ericus Olai krónikáját (1615), több rímkrónikát, az utolsót 1616-ban. Ekkor zárult élete második szakasza.

Ellenfelei a feleségét illető örökségért folyó perben korábbi lengyelországi kapcsolataival kezdtek foglalkozni, márpedig akkoriban a vallási fanatikus, megszállottan hadakozó II. Gusztáv Adolf a propagandájában unokatestvérét, a katolikus lengyel királyt láttatta a főgonosznak. A Messenius e kapcsolatait megvizsgálók, köztük Oxenstierna és a Johannes Magnus királytörténeteit svédre fordító Ericus Schroderus

---

ossibus belligerans ac ita velut cum umbris colluctans ... Sanctae Birgittae, Sanctae Catharinae et Sanctae Ingridis Vasteni ... Schiovdii Sanctae Helenae ... vetera monumenta prorsus sustulit. ... Ita religio fuit Catholica penitus Suecia Gothiaque extirpata...” (MESSENIUS 1700–1705, VIII, 33.)

⁸⁰ A korszak áttekintése (a 40. jegyzetben említett angolon túl): VILSTRAND 2011.

⁸¹ Johannes SVANINGIUS [Hans Svaning, 1503–1584]: *Refutatio calumniarum cuiusdam Iohannis Magni Gothi...* (1560)

bátyja, Johan,⁸² gyorsak voltak. Messenius az augusztus 20-án elkészült ítélet szerint kapcsolatot tartott az ellenséggel, előttük katolikusnak is mondta magát minden kényszer nélkül, ám, mivel állítja, hogy nem rossz szándékkal cselekedett, tizenkét fős esküvel mentse magát – „där han icke orkar gå, då straffas till livet”,⁸³ azaz, ha nem képes erre járulni, életével bünhődik. (A tizenkettőnek egyebek között arra kellett volna esküdni, hogy látott minden levelet, amelyet Messenius külföldre írt, és azokban semmi káros nem volt.) Királyi kegyelemből Messenius ősszel határozatlan időre fogolynak ment a semmi közepére, a ma Finnországhoz tartozó Kajaneborg akkor épülő erődjébe. Elkísérhette családja (ám a gyerekeket később elvették), könyveket, jegyzeteket is vihetett magával. Segítségükkel, amikor nem kínozták a vár kapitánya, svéd nyelvű drámákat is írt, mindenekelőtt pedig összeállította a svéd történetírás addigi legjelentősebb alkotását, a *Scondiát*.

A műnek nemhogy nem létezik modern kiadása, hanem még az az egyetlen sem tartalmazza a teljes szöveget, amelyik a nagy északi háború győzelmes szakaszában jelent meg. (Ugyanaz a Johan Peringskiöld⁸⁴ adta ki egyébként, aki az utókorra hagyta Ericus Olai sírkövének vésetét is.) Az első tomusban, amelynek a királyhoz címzett ajánlását Messenius 1620-ban írta meg, Noétól – akinek a negyedik, a Biblia számára nem ismert fia küldött (többnyire Magógtól származó) telepeseket Scondiába – a 12. századig jutott el, többnyire Johannes Magnust követve. Korábbi műveiből, így az 1611-ben kelt *Sveopentaprotopolis*ből is tudható, sokáig csaknem istenítette a Magnus-testvéreket az írásaik miatt. E csodálata idővel elenyészett. A XIII. tomus ajánlását 1631 őszén írta meg a királynak, a jámbor olvasót megszólító folytatásban a leginkább kárhoztatott korábbi történetírók már Saxo és Johannes Magnus. Utóbbiról különösen határozottan fogalmazott: szerfelett hízelkedett hazájának, *Históriája méltán tekintendő veszélyesnek, ha csak nem a valótlanágban gyönyörködünk inkább, mint az igazságban.*

Ahogy közeledett a saját korához, úgy vált Messenius elbeszélése egyre izgalmasabbá, például azért, mert a katolikusok iránti rokonszenv mind egyértelműbben érződik a börtönben alkotó történetíró szövegén. Igaz, e tekintetben a helyszínnek kevés jelentősége volt már, a katolikusok számára az ország egyetlen Kajaneborgjává változott. II. Gusztáv Adolf 1617 februárjában, azaz kevéssel Messenius száműzése után, az örebroi országgyűlésen egyebek között elrendelte: aki evangélikus pápistának áll, minden jogát elveszíti, minden pápistának három hónapon belül távoznia kell az országból, aki svéd azt követően találta, az áruló. Messenius a *Scondia* kilencedik tomusában az országot megtérítő szentekről és főpapokról írva a hit hőseiként mutatta be

⁸² Nemesítése után Skytte (1577–1645), az általa az Uppsalai Egyetemen alapított államtudományi professzorátus ma is működik.

⁸³ SCHÜCK 1920, 222.

⁸⁴ 1654–1720 között élt, az Antikvitetsarkivet (a dicső múlt emlékeinek gyűjtésével, őrzésével és kiadásával foglalkozó hivatal) vezetője 1693-tól.

a két utolsó katolikus érseket, azaz a Magnus-testvéreket,⁸⁵ és megemlékezett a II. Gusztáv Adolf idején hitük miatt bebörtönzöttekről vagy kivégzettekről, köztük önmagáról⁸⁶ és fiáról is.

A király halála után néhányan közbenjártak érte, a kormányzat érdeklődését pedig felkeltette a történeti mű. Az alkudozások eredményeként, feltehetően 1635–1636 fordulóján, kiengedték, ám a keleti országrészt nem hagyhatta el. Az, hogy Uleåborgban élt, a IX. tomus ajánlásának bátor fogalmazásából is tudható: „...ego coram Deo et mundo profiteor universo me credere Romanam Ecclesiam, quam catholici hodie confitentur, fuisse ac esse unam, sanctam, Apostolicam, oecumenicam, visibilem et a qualibet intemeratam haeresi, ideoque neminem posse hominum extra illam salvare... In qua etiam vivere et mori desidero... Scriptum Cajanaburgi... festo Sanctae Birgittae anno MDCXXXIII. Revisum Uhloeburgi anno MDCXXXVI ac captivitatis meae XX.” Egy hónappal később, 1636. november 10-én Messenius már nem élt.

A latin nyelvű svéd(országi) (kor)történetírás ez alkalommal nem maradt abba hosszabb időre, amiként Ericus Olai, majd a két Magnus halála után. Még 1636-ban megjelent Strängnäsben az ottani püspök, Laurentius Paulinus Gothus három könyvből álló *Historia Arctoaja*, 1654-ben, Krisztina lemondása évében Stockholmban a jogtudománnyal is foglalkozó *historiographus regni* Johannes Loccenius *Historia rerum Svecicarum...-a*. A karolinus kor⁸⁷ első alkotására sem kellett sokáig várni, újabb tizennyolc év elteltével Stockholmban megjelent a szintén *historiographus regni* Johannes Widekindi *Historia belli Sveco–Moscovitici decennalis...-a*. Nem csupán a latin nyelvű történetírás nem maradt azonban abba, folytatódott a Messeniusok tragédiája is. Johannes fia, az említett Arnold Johan sok évvel a szabadulása után, 1641-ben álláshoz jutott az Oxenstierna által vezetett kancellárián, 1645-ben *historiographus regni* lett, nemességet is kapott – 1651. december 22-én pedig a fiával, Arnolddal együtt felségárulásért kivégezték.

⁸⁵ A IV. könyvben a Johannes Magnus életéről írt elégiában például így beszélteti hősét: „Sedis Apostolicae patrias dimissus ad oras / Legatus reperi tristia quaeque status / Scilicet haud paucos Sueonum cum rege Lutheri / Partibus addictos spernere dogma vetus.” (MESSENIUS 1700–1705, IX, 52.)

⁸⁶ Miután Johannes Jussolia (lásd hozzá NAGY 2012a, 23–33.) állhatatosságáról írt, így folytatta: „Egoque tentus carcere bis decem / Annis molesto nomine dogmatis / Passus quot aerumnas et uxor / Non memorare volo libenter. / Sed diriores filius interim / Arnoldus...” (MESSENIUS 1700–1705, IX, 57.)

⁸⁷ A X. Károly Gusztáv trónra lépésétől XII. Károly haláláig terjedő időszak (1654–1718) egy elnevezése.

KIADOTT FORRÁSOK

AILI–FERM–GUSTAVSON 1990

AILI, Hans–FERM, Olle–GUSTAVSON, Helmer (red): *Röster från svensk medeltid. Latinska texter i original och översättning*. Stockholm, 1990, Natur och Kultur.

BENZELIUS 1721

Diarium Vazstenense ab ipsis initiis monasterii ad ejusdem destructionem. Ex manuscriptis edidit, bullis, diplomatibus ac notis illustravit Ericus BENZELIUS Erci filius. Upsaliae, 1721.

BUSCHBELL 1932

Briefe von Johannes und Olaus MAGNUS den letzten katolischen Erzbischöfen von Upsala gesammelt, erläutert und herausgegeben ... durch Gottfried BUSCHBELL, Stockholm, 1932.

LARSSON 1992

Johannes MAGNUS' *Latin Letters*. A Critical Edition with Introduction and Commentary [by] Brita LARSSON. Lund, 1992, University Press.

MAGNUS 1554

MAGNUS, Johannes: *Historia ... de omnibus Gothorum Sueonumque regibus...* Romae, 1554.

MAGNUS 1555

MAGNUS, Olaus: *Historia de gentibus Septentrionalibus...* Romae, 1555.

MAGNUS 1557

MAGNUS, Johannes: *Historia metropolitanae ecclesiae Upsaliensis in regnis Suetiae et Gothiae...* Romae, 1557.

MESSENIUS 1700–1705

MESSENIUS, Johannes: *Scondia illustrata seu Chronologia de rebus Scondiae, hoc est Sueciae, Daniae, Norvegiae ... Islandiae Gronlandiaeque...* primum edita ... a Johanne PERINGSKIÖLD. Stockholmiae, 1700–1705.

OLAI 1993

OLAI, Ericus: *Chronica regni Gothorum I*. Textkritische Ausgabe von Ella HEUMANN, Jan ÖBERG. Stockholm, 1993, Almqvist & Wiksell International. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Latina Stockholmiensia, 35.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

ASZTALOS 1994

Monika ASZTALOS: Johannes Magnus, Dreamer and Visionary. In: *Corona Martiniana*. Studia in honorem Iani Martínek Pragensis Septuagenarii. Red. Gilbert TOURNOY. Humanistica Lovaniensia, Leuven, 1994, Leuven University Press, 259–273.

BROBERG

BROBERG, Gunnar: *Olaus Magnus*. <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/7681>, Svenskt biografiskt lexikon

ERIKSSON–HARRISON 2010

ERIKSSON, Bo–HARRISON, Dick: *Sveriges historia 1350–1600*. Stockholm, 2010, Norstedt.

HELANDER 2004

HELANDER, Hans: *Neo-Latin Literature in Sweden in the Period 1620–1720. Stylistics, Vocabulary and Characteristic Ideas*. Uppsala, 2004, Uppsala University Library. (Studia Latina Upsaliensia, 29.)

HELLE 2003

HELLE, Knut (ed): *The Cambridge history of Scandinavia. Volume 1: Prehistory to 1520*. Cambridge, 2003, Cambridge University Press.

JOHANNESON 1982

JOHANNESON, Kurt: *Gotisk renässans. Johannes och Olaus Magnus som politiker och historiker*. Stockholm, 1982, Almqvist och Wiksell International.

KOURI–OLESEN 2016

KOURI, E. I.–OLESEN, J. E. (eds): *The Cambridge history of Scandinavia, Vol. 2: 1520–1870*. Cambridge, 2016, CUP.

KULCSÁR 1988

KULCSÁR Péter: A magyar ősmunda Anonymus előtt. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 91–92. 1987–1988. 5–6. szám, 523–545.

LINDBERG 2012

LINDBERG, Bo: Ära och nytta. Historia och historiskrivning i det tidigmoderna Sverige. In: Gunnar ARTÉUS och Klas ÅMARK (red): *Historieskrivningen i Sverige*. Studentlitteratur, 2012, 9–40.

LINDER 1894

LINDER, Ludvig: Bidrag till kännedomen om Messenii tidigare lif. *Lunds Universitets Årsskrift*, 29 (1892/93), Lund, 1894, IV, 1–66.

LINDROTH 1989a

LINDROTH, Sten: *Svensk lärdomshistoria. Medeltiden, Reformationstiden*. Stockholm, 1989,² Norstedt.

LINDROTH 1989b

LINDROTH, Sten: *Svensk lärdomshistoria: Stormaktstiden*. Stockholm, 1989,² Norstedt.

LINDROTH

LINDROTH, Sten: *Johannes Magnus*, <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/12115>, Svenskt biografiskt lexikon

NAGY 2011

NAGY Gábor: Vikingek, Weibullok, Werbőczyk. (A stockholmi vérfürdő emlékezetéről) *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica*, Tomus XVI, fasc. 2. (2011: 2.) 179–209.

NAGY 2012a

NAGY Gábor: Tanulni a vesztesektől. Katolikusok a 16. századi Svéd Királyságban. *Egyháztörténeti Szemle*, 2012: 4. 5–38.

NAGY 2012b

NAGY Gábor: *A középkori Svéd Királyság története*. Miskolc, Egyetemi Kiadó, 2012.

NAGY 2014

NAGY Gábor: „Regni Hungariae historicorum facile princeps” (Istvánffi-képek) In: TÓTH Gergely (szerk.): *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. Budapest, 2014, MTA BTK Történettudományi Intézet, 67–86.

NAGY 2017a

NAGY Gábor: Natio Gothica. Lain nyelvű svéd történetírók a gót tudatról. In: *Scientiarum miscellanea. Latin nyelvű irodalom Magyarországon a 15–18. században*. Szerk.: KASZA Péter, KISS Farkas Gábor, MOLNÁR Dávid. Szeged, 2017, 29–43. (Convivia Neolatina Hungarica 2.)

NAGY 2017b

NAGY, Gábor: „sub pallio Suetico animum plane Danicum agere non verentur” The representation of Danes in the works of Ericus Olai and Johannes Magnus (Megjelenés alatt.)

NORBORG 1972

NORBORG, Lars-Arne: *Källor till Sveriges historia*. Lund, Gleerup, 1972²

NYGREN

NYGREN, Ernst: *Ericus Olai*. <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/15388>, Svenskt biografiskt lexikon.

OLAI 1995

OLAI, Ericus: *Chronica regni Gothorum II*. Prolegomena und Indizes, hg. Jan ÖBERG. Stockholm, 1995, Almqvist & Wiksell International. (AUS. SLS, 39.)

OLSSON

OLSSON, Bernt: *Johannes Messenius* <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/19146>, Svenskt biografiskt lexikon

ÖBERG 1997

ÖBERG, Jan: Vom Humanismus zum Traditionalismus. Die Einwirkung der politischen, gesellschaftlichen und kirchlichen Verhältnisse auf das Kulturleben in Schweden am Beispiel von Kort Rogge (um 1420–1501). In: *Ut granum sinapis*.

Essays on Neo-Latin literature in honour of Jozef Ijsewijn. Ed. by Gilbert TOURNOY and Dirk SACRÉ. 1997, Leuven University Press, 24–34. (Supplementa Humanistica Lovaniensia XII)

PÉTER 2004

PÉTER Katalin: *A reformáció: kényszer vagy választás?* Budapest, 2004, Nemzeti Tankönyvkiadó.

SCHÜCK 1920

SCHÜCK, Henrik: *Messenius. Några blad ur Vasatidens kulturhistoria*. Stockholm, 1920, Norstedt.

TARKIAINEN 1973

TARKIAINEN, Kari: Petrus Petreius som skildrare av Ryssland. En personhistorisk och källkritisk studie. In: *Lychnos*. Lärdomshistoriska Samfundets årsbok 1971–1972. Uppsala, 1973, Almqvist & Wiksell, 245–283.

TARKIAINEN 1974

TARKIAINEN, Kari: „*Vår gamle arffiende Ryssen*”. *Synen på Ryssland i Sverige 1595–1621 och andra studier kring den svenska Rysslandsbilden från tidigare stormaktstid*. Uppsala, 1974, Uppsala University Library. (Studia Historica Upsaliensia 54.)

TJALLÉN 2007

TJALLÉN, Biörn: *Church and nation. The discours on authority in Ericus Olai's Chronica regni Gothorum (c. 1471)*. Stockholm, 2007, Stockholm University.

VILSTRAND 2011

VILSTRAND, Nils Erik: *Sveriges historia 1600–1721*. Stockholm, 2011, Norstedts.

WEIBULL 1928

WEIBULL, Lauritz: *Stockholms blodbad*. Scandia 1. (1928), nr. 1. 1–83.

SÁROSPATAK SZŐLŐHEGYEI ÉS BORAI

OROSZ ISTVÁN

Zemplén megyében a Bodrog jobb és bal partján elterülő kettős mezőváros: Sáros Nagy Patak és Sáros Kis Patak nemcsak egy híres uradalom központja, a magyarországi reformáció egyik meghatározó mezővárosa volt, de a jeles borvidéknek számító Tokaj-Hegyalja egyik települése is, amelyben a szőlőművelésnek és bortermelésnek már a 13. századi kezdetek óta fontos szerepe volt. Nem felesleges tehát, ha ezt a szőlőtermelést és borkészítést, főként 18. századi és 19. század eleji források alapján megkíséreljük röviden áttekinteni.

Mindkét mezővárost a hegyaljai szőlővidék részének tekintették a kortársak is, annak ellenére, hogy a Bodrog bal partján, ahol Sáros Kis Patak található, nem voltak szőlőhegyek. A két mezőváros határa azonban nem vált el egymástól, a nagypatakiaknak is voltak birtokaik a Bodrog bal oldali határrészen s a kispatakiaknak is a Bodrog jobb partján, ahol a szőlőhegyek voltak.

Ha a sárospataki szőlőhegyek és borok minőségét említő kortársi véleményeket tekintjük át, nem tapasztalhatunk olyan egyértelmű véleményeket, mint Tokaj, Tarcál, Tállya vagy Tolcsva esetében. Oláh Miklós, aki a 16. században ugyan nem említette a tokaji borvidéket, de Tarcál, Tállya, Szántó, Liszka, Sárospatak és Újhely borait *vini optima feracia*-nak, azaz a legjobb termésű boroknak nevezte.¹ 1737-ben, amikor királyi rendelet zárt borvidékké tette Tokaj-Hegyalját, s meghatározta azokat a településeket, amelyek szőlőhegyeinek termése tokajinak tekinthető, Sárospatakot is e települések közé számította, pedig néhány olyan mezővárost és falut kizárt a tokaji borvidékről, amelyet korábban e vidék részének tartottak (Szerencs, Bekecs, Monok, Vilmány, Fony, Hejce stb.).² A Mária Terézia-féle úrbérrendezés során, a város lakói maguk is úgy gondolták, hogy Sárospataknak „jó és külső országiak által is kihordani szokott bor termő szőlő hegyei vagynak”.³ Vályi András a 18. század végén szintén úgy vélte, hogy Sárospatak „borai, kivált némely helyeken nevezetesek”.⁴ A 19. század elején Szirmay Antal jelesnek tartott (praecipuus) szőlőhegyeket sorolt fel Sárospatak határában,⁵ Fényes Elek pedig a

¹ OROSZ 1999, 177.

² BODÓ 1979, 487. Tokaj-Hegyalja további körülhatárolásai: BALASSA 1991, 18–23.

³ MNL ZML Acta Politica Loc. 99. No. 385. Az úrbéri 9. pontra adott válaszokat kutatva a sátoraljaiújhegyi levéltárban őrzött másolatokat használtam, az úrbéri iratok azonban mára nyomtatásban is megjelentek. TAKÁCS–UDVARI 1998, 404–409.

⁴ VÁLYI 1799, 31.

⁵ SZIRMAY 1803, 221. Matolai Etele a jeles szőlőhegyeket neveztesnek fordította. *Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez*, 1901. 203–204.

19. század derekán azt írta, hogy a város „bora a többi hegyaljai borokhoz hasonló jóságú”.⁶

Nem volt az idézettekkel azonos véleményen Zemplén vármegye, amely a zárt borvidék kialakítása után, ugyanúgy, mint Szerencset, Sárospatakot és Sátoraljaújhelyt is ki akarta zárni a hegyaljai települések sorából.⁷ Már a 18. század elején, egy 1701-ből származó conscriptio is azt állítja a sárospataki szőlőhegyekről, hogy „közepes bort” teremnek.⁸ A 18. század ’30-as éveiben Bél Mátyás munkatársa Matolai János, aki családja révén közvetlenül ismerte Tokaj-Hegyalját, a tokaji szőlőművelésről és a tokaji borról írott fejezetében, amely a *De re rustica* részét alkotta, maga is töprengett azon, hogy a pataki és újhelyi borokat lehet-e hegyaljainak tartani, de végül is azt írja: „aki az igaz és méltányos mérlegelést hordozza szívében, nem tudja megfosztani a hegyaljai bor dicsőségétől azokat a borokat, melyek Patak és Újhely jobb talajú és fekvésű szőlőhegyein szoktak teremni”.⁹ Azt azonban Matolai is világosan látta, hogy Sárospatakon jóval kevesebb „jobb talajú és fekvésű” szőlőhegy volt, mint más hegyaljai mezővárosokban és falvakban. Ezt igazolják írásának további részei is. Felsorolja, hogy Hegyalján melyek az első-, másod- és harmadosztályú szőlőhegyek. Első osztályú szőlőhegyeket csak Tarcfal (Mézesmál, Szarvas, Cserfás, Thurzó, Lajstrom, Szilvölgy, Deák, Királymál, Agyak, Csuka, Kőbánya, Tarci, Paksi, Bige, Görbe, Barát, Árokháti, Fonás, Baksó), Tokaj (Kis-mézesmál vagy Kunhegy, Kócsag, Kendős, Nagyszőlő, Paksi, Gyöpös, Németszőlő, Barát, Szerelmi, Tapasztó, Bornemissza), Zombor (Csatkák, Hangács, Virginás, Lajos, Zombori király, Disznókő), Tolcsva (Ciróka, Gyopáros, Kútpatka), Tállya (Patócs, Dongó, Hegyes, Bányász, Hasznos, Bohomalja), Mád (Percehegy, Nyúlászó, Szenttamás, Kővágó, Királyhegy, Becsek), Szegi (Nézpest), Liszka (Előhegy) és Zsadány (Előhegy) határában lehetett találni. A legjobb pataki szőlők is csak másodosztályúak (Szekfű, Darnó, Hosszúhegy), sőt a Királyhegy és a Megyer csak a harmadik osztályba sorolható.¹⁰ Az osztályba sorolás egyik fő szempontja a szőlő fekvése volt, s ebben a déli fekvés előnyt jelentett a többiekkel szemben. A másik: milyen mértékben vásárolták az idegenek az adott szőlőhegy borát.¹¹

A sárospataki szőlők kiterjedéséről az első (mérnöki felmérés alapján készült) adatunk csak 1835-ből van. Ekkor Steiner Ádám geometra a város szőlőhegyeinek

⁶ FÉNYES 1851, 14.

⁷ OROSZ 2004c, 26.

⁸ MNL OL Kamarai Levéltár. E.156. Urbaria et Conscriptioes. 39/28.

⁹ Jegyzetben megismétli, hogy „sokan ugyan nem tartják a tokaji bor nevére méltónak az Újhely, Olaszi, Sárospatak és Szántó szőlőhegyein termelt borokat, s nem is ok nélkül, ha nagyobb részüket tekintjük, mely kevésbé jó bort ad, ám olykor jobbat is szüretelnek, s azért egészben véve nem lehet őket ettől a névtől megfosztani, bár nem hasonlíthatók azokhoz, melyek a tokaji névnek bizonyos kiváltképpen való jogon és kiváltságul örvendenek”. BÉL 1984, 390. Vö. BALASSA 1991, 18., 21.

¹⁰ BALASSA 1991, 396–399.

¹¹ BÉL 1984, 395.

területét 1543 kataszteri holdnak találta.¹² Fényes Elek 1851-ben még több szőlőről, 2500 magyar, azaz 2187,5 kataszteri holdról tudósít, bár adatainak megbízhatóságával kapcsolatban merülhetnek fel kétségek.¹³ Valószínűnek kell tartanunk, hogy Sárospatak történetében 1835-ben volt a legnagyobb a szőlők kiterjedése, mert statisztikai felmérések alapján a 19. század második felében, a filoxéra vész előtt 1865-ben és 1873-ban sem haladta meg az ezer holdat.¹⁴

A rendelkezésünkre álló adatok szerint Sárospatak szőlőhegyeit 1704 és 1835 között tudjuk áttekinteni. A kimutatásokban összesen 44 elnevezés szerepel,¹⁵ de vannak olyan szőlőhegyek is, amelyekben belül kisebb részek is elkülönülnek, így van Alsó, Felső, Nagy és Kis Ciróka, Darnó és Nagy Darnó, Alsó, Felső és Kis Gát, Kis és Nagy Hárselő, Hosszúhegy és Hosszúhegyfark, Alsó, Felső, Kis és Nagy Kacsad, Kis, Nagy és Fördös Király, Nagy, Kis, Ispotály, Krucsai és Gregó Megyer, Szava és Szavaalja, Szegfű és Belső Szegfű, valamint Kis és Nagy Vérmány. A szőlőhegyek száma valójában harminccal több, azaz 74. Az öt felmérés (1704–7, 1759, 1805, 1813, 1835) időpontjában azonban nem mindig volt minden szőlőhegy művelt, a parlag és termő szőlők váltogatták egymást, így egy-egy adott időszakban a szőlővel beültetett terület nem terjedt ki minden megnevezett területre. Törzsterületnek azokat tarthatjuk, amelyek 1704-től 1835-ig állandóan szerepelnek a szőlőhegyek listáján. Ilyen valójában csak hét volt: a Hárselő vagy Nyíri sor, a Hosszúhágó, a Kacsad (ez 1759-ben parlag), a Pogánykút, a Somlyód, amely 1835-ben már nem volt a sárospataki határ része, a Szentvince és a Vérmány. A valóságban a fentiekhez jogosan hozzászámolhatjuk a Darnót is, amely 1813-ban valószínűleg csak véletlenül maradt ki a szőlőhegyek közül. Ugyanez történhetett 1835-ben a Szavával is.

Sárospatak azok közé a hegyaljai települések közé tartozott, amelyekben nemcsak a 14. századig követhető vissza a szőlőművelés, de a különböző forrásokban néhány szőlőhegy neve ránk maradt már az 1704 előtti időből is. 1342-ből ismert a Megyer és a Hosszúhegy,¹⁶ 1627-ben Ormos Mihálynak a Pogánykúton, 1699-ben Csoba Zsigmondnak és feleségének a Kacsadon van „szabad” szőlője.¹⁷

¹² OROSZ 2004, 186.

¹³ FÉNYES 1851, 14.

¹⁴ OROSZ 2009, 307.

¹⁵ Bancsi, Bányoldal, Cirkáló, Ciróka, Cinege, Csonka, Darnó, Forrókút, Fördös, Gergelyhegy, Gát, Gangó, Gomboshegy, Hárselő vagy Nyíri sor, Harcsás, Hegymegi, Hosszúhágó, Hosszúhegy, Hidegoldal, Jankahegy, Kacsad, Kálaoldal, Király, Kishegy, Kőporos, Korgó, Krucsai hegy, Kútpataka, Mandulás, Megyer, Mongor, Mogyorós, Nagymihály, Nyárhegy, Pogánykút, Szava, Szarvas, Szegfű, Somlyód, Szentvince, Tehéntánc, Ugró, Vérmány. MNL OL. E. 197. Rákóczi-Trautshon Levéltár. 156. cs. Fasc. 9. No. 2; Kamarai Levéltár. E.156. Urbaria et Conscriptioes. 70/51/a; 214/14; TiREL. U/44. Mellékletek. Alperesi irományok sub. No. 9. Conscriptio Oppidi Patak 1759. Uo. Sárospatak tanácsülési jegyzőkönyvei. 1805. Nomina Promonthorium Territorii oppidi Patak. Uo. Tan. Jkv. Mellékletek. 1813. Uo. Telekkönyvi iratok é. n. [1835.] és OROSZ 2009, 307.

¹⁶ Ebben az évben Miklós fia Nagy Kelemen és neje, Katalin Kozma fiai Demeterrel és Miklóssal a Megyer hegyen lévő szőlőjüket, amely a „nagy országútig terjedt” (a par-

A szőlőterület változásairól nincsenek biztos ismereteink. Az azonban feltételezhető, hogy Sárospatakon a vizsgált időszakban gyorsabban nőtt a szőlők kiterjedése, mint más hegyaljai mezővárosban és faluban. Péter Katalin adatai szerint 1696-ban a hegyaljai települések között a sárospataki szőlők terjedelmüket tekintve csak az ötödik helyet foglalták el, a Bodrog-parti várost Tállya, Mád, Tolcsva és Olaszliszka is megelőzte.¹⁸ Barta János szerint 1776-ban csak a jobbágyi szőlőket tekintve Sárospatak már a harmadik helyen állt, Ujhely és Tarcál mögött¹⁹, 1835-ben pedig kétségtelenül Sárospatakon volt a legterjedelmesebb a szőlővel beültetett határ.

Feltételezhető, hogy a sárospataki szőlők területe növekedésének egyik oka a földesúri adózás kedvező változása volt. A város hosszantartó úrbéri pert folytatott a 18. században a földes urasággal.²⁰ Ennek már a kezdetén 1750-ben a természetbeli ötöd fizetése helyett a földesúr pénzfizetésben egyezett meg a dézsmás szőlők birtokosaival.²¹ Először kilenc, majd hat évre szóló szerződést kötött az illetékekkel. Ez a taxafizetés, bár független volt a termékmennyiségtől, előnyösebbnek tűnt a természetbeni adózásnál, igaz csak abban az esetben, ha a borárak növekednek, vagy legalább változatlanok maradnak.²² A 18. században nem is volt probléma a pénzbeli fizetéssel. A bajok a napóleoni háborúk időszakában kezdődtek, amikor a borárak nem követték a pénzromlás mértékét és a bordézsmá bérlője ismét vissza akart térni az ötöd természetbeni fizetésére.²³ A meghatározott pénzfizetés a szőlőterület növelésére ösztönzött, s úgy tűnik Sárospatakon ez be is következett. A város és az uradalom a helyi polgárok irtásait nem akadályozta meg, mert még 1807-ben is olyan döntést hozott, hogy azokat az erdőket, amelyeket nem használnak makkoltatásra (azaz nem tilalmasok), szabad szőlőnek fordítani.²⁴ Sem az uradalomnak, sem a városnak nem volt kifogása 1808-ban, amikor özv. Makó Istvánné a Bancsi nevű szőlőhegyen parlagból egy kb. 800 négyszögöles „szőlőt fogott fel”.²⁵ Problémát legfeljebb „a falusi szőlőbirtokosok” azaz az extraneusok okoztak,²⁶ akik „szemlátomást irtják a város erdejét s azokban újabb, újabb foglalá-

---

te...usque quendam viam magnam publicam existentem), elcserélték a Hosszúhegyen (In monte longo) lévő szőlőért. AO I. 16–17.

¹⁷ *Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez*, 1898, 227–28; 1907, 334.

¹⁸ R. PÉTER 1984, 185.

¹⁹ Ifj. BARTA 2009b, 214; Ifj. BARTA 2009a, 119.

²⁰ OROSZ 2009b, 129–146.

²¹ 1750-ben a szőlők birtokosai (possessores) „vineas suas ad arendam assumpserunt”. U. et C. 214/14.

²² Uo. 137.

²³ OROSZ 2010, 167. TiREL. Sárospatak tanácsülési jegyzőkönyvei. 1816. október 26. A város és a dézsmabérlő Fáy Ferenc vitájában az sem számított, hogy a Helytartótanács 1782-ben megtiltotta, hogy a bérlő (vagy az uradalom) felemelje a szőlődézsmá árendáját.

²⁴ MNL OL Kamarai Levéltár. E.156. Urbaria et Conscriptioes. 169/10. 1807. március 10.

²⁵ TiREL. Sárospatak tanácsülési jegyzőkönyve. 1808, máj. 27.

²⁶ Az extraneusok sárospataki szőlőbirtoklására: OROSZ 2004a, 70.

sokat tesznek”.²⁷ Tanácsi határozat is született, hogy „semi idegeny külföldi lakosoknak rét avagy szőlő csinálásra való csere, ortásra ki ne adattasson”.²⁸ A városi lakosok irtásai csak akkor váltak vállalhatatlanná, ha a szőlőhegyek megközelítését vagy a csordajárás útvonalát veszélyeztették. „Némely városi lakosok” például 1811-ben, amikor a Botkő cserét, valamint a Királyhegy és a Cziróka között kijáró „marha nyomást” is „minden engedelem nélkül” irtották, akadályozták a marhák kijárását, és szűkítették a legelőt.²⁹ A városi előjárók igyekeztek ellenőrzés alatt tartani az irtásokat, hogy azok ne sértsenek közösségi érdekeket. 1814-ben például megtekintették „a külföldi lakosok” szőlőit, „minthogy szőlőjüket minden esztendőben a városi erdőkből nagyobbítani szokták”.³⁰

Az irtások eredményeként Sárospatakon nőtt a szőlőterület a 18–19. század fordulóján és a 19. század első felében. E folyamatnak van egy közvetett bizonyítéka is: az, hogy egy-egy szőlőhegy neve több változatban is megjelenik: alsó, felső, kis, nagy stb. formában. Az Ispitály-Megyerről biztosan tudjuk, hogy a névadó a városi szegényház volt, amelynek ott szabad szőlői voltak. Ugyanígy Kruzsai-Megyernek nevezték Kruzsai Mihály szabad szőlőinek területét.³¹

A 18–19. század fordulóján Magyarország-szerte tapasztalható volt a hagyományos szőlővidékek leromlása. Ez volt a helyzet Tokaj-Hegyalján is. Szirmay Antal 1808-ban készített is egy előterjesztést a hegyaljai szőlőtermelés romlásának megakadályozására.³² Szirmay Ödön 1848-ban e folyamat végeredményét látva állapította meg, a táj lakosai annyira szegények lettek, hogy mindennapi kenyerüket sem képesek megszerezni, „a szőlőhegyek sok helyen elparlagosodott, sok helyen végkép elhagyott állapotra jutottak”.³³

A hegyaljai szőlőtermelés hanyatlásának fő okát a jövedelmezőség csökkenésében kell látnunk. Jelentkezett ez mindenekelőtt abban, hogy a minőségi borok ára nem alakult úgy, hogy a termelési költségek alacsony hozamok mellett is megtérültek volna, márpedig jó minőséget csak alacsony hozamokat eredményező termelési technika mellett lehetett elérni. Míg a Rákóczi-szabadságharc idején, ha hinni lehet Rákóczi instrukciójának, 1708-ban a legjobb és leggyengébb magyarországi bor között 13-szoros értékbeli különbség volt,³⁴ a 19. század eleji árlisták szerint ez

²⁷ TiREL. Sárospatak tanácsülési jegyzőkönyve. 1913. No. 36. A tautsohnfalvi és károlyfalvi „svábok”, akiket az uradalom a város határából kiszakított földre telepített, a Vértány szőlőhegyen „ingyen” voltak szőlőbirtokosok.

²⁸ TiREL. Sárospatak tanácsülési jegyzőkönyve. 1811. No. 58. Csere: bozótos, bokros terület.

²⁹ TiREL. Sárospatak tanácsülési jegyzőkönyve. 1811. No. 22 Uo. 1815. No. 228.

³⁰ TiREL. Sárospatak tanácsülési jegyzőkönyve. 1814. No. 56.

³¹ MNL OL Curiai Levéltár. Processus tabularis. 5921. sz. 1777-ben Fogarassí István a sárospataki Király hegyen lévő szőlőjét elcserélte „Kruzsai úr” Megyeri hegyen lévő szőlőjével. A Kruzsai-Megyer nyilván birtokosáról kapta nevét, mint ahogy ez szokásban volt más hegyaljai városban is.

³² MNL ZML Loc. 183 No. 216.

³³ Idézi: OROSZ 2009a, 295. Szirmay Ödönre: PÁLMÁNY 2002, 861–862.

³⁴ N. KISS 1980, 91.

alig háromszorosra csökkent.³⁵ Ugyanakkor a borárok nem emelkedtek számottevően a 18. század második felében kezdődő és a napóleoni háborúk időszakában csúcsra jutó konjunktúra időszakában sem.

A többi mezőgazdasági terméktől eltérően a hegyaljai bort ráadásul még értékesítési válság is sújtotta. Ennek fő kiváltó oka az export beszűkülése, majd csaknem teljes megszűnése volt a legfontosabbnak tartható lengyel piacon. Lengyelország felosztása s nagy részének orosz fennhatóság alá kerülése után a több évszázados borexport összezsugorodott. Hozzájárult ehhez Mária Terézia kora óta a császári vámpolitika is, amely a magyar nemesség adómentességét olyan vámintézkedésekkel kívánta ellensúlyozni, amelyek a lecsökkent jövedelmezőségű hegyaljai borokat csaknem teljesen eladhatatlanná tették a Lengyelországon kívüli piacokon is. Az európai ízlés is megváltozott. A fogyasztási szokások átalakulása inkább a könnyű boroknak és főleg a pezsgőknek kedvezett. A lengyel és orosz piacokat a 19. század középső harmadában már a francia borok és pezsgők uralták.

Ilyen feltételek között a természetes reakció a termőterület csökkentése volt, ahogy ez jó néhány hegyaljai városban és faluban be is következett. Sárospatakon azonban nőtt a határ szőlővel beültetett része, s ezt sem kell irreális reagálásnak tekintenünk. Bár a sárospatakiak is fenyegetöztek azzal, hogy „szántónak fordítják szőlőiket”³⁶ – különösen az 1810-es évek derekán, amikor kieleződött a harc az uradalom szőlődézsma-bérlőjével³⁷ –, erre komolyan nem gondoltak. A kiirtás helyett valószínűleg azért növelték szőlőik területét, mert nem külföldi, hanem hazai piacra építettek. Említettük, hogy a sárospataki szőlőhegyek gyengébb minőségű bort teremtek a vezető hegyaljai városok hegyeinél. Ezért nem is játszottak nagy szerepet a borexportban. A város vezetői ezt a helyzetet azzal is magyarázták, hogy a szőlőbirtokosok nem tartják be a késői szüretelést és szőlőiket már Simon-Júda napja előtt megszedik, „melly mia az egész városnak borai a kupeczek előtt utálatba jönnek, semmire valóknak tartatnak”.³⁸ A késői szüret a minőségvédelem eszköze volt, s amikor a piac nem honorálta a minőséget, kezdtek korábban szüretelni. A belső fogyasztásban azonban a város határában termelt gyengébb bor is eladható volt. Az elmondottakat két dolog is igazolja. A borötöd pénzbeli megváltása során 1805-ben a szőlőhegyeken termelt bor minősége szerint kellett megváltási summát fizetni, a termés iccége után 3, 3,5 illetve 4 krajcárt.³⁹ Aligha véletlen, hogy azok között a szőlőhegyek között, amelyeknél iccénkét 3 krajcár volt a megváltás összege, hét közül csak két régi és öt új telepítésű promontorium volt. Feltételezhető, hogy az új irtások és a szőlő kiterjesztése révén a korábban sem legjobb

³⁵ OROSZ 2004a, 76.

³⁶ TiREL. Sárospatak tanácsulési jegyzőkönyvei. 1816. október 23.

³⁷ OROSZ 2010, 169.

³⁸ TiREL. Sárospatak tanácsulési jegyzőkönyvei. 1802. No. 171. Jellemző, hogy 1835-ben azoknak, akik az örökváltsági összeget befizették, Simon-Júda előtt is megengedték a szüretet. Uo. 1835. No. 285.

³⁹ TiREL. Sárospatak tanácsulési jegyzőkönyvei. 1805. Nomina Promonthorium Territorii Oppidi Patak.

minőség még inkább romlott. A másik figyelemre méltó tényező, hogy Sárospatakon feltűnően sok volt az állandó jellegű korcsma. Már a 18. század derekán működött a városban a piactéren lévő *diversorium magnum dominale*, a nagy urasági vendégfogadó, s mellette még 12 csapszék vagy állandó borkimérés. Ezek száma a 19. század elején még növekedett. A sárospataki uradalom bevételeinek jelentős hányada származott a borkimérésből.⁴⁰ Az educillationak, az uradalmi bormérésnek Sárospatakon sajátos, a többi hegyaljai településtől is eltérő rendje alakult ki, mert az egyik hónapban az uradalom, a másikban a város mérhetett bort a korcsmákon. Ezt a helyiek „prímának” nevezték, „mivel mindéig az Holnapnak első napja béjvetelével indula meg korcsma árultatások”, és minden második hónap első napján „a Cégért ki tették Pataki Uraimék és az Holnapnak végeztéig folytatták”⁴¹ (ti. a bormérést). Ha még azt is figyelembe vesszük, hogy az uradalom és a város felváltva működtetett korcsmai mellett a Református Kollégiumnak és minden többtelkes nemesnek volt bormérési joga, a belső piac jól el volt látva italméréssel.⁴² Ezek fogyasztó rétegét nyilván nemcsak a 3500–4000 lakosú város polgárai jelentették, hanem a környező falvak lakosai és az átutazók is.

Az ország más szőlővidékein nemcsak a szőlőterület kiterjesztésével, de a metszésformák megváltoztatásával is igyekeztek magasabb termést elérni. A hosszúcsapos metszés és a szálvesszőzés a 19. század elején számos magyarországi borvidéken volt a terméshozamok növelésének eszköze.⁴³ Hegyalján azonban nem terjedtek el az új metszésformák, Sárospatakon is a „kopasz fejmetszésnek” nevezett formát őrizték meg, amely ugyanúgy a minőségbiztosítás eszköze volt, mint a kései szüret. Ugyanígy nincs nyoma annak, hogy megjelentek volna a bővebb termést biztosító szőlőfajták. Dercsényi János szerint a Hegyalján termelt legfontosabb szőlőfajták: a gohér, a furmint, a fehér szőlő, a hárslevelű, a rózsás, a fekete szőlő, a muskatal és a szekfü. Szirmay Antal ezeket kiegészíti a balafánttal, a leány szőlővel, a polyhossal, a gersettel a purcsinnal a kecske csecsüvel a rumonyával, a bogár szőlővel és még egyéb fajtákkal is.⁴⁴ Ezek között nem szerepeltek a könnyű borokat adó, bő termő új fajták (rajnai és olaszrizling, kékfrankos, sasza stb.).

Nincsenek adataink arra vonatkozólag, hogy a szőlőművelés egyéb folyamatai: a nyitás és a fedés, a háromszori kapálás, a kötözés és igazgatás vagy a szüret más-

⁴⁰ RAVASZ 1938, 71.

⁴¹ TiREL U.44. Collateralis inquisitio. 1774; MNL OL. Kamarai Levéltár. E.156. Urbaria et Conscriptioes. 214/14. Az uradalommal váltakozó bormérés rendje nem volt mindig zavartalan, 1814-ben pl. „a prima folyása alatt a Méltóságos Földes Uraság” zsidó árendásai is mértek bort a város kárára. Uo. Sárospatak tanácsülési jegyzőkönyvei. 1814. No. 126.

⁴² Már az úrbérrrendezés során is a káros jelenségek között sorolták fel a patakiak, hogy „a Városban levő sok szabad és curialis helyek után feles földek bíráttatnak”, de azt nem tették hozzá, hogy a curialista nemesek, ha jobbágytelkeik is voltak, élhettek a borkimérés és mészárszéktartás jogával. Ilyen nemes volt 1777-ben Fogarassy István, akinek nemcsak szabad szőlője volt a Király hegyen, de szabad korcsmája és mészárszéke is.

⁴³ OROSZ 1989, 49.

⁴⁴ DERCZENI 1799, 13–14; SZIRMAY 1803, 17–19; KISS 2009, 33–40.

ként történt volna, mint Hegyalján általában.⁴⁵ A mustnyerés és a borkészítés formái sem különböztek lényegesen, legfeljebb abban, hogy nem volt szükség a must dézsmálására, hiszen a város pénzben fizette meg a borötödöt. Igaz már 1750 előtt is változás történt a dézsmálásban. Az 1704. évi összeírásban azt olvashatjuk, hogy a borokat ezelőtt odakint (ti. a szőlőhegyen) szokták megszűrni és dézsmálni, „ennekutánna megh másolták ki parancsolatjából nem tudhatni, elég az, hogy immár egy néhány időktől fogvást házaiktól dézsmálják”.⁴⁶ A mustnyerés első fázisa a szőlők lábában történt csomoszolás. Ezt dézsmálták meg 1704 előtt kinn a szőlőhegyen. A városban lévő borházakban a hazaszállított leves szőlőből taposással, majd sajtolással készítettek mustot, amely 180 iccés gönci hordóba töltve a pincében forrt borrá.⁴⁷ Sárospatakon a 19. században az is előfordult, hogy a borházak kiköltöztek a szőlő alá, ami Hegyaljára általában nem volt jellemző.⁴⁸

A szőlők alatt lévő szűrőhelyek nem tűntek el a 19. században sem. A Bretzenheim uradalom szerette volna megadóztatni a szőlők alatti szűrő helyeket is. A szűrők ugyanis nem voltak parlagföldek, répát kukoricát, burgonyát lehetett termelni bennük, hiszen e növények betakarítása a késői szüretig úgyis megtörtént. A szőlők lábában lévő beültetetlen földek funkciója azonban a 18–19. században már nem volt más, mint a leszüretelt szőlő összegyűjtése és esetleg az aszú válogatása.

Hegyalján, így Sárospatakon is a szőlők legértékesebb kincse ugyanis az aszú volt, amelyet, ha elegendő mennyiségben termelt, külön szedtek és válogattak. Leginkább hosszú asztalok mellett nők szemezték ki a fürtökből az aszút, amelyet külön csappal ellátott kádakban gyűjtöttek össze. Az a lé, amely az aszú saját súlyától kifolyt, volt a nektár, eszencia (succus).⁴⁹ Az aszú különválogatása a dézsmadó szőlők birtokosainak is érdeke volt, mert kilenced- és tizedmentességét törvény biztosította.

Az aszúbor és az aszú törkölyéből készült másolás készítése az uradalmakat és nem a kisgazdaságokat jellemezte. Ez utóbbiak rendszerint eladták a kiválogatott aszú szemeket az uradalmaknak, gazdagabb magánosoknak.⁵⁰ Az aszúbor készítésekor az aszúszemeket taposókádban tézstaszerű péppé taposták. Majd gyenge forrásban lévő mustot, vagy óbort töltöttek rá. Attól függően, hogy egy gönci hordó (180 icce)⁵¹ borhoz hány puttony aszúpépet tettek, lett a kiforrt bor 1–5 puttonyos. Az aszú törkölyét másolás készítésére használták, esetleg seprőjéből is készítettek ízes bort, a fordítást.⁵²

⁴⁵ Ezekre összefoglalóan: BALASSA 1991, 161–254.

⁴⁶ MNL OL E. 197. Rákóczi-Trautsohn Levéltár. 156. cs. Fasc. 9. No. 2.

⁴⁷ ZML Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1790. 105. k. 871.

⁴⁸ 1811-ben arról értesülünk, hogy „a szőlő hegyek alatt lévő borházak fel törettek”. TiREL. Sárospatak tanácsülési jegyzőkönyvei. 1811. No. 22.

⁴⁹ SZIRMAY 1803, 23.

⁵⁰ DERZENI 1799, 21. 1792-ben a szerző maga is vásárolt „szegény emberektől” aszú szőlőt, sőt ugyanezt tette már 1790-ben is.

⁵¹ Zemplén vármegye döntése szerint a tokaji bor szűréséhez és szállításához 180 iccés gönci hordót kellett használni. MNL ZML Közgyűlési jegyzőkönyvek. 105. k. 1790. 871.

⁵² BALASSA 1991, 516–522.

A nagyobb gazdaságokban készített aszúborok az évi termésnek 10–30%-át jelentették, de csak abban az évben, amikor volt aszútermés. Dercsényi János szerint a 18. század végén, egy évtized során legfeljebb néhány aszús esztendő volt. 1783 és 1795 között a szomszédos Sátoraljaújhelyben, ahol Dercsényi szőlője volt, hét évben egyáltalán nem volt aszú, vagy csak kevés, gyarló és penészes, és csak négy évben termett sok szép, illetve „fenséges”.⁵³ Ha a fürtökből aszús éveken nem szedték külön az aszút, szamorodni bort kaptak, amelyet korábban főbornak neveztek, az aszú nélküli évek bora az *ordinarium* volt.⁵⁴

A borkészítés melléktermékei a törköly és a seprő nem voltak haszon nélküliek. A kipréselt törkölyre vizet öntve és ismét leszűrve forrás után lőrét nyertek, amely a napszámosok, kapások járandósága volt, de elég széles körben fogyasztották mások is.⁵⁵ Csiger elnevezésével Sárospatakon nem találkoztunk. Törkölyből pálinkát is főztek, ugyanúgy, mint a fejtés után visszamaradt seprőből. A seprőt az uradalom és a kisbirtokosok is a pálinkafőzőknek értékesítették. Az 1704. évi *conscriptio* szerint „boldog időkben” a seprő ára a borárhoz igazodott. Ahány poltura volt a bor iccájának ára (1 poltura = 3 dénár), annyi dénárért adták a seprőt. Később azonban a seprő ára nem emelkedett a borral együtt. Ha a bor ára iccénként 8–12 poltura nőtt is, a seprő ára maradt 6 dénár. „Most – írja Hagara Mátyás az összeírás készítője – akármilyen bor volt is, seprőjének köblét nem akarják 30 dénárnál feljebb venni.” Ez további áresést jelentett, mivel egy köből bor 10 iccéből állt, így egy icce seprő már csak 3 dénárba került. Az összeírás készítője szerint helyesebb lenne a seprőt hordóstul együtt eladni 6 forintért, akkor egy köből seprő 36 dénárba kerülne.⁵⁶

A seprőt a fejtés során távolították el a borból. A kiforrt bort kétszer fejtve színelték, ez azonban még rendszerint nem volt elegendő szállíthatóvá tételéhez. A Pasteur, illetve Preysz Mór felismerése előtti időben a bort nem csirátlanították, így a hosszú úton szállított borokkal szemben állandóan visszatérő panasz volt, hogy megzavarosodnak. Ezt Sárospatakon is derítéssel igyekeztek megakadályozni. A derítés legfontosabb eszközei a tojásfehérje és a vizahólyag voltak. Az ország más szőlővidékein a 19. század első felében már elterjedt a „francia zselatinnal” történő derítés is, Sárospatakon azonban erre nincs adatunk. A vizahólyaggal való derítést Nagyváthy János írta le az 1810-es évek végén. A kalapáccsal megtört vizahólyagot szálanként szétzedve borból kellett áztatni és kézzel teljesen szétmorzsolni. A szétmorzsolts és megkocsonyásodott pépet kevés borral össze kellett „habarni” addig, míg habos nem lesz majd, „ilyen tájékosan” kellett belekeverni a hordóba, ahol nyírág seprővel tovább kellett keverni mindaddig, míg teljesen el nem vegyült. Néhány nap múlva a vizahólyaggal derített bor gyönyörű tisztává változott.⁵⁷

⁵³ DERCZENI 1799, 14–25.

⁵⁴ BALASSA 1991, 439–454.

⁵⁵ OROSZ 2013, 32–37.

⁵⁶ MNL OL Rákóczi-Trautsohn Levéltár. E. 197. 156. cs. Fasc. 9. No. 2.

⁵⁷ NAGYVÁTHY 1821, 249.

A bor tárolására és szállítására is szinte kizárólagosan hordót, illetve az aszú esetében félhordót, átalagot használtak. Kivételes eset volt, hogy buteliában is tároltak, illetve szállítottak bort. Ha igen, akkor a regéci üveghutában gyártott fél iccés, azaz meszelyes palackot használták a nemes boroknak (0,42 liter). A francia borok azért is kerültek előnyösebb helyzetbe Lengyelországban és Sziléziában, mert a 19. században már palackokba töltve szállították.

A Hegyaljához tartozó Sárospatak másfél évszázados szőlő- és bortermelését áttekintve összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a város szőlőültetvényei a 18. század végén és a 19. század elején nemcsak a korábbi évekhez, de a többi hegyaljai településhez képest is gyorsan növekedtek és 1835-re a városban volt a legnagyobb a szőlők területe Tokaj-Hegyalján. Ennek nemcsak a több termésben megmutatkozó előnyei, de kedvezőtlen következményei is voltak. A kortárs szakírók véleménye szerint a sárospataki szőlők már a 18. században sem tartoztak a legjobb bortermő szőlőhegyek közé, területük kiszélesedése tovább rontotta a minőséget. Sárospatak a 19. század elején a hegyaljai bortermelés válságára nem a termőterület csökkentésével, hanem kiszélesítésével válaszolt, mert nem a külső, hanem a belső fogyasztásra alapozta termelését. Ugyanakkor a termelés fokozásának egyéb eszközeivel (hosszú csapos metszés, szálvesszőzés stb.) nem élt, így borai nem veszítették el hegyaljai jellegüket. Társadalmilag hasznosnak bizonyult a szőlődézsma pénzzel történő megváltása, amely 1750-től az örökváltságig jellemezte a város életét. A borkészítés évszázados formái a vizsgált időszakban változatlanok maradtak.

FORRÁSOK

MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

E. 197. Rákóczi-Trautshon Levéltár. 156. cs. Fasc. 9. Nro 2.

E. 156. Kamarai Levéltár. Urbaria et Conscriptioes (= U. et C.) 70/51/a; 214/14.

Curiai Levéltár. Processus tabularis. 5921.

MNL ZML – Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára

Sátoraljaújhelyi Fiókleveletár

Acta Politica. Loc. 99. No. 385.

Közyűlési jegyzőkönyvek. 1790. 105. k. 871.

Loc. 183. No. 216.

TiREL – Tiszáninzeni Református Egyházkerület Levéltára

Mellékletek. Alperesi irományok. No. 9. Conscriptio Oppidi Patak. 1759.

Sárospatak tanácsulési jegyzőkönyvei. 1808–1816.

Tan. Jkv. Mellékletek. 1813.

Telekkönyvi iratok. É. n. [1835.]

BIBLIOGRÁFIA

AO 1878

Anjoukori Okmánytár. I. (1301–1321.) Szerk. NAGY Imre. Budapest, 1878, M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-hivatala. (Magyar Történelmi Emlékek, I. osztály, Okmánytár.)

BALASSA 1991

BALASSA Iván: *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Történeti néprajzi tanulmány*. Tokaj, 1991, Tokaj-Hegyaljai ÁG. Borkombinát.

Ifj. BARTA 2009a

Ifj. BARTA János: „*Ha Zemplin vármegyét az útas vizsgálja*”. *Gazdálkodás és társadalom Zemplén megyében a 18. század végén*. Debrecen, 2009, Debreceni Egyetem.

Ifj. BARTA 2009b

Ifj. BARTA János: Szőlőművelés és szőlőből származó jövedelmek Zemplén megyében. In: *Szőlőtermelés és borkereskedelem*. Szerk. OROSZ István–PAPP Klára. Debrecen, 2009, Debreceni Egyetem Történeti Intézete. 214. (Speculum Historiae Debreceniense, 2.)

BÉL 1984

BÉL Mátyás: *Magyarország népének élete 1730 táján*. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta WELLMANN Imre. Budapest, 1984, Gondolat. (Történetírók Tára. Szerk. GLATZ Ferenc.)

BODÓ 1979

BODÓ Sándor: Tokaj-Hegyalja, egy minőségi borvidék körülhatárolása. *Ethnographia*, 90. 1979. 480–491.

DERCZENI 1799

DERCZENI János: *A tokaji bornak természetéről, szűréséről és forrásáról*. Kassa, 1799, Fűskúti Landerer Ferentz.

FÉNYES 1851

FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára*. IV. Pest, 1851, Kozma Vazul.

KISS 2009

KISS László: *Kazinczy sógora, Zemplén főorvosa: Dercsényi János*. Budapest–Dercen–Hódmezővásárhely, 2009, Hódmezővásárhely–Tabáni Református Egyházközösség.

N. KISS 1980

N. KISS István: Az 1707. évi Rákóczi-féle dicalis conscriptio. In: *Rákóczi Tanulmányok*. Szerk. KÖPECZI Béla–R. VÁRKONYI Ágnes–HOPP Lajos. Budapest, 1980, Akadémiai, 87–112.

NAGYVÁTHY 1821

NAGYVÁTHY János: *Magyar practicus termesztő*. Pest, 1821, Trattner.

OROSZ 1989

OROSZ István: Hagyományos és modern elemek a magyarországi szőlőtermesztésben a XIX. század első felében. In: *Parasztág és magyarság: Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 90. évfordulója tiszteletére*. Szerk. RÁCZ István. Debrecen, 1989, KLTE, 46–54.

OROSZ 1999

OROSZ István: A borok királya. A bortermelés szerepe és társadalomformáló hatása Tokaj-Hegyalján a 18. században. In: *Borok és korok: Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*. Szerk. BENYÁK Zoltán–BENYÁK Ferenc. Budapest, 1999, Hermész Kör, 177–182.

OROSZ 2004a

OROSZ István: Extraneus birtoklás és borértékesítés Sárospatakon a XVIII–XIX. században. In: *A 800 éves város Patak*. Szerk. TAMÁS Edit. Sárospatak, 2004, Rákóczi Múzeum Baráti Köre, 69–74. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei, 47.)

OROSZ 2004b

OROSZ István: Sárospatak külső határa. In: *Emlékkönyv Gunst Péter 70. születésnapjára*. Szerk. BARTA János–PALLAI László. Debrecen, 2004, Debreceni Egyetem, 185–191.

OROSZ 2004c

OROSZ István: Tokaj-Hegyalja fénykora. In: *Magyar borhagyományok, borívási szokások: Válogatott írások a magyar borkultúráról*. Szerk. LELKES Lajos. Budapest, 2004, Mezőgazda, 25–29.

OROSZ 2009a

OROSZ István: Népeség változás és társadalmi átalakulás Hegyalján a 19. században. In: *Szőlőtermelés és borkereskedelem*. Szerk. OROSZ István–PAPP Klára. Debrecen, 2009, Debreceni Egyetem Történeti Intézete, 295–315. (Speculum Historiae Debreceniense, 2.)

OROSZ 2009b

OROSZ István: Sárospatak úrbéri pere a Trautsohnokkal. In: *Szőlőtermelés és borkereskedelem*. Szerk. OROSZ István–PAPP Klára. Debrecen, 2009, Debreceni Egyetem Történeti Intézete, 129–146. (Speculum Historiae Debreceniense, 2.)

OROSZ 2010

OROSZ István: Sárospatak vitái a Bretzenheimekkel. In: *Emlékkönyv ifj. Barta János 70. születésnapjára*. Szerk. PAPP Imre–ANGI János–PALLAI László. Debrecen, 2010, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 168–178.

OROSZ 2013

OROSZ István: Lőre és másolás. In: *Rendszerváltások kortársa és kutatója: Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára*. Főszerk. ERDŐDY Gábor. Szerk. FEITL István–SIPOS Balázs–VARGA Zsuzsanna. Budapest, 2013, ELTE, 32–37.

OROSZ–PAPP 2009

Szőlőtermelés és borkereskedelem. Szerk. OROSZ István–PAPP Klára. Debrecen, 2009, Debreceni Egyetem Történeti Intézete. (Speculum Historiae Debreceniense, 2.)

PÁLMÁNY 2002

Az 1848–49. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja. Szerk. PÁLMÁNY Béla. Budapest, 2002, Magyar Országgyűlés.

R. PÉTER 1984

R. PÉTER Katalin: Szabad és dézsmás szőlők Zemplénben a XVII. században. *Agrártörténeti Szemle*, 6/1–2. 1964. 170–188.

RAVASZ 1938

RAVASZ János: *A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében*. Budapest, 1938, Otthon. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez, 14.)

SZIRMAY 1803

Antonius SZIRMAY: *Notitia topographica, politica inclyti comitatus zempleniensis*. Buda, 1803, Typ. Univ.

TAKÁCS–UDVARI 1998

TAKÁCS Péter–UDVARI István: *Zemplén megyei jobbágyvallomások az úrbérendezés korából*. Nyíregyháza, 1998, Periférián Alapítvány.

VÁLYI 1799

VÁLYI András: *Magyar Országnek Leírása*. III. Buda, 1799, Univ. Ny.

AZ „ORSZÁGTÁBLÁK”, EGY ÚJ KORONAVERS ÉS A POZSONYI KORONATORONY KÜLÖNLEGES VASAJTAJA ÚJDONSÁGOK A SZENT KORONA 17. SZÁZADI TÖRTÉNETÉHEZ¹

PÁLFFY GÉZA–TÓTH GERGELY

Bevezetés: rejtélyek és újdonságok az „országtablák” kapcsán

Az elmúlt két évtized magyarországi és szlovákiai művészettörténet-írásában és Szent Korona-kutatásában kiemelt figyelmet kapott egy 17–18. századi különleges festménysorozat. Az egykorú forrásokban olykor „országta^{bl}a”, máskor a „Magyar Korona címerei” néven emlegetett² műalkotások képi ábrázolás-együttese alapvetően két nagyobb egységre osztható, miként ezt leggondosabb elemzőjük és datálójuk, Buzási Enikő művészettörténész vizsgálata 2008-ban érzékletesen bizonyította.³

Egyfelől a képek középső részén a Szent Korona egyik leghitelesebb 17. századi ábrázolása látható, amelyet szalaggal átfont babérkoszorúban a Magyar Korona országai, azaz a Magyar Királysághoz egykor tartozott társ- és igényországok (az akkori királyi titulaturának megfelelően Magyarország mellett Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Bosznia, Szerbia, Galícia, Lodoméria, Kumánia és Bulgária) tíz címere vesz körbe. E címerek az újabb kutatások szerint a koronázásokon vitt országzászlókon Habsburg Rudolf főherceg 1572. szeptemberi pozsonyi szertartásától kezdve teljes számban szerepeltek.⁴ A korona csüngői között pedig a legfőbb magyar felségjelvény 1608 és 1621 közötti igen pontos itineráriuma olvasható,

¹ A tanulmány az MTA BTK TTI „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport által elnyert Lendület kutatási projekt támogatásával készült. Külön köszönjük a kutatócsoport tagjainak, Buzási Enikőnek és Szabó András Péternek a képi és írott források feltárásában és értelmezésében nyújtott önzetlen segítségét, Nagy Bélának pedig a csatolt térkép elkészítését.

² Magyarul szerepel Németújvár 1677. január 1-jén kelt leltárában („országta^{bl}a”). A forrásban használt kifejezés első közlése, értelmezése és a fennmaradt (szombathelyi) koronaképpel való azonosítása: BUZÁSI 2007, 124–125. Szlovákul olvasható Kékkő várának 1772. évi leltárában (*cimery Uherskey koruny*): MNL OL Budapest, P 11, Series IX. Fasc. SubNB et H. No. 178. fol. 1r. A további kutatásnak kell tisztáznia, hogy az 1772-ben a Balassa család tulajdonában lévő példány utóbb hova került, illetve hogy azonos lehet-e a ma ismert festmények valamelyikével.

³ A korábbi irodalom teljes összegzésével: BUZÁSI 2008, 115–119.: Nr. II-45., újabban vö. még LUDIKOVÁ 2009, 102–103.: Nr. III.3.4.; ZSÁMBÉKY 2009.

⁴ PÁLFFY 2010, 22–23.

mégpedig a korona nevében egyes szám első személyben szólva (ld. a Budapesten őrzött példány képét a tanulmány végi Mellékletben).

Másfelől a festményeken alul egy faragott griffes keretbe foglalt, imitált feliratos kőtábla látható. Ezen kéthasábos feliratban egy latin nyelven, hexameterekben írt „korona-történet” olvasható, amelyet Révay Péter koronaőr (1608–1622) titkára, Hrabéczy Dániel (1582–1636) jegyez, és amely a kép felső részének ábrázolását egyes szám harmadik személyben meg is magyarázza.⁵ A szöveg a felségjelvény történetét – amiként díszfelirata konkrétan megnevezi (*In profectioem S[acrae] Coronae Posonio Veterosolium*) – ugyancsak a II. Rudolf császár prágai udvarából való 1608. évi hazatérését követően Bethlen Gábor erdélyi fejedelem által Pozsonyból Zólyom várába történő elviteléig, majd ott 1621 elején biztos helyre tételéig követi nyomon. Ezt csupán egy kis 15. századi kitekintés előzi meg. Mindezt a szöveg a koronaőr által gondosan ápolta korona-eszme szellemiségében adja elő,⁶ a végén több soron át külön is utalva a Magyar Koronához – Magyarországon kívül – tartozó kilenc országra. A festmény-sorozat legújabb változatán viszont ez az alapszöveg a 18. század végén csaknem teljesen megváltozott: a korona történetét 1784. évi Bécsbe viteléig már nem verses formában, hanem két hasábra szedve és a középkortól kezdődően részletesebb kronologikus rendben veszi számba, majd ezt követően egy harmadik hasábról felsorolja az őreit – azaz a magyar nagyurak soraiból választott első- és második koronaöröket – 1608-tól 1783/84-ig. A szöveg ugyanakkor már nem utal a koronát címereikkel körbefogó kilenc országra, és ezzel szinkronban természetesen „eltűnt” a tábla említett néhány szavas latin díszfelirata is.⁷

A különleges olajfestmény-sorozatnak egy közel tíz esztendeje Kőszegen felbukkant – éppen az említett új feliratú – változatával együtt immáron öt példányát ismerjük. Ám Buzási Enikő meggyőző elemzése szerint egyik kép sem tekinthető az ábrázolás-sorozat archetípusának.⁸ A festmények közül egyet Budapesten a Magyar Nemzeti Múzeumban (1650–1660 körül), kettőt a Trencsényi Múzeumban (1670–1675 k., ill. 1800 k.), egyet a Szombathelyi Képtárban (1673–1676 között), végül a legújabbban előkerült alkotást a kőszegi Árpád-házi Szent Margit Általános Iskolában (1784–1790 k.) őrzik.⁹ Ez utóbbiról – miként első közlője, Zsámbéky Monika feltételezte¹⁰ – immár biztosan kijelenthető, hogy Budapestről a II. világháború végén, feltehetően 1944 decemberében került Kőszegre, hiszen fekete-fehér képét a Pesti Hírlap 1942. október 20-i számában közzétették. Mégpedig – ugyan

⁵ Újabb részletes közlései: MIKÓ 2000, 426. és BUZÁSI 2008, 115.: Nr. II-45c. A festményre írt hexameter első közlése prózába áttett, tartalmi szempontú magyar fordítással: SÓLYMOS 1998. Magyar nyelvű versben való közzététele a jövőbeli filológiai vizsgálatok feladata.

⁶ Erre újabban TESZELSZKY 2009, 215–323; TÓTH 2014; TÓTH 2016, 43–56.

⁷ ZSÁMBÉKY 2009, 317.

⁸ BUZÁSI 2008, 116–117.

⁹ BUZÁSI 2008, 113.: II-45a–d. és ZSÁMBÉKY 2009, 315.

¹⁰ ZSÁMBÉKY 2009, 319.

külön magyarázat nélkül – a budai Várpalotában egykor található és a koronázási kincseket őrző páncéltermet a soron következő koronaör-választás és eskütétel kapcsán bemutatató népszerűsítő cikkben.¹¹ Ez az újdonság abba az irányba mutat, hogy a festmény-sorozat e példánya a budai vár koronakamrájában volt, és a koronázási jelvényekkel együtt onnan menekítették 1944 végén a Nyugat-Dunántúlra,¹² majd ragadt Kőszeg városában. Mindez azért is meghatározóan fontos számunkra, mert akár még a festmény keletkezésével, de legalábbis későbbi őrzési helyszínével is összefügghet. Nevezetesen, talán nem véletlenül kapott éppen ott helyet a 18. század végén készült festmény, ahová a kalapos király, II. József (1780–1790) által élete legvégén végül visszaadott magyar koronázási jelvények 1790 tavaszán Bécsből kerültek – vagyis: a korona régi őrzési helyét, a pozsonyi várat 1790-től felváltó budai várba.

Az említett gondos művészettörténeti vizsgálatok az olajfestmények datálását ugyan már egy évtizede megnyugtatóan elvégezték, a képsorozat megszületéséhez fűződő rejtélyek számát – mint a legújabb példa is jelzi – az elmúlt évtizedben csupán csekély mértékben tudta csökkenteni a kutatás. Az újdonságok közé sorolható, hogy két esztendővel ezelőtt, Pálffy Géza kimutatta, hogy a korona csüngői közötti itinerárium pontos adatait, amelyek korábban kizárólag a festményekről voltak ismertek, a titkár Hrabéczy Dániel Révay Péter koronaőrnek a koronaőrző katonaság részére kifizetett zsoldról készült részletes számadásából vette, amely a Forgách familia Budapesten őrzött családi levéltárában maradt fenn.¹³ Tehát az „országablakon” olvasható korona-itinerárium-adatok hitelességét sikerült írott dokumentummal megerősíteni. Ez egyúttal igazolta Hrabéczynak a szerzősre vonatkozó állítását,¹⁴ miszerint annak szövegét ő maga állította össze.

Jelen közleményünkben az „országablak” körüli rejtélyek számát néhány újonnan előkerült forrásnak köszönhetően egy új hipotézis segítségével szeretnénk csökkenteni, illetve legfőbb kérdéseiket továbbgondolni. Emellett tovább szeretnénk pontosítani a felségjelvény itineráriumát, és bemutatni 1620-as évekbeli őrzésének egy egészen különleges sajátosságát, azaz gazdagítani a Szent Korona 17. századi történetére vonatkozó ismereteinket. Az alább közölt dokumentumok felfedezése reményeink szerint hozzájárulhat az „országablak” és „ősváltozatuk” helyének, keletkezésének és jelentőségének megértéséhez. Írásunkkal egyúttal köszöntenünk nagyra becsült és szeretett kollégánknak, Péter Katalint újabb kerek születésnapja alkalmából.

¹¹ VIDOR 1942, 674. Köszönjük Reisz T. Csabának, hogy a kutatásai közepette talált közleményre felhívta figyelmünket. A koronakamrára ld. FAZAKAS–HEGEDŰS–HENNEL 2002, 186–188.

¹² FAZAKAS–HEGEDŰS–HENNEL 2002, 198–200.; HARANGHY 2010.

¹³ PÁLFFY 2015a, 91–92, 99.

¹⁴ Az emléktábla második hasábjának végén: „*Apponebat Daniel Hrabecius, Spectabilis ac Magnifici Domini Petri de Reva Comitis Supremi Thurociensis, Sacrae Coronae Custodis etc. ab Epistolis*” MIKÓ 2000, 426; BUZÁSI 2008, 115.: Nr. II-45c.

Egy újra felfedezett Hrabéczy-vers és az „országablák”

Révay Péter turóci főispán és koronaőr titkára, Hrabéczy Dániel eddigi ismereteinkkel ellentétben nem csupán azt az egyetlen verset szentelte a magyar koronának, amely az „országablák” említett négy példányán olvasható. A rózsahegy szülésétől, majd utóbb (1596–1612) szülővárosában, az 1610–1620-as években pedig a Zsolna megyei Zsaskón szolgált evangélikus lelkész, Thomas Dorotheus (más néven Dorschitz) (†1639)¹⁵ több példányban fennmaradt¹⁶ latin nyelvű kéziratos naplójának egyik 18. század közepi másolatában nemrég Hrabéczy egy újabb koronaversére bukkantunk.¹⁷ Nevezetesen a prédikátor 1622. március 30-ához annak apropóján jegyzete fel a latin nyelvű hexameterekben írott költeményt, hogy ezen a napon szülővárosának Vág-parti Szent Zsófia várkastélyában éjszakázott a Bethlen Gábor erdélyi fejedelem által a nikolsburgi béke értelmében II. Ferdinándnak visszasaadt és Révay Péter koronaőr által Trencsénbe kísért Szent Korona.¹⁸ Az adat önmagában is értékes, hiszen egy fontos állomással, a korábban pontosan nem ismert rózsahegy megállóval egészíti ki a korona nemrég közzétett 1622. évi itineráriumát (ld. a csatolt térképet a Mellékletben).¹⁹ Ám a rózsahegy megálló maga a vers is említi, mégpedig éppen az onnan Trencsénbe való indulás apropóján, ráadásul az elégiában a korona egyes szám első személyben szólal meg.

Noha a koronakutatás és „országablák” vizsgálói a versre korábban nem figyeltek fel, azt jelen tanulmányban csupán újra felfedeztük a tudomány számára. Bél Mátyás a *Notitia* első kötetében (1735), Pozsony város bemutatása alkalmával, az akkor ott őrzött magyar korona történetének tárgyalásakor – állítása szerint autográf kéziratból – már publikálta a 22 soros költeményt,²⁰ miként erre egészen frissen Tóth Gergely már felhívta a figyelmet.²¹ Érdemes ehelyütt eredeti szövegével együtt magyar fordításban is közzétennünk az alkotást, hiszen Hrabéczy e munkájával az „országablakon” olvasható koronaversét folytatta, sőt a közben lezajlott változásoknak megfelelően részben újrírta. Amiként ugyanis az új kutatások alapján a mellékelt térképen látható, illetve a vers utolsó hat sora részletesen elmeséli, a korona végül nem maradt Zólyomban, ahol az „országablák” négy régebbi példányának története véget ér, bár eredetileg a zólyomi őrzési helyszín még Révayék számára is tartós megállónak tűnt. Előbb Kassán át (1621. máj.–jún.) a „lápos Ecsedre” (1621. júl.–1622. márc.) vitték, majd a „mennyekekből leszálló” nikolsburgi

¹⁵ Életére újabban CSEPREGI 2014, 390.

¹⁶ Vö. KULCSÁR 2003, 145.

¹⁷ SNK Martin, LA MJ 303. p. 40.

¹⁸ *Anno 1622. 30. Martii Sacra Regni Hungariae Corona, postquam alma pax inter augustissimum imperatorem, Hungariae regem Ferdinandum II. et serenissimum Gabrielem Bethlen, Transylvaniae principem feliciter affulsisset, loco hoc subiacenti (in Castello Sanctae Sophie) noctu, una cum conservatore suo, spectabili et magnifico domino Petro de Reva, hospitabatur.* SNK Martin, LA MJ 303. p. 39–40.

¹⁹ Vö. PÁLFFY 2015a, 84–87.

²⁰ BÉL 1735, 330–331.

²¹ TÓTH 2016, 55.

béke értelmében Bethlen Gábor fejedelem 1622. március 20-án, Kassán visszaadta II. Ferdinánd biztosainak, mégpedig Révay Péter és talán titkára jelenlétében. Innen a felső-magyarországi városokon (márc. 24/25.: Eperjes, márc. 25/26.: Kisszeben, márc. 26–29.: Lőcse) keresztül haladt a Vág völgyében, mígnem a rózsahegyi megálló (márc. 30/31.) után meg nem érkezett április 5-én Trencsénbe – ahogy mindezt annak egyik kísérője, Hrabéczy Dániel a következő szavakkal papírra vetette. (A verset előbb eredeti latin szöveggel, majd magyar fordításban közöljük.²²)

Magne tuis nascor, dum, Constantine, sub annis,
 Romanas subeo cellas; hinc munere divum,
 Illustro gentem,²³ Arctoo²⁴ quae sidere pressa
 Dilexit meliore solo traducere vitam.
 5 Sed mihi sors incerta fuit; piscose fluebas
 Maiestate mea gaudens quandoque, Tibisce!
 Me fortunatam Silvanus²⁵ vidit et orbis,
 Urbs nova²⁶ me tenuit, Constantinopolis arcem
 Dum Turcae perpessa dolum, me perdidit: eheu!
 10 Infami tandem dextra tractor Solymanni,
 Nec non Muldaviae²⁷ Pragensi splendida colle,
 Hungaricos longe proceres comtemplor²⁸ et agros.
 Me veniente dedit plausus²⁹ praeclara Vienna,³⁰
 Matthia³¹ praeunte sacro: post turre Pisonis,
 15 Petro de Réva³² mecum vigilante, quiesco.
 Nunc postquam rerum formas pervertit Erynnis,³³
 Hinc feror in Zolium; Zolio tandemque palude

²² A vers közlésénél a Bél-féle átiratot vettük alapul, mivel sokkal megbízhatóbb olvasatot nyújt, mint a Dorschitz-napló említett 18. század közepi másolata. Az utóbbi szövegvariánsait jegyzetben (MS jelzéssel) közöltük. Jegyzetekben adtuk meg Bél Mátyás latin szövegmagyarázatait is. Emellett két esetben jeleztük az „országablakon” olvasható Hrabéczy-verssel való párhuzamokat. Ezek teljes feltérképezésére a Hrabéczy-féle koronavers kritikai kiadása hivatott, amelyet a jövőben majd egy az „országablakról” szóló önálló kiadványban szeretnénk elvégezni.

²³ BÉL 1735, 330. t.) jegyzet: *Scytharum progeniem, Hungaros*

²⁴ MS hibásan: *ore tuo*

²⁵ MS *Sylvanus*

²⁶ BÉL 1735, 330. u.) jegyzet: *Neapolis Austriae*

²⁷ MS *Moldaviae*

²⁸ Vö. Hrabéczy korábbi koronaversével (MIKÓ 2000, 426.): *Hungaricos vidit proceres*

²⁹ Vö. Hrabéczy korábbi koronaversével (MIKÓ 2000, 426.): *regno multum plaudente*

³⁰ MS *Vienna*

³¹ BÉL 1735, 331. v.) jegyzet: *reciperatam a Rudolpho innuit*

³² MS *Reva*; BÉL 1735, 331. x.) jegyzet: *duos tunc custodes S. Coronae constituerunt rex et ordines: Petrum hunc Révay, et Stephanum Pálffy*

³³ sic et in MS; helyesen: *Erinnys*

- Ecsediae³⁴ servata fui: remeare iubet iam
 Visceribus delapsa Dei pax optima rerum.
 20 Cumque redire lubet,³⁵ Rosebergae³⁶ noxque diesque
 Transmissa est: hinc iam felix et laeta recedo
 Trenchinium,³⁷ requiem paucis subitura Calendis.

[alatta:]

Faciebat humilis Sacrae Coronae Comes, Daniel Hrabeczius,³⁸ Spectabilis et Magnifici Domini Petri de Réva,³⁹ Coronae Conservatoris Secretarius.

A vers általunk készített fordítása:

- Nagy Konstantin, az országlásod alatt születek meg;
 Rómában kamrába jutok;⁴⁰ majd égi jutalmul
 fénybe borítom a népet, amely hideg északi tájról
 úzetvén jobb földön akarta leélni az éltét.⁴¹
 5 Ámde bizonytalan itt sorsom. Megesett az is olykor:
 felségemnek örült a halat nevelő Tisza árja.⁴²

³⁴ MS hibásan: *Ecclesiae*; BÉL 1735, 331. y.) jegyzet: *hucusque Bethlenius sacrum pignus raptaverat*

³⁵ MS hibásan: *iubet*

³⁶ MS *Rosenbergae*

³⁷ MS *Trinchinium*

³⁸ MS *Hrabetius*

³⁹ MS *Reva*

⁴⁰ Egyértelmű utalás a Révay által a *De Monarchiá*ban kreált koronaeredetre, amely szerint Nagy Konstantin császár készítette a felségjelvényt, majd I. Szilveszter pápának adományozta. RÉVAY 1659, 141–143. Még ld. alább a vershez fűzött kommentárunkat.

⁴¹ A magyarokról van szó, illetve az akkoriban elfogadott szkíta-hun eredetről. (A szkíták lakhelyét az antik geográfusok északra helyezték.)

⁴² Kérdés, hogy milyen mozzanatra utalt itt Hrabéczy. Talán a Szent Korona nem sokkal korábbi tiszai „átkeléseire” gondolt, hiszen – miként térképünkön is látható – 1621 nyarán Ecsed felé, majd 1622 tavaszán onnan visszafelé is átvitték a felségjelvényt a folyón Tokajnál. Még ld. PÁLFFY 2015a, 82, 84. Az első átkelésnél Hrabéczy nem volt ott, ahogy a Bethlen kérésére Ecsedre később érkező Révay sem, de a visszahozatalakor, 1622 márciusában urával együtt már ő is részese lehetett annak, ahogy a korona a Tisza folyón „utazik”. Ld. uo. 94. Feltehető, hogy Hrabéczyra ez az élmény tett akkora benyomást, hogy a versbe is belevette. Annyiban azonban problémás a feltevés, hogy a költemény időrendi sorrendben tartalmazza a koronával történeteket, így valami olyan esemény illene inkább ide, amely az államalapítás és a korona erdélyi „kalandja” (1307) közé esik – valószínűleg ugyanis erről van szó a következő sorban (ld. a következő jegyzetet). Emiatt nagyon feltételelesen szóba jöhet Ottó magyar király (1305–1307) 1307 eleji, Erdélybe vezető útja, amelyre magával vitte a koronát is – hiszen akkor nyilvánvalóan átkelt a Tiszán. Nem világos azonban, hogy miért emelte volna ki ebből a történetből Hrabéczy éppen a Tiszát: hacsak nem éppen saját tiszai átkelésének hatására. Min-

- Látott – végzetem ez – Silvanus,⁴³ sőt, a világ is.⁴⁴
 Bécsújhely tart fogva, amíg Konstantin erődjét
 ármánnyal megvívja az oszmán: e hír megöl engem!⁴⁵
- 10 Hírhedt jobbjobban tartott még nagy Szolimán is,⁴⁶
 később prágai dombon, a Moldva folyó vize mellett
 nézem távolról a magyar vezetőket, s a földet.⁴⁷
 Nagynevű Bécs tapssal fogadott, amikor bevonultam,
 Szentséges Mátyás vezetett,⁴⁸ békére találtam
- 15 Piso tornyában, s őrzöm volt Révay Péter.⁴⁹
 Ám miután a világot felforgatta Erinnusz,
 zólyomi várba jutok, s onnan meg a lápos Ecsedre:⁵⁰

denesetre Révay a 14. századi eseménynek az elbeszélésekor nem említi a folyót. RÉVAY 1659, 20. Elvileg az is elképzelhető, hogy a szöveg nem Tiszán való átkelésre, hanem a korona Tisza mellett való tartózkodására utal – de Révay művében nem található ilyen esemény elbeszélését.

- ⁴³ Valószínű, hogy a „Silvanus” a „Transilvanus” („erdélyi”) helyett áll. Itt Ottó király előzőleg már említett 1307. évi erdélyi útja jöhet szóba, amelynek során Kán László erdélyi vajda tudvalevőleg fogságba ejtette őt, és ezáltal a Szent Korona is a birtokába jutott. A történekről Révay is bőszégesen beszámol. RÉVAY 1659, 20–21.
- ⁴⁴ Itt Hrabéczy bizonyára arra utal, hogy a koronát többször is kivitték az országból. Legvalószínűbb, hogy a felségjelvény 1440. évi közismert elrablására céloz itt, mivel a következő sorban is erről van szó.
- ⁴⁵ Nyilvánvaló utalás arra, hogy III. Frigyes császár a történeti hagyomány szerint Bécsújhelyen őriztette a Szent Koronát, sőt, Révay szerint ott is koronázták magyar királlyá – törvénytelenül – a Szent Koronával. RÉVAY 1659, 42–43. Emellett Hrabéczy világosan utal Révay sajátos elképzelésére, miszerint a Szent Korona eme „fogsága” nem volt véletlen, mivel szülővárosa, Konstantinápoly bukását „szándékosan” ilyen gyászos körülmények között akarta szemlélni. RÉVAY 1659. 40., ill. ld. még alább a vershez fűzött kommentárunkat.
- ⁴⁶ A korona 1529-ben oszmán kézbe került, de Szülejmán szultán még hazafelé tértében ugyanabban az esztendőben visszaadta vazallusának, Szapolyai János királynak. VARGA 2009.; SUDÁR 2012, 23–27.
- ⁴⁷ II. Rudolf császár valamikor az 1580-as években új székhelyére, Prágába vitette a koronát. BENDA–FÜGEDI 1979, 150.
- ⁴⁸ Mint ismert, a felkelt magyar, osztrák és morva rendekkel a háta mögött Mátyás főherceg 1608-ban kikényszerítette Rudolftól, hogy mondjon le egyebek mellett a magyar királyi címről, továbbá adja át a magyar felségjelvényeket. Ez utóbbiakat a főherceg előbb Bécsbe vitte magával, s csak azután Pozsonyba, saját novemberi koronázására. BENDA–FÜGEDI 1979, 151–155.
- ⁴⁹ Az 1608. évi, koronázás utáni országgyűlésen intézkedtek a rendek a korona őrzési helyéről, a koronaőrökről és a koronázási esküről. A Szent Korona a pozsonyi vár egyik tornyában, az ún. Koronatoronyban kapott helyet: ezt jelenti a „Piso tornya” elnevezés. (Pozsony humanista latin neve *Pisonium*, téves etimológia alapján.) A két koronaőr Révay Péter és az alábbiakban még említésre kerülő Pálffy István lett. BENDA–FÜGEDI 1979, 148–152, 156–158, ill. a szlovák irodalomból újabban MAČUHA 2012.

- ott őriztek meg, mígnem hazatérni parancsolt
 az, mi a legjobb, és mennyekből szállt le: a béke.⁵¹
- 20 Visszafelé még Rózsahegyen töltöttem egy éjjelt,
 és egy nappalt: majd Trencsénbe megyek nagy örömmel,⁵²
 hogy majd néhány hó, s elnyerjem végre nyugalmam.⁵³

[alatta:]

Készítette a Szent Korona alázatos kísérelője, Hrabéczy Dániel, Tekintetes és Nagyságos Révay Péter koronaőr titkára.

Hrabéczy ezen újabb koronaverse egyértelműen rokonítható az „országablákon” olvasható költeményével, mivel itt is a korona sorsáról, „vándorlásáról” esik szó, továbbá – mint láthattuk – még tényleges szövegszerű egyezések is vannak közöttük. Mi több, e későbbi költeményben ugyanúgy maga a korona beszéli el saját kalandos sorsát, mint az „országablák” közül három esetben a korona csüngői közé írt, 1621-ig tartó rövid itineráriumban. Az újabban ismertté vált vers azonban nem csupán a közelmúlt eseményeit (1608–1619) idézi fel, hanem szinte egy teljes „önéletrajzot” ad, a korona elkészítésétől kezdve egészen az 1622. évi Trencsénbe érkezéséig. A vers igazi különlegessége, hogy már átvesz néhány fontos állítást Révay Péter nagyhatású korona- és országtörténetéből, a *De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae...* című munkából (a művet a tudós koronaőr valamikor 1619-ben kezdte el, s minden bizonnyal egészen haláláig dolgozott rajta).⁵⁴ Rögtön az első két sor a *De Monarchia* ama részére reflektál, amely szerint a Szent Koronát Nagy Konstantin császár készítette, majd ő adományozta I. Szilveszter pápának, aki viszont nem viselte azt (ezért került a vers szerint is „római kamrába”, azaz a pápai kincstárba a felségjelvény).⁵⁵ Hrabéczy emellett a 8–9. sorokban is látványosan utal a koronaőr munkájának egy fontos részletére. Révay ugyanis Konstantinápoly 1453. évi elestének elbeszélésekor kifejtette: a korona mintegy azért „bujdosott el” nem sokkal az esemény előtt – azaz került III. Frigyes német-római császár birtokába –, mert „szülővárosa” elfoglalását nem valami nyugodt, örömteli állapotban, hanem sorscsapások közepette „akarta” szemlélni.⁵⁶ E meg-

⁵⁰ Miként már részleteztük, Bethlen Gábor 1620 novemberében elvitette a koronát Pozsonyból, ahonnan előbb Zólyomba, majd Kassán át Ecsedre került. PÁLFFY 2015a, 81–84.

⁵¹ Az 1621. december 31-én kötött, majd 1622 januárjában ratifikált nikolsburgi béke.

⁵² A korona a legfrissebb kutatások szerint 1622. április 5-én érkezett meg Trencsénbe. PÁLFFY 2015a, 85.

⁵³ A vers befejezése némi bizonytalanságot kelt, de az bizonyosnak tűnik, hogy a költemény a korona rózsahegyi tartózkodása (1622. márc. 30/31.) után (alatt?), de még Révay halála (jún. 5.), vagy legalábbis a korona Trencsénből való elszállítása (1622. júl. 5.) előtt készült. Még ld. alább.

⁵⁴ A mű keletkezésének körülményeire és tartalmára ld. TÓTH 2014.

⁵⁵ Vö. RÉVAY 1659, 141–143. A *De Monarchia* eme nagy jelentőségű állítására – amely a Révay által felfedezett Konstantinos-zománcképen alapult – frissen ld. TÓTH 2016, 49–54.

⁵⁶ RÉVAY 1659, 40. A részletre ld. még TÓTH 2016, 54–55.

hökkentő gondolat köszön vissza a versben, hiszen Hrabéczy szorososan összekapcsolja a két eseményt, ráadásul megfogalmazása szerint a város eleste (illetve ennek híre) valósággal „megöli” a koronát (*me perdidit*).⁵⁷

A fentiekből a *De Monarchia* keletkezéstörténetére, illetve a koronaőr és titkára viszonyára is vetül némi fény. Az újra felfedezett vers alapján ugyanis egészen bizonyosak lehetünk afelől, hogy Hrabéczy kiválóan ismerte ura munkáját, sőt elképzelhető, hogy Révay titkáraként a mű lejegyzésében, esetleg lemásolásában vagy letisztázásában is volt szerepe. Egyben valami tudós barátságot, vagy legalábbis mester-tanítvány kapcsolatot is feltételezhetünk kettejük között, hiszen Hrabéczy képes volt magas színvonalon versbe önteni a *De Monarchia* fontos gondolatait, ami hosszú előzetes eszmecserét sejtet. A másik oldalról nézve a dolgot, azt is kijelenthetjük, hogy Hrabéczy Dániel e versének tartalma, állításai, eszmevilága egyértelműen Révay kései munkájából eredeztethetőek; s részben ez mondható el a „országátblákon” olvasható költeményéről is.⁵⁸ A titkár két versével kezdődik a *De Monarchia* mozgalmas utóélete és recepciója.⁵⁹ Részben ugyanebbe a sorba tartozik a koronaőr halálára 1622–1623-ban írott verse is, amelyet az 1636. május 22-én végül a Rákócziak szolgálatában elhunyt⁶⁰ Hrabéczy már idősebb Révay Ferenc titkáraként jegyzett, mégpedig az „országátblákon” olvasható jelzésével csaknem megegyező szöveggel („Daniel Hrabecius, Spectabilis ac Magnifici Domini Francisci de Reva Senioris, Supremi Comitum Thuroczens[is] etc. ab Epistolis”).⁶¹ Noha ebből a költeményből sem maradt ki a Szent Korona (*Sacra* és *Diva Corona* alakban bukkan fel), a halotti vers – témájából adódóan – érthetően már jelentősebben eltér a másik kettőtől. A vers főszereplője nem a felségjelvény, hanem maga az elhunyt koronaőr, ezért a korona végül csak tíz sor erejéig idéződik meg a hosszabb terjedelmű alkotásban, amely a *De Monarchia* tartalmára külön nem tesz utalást.

A fent közölt vers másik fontos hozadéka, hogy pontosítja az ismereteinket a Szent Korona 1622. évi „hazaútjáról”. Az említett prédikátornaplót és egy feltehetően éppen erre építő 19. századi népszerűsítő cikket⁶² kivéve ugyanis jelenleg máshonnan nem ismert, hogy a Szent Korona március 30–31-én „egy éjjelt és egy nappalt” eltöltött Rózsahegyen, mielőtt Trencsénbe szállították volna. Nem világos

⁵⁷ Ld. a latin vers 8–9. sorát. További egyezésekre ld. még a magyar fordításhoz fűzött jegyzeteket.

⁵⁸ Így például a kilences szám misztikus erejének sűrű emlegetése a „zólyomi” koronaversben egyértelműen a *De Monarchia*ra megy vissza, ahol szintén nagyon hangsúlyos ez a motívum. Ld. RÉVAY 1659, 67, 118, 144, illetve MIKÓ 2000, 426. (zólyomi koronavers)

⁵⁹ A *De Monarchia* utóéletére: TÓTH 2014, 138–146; TÓTH 2016, 64–186. passim.

⁶⁰ MNL OL Budapest, E 190, 8. d. Nr. 1666. Debreczeni Tamás levele I. Rákóczi Györgynek. Nagysáros, 1636. május 23. Az újonnan feltárt, korábban ismeretlen adatot Kármán Gábor kollégáknak ezúton is köszönjük. A Hrabéczy család tagjaira vö. még CSEPREGI 2014, 719–722.

⁶¹ HRABECIUS 1623, G[1]r–G2v. A halotti beszédek és versek feldolgozása: KOMOROVÁ 2006.

⁶² F. E. 1867, 385.

azonban a vers pontos keletkezési ideje, hiszen azt a naplóba valószínűleg utólag másolta be a Hrabéczyt feltehetően jól ismerő evangélikus lelkész.⁶³ A költeményben az áll, hogy „Trencsénbe megyek” (*recedo Trenchinium*), ami esetleg azt sugallhatja, hogy még nem érkezett meg oda, tehát egy-két nappal április 5. előtt készült a vers. Ám Hrabéczy a versben többször használ jelen idejű igéket múlt idejű eseményekre, így az is lehet, hogy már Trencsénben vetette papírra e sorokat. Ez a néhány napos bizonytalanság azonban nem sokat számít. A *terminus ante quem* minden bizonnyal Révay halála (1622. jún. 5.), mivel ezt a hűséges titkár bizonyosan említette volna (az aláírásban mindenképpen). De a talányos befejezés („hogy majd néhány hó, s elnyerjem végre nyugalmam”) is azt sejteti, hogy a vers inkább a Trencsénben való várakozás (1622. ápr.–jún.) alatt készült.

Hrabéczy Dániel verse nemcsak Révay Péter munkásságának hatása és a 17. századi Szent Korona-eszme vizsgálata szempontjából bír kiemelkedő jelentőséggel, hanem az „országablak” konkrét története kapcsán is. Révay koronaőr titkára ugyanis újabb versével részben folytatta előző, valamivel hosszabb korona-versét, ám közben részben felül is írta, illetve – mint láthattuk – jelentősen ki is egészítette az abban megfogalmazottakat. A „mennyekekből leszállt béke” segítségével a zólyomi és ecsedi kaland után a korona végre hazatér, mégpedig Révay koronaőr kíséretében. Míg azonban a vers a felségjelvény történetét egyfelől a korona keletkezéséről szóló, Révay-féle új „elmélettel”, másfelől a Zólyomban való elzárás (1621. jan. 29.) után eltelt bő egy esztendő kalandos története alapján továbbírta, a festményeken olvasható előző költeménnyel ellentétben a Magyar Korona országa-ira már nem tett utalást.

A zólyomi korona-történetet tehát Hrabéczy a Vág partján egy újabb költemény formájában folytatta: tematikájában ura új művéhez, a *De Monarchiához*, az egyes szám első személyben való megszólalással pedig a festmény-sorozat korona-csüngői közötti itineráriumhoz kapcsolódva. Ez utóbbit leszámítva azonban az újabb alkotás az „országablak” felső részének kompozíciójához konkrétan már nem kötődött.⁶⁴ Rózsashegy ugyanis csak egy éjszakai, de – mint hamarosan kiderült – még Trencsén is csupán átmeneti (ápr. 5–júl. 5.) megálló volt a felségjelvény régi őrzési helyére, Pozsonyba való hazatérésében. Mint a friss kutatásokból tudjuk, a magyar fő- és koronázóvárosba végül egy jelentősebb soproni kitérőt (1622. júl. 11.–aug. 8.) követően – ahol Eleonóra Anna királyné július 26-i koronázásán is

⁶³ Ám természetesen az sem zárható ki, hogy a naplóba maga Hrabéczy jegyezte be a versét ott tartózkodása idején, hasonlóan az emlékkönyveknél ismert gyakorlathoz. Erre utalhat Rózsashegy hangsúlyos említése a költeményben, illetve az a tény, hogy Dorschitz naplójában az adott nap leírásánál szerepel. Ha ez a feltételezés a helyes, akkor arra következtethetünk, hogy a vers a rózsashegyi tartózkodás emlékére készült. Mivel azonban jelenleg a lelkészdiáriumnak csak későbbi másolatairól tudunk, ezért a felvetés nem ellenőrizhető.

⁶⁴ Ettől függetlenül nem tartható kizártnak, hogy Hrabéczy (és Révay?) fejében megfordulhatott egy zólyomihoz hasonló emléktábla készítése a trencsényi tartózkodás emlékére, amelyet esetleg e vers díszített volna. Ám a koronaőr betegeskedése, illetve a tartózkodási hely átmeneti volta miatt e terv – ha egyáltalán volt ilyen – nem valósult meg.

szerephez jutott, hiszen a kor szokásai szerint a királyné jobb vállát érintette vele Pázmány Péter esztergomi érsek⁶⁵ – már jóval Révay Péter halálát (jún. 5.) követően, augusztus 9-én érkezett meg.⁶⁶ Így a korona hazatértében született újabb vers valószínűleg nem került feliratos táblára. Ilyen emlékállítás csak tartós őrzési helyszíneknek járhatott. Mint például 1621 elején Zólyomban, majd – amennyiben helyes a fenti feltételezésünk – a 18. század végén a már említett szövegváltoztatással egy átírt feliratú „országablak” formájában új őrzési helyszínén, Budán.

Egy különleges dokumentum a pozsonyi Koronatorony vasajtajáról

Révay Péter koronaőr és Kinchy András pozsonyi másodvárnagy (1612–1623) nemcsak a koronálását és benne a magyar felségjelvényeket kísérték 1619–1622-ben szinte végig észak- és kelet-magyarországi útukon, hanem a koronázási jelvényekkel együtt Pozsonyból egy különleges vasajtót is Zólyom várába vittek. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem ugyanis 1620. november 23-án Nagyszombatban azt is elrendelte a Szent Koronával éppen a szabad királyi városban tartózkodó biztosainak, hogy Zólyomban „mindgyárast elsőben is egy oly erős boltot keressen a várban, az kit a korona őrző urak is javalljanak és az Szent Koronát abban helyeztessek. **Az mely vasajtó Posony várából az Szent Koronával edgyütt odavitetik, ugyanazon ajtót arra az bótra, az melyben az Szent Korona lészen, erősen felcsináltassa.**”⁶⁷ Az ajtó felszerelése végül a koronának a zólyomi várban való biztonságos elhelyezése, 1621. január 29. előtt történt meg, aminek dátumát – nem tévedés – mind a mai napig kizárólag az „országablakon” a korona csüngői között olvasható korona-itineráriumból tudjuk: „Conservatorio recondor 29 Januar[is] 1621”.⁶⁸ A fentiek ismeretében persze egyáltalán nem túlzás azt feltételezni, hogy ez az információ is magától Hrabéczy Dánieltől, illetve urától, Révay Pétertől származhatott.

Bár az eddigi szakirodalom többnyire úgy vélte, hogy a koronát az erdélyi fejedelem Zólyomban biztonsági okokból befalaztatta, a fenti adatok ismeretében ez az állítás ebben a formában nem állja meg a helyét. Noha kétségtelen, hogy Bethlen rendelkezése szerint a körmöcbányai pénzverde jövedelmeiből egy kőműves – mint a korabeli számadás mondja – „a korona befalazásáért” 2,5 forintot kapott,⁶⁹ ez alatt nem tényleges befalazást, hanem az említett nagy vasajtó helyének kialakítását és az ajtó beillesztését, azaz a védett koronaőrző hely ezzel történt leválasztás-elfalazását kell értenünk, vagyis a fejedelem rendeletét idézve a korona-vasajtó „erősen [történő] felcsináltatását”. Zólyom várának 1627. évi leltárából pedig azt is tudjuk, hogy az ekkor még mindig „corona tartó hely”-ként emlegetett helyiséget az „úr háló házá”-ból választották le, amely a felső emeleti nagy ebédlőből nyílt. A pozsonyi Koronatorony terméké helyére Zólyomban lépő új koronaszoba való-

⁶⁵ PÁLFFY 2014, 31–39.

⁶⁶ PÁLFFY 2015b, 36–37.

⁶⁷ KOMÁROMY 1898, 877, 2–3. pont.

⁶⁸ MIKÓ 2000, 427. és BUZÁSI 2008, 115.: Nr. II-45c.

⁶⁹ DIVÁLD 1879, 601.

ban jól védett helyiség volt, hiszen a vár egyik legbiztonságosabb részén, annak északnyugati sarkában feküdt, csupán négy ablaka volt és 1621-ben a különleges vasajtó zárta.⁷⁰

Noha az „országablak” négy példányán elmesélt történet megállt a zólyomi „őrzési helyen” (*conservatorium*) való elhelyezéssel (ami érthető, hiszen Zólyom vára eredetileg mind Bethlen Gábor, mind Révay Péter számára tartós megállónak tűnt), egy újonnan felfedezett különleges forrás szerint a koronázási jelvények mellett a vasajtó sem maradt örökre Zólyomban. Noha elsőre szinte hihetetlennek tűnik, végig követte a felségjelvényeket a második Hrabéczy-versben elmesélt kalandos útvonalon, Ecseden, Kassán és a Vág völgyén át vissza egészen Trencsénig. Az idős és beteges Révay Péter halála után ugyanis a felségjelvények biztosítására valamikor június 12. előtt Trencsénbe érkező és azok mielőbbi továbbvitelét sürgető⁷¹ második koronaőr (1608–1625), Pálffy István június 23-án az alábbi magyar nyelvű levelet intézte Nagyszombat szabad királyi városának bírójához.⁷²

„Köszönetemnek magam ajánlásának utána. Szerető szomszéd uram, bíró uram!

Kegyelmednek csak erről kellett írnom, hogy császár urunk őfelsége es palatinus uram önagysága⁷³ parancsolatja és írása szerint **ezt az Corona vasajtáját, akit mindenütt együtt vele hordoztak, és akit ím mast is innejd Posomba hadtak, hogy oda küldjük**, azért az őfelsége parancsolatja szerint ím az Tryncheny váras maga szekerin Zombathig oda küldette. Ti kegyelmetek is ez levél látván az őfelsége parancsolatja es palatinus uram írása szerint onnajt Zombathbwl **adjon egy oly kocsit alája, kin Posony várig felvihessék jó módjával**. Ebben semmi kétsédelmet kegyelmetek ne tegyen, hanem **addig, míg az Szent Coronát oda viszik, felcsinálhassák az régi helyre**.

Ezt mind őfelsége minden jó kegyelmességgel veszi kegyelmetektől, mind palatinus urunk és az nemes ország jó kedvvel veszik kegyelmetektől. Isten éltesse kegyelmedet jó egészségben.

Trynchenii 23 Junii 1622.

Kegyelmetek jó akaró barátja és szomszédja

Palfij Istuan manu propria⁷⁴

⁷⁰ MNL OL Budapest, P 108, Rep. 30. Fasc. G. Nr. 97. fol. 7v.

⁷¹ „az Szent Korona itt igen alkalmatlan helyen vagon, hanem itt bár sokáig ne tartsák...” MNL OL Budapest, E 196 Irregistrata, Thurzó IV. Szaniszló, Pálffy István Thurzó Szaniszlónak, 1622. jún. 12. fol. 1–2.

⁷² ŠA Trnava, MTT, Missiles, Krabica 54., Pálffy István koronaőr levele Nagyszombat városához, 1622. június 23., Trencsén. Vörös pecséttel megerősített, eredeti példány.

⁷³ II. Ferdinánd császár és magyar király (1619–1637), illetve a soproni koronázódiétán frissen megválasztott Thurzó Szaniszló nádor (1622–1625). Vö. DOMINKOVITS–KATONA 2014, passim.

⁷⁴ A koronaőr aláírása valóban sajátkezű, a levelet és külzetét viszont egy titkár vetette papírra.

[Kívül a szokásos címzés:] Prudenti et circumspecto domino, N. judici civitatis regiae Tyrnaviensis etc., domino amico et vicino honorandissimo.

Pálffy István koronaőr szavai önmagukért beszélnek. Egyfelől – amint szövegkiemeléseink jelzik – vitathatatlanul igazolják, hogy a pozsonyi Koronatorony vasajtaja nem maradt Zólyomban, sőt végig követte a koronát kelet-magyarországi útján egészen Trencsénig. Majd az uralkodó és a rendek közös határozatának megfelelően Pálffy koronaőr innen királyi-nádori parancslevéllel 1622. június 23. előtt Trencsén városának szekereán Nagyszombatig vitette. Onnan tartozott Nagyszombat városa ugyancsak saját szekereán továbbszállítani, hogy amíg a soproni királyné-koronázásról (amelynek terveiről a rendek ekkor már tudtak, így hamarosan a Nyugat-Dunántúlra vitették a felségjelvényeket⁷⁵) a korona visszatér Pozsony várába, addig ott a korona vasajtáját – miként Bethlen magyar nyelvű rendeletéhez hasonlóan e forrás is fogalmazott – „felcsinálhassák az régi helyre”, azaz visszakerüljön eredeti helyére, a pozsonyi Koronatoronyba.

Bár konkrét információval jelenleg nem rendelkezünk arról, hogy mindez tényleg megtörtént, aligha kételkedhetünk abban, hogy az uralkodói és nádori parancslevelek szellemében eljáró koronaőr rendelkezését a szabad királyi városok végrehajtották. Ráadásul a vasajtó korábbi helyére történő visszafalazására idő is bőséggel rendelkezésre állt, hiszen a felségjelvények végül csupán a soproni koronázódiétát követően, 1622. augusztus 9-én kerültek vissza 1608-tól használt őrzési helyükre, a pozsonyi vár Koronatornyába.⁷⁶ Zólyomban ugyanakkor a kibontott korona-ajtó helyére hamarosan egy másik vasajtó került, miként az 1627. évi várleltár rögzítette: „Egy vasas ajtó, vas szárrúdjával”.⁷⁷

Új felvetés az „országablak” keletkezéséhez

Ezek után már csupán arra az izgalmas kérdésre kell választ keresnünk, vajon mivel magyarázható, hogy mind Bethlen Gábor fejedelem, mind utóbb II. Ferdinánd király és Thurzó Szaniszló nádor, sőt – miként Pálffy koronaőr levele fogalmazott – a „nemes ország”, azaz a magyar rendek is ennyire fontosnak tartották, hogy a pozsonyi Koronatorony vasajtaja előbb kövesse a koronát Zólyomba, azután Kelet-Magyarországra, majd visszakerüljön régi helyére, a pozsonyi várba. Mindez véleményünk szerint egyértelműen arról tanúskodik, hogy nem akármilyen ajtóról volt szó. Azaz nem egy olyan egyszerű vasajtóról, amelyet az imént idézett zólyomi várleltár említett 1627-ből, és amely a korona 1621 tavasza után Zólyomban kibontott korona-vasajtájának helyére került.

A fentiek ismeretében aligha lehet kérdéses, hogy a „korona vasajtájának” olyan reprezentatív erővel, olyan különlegességgel kellett bírnia, amely megmagyarázza, miért vitette azt a felségjelvénnyel együtt mindkét uralkodó országszerte sok száz

⁷⁵ PÁLFFY 2014, 31–35; PÁLFFY 2015a, 86–87.

⁷⁶ PÁLFFY 2015b, 36–37.

⁷⁷ MNL OL Budapest, P 108, Rep. 30. Fasc. G. Nr. 97. fol. 7v.

kilométeren át. A kérdésre a megoldást maguk az „országablak” adják meg. Már 2000-ben Mikó Árpád, majd 2008-ban Buzási Enikő felhívta a figyelmet,⁷⁸ hogy a festményeken felül két rozetta látható, amelyeknek alul a feliratos tábla helyén, eredetileg akár egy párja is lehetett. Azaz a festmények felső része olyan trompe-l’oeil jellegű ábrázolásnak tűnik, amely egy díszes fejű szögekkel felerősített táblát utánoz.

Mindezek ismeretében már könnyen kitalálható hipotézisünk: a pozsonyi Koronatoronyban a felségjelvényeket őrző terem vasajtaja azért lehetett kiemelkedően fontos mindenki számára, mert azon egy a Szent Koronához és annak korabeli eszmeiségéhez kifejezetten kötődő, szegecsekkel felerősített díszes tábla volt látható. E tábla pedig feltételezésünk szerint éppen az az ábrázolás vagy annak egy változata volt, amely az „országablak” felső részén hagyományozódott az utókorra: azaz a Szent Korona és a Magyar Korona országainak címersora – akár még a képen látható bibliai feliratot is beleértve: „DEVS CVSTODIAT TE AB OMNI MALO”, azaz „Isten őrizzen meg téged minden bajtól (Zsolt 121,7)”.⁷⁹ A csüngők közé utólag beírt, Zólyomig tartó korona-itinerárium viszont eredetileg biztosan nem lehetett rajta. Noha ismereteink szerint a vasajtó utóbb elpusztult (talán a 19. században, amikor a pozsonyi várat már nem használták sem alkalmi uralkodói rezidenciaként, sem koronatartó helyként), az „országablak” felső részei napjainkig megőrizték táblájának egy változatát.

Amennyiben feltételezésünk megállja a helyét, az részben megmagyarázza, részben még tovább árnyalja a különleges festménysor keletkezéstörténetét. Véleményünk szerint ugyanis a Szent Korona és körülötte a Magyar Korona országainak címersor-ábrázolása a korona vasajtajára nem utólag, azaz nem 1619–1621-ben, hanem majdnem biztosan annak elkészültekor került. E vélekedésünket erősíti, hogy a koronázási jelvényeket őrző koronáládát is 1608-tól használták, ekkor szabályozták mind az ajtó, mind a láda zárását és védelmét, valamint a koronaórség szervezetét és működését, azaz a korona pozsonyi őrzésének teljes eszköztárát, mégpedig éppen Révay Péter, az új koronaőr hatékony közreműködésével.⁸⁰ Emellett a koronázási jelvényeket őrző terem kezdetektől fogva komoly szimbolikus erővel bírt, sőt egyfajta emlékhelynek számított. Ezt jelzi, hogy 1618 nyarán II. Ferdinánd koronázása után a felségjelvények elzárásakor maga a császár és király egyik legfőbb tanácsadója, Melchior Khlesl bíboros és a többi előkelőség is felírta nevét emlékül a falára, mégpedig a jelenlévők nagy ovációja közepette.⁸¹ A vasajtó eredeti táblája tehát a felségjelvény Prágából Pozsonyba való hazatérését (1608. szept. 9.), majd II. Mátyás koronázását (nov. 19.) követően, végül pedig a koroná-

⁷⁸ MIKÓ 2000, 427; BUZÁSI 2008, 118.

⁷⁹ Vö. MIKÓ 2000, 426.

⁸⁰ A koronáládára: IPOLYI 1886, 219. és PÁLFFY 2015b, 36–37. A koronáládáról a jövőben önálló kötetet tervezünk. A korona őrzésének 1608. évi rendezésére ld. BENDA–FÜGEDI 1979, 147–152; SZVITEK–TÓTH 2003, 8–9.

⁸¹ Miként ezt a szemtanú Lackner Kristóf, Sopron város országgyűlési követe önéletrajzában megörökítette: TÓTH 2008, 136–137.

zási jelvényeknek a Koronatoronyban való elhelyezésekor, azaz – miként a csüngők közötti itinerárium is mondja – 1608. december 6. körül avagy azután nem sokkal készülhetett.

Ezt a felvetést erősítik az újabb kutatások is. Egyfelől a Magyar Korona országainak címersora erre az időre a koronázási zászlókon már megszilárdult, mégpedig éppen az „országablakon” látható címerváltozatokkal.⁸² Másfelől ezek szimbolikus jelentőségével a koronázódiétán koronaőrnek megválasztott Révay Péter tökéletesen tisztában volt, különösen, hogy II. Mátyás koronázási ceremóniáján Szerbia zászlaját maga vitte. 1613-ban megjelent nevezetes koronatorontörténetében, illetve a fentebb már említett *De Monarchiá*ban egyaránt megemlékezett a Magyar Királysághoz egykor tartozott társ- és igényországokról, sőt a felségjelvény kilenc csüngője és egyéb részei (oromdíszek, drágakövek stb.), illetve a kilenc ország között a – kor embere számára oly meghatározó – számmisztika segítségével direkt módon is többszörös szimbolikus kapcsolatot teremtett.⁸³ Elképzelhető tehát, hogy Révaynak kezdeményező szerepe volt az „ős-országablak” elkészítésében. Végül pedig 1608 őszén ezért született II. Mátyás koronázására ismereteink szerint első ízben már olyan latin nyelvű – talán Révayhoz vagy a történetíró Elias Bergerhez, illetve köreikhez köthető⁸⁴ – alkalmi költemény, amely nem csupán II. Mátyást és a magyar szent királyokat, valamint a *Patrona Hungariae*-t és a Szent Koronát dicsőítette, de utolsó tíz strófáját egyenesen a Magyar Koronához tartozó országoknak címezte.⁸⁵ Mindezek összességében jól tükrözték azt a folyamatot, amelynek értelmében a Szent Korona 1608. évi hazahozatalával párhuzamosan a magyar világi rendiség az idegenben székelő uralkodóval és a királyi hatalommal szemben egyre inkább a „rendi nemzetet” kezdte a koronával azonosítani.⁸⁶

A pozsonyi Koronatorony vasajtaján feltételezett szent koronás és címersoros tábla 1608 végére valószínűsített datálása megmagyarázná az eddigi vizsgálatok azon rejtélyét is, miként lehet az „országablakon” látható koronakép a Révay Péter 1613. évi munkájában Wolfgang Kilian metszeteként látható koronaábrázolásnál lényegesen pontosabb, ráadásul színhelyes, sőt – amint Buzási Enikő véli – egyenesen „a leghitelesebb koronaábrázolás a 17. századból”.⁸⁷ Véleményünk szerint éppen azért, mert 1608 végén a vasajtó táblájának koronaábrázolásához mintául vagy maga az eredeti felségjelvény, vagy annak autopszia révén közvetlenül készült (rajzolt vagy festett) ábrázolása szolgálhatott. 1608 őszén ugyanis a hazatért kincset nemcsak sokan láthatták Pozsonyban, de többen meg is örökölték. Ezt

⁸² PÁLFFY 2010, 34–36.

⁸³ RÉVAY 1613, 53, 76; RÉVAY 1659, 144–149. (az utóbbi műben egyenként be is mutatja a kilenc tartományt.) Vö. még TESZELSZKY 2009, 265–267.

⁸⁴ Ezt a későbbi kutatásoknak kell pontosan tisztázni. Bergerre újabban TESZELSZKY 2009, főként 93–203, ill. TESZELSZKY 2014.

⁸⁵ A kiadatlan, ez ideig ismeretlen szerzőjű vers: MNL OL Budapest, I 45, ad 1608/6. fol. 348r–v.

⁸⁶ TESZELSZKY 2009, főként 158–214.

⁸⁷ BUZÁSI 2008, 119.

bizonyítja, hogy hamarosan megjelent ábrázolása Jeszenszky János (Johannes Jesenius) II. Mátyás koronázásáról szóló művében (1609), majd Révay Péter koronatorontörténetében (1613), illetve Lackner Kristóf emblematikus jellegű koronakötetében (1615), továbbá II. Mátyás koronázási érmein és magyar uralkodói pecsétjein, valamint címeresleveleken is.⁸⁸

Mindezek alapján az „országablak” keletkezéstörténetének korábbi két datálását, azaz két készítési időszikját⁸⁹ érdemes egy újabbal kiegészítenünk. Elsőként 1608 vége körül/után Pozsonyban a festmények felső részének mintájául szolgáló koronás–címersoros tábla készülhetett el az ez idő tájt a pozsonyi királyi várban kialakított Koronatorony termének vasajtájára, mégpedig a korona itteni őrzése csaknem teljes eszköztárának kidolgozásakor, Révay Péter aktív közreműködésével. Ezt követhette valamikor 1621 elején Zólyomban annak a Hrabéczy Dánielhez köthető feliratos kőtáblának a megszületése, amely az „országablak” alsó részét alkotó emléktábla előképéül szolgált, miután a Pozsonyból a Garam partjára hozott vasajtó felszerelésével a korona a zólyomi várban megnyugtató oltalom alá került. Végül a harmadikat az 1650-es évektől a 18. század végéig datált olajfestmények tényleges megszületése jelenti, amelyek közül a legújabban előkerült és új feliratot kapó példány 1784–1790 körüli keletkezését akár egy negyedik idősziknak is nevezhetnénk. S noha azt a nagy rejtélyt, hogy miért készült a 17. század harmadik negyedében ennyi példánya a festménynek, még mindig nem tudtuk megfejteni, írásunk reményeink szerint mégis bizonyíthatta: a szisztematikus levéltári és interdiszciplináris kutatás, valamint a kutatói szerencse olyan újdonságokat tárhat fel, amelyek a kora újkorral foglalkozó történet- és művészettörténet-írásunkat, valamint általában a Szent Korona-kutatást egyaránt izgalmas eredményekkel gazdagíthatják. Egyúttal őszintén bízunk abban, hogy a jövőben Péter Katalint még sok hasonló felfedezéssel ajándékozhatjuk meg.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

MNL OL Budapest, E 190 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest; E 190, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Archivum familiae Rákóczi

MNL OL Budapest, E 196 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest; E 196, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Archivum familiae Thurzó

⁸⁸ TESZELSZKY 2009, 12–14. ábra; RÉVAY 1613, címlapkép; MIKÓ 2008, 122.: Nr. II-52, vö. még TESZELSZKY 2011, 4–7, ill. a koronázási érmeire újabban SOLTÉSZ–TÓTH–PÁLFFY 2016, 79–87, a címereslevelekre ld. MIKÓ 2013; MIKÓ 2016. A pecsétek szisztematikus feldolgozását a jövőben tervezzük.

⁸⁹ BUZÁSI 2008, 118.

- MNL OL Budapest, I 45 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest; Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok, Böhmisch–österreichische Hofkanzlei, magyar vonatkozású iratok (Fremde Gegenstände)
- MNL OL Budapest, P 11 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest; Balassa család levéltára, A Balassa család által lajstromozott iratok
- MNL OL Budapest, P 108 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest; P 108, Esterházy család hercegi ágának levéltára, Repositorium
- SNK Martin, LA Slovenská národná knižnica, Martin; Literárny archív
- ŠA Trnava MTT Štátny archív v Trnave, Magistrát mesta Trnava

KIADOTT FORRÁSOK

BÉL 1735

BEL, Matthias: *Notitia Hungariae novae historico geographica... I. Viennae Austriae, 1735, Paulus Straubius.*

DIVÁLD 1879

DIVÁLD József: A körmöczi pénzverdéből. A Bethlen Gábornak kiszolgáltatott készpénz, arany és ezüst jegyzéke. *Történelmi Tár, 1879. 601–607.*

HRABECIUS 1623

HRABECIUS, Raphael: *D. O. M. A. Oratio funebris in solennibus exequiis Spectabilis ac Magnifici Domini D. Petri De Reva, supremi ac perpetui Comitatus Thurocensis, Dapiferorum Regalium per Hungariam Magistri, Sacrae (!) Caesarearum Regiarumque Majestatum Rudolphi II. Mathiae II. Ferdinandi II. Consilarii, nec non Divae Regni Hungariae Coronae usque ad mortem Conservatoris fidelissimi, &c. Domini sui gratiosissimi habita in loco sepulturae Ejusdem & Majorum, in templo Martinopolitano Comitatus Thurocensis 17. Julii, Anno Dei Homini M.DC.XXII. a Raphaële Hrabecio, Ecclesiae Dei ad aedem inclutae aulae Revaiana Concionatore. Adjuncta est Valedictio Eiusdem Domini Petri de Reva, &c. morituri. Cassoviae, 1623, Ex Officina Typographica Danielis Schultz Bartphensis.*

RÉVAY 1613

Petrus de Rewa [RÉVAY Péter]: *De Sacrae Coronae Regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna annos ultra DC clarissimae brevis commentarius. Augustae Vindelicorum, 1613, Christoph Mangus.*

RÉVAY 1659

Petrus de Rewa [RÉVAY Péter]: *De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae centuriae septem... Quas emendatas et auctas publicabat Comes Franciscus de Nadasd... Quibus accessit seorsim Catalogus Palatinorum et Iudicum ejusdem Regni, opera et studio Gasparis Iongelini... Francofurti, 1659, Thomas Matthias Götzius.*

HIVATKOZOTT IRODALOM

BENDA–FÜGEDI 1979

BENDA Kálmán–FÜGEDI Erik: *A magyar korona regénye*. Budapest, 1979, Magvető.

BUZÁSI 2007

BUZÁSI Enikő: Aktualitás és történeti hagyomány a 17. század végén: a Mátyás-kultusz a Batthyányak családi reprezentációjában. *Művészettörténeti Értesítő*, 56. 2007. 115–138.

BUZÁSI 2008

BUZÁSI Enikő: „Országtáblák”, a Szent Korona a tartományok címereivel. In: *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2008. március 28–2008. július 27.* Szerk. MIKÓ Árpád–VERŐ Mária. I. köt. Budapest, 2008, Magyar Nemzeti Galéria, 115–119.: Nr. II-45.

CSEPREGI 2014

CSEPREGI Zoltán: *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM). Proszopográfiai rész. I. A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610).* I/1: A-L. Budapest, 2014, MEDiT.

DOMINKOVITS–KATONA 2014

DOMINKOVITS Péter–KATONA Csaba (szerk.): *Egy új együttműködés kezdete. Az 1622. évi soproni koronázó országgyűlés*. Sopron–Budapest, 2014, Magyar Nemzeti Levéltár Győr–Moson–Sopron Megye Soproni Levéltára–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

FAZAKAS–HEGEDŰS–HENNEL 2002

FAZAKAS László–HEGEDŰS Ernő–HENNEL Sándor: *A Szent Korona őrzése. A koronaőrök, a koronaőrség*. Budapest, 2002, Heraldika.

F. E. 1867

F. E.: A likavai várrom és a rózsahegy várkastély. *Vasárnapi Újság*, 14. évf. 1867. augusztus 4. 31. sz. 384–485.

HARANGHY 2010

HARANGHY Miklós: *A Szent Korona viszontagságai 1944–45-ben*. Budapest, 2010, Magyar Koronaőrök Egyesülete.

IPOLYI 1886

IPOLYI Arnold: *A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények története és műleírása*. Budapest, 1886, Magyar Tudományos Akadémia, Reprint: Budapest, 2013, Históriaantik.

KOMOROVÁ 2006

KOMOROVÁ, Klára: Pohrebná reč nad Petrom Révaiom. In: *Vita morsque et librorum historia. K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven*. Ed. Jitka RADIMSKÁ. České Budějovice, 2006, Jihočeská univerzita, 183–193.

KOMÁROMY 1989

KOMÁROMY András: A Szent Korona és Bethlen Gábor. *Századok*, 32. 1898. 876–883.

KULCSÁR 2003

KULCSÁR Péter: *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentibus ab initiis usque ad annum 1700 / A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*. Budapest, 2003, Balassi Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár.

LUDIKOVÁ 2009

LUDIKOVÁ, Zuzana: Svätoštefanská koruna. In: *Renesancia. Dejiny slovenského výtvarného umenia. Katalóg výstavy. Slovenská národná galéria v Bratislave 17. december 2009–28. marec 2010*. Ed. Zuzana LUDIKOVÁ. Bratislava, 2009, Slovenská národná galéria, 102–103. Nr. III.3.4.

MAČUHA 2012

MAČUHA, Maroš: Úrad strážcu uhorskej koruny v prvej polovici 17. storočia. In: KOHÚTOVÁ, Mária a kol.: *Politické a spoločenské pomery na Slovensku v I. polovici 17. storočia*. Bratislava, 2012, Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave– Historický ústav SAV v Bratislave, 51–75.

MIKÓ 2000

MIKÓ Árpád: A Szent Korona a tartományok címereivel 1621. In: *Történelemkép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Szerk. MIKÓ Árpád–SINKÓ Katalin. Budapest, 2000, Magyar Nemzeti Galéria, 426–428.: Nr. VII-1.

MIKÓ 2008

MIKÓ Árpád: Lackner Kristóf könyve a Szent Koronáról. In: *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2008. március 28–2008. július 27*. Szerk. MIKÓ Árpád–VERŐ Mária. I. köt. Budapest, 2008, Magyar Nemzeti Galéria, 122–123.: Nr. II-52.

MIKÓ 2013

MIKÓ Árpád: Heraldikai reprezentáció és nemzeti hagyomány. Szent István király alakja a kora újkori címeres nemesleveleken. In: *István, a szent király. Tanulmánykötet és kiállítási katalógus Szent István tiszteletéről halálának 975. évfordulóján*. Szerk. KERNY Terézia–SMOHAY András. Székesfehérvár, 2013, Egyházmegyei Múzeum, 83–93.

MIKÓ 2016

MIKÓ, Árpád: Panovníci a koruny: reprezentácia na uhorských erbových listinách v ranom novoveku. In: *Korunovacie a pohreby. Mocenské rituály a ceremónie v ranom novoveku*. Eds. Tünde LENGYELOVÁ–Géza PÁLFFY. Budapest–Békéscsaba: 2016, Historický ústav Filozofického výskumného centra Maďarskej akadémie vied – Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, 191–203, 217–228.

PÁLFFY 2010

PÁLFFY Géza: A Magyar Korona országainak koronázási zászlói a 16–17. században. In: *„Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Szerk. BUBRYÁK Orsolya. Budapest, 2010, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet–Gondolat, 17–52.

PÁLFFY 2014

PÁLFFY Géza: *A Szent Korona Sopronban. Nemzeti kincsünk soproni emlékhelyei*. Sopron–Budapest, 2014, Magyar Nemzeti Levéltár Győr–Moson–Sopron Megye Soproni Levéltára–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

PÁLFFY 2015a

PÁLFFY Géza: A Szent Korona Bethlen Gábor erdélyi fejedelem birtokában (1619–1622). Egy korona-itinerárium összeállításának lehetőségeiről. In: *A történelem mint hivatás. A Benda-émlékkonferencia előadásai. 2013. november 27.* Szerk. SZIJÁRTÓ M. István. Budapest, 2015, Balassi Kiadó–Ráday Gyűjtemény, 75–107.

PÁLFFY 2015b

PÁLFFY Géza: Koronás ajándék egy kiváló kollégának. A Szent Korona ládájának legkorábbi hivatalos leltára (1622. augusztus 9., Pozsony). In: *„Serpentarius viginti quatuor stellis decoratus” Baráti ajándék Farkas Gábor Farkasnak*. Szerk. EKLER Péter–VARGA Bernadett. Budapest, 2015, Magánkiadás, 36–37.

SOLTÉSZ–TÓTH–PÁLFFY 2016

SOLTÉSZ Ferenc Gábor–TÓTH Csaba–PÁLFFY Géza: *Coronatio Hungarica in Nummis. A magyar uralkodók koronázási érmei és zsetonjai (1508–1916)*. Szerk. BERTÓK Krisztina. Budapest, 2016, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet–Magyar Nemzeti Múzeum.

SÓLYMOS 1998

SÓLYMOS Szilveszter: Hozzászólás és kiegészítés Pandula Attila „Egy XVII. századi, heraldikai témájú, magyar olajfestmény” című, a Turul 1997/1–2. számában megjelent tanulmányához. *Turul*, 71. 1998. 1–2. sz. 39–41.

SUDÁR 2012

SUDÁR Balázs: Egy török utazó a magyar Szent Koronáról. *Történelmi Szemle*, 54. 2012. 1. sz. 17–36.

SZVITEK–TÓTH 2003

SZVITEK Róbert József–TÓTH Endre (szerk.): *A koronázási jelvények okmányai*. Budapest, 2003, Magyar Nemzeti Múzeum.

TESZELSZKY 2009

TESZELSZKY, Kees: *Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás*. Szerk. CZIBERE Mária. Pannonhalma, 2009, Bencés.

TESZELSZKY 2011

TESZELSZKY, Kees: A magyar korona megjelenése a kora újkori képzőművészetben. *Művészettörténeti Értesítő*, 60. 2011. 1–10.

TESZELSZKY 2014

TESZELSZKY, Kees: Elias Berger *Historia Ungarica* című művének keletkezése és háttere (1603/4–1645). In: *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. Szerk. TÓTH Gergely. Budapest, 2014, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 149–168.

TÓTH 2008

TÓTH Gergely (szöveggond., ford., jegyz., bev.): *Lackner Kristófnak, mindkét jog doktorának rövid önéletrajza / Vitae Christophori Lackner I. U. D. Hominis, brevis consignatio*. Sopron, 2008, Győr-Moson-Sopron Megye Soproni levéltára.

TÓTH 2014

TÓTH Gergely: Lutheránus országtörténet újszoikus keretben. Révay Péter *Monarchiája*. In: *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. Szerk. TÓTH Gergely. Budapest, 2014, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 117–147.

TÓTH 2016

TÓTH Gergely: *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)*. Budapest, 2016, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

VARGA 2009

VARGA Szabolcs: Volt-e a Szent Korona Péccsett 1529-ben? *Pécsi Szemle*, 12. 2009. 1. sz. 18–25.

VIDOR 1942

VIDOR Gyula: Megnyílik a várpalota páncéltermének vasajtaja. Koronaórválasztás előtt. *Pesti Hírlap*, 1942. október 20. 674–675.

ZSÁMBÉKY 2009

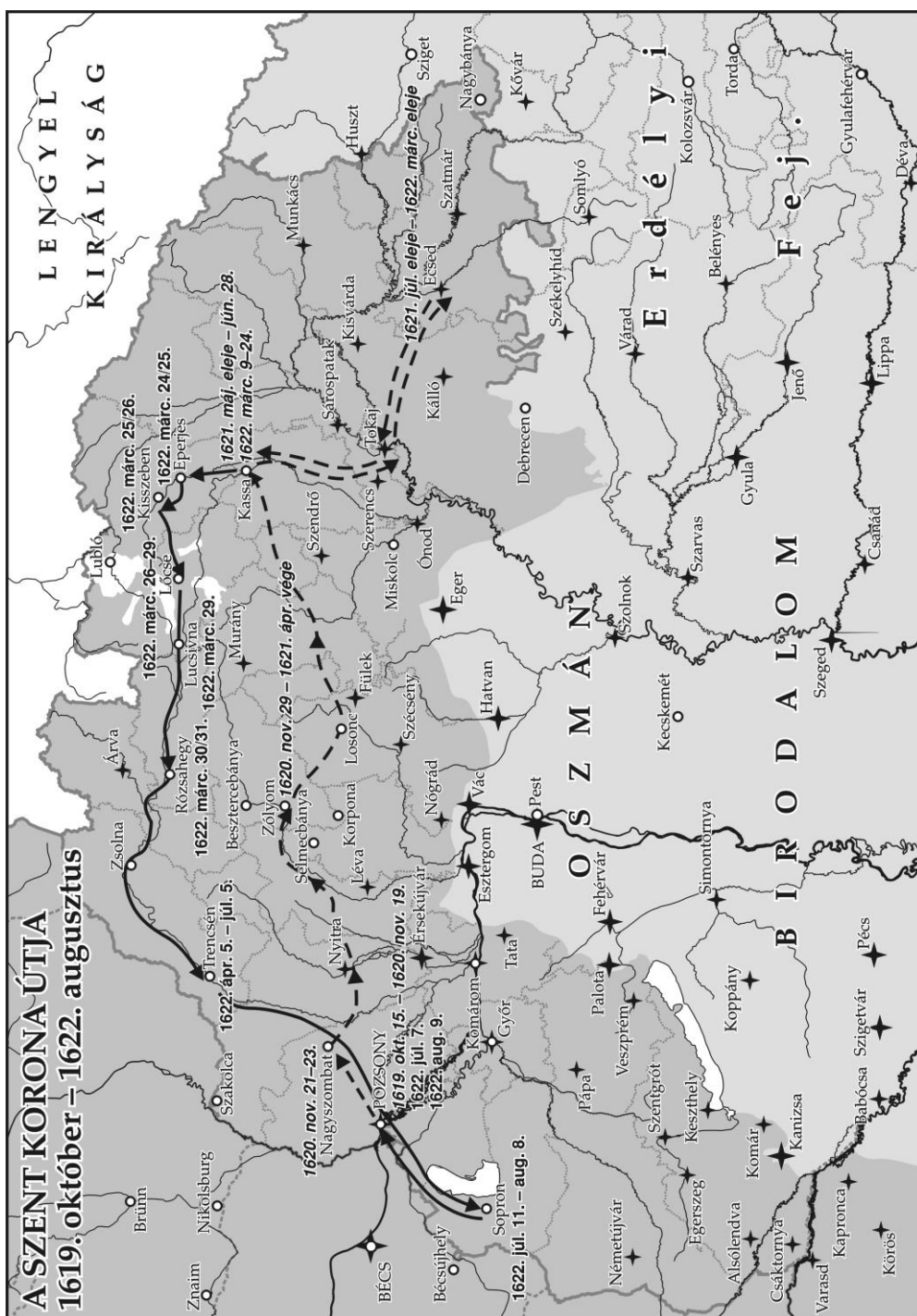
ZSÁMBÉKY Monika: Adatok egy újabb koronás képről. *Művészettörténeti Értesítő*, 58. 2009. 2. sz. 315–320.

MELLÉKLET

**ARISZTOKRATA NŐK MECENATÚRÁJA
SZOCIÁLIS ÉS KULTURÁLIS TERÜLETEKEN
(AZ ERDÉLYI CSÁKY ÉS A JÓSIKA CSALÁDOK PÉLDÁJÁN)**

PAPP KLÁRA

Néhány éve Péter Katalin volt doktori disszertációm egyik opponense, amely munkám az erdélyi Csáky családról szólt, köztük a kiemelkedő női szereplőkről.* Jelen tanulmány a kéziratban felvetett egyik probléma további kutatásairól ad számot, arról, hogy a családi levelezés és más források együttes közlései alapján milyen kezdeményezéseket vállaltak magukra az erdélyi Csákyak nőági leszármazottai.

Az arisztokrata hölgyek kulturális érdeklődése, szokásai, mecenatúrájának jelei és részvétele a kulturális folyamatokban jól kiolvasható a személyes forrásokból.

Csáky Katának egy férjéhez, 1764 márciusában írott hosszú levele szerint egyik életcélja volt, hogy jövedelmeiből „Isten dicsőségére”, egyházának segítésére fordíthasson, bár a jótékonykodásra akkor még nemigen nyílt lehetősége. Amikor az apjától neki jutott Csáky birtokrész hatékony működtetésében már sikereket ért el, több kezdeményezést tett. 1779–1786 között Szebenben Orsolya apácakolostort támogatott, 1781-ből például ismerjük contractusát, amelyet „egy kisasszony tanítására fundatióul” kötött. Kolozsváron a minorita templom építését segítette.¹ 1779-ben arra is ígéretet tett, hogy két árva gyermek támogatására ad 100 német forintot a kolozsvári iskolának.² 1792. október 20-án kelt adománylevele szerint három adósának tartozását juttatta a kolozsvári római katolikus convictusnak.³

Csáky Kata grófnő unokája, Csáky Rozália szintén igen tevékeny asszony volt. A családi levelezés szerint nagyanyja nevelte, ahogyan a gyermekkorában, himlőben meghalt nővérét, Katicát is. A környezetében élőkről való gondoskodást már kisgyermekként láthatta, s mivel 1802-ben férjhez ment Jósika János báróhoz, aki a főkörmányszék elnöke, s így Erdély első embere lett, lehetőségei is jelentősen megnövekedtek. Csáky Rozália azonban nem élt vissza férje pozíciójával, sőt inkább az figyelhető meg viselkedésében, hogy igyekezett önállóságát, kezdeménye-

---

* A tanulmány az NKFI K 120197 számú pályázatának támogatásával készült.

¹ Jósika Hitb. Lt. No. 542. A kolozsvári templomépítésre 1776-ban 500 forintot ajánlott fel, amelyből szeptemberben 103 forintot be is fizetett.

² Jósika Hitb. Lt. No. 629. 1780-ban pater Boér Imre az összeg átadását is igazolta.

³ JAKAB 1888/b, 667–668. Tholdalagi Ferencnél 2000, Wesselényi Miklósnál 1000 és gróf Gyulai Ferencnél lévő, úgyszintén 1000 forintról volt szó. A „kényszerítő” körülményektől függően azt a jogot is magának tartotta a grófnő, hogy – amennyiben három hónappal korábban bejelenti – visszakaphassa a pénzösszeget.

zökedvét megőrizni, néha-néha a férj jóindulatú tanácsai ellenére is. Amikor helyzetét később felhasználta, akkor a bécsi udvarhoz kötődő ismeretségei révén igyekezett kezdeményezéseinek pártfogó anyagi támogatást szerezni.

Jósika János felesége méltán volt a szociális érzékenység egyik mintaadó személyiségének tartható Kolozsváron. Tudjuk, hogy a grófnő nem csupán a nagyanyja példáját követte. Ismeretes, hogy az anyjával, Bethlen Rozáliával jó barátságot ápoló Palm Jozefa grófnő és férje, Bánffy György 1817–18-ban ingyen népkonyhát állítottak fel az inség enyhítésére, amely 1822-ig, a gubernátor haláláig működött. Az uralkodó, I. Ferenc és felesége, Karolina Augusztia kolozsvári látogatását követően (1817 augusztusa) alakult meg a Karolina kórház, amelynek alapításában a királyné is jelentős szerepet játszott. Az erdélyi püspök, Kováts Miklós is kezdeményezője volt 1820-ban egy, a „koldusügy” megoldását célzó tervezetnek, amely ugyan első kísérletre kudarcot vallott, de tudjuk, hogy a későbbiekben a grófnő a püspökkel konzultálva és egyeztetve valósította meg ötleteit. Az 1831. évi kolerajárvány idején már a főkormányzói elnök feleségeként Csáky Rozália kezdeményezett gyűjtést a szegények ételmezésének biztosítására – amelyből 6362 forint gyűlt össze, többségében a nemességtől és a hivatalnoki kartól –, s ebből az összegből karácsonytól márciusig tűzifát biztosítottak, valamint a városgazdánál 518 szegényembert tápláltak, s közel 700-nak lisztadományt adtak.⁴ Ezzel a kezdeményezéssel a grófnő folytatta a gubernátor-feleség, Palm Jozefa hagyományát, a többi lépése, indítványa és hosszan tartó ténykedése azonban már egy önálló irányvonalat megfogalmazó, hasznosan tevékenykedő ember képét mutatják az utókornak.

Csáky Rozália 1823-ban hozta létre a „Kolozsvári Nemes Jóltevő Asszonyi Egyesület”-et,⁵ amely több kezdeményezést is tett: az ő irányításával jött létre az ún. Haller-kertben a „népkert”. 1827-ben szintén az egyesület vette bérbe a Hangyás-berket, ahol elindulhatott a terület vízelvezetése, a hidak építése, a sétátér kialakítása,⁶ majd újabb példaadó alapítása, a szegények gyermekeit befogadó óvoda létrehozása.⁷

1824-ben még az egyesület központját keresték, s bár a város a „Thorda kapun kívül kovács műhelynek használt helyét” ingyen odaadta volna, azt a grófnő nem találta megfelelőnek, ezért inkább 1000 forintot ajánlottak fel az építés céljaira. Csáky Rozália a Külső-Monostor utcában egy, a rokonai tulajdonában lévő kertet vásárolt meg. Haller János ugyanis annak a Haller Györgynek volt a fia, akinek anyja Csáky Borbála, Jósikáné nagyanyjának nővére (mindketten Csáky Zsigmond leányai voltak). A kertet Haller feleségétől, Nemes Zsuzsannától – aki Jakab Elek szerint 1803 szeptemberében a várostól vette meg a telket – Nemes Ádám erdélyi

⁴ CSIZMADIA 1943, 4, 20. A szegényeknek főzött leves kiosztásáért Gyulai Lajos főkormányzói tanácsos volt a felelős.

⁵ Csizmadia szerint később az „Erdélyi Jóltevő Asszonyi Egyesület” nevet vett fel. CSIZMADIA 1943, 4.

⁶ 1831-ben egy Kolozsváron létesítendő zálogház tervét is felvetette, de a kezdeményezés kudarcba fulladt. Uo. 25.

⁷ EGYED 2004, 16.

kinestartó örökölte. Tőle vette meg az alapítvány nevében Csáky Rozália 25 ezer forintért, úgy hogy 5000 forintot saját hozzájárulásként az eladó tett hozzá, vagyis engedett el a vételárból.⁸

Csáky Rozália tevékenységéről szemtanúként maga Déryné is beszámolt, egyértelműen kiválóan tartva annak eredményét: „Volt Kolozsvárott a Külső-monostor utcában egy nagy, elhanyagolt, parlagon hagyott telek, ő ezt megvette, és planizálta. Átalakította kertté, hogy a kolozsvári publikumnak legyen mulatóhelye, hova ünnep és vasárnapokon kísértálgasson szabad levegőt szívni, miután egész heteken át a szobákba volt szorítkozva, nem lévén sehol egy sétatere, hová szórakozni kimehessen. Ezen kert oly ügyesen van elrendezve, minden kényelemmel ellátva: itt nyugvó padok, amott a csallitok között a gyalogsétálóknak ösvények, amott ismét a kocsikázók számára széles utak, nemkülönb a lovaglók számára. [...] És itt, ezen vidámság gyűlhelyén, még arról is gondoskodott ennek létrehozója, hogy kényelmes nyári színpadot (arénát) lehessen ott felállítani. És valóban játszottunk is ott, ezen mulatóhelyen, a neve: Népkert.”⁹

Kolozsvár.

Sétatéri főbejárat.

Déryné meglehetősen felületesen, saját információi alapján látta a kezdeményezés lényegét. A Bodor Pál egyesületi titkár által a város elé terjesztett javaslatok ugyanis a népkertben elsősorban a szegények megsegítését szorgalmazták. A dolgozóház negyven szegény számára az egyesület tagjainak természeti- (építési anyag) és pénzadományából épült fel. Tizenkét ágyra arisztokrata hölgyek tettek alapítványt, s aki ebben részesült, az szállást, étkezést, ruházatot kapott, illetve betegsége esetén gyógykezelést a Karolina kórházban. A többi 28 ember reggel 5-től este 7-ig munkát végzett, amelyért az étkezés díjának levonása után bért kapott.

⁸ JAKAB 1988/a, 801–807, valamint CSIZMADIA 1943, 6–7. Az egyesület a szerződéskötés után csak 10 ezer forintot fizetett az eladónak, a többivel adós maradt.

⁹ DÉRYNÉ SZÉPPATAKI 2011.

A „promonada”, avagy köz-sétatér létrehozása (amellyel a város már 1812-től kísérletezett, amikor a Hangyás-berket azért adta bérbe, hogy ott Meleg János szőcsmester különféle italokat árulhasson) ötévi adómentességgel járt, s egybekapcsolódott olyan újabb közcélokat szolgáló ötletek megvalósításával, mint a halászház, az úszó iskola (amelyre az ifjú urak adtak össze 745 forintot) vagy az úrlovások akadályversenye számára kialakított tér. Ezekre az ún. néma bálók divatját is ekkor vezették be, amikor a „meg nem rendezett bál költségeire” gyűjtöttek, s az összeget, pl. ez esetben a sétatér kialakítására költötték.¹⁰ 1832-ben Csáky Rozália Kováts püspökkel, aki a városnak egy javaslatot is megfogalmazott, a koldusok megsegítéséről levelezett. Csalódást okozott azonban, hogy a város vezetése a terheket az egyesületre akarta hárítani, s úgy vélte, neki hivatalból nincsen ebben teendője. 1832 júniusában az egyesületről hírt adó Erdélyi Híradó szerint az eddigieken túl már szerepelt az ingatlanok között az 1830-ban alapított „kisgyermekekre ügyelő iskola épülete”, azaz egy elő-iskola, vagyis óvoda, egy kőből épült „meleg feredő-ház” réz kádakkal, s egy „nagyobb emeletű épület” bálók, casinók, muzsikák számára. A kolozsvári kisedővő intézetről az 1845. évi Kolozsvári Naptár is tudósított, megjegyezve, hogy „Itt a nagyobb gyerekek a tanulási órákon kívül különféle szalma és egyéb szőrszövetek készítésével foglalkoznak, a leányok szintén fonásban, varrásban, kötésben, s több eféleben gyakoroltatnak.” Már ekkor hírt adtak egy „fehérítő gyár” felállításáról, amely mesterének, Filippi Jánosnak az Egyesület 1000 forint kölcsönt nyújtott. A fehérítőre a dolgozóházban elkészített szövött áru miatt volt szükség, hogy ne kelljen azt távoli vidékre (Lengyelország) küldeni. Hasonló megokolásból láttak hozzá egy ványoló megépíttetéséhez, amit a város végül évi pénzfizetés terhe mellett engedett.

Mivel Csákygorbó környékén a grófnő selyemhernyó-tenyésztéssel is próbálkozott, 1841-ben a népkertben egy selyemfonó műhely kezdte meg működését, amelynek 1843-ból fennmaradt a fenntartási terve is.¹¹

A szilágysomlyói plébános, Hoványi Ferenc levelében azért hálálkodott a grófnőnek, amiért a szegények munkáját támogatja, fel is szólította a helyi kereskedőket, keressék a kolozsvári „szegények boltját”.¹² A boltban egy Szilágyi Gábor nevű kereskedő fizettségként 5% részesedést kapott a termékek árából, de Csáky Rozália azt is elérte, hogy a gyulafehérvári katonai ruházati bizottság az egyesülettől rendelt katonapokrócot (amiből 13 215 forint tiszta haszon keletkezett), de a szürke posztó a debreceni, vagy a pesti vásárookra is eljutott.¹³

Csáky Rozália törekvéseihez nem mindig kapott támogatást családjától. 1825-ben a szegények háza működéséhez szükséges ingatlan megszerzése kapcsán férje éppen azért intette óvatosságra, mert tudott volt, hogy az anyja, Bethlen

¹⁰ CSIZMADIA 1943, 11–12.

¹¹ Uo. 15, a selyemfonóról: 30, illetve A kolozsvári Nemes Asszonyi Egyesület Intézete. *Erdélyi Híradó*, 52/1–3. 1832. A Kolozsvári Napló tartalmáról lásd: GYÖRFI 2010.

¹² Jósika Hitb. Lt. No 553. 1845. július 17-én, Somlyón írott levél. A krasznai kereskedőket a kolozsvári vásárok idején utasította a lelkész a raktárok látogatására.

¹³ CSIZMADIA 1943, 24.

Rozália grófnő „mennyire ellenzi az ilyet”, s mert – mint feleségének megírta – „ösméred az erdélyieket, meglátod és megesheték, hogy [...] lassan lassan kivonják magukat”.¹⁴

1832 májusában a grófnő maga panaszkodott Kováts püspöknek a férje által emlegetett részvétlenségről: „az Egyesület csak név szerént az, 6 esztendőktől fogva szinte csak belőlem állván, szép dámáink adakozó kezek éppen semmivel sem segítenek, »táncoló lábaik« hoznak be még egy keveset az egyesület céljainak megvalósítására.”

A Magyar Híradó korábban idézett híradása felsorolta a kezdetektől adományt tevőket, s azok között valóban kevés a nő, bár az első helyet a királyné, Karolina Augusztia foglalta el, majd Kolozsvár városa és utána Csáky Rozália következett, de az erdélyi püspök mellett Kendeffy Ádám, Haller János, Czirjék Dénes vagy Moga Bazil görögkeleti püspök neve is ott szerepel a támogatói névsorban. A dolgozóház ágyalapítói között viszont ott voltak az arisztokrata asszonyok: Jósikánén kívül öccsének, Csáky Józsefnek a felesége, Bánffy Dénesné, Kálnoki Jánosné, Barcsay Lászlóné, Bánffy Györgyné. Megjegyzendő, hogy a „dolgozó ház” támogatói közé tartozott a kolozsvári nagykereskedő, Szábel Boldizsár, sőt 1846-ban Liszt Ferenc zongoraművész is, aki „a Nemzeti Színházban adott hangversenye jövedelméből” adományozott 500 Rft-ot.¹⁵ A *Religio és nevelés* c. katolikus egyházi folyóirat 1844. augusztusi számában úgy emlékezett meg az özvegy császárnéről, mint aki még mindig „pártfogása alatt” tartja a kolozsvári nőegyletet. A „közelebbi négy évről készített számadás beadása” után ugyanis 1000 váltó forint ajándékot küldött számukra.¹⁶

1843-ban meghalt Jósika János, s ezt követően özvegye már ritkábban tartózkodott Kolozsváron, kedvelt fiával Samuval, aki az udvari kancellárián kapott feladatokat, Bécsben élt, s így kevesebb energiát fordított az egyesületre. Előbb a sétakert került vissza a városhoz, majd a népkert és az ottani kezdeményezések aktivitása szorult vissza.¹⁷

Csáky Rozália nemcsak színházlátogató volt Kolozsváron, hanem felkarolta, segítette a művészeket is. Déryné az ő ajánlására szerepelt a városba érkezett gondok mellett a Rhédey-ház nagytermében, s a grófné estélyén elénekelte a „Se-

¹⁴ Jósika Hitb. Lt. No. 415. Jósika János 1825. szeptember 13-án Bécsből küldött levele. Jósika részt vett az 1825. évi pozsonyi országgyűlésen, s részletesen tájékoztatta otthon maradt feleségét a bécsi és pozsonyi társasági életről. A szálláslehetőségekről (egy fogadó és két hálószobája volt), a császárné és a császár megjelenéséről, az audencia lehetőségéről, a primásnál elköltött pompás ebédre egyaránt megemlékezett, de a régebben mint első reformországgyűlés jegyzett országgyűlésről csak azt tudjuk meg, hogy a magyar nagyurak nagy számban voltak jelen, s hogy Jósika a két Zichy mellett kapott helyet.

¹⁵ *Erdélyi Híradó*, 52/1–3. 1832; CSIZMADIA 1943, 9. Szábel és Liszt Ferenc adománya egyaránt 500-500 forintot tett ki. Uo. 34.

¹⁶ *Religio és nevelés*, II/9. (Új folyam.) 1844. augusztus 1., 69.

¹⁷ Csáky Rozália 1838-ban ajánlotta fel visszavételre a sétakertet, mivel a Hangyás-berek bérleti ideje a lejáráthoz közelített. Az egyesületben az alapító grófnő munkáját Sala Mihály consiliárius titkár és Pákei Lajos pénztárnok segítette, akik folyamatosan küldték üzeneteiket Csáky Rozália után. CSIZMADIA 1943, 26–28. és 34–35.

villai borbélyt”, ahová az őt igen szerető, „igen lelkes és minden szépet-jót előmozdító” támogató a színésznőt is meghívta.¹⁸

A grófnő Csáki Gorbón nagy – ötezernél több kötetet tartalmazó – könyvtárat gyűjtött össze, amelynek példányai között a nagyanyja, Csáky Kata által vásároltatott Werbőczy-kötet is ott lehetett.¹⁹ Valószínűleg ez volt az oka, hogy amikor 1839-ben házelőírt készítették a kolozsvári Jósika házról, nem tettek említést külön könyvtárszobáról, s így csak a családtagok szobáiban – ahol viszont a részletes leltár elmaradt – feltételezhetjük az olvasnivalókat.²⁰

A Jósika család tagjai érdeklődtek a sajtótermékek iránt. A Pesten megjelenő első szépművészeti folyóiratnak a *Regélő*nek 1833-ban előfizetője volt Csáky Rozália is, de köztük találhatjuk két lányát, Jósika Antóniát, aki Bornemissza János báró felesége volt, és Jósika Józsefát, Petrichevich Horváth János feleségét.²¹ A május 5-i szám előfizetői közé sorolták Rhédey Teréziát, Rozália öccsének, Csáky Józsefnek feleségét és Petrichevich Horváth Emilia kisasszonyt. Az előfizetésnek a magyar nyelvű lapkiadás támogatása adott különös jelentőséget. Ennek a gondolatnak a lap szerkesztője, Róthkrepf Gábor az első szám előszavában hangot is adott, amikor elhatározta, hogy a lapszámok elején felsorolja a lelkes támogatók neveit. „Hálás köszönetet nyújtom ez alkalommal ama számos honleányok és hazafiaknak, nem a magam, hanem kedves nemzeti nyelvünk nevében, kik a két magyar hazából és annak rokon tartományaiából vetekedve siettek ezen első magyar szépművészeti folyóírás létesítését kegyes ápolásukkal eszközölni.”

Gorbón Rozália a családi képeket is együtt akarta elhelyezni, hasonlóan a magyarországi arisztokrata családokhoz, akik családi galériába gyűjtötték össze őseik képét. 1821-ben azonban történt egy szerencsétlen eset, ami a jó szándék mellett utal a grófnő hiszékenységre is. Férje Kolozsvárról írta meg neki, milyen „szép casus” esett a Gorbóra küldött szekerekkel. A szekér alján kívül ugyanis „minden porrá égett”, csak hat használhatatlan szék és egy hasonló állapotú asztalfedél maradt, a kár nagyjából 200 arany lett. A lovaknak sikerült kiszabadulni, azokért kiküldte a Tamás nevű szekereset Vásárhelyre, a fogadóba. Jósika leginkább nagyanyja és nagyapja elpusztult képét sajnálta, s szóvá is tette, hogy nem érti, miért kellett a képeket kiküldetni, arról nem is szólva, hogy – mint írja – „szokás szerint senki sem kérdezett meg”. Azt róta fel Rozália legnagyobb hibájául, hogy az úton fogadta fel a kertészt, s rábízta a szekeret, róla pedig bebizonyosodott, hogy a pipájával vigyázatlanságból éppen ő gyűjtötte fel a portékákat, ám a bajt látva elmenekült a helyszínről. Tanulása-

¹⁸ DÉRYNÉ SZÉPPATAKI 2011. A hirtelen jött meghívás miatt Dériné 100 forintot vett kölcsön, hogy kis fehér új ruhát és fekete kalapot csináltasson magának.

¹⁹ BÍRÓ 1986, 335–336. A legszebb kötetek a szurdoki kastélyba kerültek, s feltehetően ott pusztultak el. A grófnő botanikai kollekcióját is itt őrizték.

²⁰ ZAY 2016.

²¹ A tizenegy női előfizető, „Az előfizető szépnem” között ott találjuk még Kendeffy Ádám feleségét, Bethlen Rozáliát s rajta kívül még három Bethlen lányt, valamint Bethlen János feleségét, Béli Rozáliát is. *Regélő*, 1/9. 1833. május 2., 69.

gul azt írta feleségének, hogy a helyzeten már nem lehet változtatni, de értse meg: ismeretlenre nem szabad értékeket bízni.²²

Csáky Rozália nagyanyját, Csáky Kata grófnőt imádságos könyvek szerzőjeként tartják nyilván. Egy, a családi levéltárban fennmaradt 1791. december 24-i levél szerint egyik imádságának 200 példányban való kolozsvári kinyomtatására az erdélyi püspök, Batthyány Ignác teremtett lehetőséget. „Excellentiádtól küldött imádságot elvittem püspök úr őexcellenciájához, megvizsgálta, helybe hagyta, és felírta reá, hogy az maga typographiájába nyomtattassék ki. Ezen a héten nyomtatáshoz fognak és excellentiádnak parancsolattya szerént kétszáz exemplart ki is nyomtatnak.” Az imádságos könyvek újrayomtatását viszont az unoka, Csáky Rozália vállalta magára.²³ Ezzel a lépéssel mintegy szimbolikusan vállalta azokat a célkitűzéseket, amelyeket Csáky Kata grófnő egyik könyvének bevezetőjében a következőképpen írt le: „nem céлом ezen könyvnek kinyomattatása által a bölcseknek, nagytudásúaknak kedveket keresnem, mivel azok értelmeknek egyező, bölcs munkát kívánnak, hanem remélem azok a szegények, akik sok könyvekre szert nem tehetnek, azok nagy lelki vigasztalást, ebben minden lelki üdvösségre vezető módokat feltanálnak.”²⁴

Az óvoda-alapítása mellett az 1840-es években saját elképzeléseit tükrözték a szegények felvilágosítását, nevelését célzó lépései, amelyekről a *Honderű* a következőképpen számolt be: „Nincsen semmi, mi érdekesebb volna közméltánylásra, mint a nép erkölcsi nevelését feladatul magának kitűzött lelkesek ernyedetlen buzgósága, [...] Csáky Rosália grófnő [...] hosszú évek során keresztül lankadatlan azon töri a fejét, miképp lehessen legalább alsóbb osztályainkban lábraállítani az erkölcsöt, népet nevelni, értelmesíteni, boldogítani. Közelebbről egy a híres Galura népszerű tollából eredt – s Jó magaviselet címet viselő – népkönyv kiadatásán fáradozik, vezetve és buzdítva e dicső pályán annyira fénylő özvegy császárné ő felsége által, ki közelebbről újra szokott kegyeinek boldogító malasztjával árasztá el a megneveztük kedves hölgyet.”²⁵

A *Magyar Tudománytár* 12. kötetében 1842-ből fennmaradt Jerney János előadásának szövege, amely az Akadémián *Észrevételek az erdélyi fakönyvekre* címen 1842. augusztus 16-án hangzott el, s tanúsítja Csáky Rozália tudomány iránti ér-

²² Jósika Hitb. Lt. No. 414. 1821. október 7-én, Kolozsvárról küldött levél.

²³ CSÁKY 1768; CSÁKY 1781; CSÁKY 1788.

²⁴ A bevezető kéziratban maradt fogalmazványából. Jósika Hitb. Lt. No. 663. Kézírtos imádságoskönyv.

²⁵ Jósika János özvegyének írták, s a főkormányzó 1843-ban halt meg. „Ő felségétől – néhai urunk erénydús özvegyétől – értette meg közelebbről a nemes grófné, mikép a tiszteletre méltó Galura még életben van, és legújabbban valami igen olcsó képeket gondolt ki, mellyeket ezrenként oszt ki, s melyek igen rövid, de velős aláíratokkal az egész üdvönt magokban foglalják. Ő felsége a lelkes grófnénak is igérni kegyeskedett ezekből, ki azokat saját hatáskörében létesíteni szándékszik.” *Honderű. Szépirodalmi és Divatlap* 7/25. 1846. 516. Valószínűleg Bernhard Galurának (1764–1856), Brixen püspökének *Lehrbuch der christlichen Wohlgezogenheit* (Augsburg, 1841.) című munkájáról van szó.

deklódását. Az előadó két viasszal borított fatábla feliratának elemzését végezte el, amelyek Aranka György által az 1791. évi országgyűlés idején már ismertek voltak, egy aranybánya üregeiből kerültek elő, s amelyeket Jankovich Miklós bocsátott a kutató rendelkezésére. Az egyiket Aranka György véleményével egyezően latin nyelvű, valóban eredeti táblának, ellenben a másikat, a görög feliratút hamisítványnak, „ál készítménynek” tartja. Azt feltételezte, hogy nem görög, hanem „huncsitha”, vagyis székely iratról van szó, amelyben magyar szavakat vélt felfedezni.

1841-ben kapta a hírt, hogy Jankovich Jósika Jánosnétól kapott egy gipsz másolatot, amelyet ő maga is megtekintett, s amelyen a fakönyvekhez hasonló betűket vélt felfedezni. Amikor utánanéztek, kiderült, hogy a Bécsben tartózkodó Bethlen Domokos vette a gipszmásolat alapjául szolgáló buzogányt és egy kardot a kolozsvári régiségkereskedőtől, Literati Nemes Sámuelától. Csáky Rozália viszont Bethlen Elektől 10-12 évvel korábban hallott a bronz-ezüst buzogányról, amelyen felirat volt, s ő készítettett gipszmásolatot róla, mert a francia tudósnak, Lajardnak akarta elküldeni, akivel éppen akkor levelezett. Jerney másolatnak nyilvánította a buzogányt is, de véleményét Lajard esetleges értékelő véleményének megismerése nyomán hajlandónak mutatkozott megváltoztatni.²⁶

Jean-Baptiste Lajard, az Institut Royal de France tagja, majd főtitkára volt, akivel Csáky Rozália 1828–1843 között több levelet váltott. A leveleket elemző Buday Árpád a csákgorbói könyvtárban megtalált tíz levélről tudott, valamennyit a francia tudós küldte Rozáliának. A legkorábbi levél Batthyány püspökhöz íródott, s Lajard a Mithras-kultusszal kapcsolatos kutatásaihoz kért tőle segítséget, elsősorban a Sarmizegethusában talált emlékekkel kapcsolatban. Csáky grófnő a levelek alapján több táblaképet készíttetett, s küldött, de 1830 novemberében például a tudós köszönetet mondott a „Marosvásárhely mellett talált bronzkalapács s a Sarmizegethusában talált oszlopfőszerű emlék másolatáért, illetve rajzáért” is. A szellemi kapcsolat folyamatos volt: Jósikáné 1838-ban négy rajzot küldött, majd 1841-ben ismét újabbakat, de egy fennmaradt levélfogalmazásból azt is megtudjuk, hogy Lajard elküldte Rozáliának egy értekezését is, két, Mithras-kultusról szóló füzetét pedig „férjem könyvtárának díszé”-ként említette a grófnő. Utolsóként 1843-ban Dietrichstein Móric hozta el a grófnőnek a franciaországi Mithras-emlékekről szóló munkáját, illetve Bánffy gróf és felesége volt Rozália ismerőseként Párizsban Lajard vendége.²⁷

²⁶ *Tudománytár* 6/12. (Új folyam.) 1842. 314.

A latin nyelvű táblát egy bányász találta Abrudbányán, s az ő fiától került a kolozsvári unitáriusokhoz, majd a leszármazottak 1834-ben Pesten, Jankovich Miklósnak 100 pengő forintért eladták.

²⁷ Magyar grófnő és francia tudós százéves levelezése. *Napkelet*, 19. 1929. 403–410. 1834-ben Rozália fia is meglátogatta, s a tudósnak a fiatal báróról nagyon kedvező benyomása volt, amit több levelében is megerősített. Érdekes, hogy a levelek a grófnő még egy törekvéséről tudósítottak: információkat kért a tudóstól, tud-e megoldást a csákgorbói kastély gázvilágításának megszervezésére. Lajard nem tudott használható gyakorlati tanácsokat adni, mondván ilyen épületre még nincsen elfogadott megoldás.

Az akadémia híradása és a Lajarddal folytatott levelezés egyaránt igazolja Csáky Rozália érdeklődését a múlt értékei iránt, s azt a törekvését is, hogy a hozzáértő kutatókat ismeretanyaggal lássa el.

A Kolozsváron házat tartó családok az erdélyi birtokok mellett többször utaztak Bécsbe, hogy az udvarnál személyesen járjanak el a családjaikat érintő ügyekben. Az utazás során tettek rokoni látogatásokat, s megfordultak Pesten is, a legtöbbet azonban a császárvárosban eltöltött napjaikról tudósították rokonaikat.

Csáky Kata viszonylag részletes beszámolót küldött férjének pl. az 1769. évi bécsi tartózkodásról, amikor a halpiacnál laktak, a Szentháromság templomába jártak, s Rozália lányával együtt többször láttak a „német Comédiát”, illetve már másodjára nézték meg a „gyönyörűséges” baletteket.²⁸ 1785-ben azonban, amikor Bethlen Rozália küldött neki hasonló lelkendező sorokat a bécsi operáról, a szállásán megforduló sok-sok vendégről, korholva-dohogva válaszolta neki, hogy „Bár csak egy-egy petákon alól ne mutattad volna meg magadat”.²⁹

Amikor 1814 nyarán a Jósika János–Csáky Rozália házaspár a császárvárosban, Bécsben járt, Teleki Mária Jozefát is tájékoztatták benyomásaikról. Rozália első sorban a drágaságra panaszkodott anyósának: „[A] szekér, a szállás és az öltözet-hez való kimondhatatlanul drágák, a mesterembereknek szörnyű sok a dolgok, úgyhogy lehetetlen valamit hamar megkapni tőlek. [...] egy cifra magyar köntös belé kerül 1500 forintokba, a férjfiaknak pedig 3000 is, Jankónak egyet elkerülhetetlenül tsináltatni kell, pedig eleget halogatja.” Ezért aztán ő maga nem megy a császárnéhoz, csak távolból nézi a ceremóniákat, viszont a vendégeskedésben részt vesz, hiszen már Kolovratéknál, Barkóczyéknál, Nemes Ádámnál jártak.³⁰

A levelezés a levélírók személyiségének változásaira is utal. Amikor 1825-ben Jósika a fiaival együtt részt vett a pozsonyi országgyűlés megnyitására, s ezt megelőzően Bécsbe is ellátogattak, felesége, Csáky Rozália nem tartott velük, nem utazott utánuk, éppen arra hivatkozva, hogy nem szereti a pompát és az udvari körökben forgolódást.³¹

1832. évi bécsi látogatása idején megbetegedett, s az éppen akkor a császárvárosban tartózkodó Brunswick Teréz is meglátogatta. 1835 májusában viszont már elfogadta a Bécsben tartózkodó arisztokraták meghívását, amelyet Miske közvetített számára: „[N]em teheti meg a császárné palotás dámája, hogy a császárnál egészen üsmeretlen maradjon.” Ezért aztán beleegyezően vette Miskéné levelét, hogy „vasárnap 12 órakor a császárhoz, azután mindjárt [...] a császárnéhoz fogok menni”. Takarékoságára utal, hogy előbb az ismerősöktől (Khevenhüllerné, Miskéné, Ötvesné) próbált a fogadáshoz öltözéket kölcsönkérni, mivel azonban kide-

²⁸ Jósika Hitb. Lt. No. 661. Csáky Kata 1769. április 12-én írott levele. Április 25-én a sok kiadásra panaszkodott.

²⁹ Uo. No. 662. 1785. október 30-án, Nagyalmásról küldött levele, amelyben még egy tanácsot küldd neki: „Az Istenért, vigyázz jó híredre, nevedre, az ájtatosságtól meg ne szünnél.”

³⁰ Jósika Hitb. Lt. No. 141. 1814. június 27-én keltezett levél.

³¹ Jósika Hitb. Lt. No. 141.

rült, hogy „senki köntöse nem jó nékem, [...] csak térdig érnek”, végül kénytelen volt csináltatni magának.

Jósikáné napjait a sok vendégség, találkozó tette ki, de voltak fivérével olasz operában is, amelyről kiderült, hogy Pepinek – Csáky Józsefnek – a „legnagyobb öröme”. Rozália korábbi utazáshoz hasonlóan a szörnyű drágaságra panaszkodott, mondván alig tud kijönni a pénzéből – hozzátéve, hogy „Pesten a vásár és a lóverseny volt az oka” a sok költségnek.³²

Úgy tervezte, hogy a visszaúton előbb Pozsonyig s másnap Pestig Bánffy Dénesékkal hajóval utazik majd, mivel bátyjától, Pepitől értesült róla: a sok eső miatt „irtóztató sár szokott azon a földön lenni [...] inkább Pestig sáros az út”. Férjétől viszont azt kérte, hogy Branyitskáról hozasson érkezésére szalonnát és bort, valamint „klavirt, ha három napot mulatok Hátzfelden, legyen mit együnk”.³³

A Bécsből küldött levelek egyértelműen mutatják a császárváros és Kolozsvár igen eltérő szokásait, árviszonyait, elvárásait, amelyeket azonban az arisztokrata családok tagjainak lassan-lassan meg kellett szokniuk, ha családjukat el akarták fogadtatni, s a fiatalabbaknak kellő előmenetelt akartak biztosítani.

Csáky Rozália férjének, Jósika Jánosnak halála után már több időt töltött Bécsben, Samu fiánál, mint Kolozsváron. Az özvegy császárnéval, Karolina Augustával kialakult jó kapcsolata valószínűleg erre az időre tehető, amikor már nem akarta a kialakult szimpátiát az Egyesület időszakos támogatásánál többre felhasználni. A polgári forradalom idején birtokait, vállalkozásait nem kímélték a felkelők, mivel a családot egyértelműen Habsburg-hűnek tekintették. Ezért pusztult el a csákiigorbói kastély könyvtára, s égették fel a jól működő cukormanufaktúrát is. A bécsi és salzburgi tartózkodással életét mentette az öregedő özvegy, aki férje elvesztését nagyon keservesen élte meg, s néhány év múlva, 1850-ben, Bécsben érte a halál. Az Erdélyi Múzeum létrejöttékor a Jósika fiúk jelentősen hozzájárultak adományaikkal a gyűjtemény gyarapodásához. Többek között anyjuk botanikai gyűjteményét is átadták a köz céljaira, ezzel is megőrizve az utókornak a tevékeny grófnő emlékét.

LEVÉLTÁRI FORRÁS

Jósika Hitb. Lt.

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, a Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár (Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj) kezelésében, a Jósika család hitbizományi levéltára.

³² Jósika Hitb. Lt. No. 401. Csáky Rozália 1835. június 5-én, Hátzfeldről küldött levele Jósika Jánosnak.

³³ Jósika Hitb. Lt. No. 401. A bécsi tartózkodásról szóló levél Jósika Jánoshoz. Május 7-én érkeztek Bécsbe fivérével, Csáky Józseffel, akinek a szemét vizsgáltatták az orvosokkal, s június 6-án már ismét otthon voltak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BÍRÓ 1986

BÍRÓ József: Erdélyi kastélyok. In: *Ódon Edély, Művelődéstörténeti Tanulmányok*. II. Szerk. SAS Péter. Budapest, 1986, Magvető.

CSÁKY 1768

CSÁKY Katalin: *Mennyei igyekezet, mely itten az Istenes életnek, ez után az örökké való boldogságnak meg nyeréséért foganatos imádságokkal rakva vagyon*. Kolozsvár, 1768. [Újra kinyomatta báró JÓSIKA JÁNOSNÉ gróf CSÁKY Rozália. Kolozsvár, 1842.]

CSÁKY 1781

CSÁKY Katalin: *Ájtatosság kalauza... mely a... gyakoroltatni szokott processióknak hasznos eljárására vezet...* Kolozsvár, 1781.

CSÁKY 1788

CSÁKY Katalin: *Mennyei oltalom, azaz: olyan könyvecske, mely kalauzolni fogja a jó lelket az isteni félelemre és az isteni bizodalomra...* Kolozsvár, 1788. [Újranyomatott uo. 1842-ben, az eredeti évszámmal.]

CSIZMADIA 1943

CSIZMADIA Andor: *Szociálpolitika a reformkori Kolozsváron*. Kolozsvár, 1943.

DÉRYNÉ SZÉPPATAKI 2011

DÉRYNÉ SZÉPPATAKI Róza: *Déryné emlékezései*. 2. 2011. [E-könyv]

EGYED 2004

EGYED Ákos: *Az erdélyi magyarság történetéből, 1790–1914*. Kolozsvár, 2004, Erdélyi Múzeum Egyesület (Erdélyi Tudományos Füzetek, 243.)

GYÓRFI 2010

GYÓRFI Dénes XIX. századi kolozsvári kalendáriumok a nagyenyedi Bethlen könyvtárban. *Szabadság* (internetes portál). 2010. december 8. Internet: archivum2.szabadsag.ro (2017. július 1.)

JAKAB 1888/a

JAKAB Elek: *Kolozsvár története*. III. Kolozsvár, 1888.

JAKAB 1888/b

Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez. Összegyűjtötte és szerk. JAKAB Elek. Budapest, 1888.

ZAY 2015

ZAY Éva: Főúri otthonok a 19. században Kolozsváron. *Erdélyi Múzeum*, LXXVII/1. 2015. 190–197.

**„VÉGNÉLKÜL VALÓK AZ EGYENETLEN
HÁZASTÁRSÁK SZÖVEVÉNYEI”¹**
WESSELÉNYI ANNA ÉS BETHLEN LÁSZLÓ VÁLÁSAI

SZABADI ISTVÁN

Cserei Mihály írja históriájában az 1696-os esztendőre emlékezvén: „menénk Boncidára Bethlen László lakodalmára, ki Wesselényi Pál leányát vette vala, noha nem vala kedve hozzá, de a bátyjai hajták rá. Nem is lön szerencsés lakások, elhagyá feleségit, s nehezen válhatván meg a papok székin tőle, azután Folthi Bálint leányát vevé el feleségül.”²

Bethlen László (1675–1717) Bethlen Farkas történetíró, erdélyi kancellár fia, küllői főispán és tanácsúr, az 1709-ben felállított guberniális deputáció tagja, Bethlen Miklós szeretett rokona. Wesselényi Anna báró Wesselényi Pál tanácsúrnak, a kurucoknak nevezett bujdosók vezérének és Béli Zsuzsannának leánya, Wesselényi Istvánnak, a naplói erdélyi országgyűlési és táblai elnöknek a húga.

Szerencsétlen házasságuknak nem éppen pozitív kicsengésű (több helyen pontosításra szoruló) emléket állított Hermányi Dienes József népszerű anekdotagyűjteménye, „Nagyenyedi Demokritusa”: „Bethlen László feleségül vette vala a’ Wesselényi István Testvér hűgát; de kevés idő mulva felmene Bécsbe, hogy Léopoldus Császártól megnyerje az Erdélyi Gubernátorságot, és udvari Praefectussának hagyá Pápai Jánost, a’ jó forma egész férfiat, ’s az lön az Ifiú Asszony mellett is a’ Corporis Custos; de ebre bírta volt a’ hájat, minthogy Bethlen is két esztendeig mulata Bécsbe; mely idő alatt sokat kisértgeté ötet a’ Császár Confessionáriusa, de hijába. Haza jöven, eltelé két fülét a’ Felesége felöll való ’s Erdélyt bak büzzel bétöltött hír: mene azért panaszra a’ Sogorához Wesselényi Istvánhöz (ezek a Wesselényiek Lengyel nemzet) mindjárt pedig asztalához ülteti a’ Sogor a’ Sogorát; de Bethlennek igen rősz kedve vala, és nóha a’ bort felettébb szeretné, az asztalnál a’ pőhárt csak maga előtt tartja vala; mőnd azért tréfából Wesselényi: *Igyék kegyed Sogor Uram, ha nincs 100. arany a’ Zsebében*, – akkor Bethlen 100. aranyat kiönt az asztalra; de Wesselényi megparancsolá, hogy egy is el ne vesszen azokból. Innen mene Fejérvára Bethlen Veszprémi István Püspökhöz, és leteve 200. főríntot, és kíváná, hogy

¹ Az idézett félmondat Bod Péter 1763-ban megjelent *Synopsis juris connubialis* című munkájának Benkő László által fordított 1836-os kiadásának előszavában szerepel. Idézi SIPOS 2002, 105.

² CSEREI 1983, 276. Az esküvőről Czegei Wass György is említést tesz naplójában: „1 Augusztus... Bethlen László uram lakodalma is meglött, estve hat órakor ülvén le asztalhoz”. CZEGEI WASS 1896, 219.

ötet a Wessellényi Leánytól elválassa, – de a' Püspök mondta: Régen úgy volt, hogy ha az Uri Ember 200. forintot letett divortiumot nyert de már most az nem lehet, hanem kegyelmed Bethlen Uram Citáció mellett folytassa Causáját, és bizonyítson ha válni akar, – mellyen meg indulván Bethlen László a' kardjához kapa; de a' Püspök ragadván hosszú és vastag nád pálczáját: hadj békét a fegyvernek te Gróf beste fia; mert bizony dolog, hogy ezt a' pálczát a' hátadhoz ütöm. Ezzel elmenvén Bethlen, megnyeré a' kurvától való elválást, ki osztán Pápaihoz is ment férjhez; de Pápai János Rákoczi Ferencz mellé álla 's vele el is bujdosék, a' Török földjén is hala meg; Pápainé pedig sokáig özvegyle 's lakik vala Szilágyban. Bethlen úgy vévél el azután a' Folti Bálintné Leányát Máriát kitől négy fiai löttek".³

Pontatlan Hermányi Dienes először is abban, hogy Wesselényi Anna félrelépését Bethlen László bécsi megbízásához köti. Bethlen 1702-ben lett a Gubernium követe Bécsben, ugyanakkor válóperét már 1700-ban megindította a Küküllői egyházmegegyében, az 1700. július 29-én kezdődött magyarherepei parciális zsinaton. Anna, mint alperes, az első tárgyalás alkalmával nem jelent meg,⁴ procuratorát sem küldte el. Ennek ellenére a parciális szék nem utasította el, csak elhalasztotta az ügy tárgyalását, Engedett Bethlen László sürgetésének, kimondva ugyan illetékességét, de vitatva azt, és Veszprémi István erdélyi püspöktől további információkat várt.⁵ A per 1701 márciusában folytatódott a szászcsávási parciális zsinaton,⁶ az alperesnek köszönhetően újabb halasztásra került sor, de maga a parciális szék is igen óvatosan

³ HERMÁNYI DIENES 1992, 232–233.

⁴ BUZOGÁNY–ÖSZ–TÓTH 2008, 177. „A méltóságos gróf Bethlen László uram önegysága causájában az asszony önegysága, Veselyéni Anna intettetik, hogy a Partialison ennekutána admoneáltatván önegysága, compareállyon, hogy per non venit causaja önegységának ne periclitállyon”.

⁵ BUZOGÁNY–ÖSZ–TÓTH 2008, 178–179. „Lelkünk esmérési kötelezvénn bennünket mind az igazságnak kiszolgáltatására, mind pedig külső-belső magistratusunkhoz való engedelmességre, minekokaért a méltóságos gróf Bethlen László uram maga siralmas causájának eligazítására szüntelen kényszerítvénn bennünket, jóllehet ilyen nehéz causat, kivált méltóságok között, kívántuk volna nem itt tractusunkban ítéletben vétettetni. Mindazáltal mi tehetségünk szerént megvizsgálván a dolgot, állalláttunk és megértettük, hogy az Inctanak igenis competens fóruma a Küküllő vármegyei reformatata Szent Partialis, ilyen bizonyos okokra nézve: [312.] 1. Mert az Inctat de bonis suis sohunnan nem citálták, hahol pedig valamié volna, ott teneálna illud: Actor debet sequi forum rei. 2. Mert a patratumak ut plurimum itt estek, és azokból való scandalumok itt vadnak, regulánk szerént peniglen a reust oda szoktuk igazítani dolgának igazítására, ahol scandalizált. 3. Mert az első citationak alkalmazosságával nekünk küldött leveléből az Inctanak látszik magát compromittálni ad futuram comparitionem forumunkra. 4. Mert ilyen derogamennyére lenne a Szent Társaságnak, hogy mi nem esmértettünk olyan tökéletes lelküesmérési embereknek, mint más tractusbeli atyafiak, ha minden igaz ok nélkül egyszer kezinkre adattatott, és valamennyire kezttünk elkezdődött dolog másova transferáltatnék, mivel illy nagy causak nem Partialisból Partialisra, hanem Partialisból Generalisra szoktanak menni. 5. Mert nem excipiált procuratora által tempore suo de foro, amelynek meg kellett volna lenni.

⁶ BUZOGÁNY–ÖSZ–TÓTH 2008, 180. „Meghallgatván a fellejebb specificált helyen, esztendőben és napon méltóságos gróf Bethlen László uram önegysága felesége, gróf Veselyéni

kezelte az ügyet, megjegyezve ugyanakkor, hogy újabb halasztásról szó sem lehet, mert különben az egész vizsgálatot „finaliter leveti magáról”. Parciális szinten 1701 júniusában tárgyalták utójára kettejük perét, ekkor ítélet is született. Anna, mint alperes egy képviselője révén bevádolta férjét, ám mivel több eljárásbeli hibát ejtett, állításait és az utólag benyújtani kívánt tanúvallomásokat a parciális egyaránt elutasította.⁷ A megszületett határozatban a Bethlen László által felhozott vádak is elhangzanak: „az Actornak jelen való relatoriaiban találtunk tiszta házásokhoz nem férhető ilyen tilalmas dolgokat, mellyek ellen az Incta elégségesképpen nem menthette magát, úgymint: I-mo. Titkon iffjú legénynek, mintha urának, maga nevével, címerével varrott igen drága keszkenőt varrott és adott. II. Titkos helyeken, titkos leveleket írt és ládájában tartott. III. Iffjú legénynek elmentén siránkozott, kesergett, siralmas verseket írt és gyászolta. 4. Maga nyelvvel vallyá, hogy az iffjú legént, mint a szívét, úgy szerette, kinek is kedvét uránál inkább kereste. 5. Iffjú legényekkel titkon való csókolódását kétszer is látták. 6. Magának iffjú legényt fizetéssel is munkálódott. 7. Gyanakodván urára, a méltóságos grófra, azt mondotta: én is megadom a kölcsönt. 8. Tíz-tizenkét óráig is iffjú legénnyel sötétben, hol gyertyánál, hol setétben együtt volt. 9. Urának hazajövetelit cselédivel strázsáltatta iffjú legénnyel bennlétekor, és többek effélék is vadnak”. A két huszonéves házas fél tehát kölcsönösen vádolta egymást hűtlenséggel, Anna pedig állítólag bosszúból lépett félre. A parciális szék a Geleji-féle kánonoknak megfelelően, mivel szemtanú nem bizonyította Anna hűtlenségét, de a körülmények ellene szóltak, az ügyet a generális zsinat elé terjesztette,⁸ a jegyzőkönyv alapján elmondhatjuk, hogy a parciális többé nem foglalkozik velük, s ezzel az ügy az egyházmegyei jegyzőkönyvből kikerült.

Az erdélyi generális zsinatok vonatkozó eredeti jegyzőkönyvei elpusztultak, azok rekonstrukciójakor a rendelkezésünkre álló iratok között nem találkoztunk valóoperük-

---

Anna asszony ellen inchoált actiojában az asszonymnak öngagságának personalissa által előttünk tött instantiaját, és a ratiokat is, mellyekkel processusban indítani, avagy halasztani akarták a causat, ab utraque parte ponderálván az asszony öngagsága részéről, rationes per instantiam allatas terhesebbeknek és bevehetőbbeknek találta a Szent Partialis. Accedálván ehhez más nagy embereinknek is levelek által tött admonitiojok, hogy illy nagy dologban lassan siessünk.”

⁷ BUZOGÁNY-ŐSZ-TÓTH 2008, 181. „Mivel a méltóságos gróf bethleni Bethlen László uram öngagsága az Inctától se nem citáltatott, sem exmissioja nem adatott, sem etszer, sem másszor, sőt a legitimáltatott relatoriaknak beadásának idején nem is kívánta az Incta, annakokáért tetszett minékünk, hogy most is azok a relatoriak, mellyek a gróf ellen vadnak, amellyeket kíván az Incta olvastatni, az nem admittáltatik”.

⁸ BUZOGÁNY-ŐSZ-TÓTH 2008, 181. „Mivelhogy mindezek nem szemmel látott nyilvánvaló paráznság, mindazonáltal nyilván arra célozó gravis circumstantiak lévén, jó lelkiismerettel ítéllyük az Inctat olyan személynek, aki hites urához való házassági kötelességit egészen és tisztán meg nem tartotta. Mely dologban egészen finaliter pronuciálni nem akarunk, hanem a Szent Generálisnak felső esztendőben tett deliberatuma szerént in quo in Synodis Particularibus non nisi in manifestissimis adulteriis vult pronuciari, a Szent Generálisnak ítéletire és arbitriumára bocsátjuk”.

kel. Egy utalás van arra, hogy Marosvásárhelyen 1702. június 24–30. között tárgyalhatták kettejük ügyét: „26. Junii sessio 3-tia délután, unszolta méltóságos Bethlen László gróf a Szent Generalist arra, hogy az önegysága causaja ne délután, hanem reggel vétetődnek elő, mellyben is engedelmeskedvén önegységának a Szent Generalis, halasztá azt ad 27. Junii”.⁹ Elvlasztásuk ekkor aligha történt meg, hiszen Wesselényi István¹⁰ naplójában, amelyre még visszatérek, végig Bethlen László feleségként emlegeti Anna húgát.

Az említett marosvásárhelyi zsinat után 1703. június 17-én ült még össze a generalis zsinat Enyeden, a fennmaradt iratok ekkor sem említik őket, majd az ülések sorában, nyilván a katonai-politikai helyzet miatt hosszú szünet következett, legközelebb Gyulaféhevárra, 1707. június 26-án kerül sor újabb sessionra. Ügyük ekkor sem bukkan fel, de Wesselényi István naplójából¹¹ kettejük időközbeni kapcsolatáról sok minden kiderül.

1703-ban a Gubernium Kolozsvárról Gyulaféhevárra, majd Nagyszebenbe menekült, vele együtt tagjainak családja, és általában a Habsburg-párti erdélyi főnemesiség egy része. Így került Bethlen László és Wesselényi Anna is Szebenbe, Anna immár Wesselényi István házanépével. Bethlen maga 1704 januárjától töltött hosszabb időt Bécsben, mint a Gubernium követségének egyik tagja. 1704. január 10-én hagyta el Szebent,¹² és hosszabb-rövidebb szünetekkel 1708 novemberéig Bécsben maradt. Wesselényi Anna férje pénzéhez, még annak kamatához sem férhetett hozzá,¹³ szilágysági, hadadi birtokára nem térhetett vissza, nehogy gyanút keltsen a császáriakban Szeben elhagyásával,¹⁴ így testvérbátyja anyagi támogatásából,¹⁵ és kölcsönökből élt.¹⁶

⁹ BUZOGÁNY–DÁNÉ–KOLUMBÁN–ŐSZ–SIPOS 2016, 396. Az esetleges határozatot nem jegyezte fel az udvarhelyszéki egyházmegye protocolluma, amely alapján rekonstruálták a vonatkozó részt, ráadásul a feljegyzést készítő esperes vagy jegyző, ahogy maga írja, nem is szívesen örökítette meg a divortiális ügyek részleteit.

¹⁰ Wesselényi István (1674–1734) Wesselényi Anna testvérbátyja, (Wesselényi Pálnak, 1674-től a kurucok egyik vezérének fia). Gyermekkorát Gerenden, Zsibón és Hadadon töltötte, 1691–1692-ben a császári hadsereg óbestere, majd hadnagya, 1699-ben Közép-Szolnok megye főbírája. 1700. június 22-én veszi el Bánffy György gubernátor lányát, Katát. Nagyszebenben ő képviselte a partiumi részeket az 1703-as „országgyűlésen”, illetve a gubernátor magántitkára volt.

¹¹ WESSELÉNYI 1985.

¹² WESSELÉNYI 1985, I. 60. „ma estefelé indult fel Bécsbe Bethlen László uram” 1704. január 10.

¹³ WESSELÉNYI 1985, I. 308. „Ugyan ma is voltam a királybírónál a húgomasszony dolgában, de keveset efficiálhaték, mert nem vájhatánk pénzt rajta a Bethlen László pénzének interesében” 1704. december 17.

¹⁴ WESSELÉNYI 1985, I. 526. „A húgom, Bethlen Lászlóné is itt igen sok szükséggel élvén, kéredzeni akart akart volna ki maga jószágába, de itt nem is mér az ember, mert én magam vennék suspitiór rám”. 1705. augusztus 29.

¹⁵ WESSELÉNYI 1985, I. 71. „Ugyan ma küldöttem pénzt húgom, Bethlen Lászlónénak, a mostani szükséghez képest” 1704. március 24.

¹⁶ WESSELÉNYI 1985, I. 551. „Ugyan Bethlen Lászlóné húgomasszony is megszűkülék, itt Szebenben is én magam nem segíthetvén, kért kölcsön Alvincsi uraméktól száz magyar

Bethlen László bécsi teljesítményével megbízói nem voltak elégedettek (lényegében semmit nem ért el). Leginkább az általa elköltött pénzt sokallták, Wesselényi naplójában legalábbis az esetek túlnyomó részében ilyen összefüggésben merül fel a neve: „A dolognak pedig veleje itt van, hogy amikor felküldötték, akkor az urak sponte megígérték neki a 12 forint diurnumot, már most megsokallották, hogy látják, hogy sokra megyen, holott csak harmadmagával van odafel, és örömet megszoritának, minthogy látják, hogy kevés hasznot csinál odafel való léte, és nem is gondolták, hogy annyi időt foglaljon bé magával otléte”.¹⁷

Magát Wesselényit ennél is jobban bánthatta sógora bécsi életvitele: „Hozódék elé beszéd közben, hogy Bethlen László, az én jó sógorom, már sokáig kurválkodván Bécsben (ugyanis nem egyébért, hanem csak azért lakik ott), elköltvén már az országtól adott 10 000 forintokat, most azt írja és ugyanezért is küldötte le szolgáját, hogy ami argenterijája lészen vagy adják el, vagy veressék fel pénznek és küldjék fel neki. Két kis arany pohara is lévén, kinek a híre volt nagyobb mint maga, nem lévén több ötven arany nál őbenne, azt is most vagy eladják, vagy felveszik. Így szokta elkölteni a fajtalan és tékozló fiú eleitől könnyen reája maradott, de nehezen aquirált gazdagságát”.¹⁸ Pár nap múlva visszatér Bethlen kérésére: „Ugyan Bethlen László írván onnan felyül, hogy az ezüstmarháját ideálá veressék fel, és küldjenek fel neki aszolgájától Zöld Ádámtól 4000 rénes forintokat. Ma azért az úr megmértvén, száz gira lött belőle, melyből lészen circiter harmadfélezer forint. Ilyen kurta, ugymint 25 poltura, odafel pedig 40 poltura téssen egy német forintot. Az aranyok pedig az aranyosmarháknak semmibe mégyen. Azért az úr meg akarván váltani egy öreg virágos kupát és két kis arany poharokat, melyekben ötven arany volt. A többit a Mincházba viszik. Melyet könnyen felsípolhat Bethlen László úr odafel a kurvákkal”.¹⁹

Hadd tegyem hozzá, hogy Bethlen László úr költségeit esetleg növelhette a sok ital is, amit elfogyasztott, hiszen a bethleni Bethlenek, kevés kivételtől eltekintve, bizony mértéktelenek voltak e téren is, ahogy azt Bethlen Miklós is intően írta kedves unokaöccsének, Lászlónak, aki igen közel került hozzá bécsi fogsága alatt: „Az én kglmedhez igaz indulatból tett írásommal tartoztam; higgye kglmed, kit Isten tud, majd úgy kívánom kglmed boldogulását, mint a gyermekemét, az Isten házáért, az hazánkért, az familiáért, de féltem kglmedet, úgy ne vágassék idő előtt ki, mint a többi. Ezt pedig csak a mértékletlenség szerzetté azoknak nagyobbára mind. Mennyit

---

forintokat, olyan conditiók alatt, hogy nékem magamnak kellett obilagóriát adnom Alvincziéknak, hogy hog kimenetelünk után fél esztendőre a száz forintokat megadja húgomasszony, vagy ha akkor nem adja, azután rendben interest fizet reá, melyet is ha húgomasszony nemcselekednék, én tartozom nekik egész contentációval mindenekről. És viszont húgomasszony is nékem obligálta magát, hogy valami infestatióm vagy alkalmatlanságom abból eshetnék, ne én, hanem őkegyelmeén és az őkegyelme jószágaiából lenne meg az egész complanatio, melyről való obligatoriája húgomasszonymnak az hadadi jószágleveleknek a ládájában, az magam idejebéli akták között való csomocskában vagyon megtaláni”. 1705. október 1.

¹⁷ WESSELÉNYI 1985, I. 333. 1705. január 20.

¹⁸ WESSELÉNYI 1985, II. 41. 1707. január 28.

¹⁹ WESSELÉNYI 1985, II. 48. 1707. február 3.

éltek a régiebbek, nem tudom, de a kiket zászlók czimerekrol és per aliam certam notitiam tudok, másfél száz esztendő alatt egy Bethlen sem érte az 67. esztendőt, még penig ilyen erőbe és egészségbe, mint én (mert az mint én vagyok, magamnak s minden ismerősömnek csudája). Az én nagyatyám Bethlen Farkas élt 58 esztendőt. Az atyám 64, Bethlen György nagy erős iható ember 47, második Bethlen György 43, Bethlen Mihály annak a fia 38; a kglmed nagyatyja Bethlen Ferencz 52, a kglmed atyja 40, Bethlen Gergely 56, Elek 53, Bethlen Sámuel 44, Bethlen Pál 40, minapi Ferencz 36, Mihály 32²⁰.

Bizony, Bethlen László is 42 éves korában, 1717. március 30-án hunyt el, ráadásul Hermányi Dienes idézett művében azt is megjegyzi igen kedvesen, hogy: „ennek a Bethlennek nagyobbik fia²¹ addig fajtalanzkodott a szebeni szásznékkal s másokkal, s addig ivott, míg kiszáradt a világból, holott szép elméjű ember volt”. Itt jegyzem meg, hogy Bethlen László is minden hibája ellenére igen tehetséges volt, például II. Apafi Mihály barátjaként²² I. Apafi Mihály temetésén is ő adott elő egy, a maga által írt terjedelmes búcsúztató költeményt, mely egyetlen kéziratban maradt fenn²³. Zilahyi Sebes András 1717-ben, Bethlen László temetésén tartott prédikációjában így fogalmaz: „Theologusokkal Theologus, a Philosophusokkal Philosophus, A Historicusokkal Historicus, a Törvénytudókkal Törvénytudó lehetne”. Ne feledkezzünk meg egyéb megbízatásairól sem: tagja lett a deputációnak, s Küküllő megye főispánságát is elnyerte, erről 1713-ban mondott le, amikor a Gubernium tanácsosává nevezték ki. 1712-ben az erdélyi rendek gubernátorságra jelölték. Az erdélyi református egyház főgondnoka volt.

Wesselényi Anna portréjához pedig az tartozik hozzá szorosan, hogy gyermekkorát meghatározta szüleinek elhúzódo és az erdélyi országgyűlés jegyzőkönyve szerint is „hallatlan példájú nagy botránynak²⁴ számító válópere. Ennek egyik tárgya az az irdatlan összeg, amit felesége pénzéből Wesselényi Pál a hadakozásra elköltött.²⁵ A háborús időkben a család széthullott, Wesselényi Pál és Béli Zsuzsanna

²⁰ LUKINICH 1906, 82–83.

²¹ Nem tudom, melyik fiára gondol, mert Wesselényi Annától egy fia született, Farkas, ő gyermekkorában meghalt. 1709-ben vette feleségül Folthy Máriát, tőle született Gergely és Zsuzsanna, akik csecsemőkorban haltak meg, továbbá Ferenc, László, Lajos és Gergely (utóbbi már apja halála után látta meg a napvilágot) Lásd LUKINICH 1927, 530. Ferenc és László „életüknek virágzó állapotjában” haltak meg, közelebbi adatokat róluk nem ismerünk, valamelyikükre utalhat Hermányi Dienes, hiszen ő maga 1763-ban halt meg, azaz Lajos (1779) és Gergely (1792) halála előtt.

²² Tevélegesen közreműködött II. Apafi Mihálynak Bethlen Katával kötött, egyébként súlyos következményekkel járó házasságának tető alá hozásában. A részleteket lásd NÉMETH 1988, 197–199.

²³ SZABADI 2005, 55–57.

²⁴ EOE XX. 1897, 54.

²⁵ PETRI 1901, 419. Wesselényi Pál: „atyja, néhai nagy emlékezetű Wesselényi István uram holta után nevetlen árvaságban maradván, az időnek sok boldogtalan változasi és a hazának is sokszori romlási és pusztulási miatt, nevezetesen a magyarországi evangelica religionak persecutiója közben hazájokból kibújdosott magyarokkal együtt bújdostában

évtizedes perére (mely 1678-ban már tartott,²⁶ melynek során egymást kölcsönösen paráznsággal vádolták, mégsem választották el hivatalosan őket), végül az az országgyűlési határozat tett pontot, mely a különlakást rendelte el, és azt, hogy Béli Zsuzsanna a gyéresi és fejérdi Wesselényi-birtokon éljen, ellátását pedig a Wesselényiek hadadi és zsidói jövedelme biztosítsa.²⁷ Jelen keretek között arra megint csak utalni lehet, hogy Bornemissza Anna fejedelemasszony „megbűvöltetésében” Anna nagyanyja, Béli Pálné Vitéz Zsuzsanna mellett Anna anyjának, Béli Zsuzsannának is szerepet tulajdonítottak.²⁸

Visszatérve Wesselényi Anna és Bethlen László házasságának felbontására: Mire Gyulafehérvárott 1709. június 11-én, sok év szünet után sor került a következő generális zsinatra, már bizonyára elváltak. Ugyanis Anna ebben az évben a tiszántúli egyházkerület zsinata előtt kérte házassága felbontását, immár mint felperes, és kapta meg az engedélyt újabb házasság megkötésére. A jegyzőkönyv tanúsága szerint Bethlen László ekkor már újabb házasságban élt (tudjuk: Folthy Máriával). Nehezen képzelhető, tekintettel a református egyházban betöltött egyre fontosabb szerepére, hogy bigámiát követett volna el, tehát valamikor Erdélyben sor kellett kerülnön a házasság felbontására, talán mégis „citatio nélkül lefolytatott causa” révén, ahogy Hermányi Dienes József Bethlen kérését feljegyezte. Veszprémi István volt még mindig a püspök Erdélyben (1713-ig), s lehetséges, hogy félretéve „vastag nád pálczáját”, mégis divortiumot adott Bethlen Lászlónak, de ennek írott nyoma eddigi tudomásom szerint nem maradt fenn.²⁹

---

sok költség és kárai után, mostan újabb hadakozásra induló apparatusához igen sok költséggel jutván az üdök alatt külső és belső javaitól penitus exhauriatot volt”, feleségének Béli Zsuzsannának sok pénzt költségre el, hogy felesége kárt ne valljon, a hadadi s zsidói egész jószágot tartozékaival 10,000 forintban, a géresi jószágot 6000 forintban adá, vallá és inscribálá az ő házastársának Béli Zsuzsannának s két ágon való maradékaiknak a megírt összegig meghihatatlanul”.

²⁶ KONCZ 1891, 31.

²⁷ SIPOS 2000, 32.

²⁸ HERNER 1988, 20. Wesselényi Pálné Béli Zsuzsanna szintén részt vett anyja praktikáiban. Kende Klára szerint „Hadadban boszorkányos asszonyokat gyűjtött össze, hogy azok is munkálkodnak az asszonyunk ő nagysága nyavajája terjedését”. Béli Zsuzsanna természetesen már a Béli-féle mozgalom kapcsán is gyanúba került. Hosszú időre Kolozsvárt jelölték ki kényszerlakhelyéül, csak 1680 elején hagyhatta el a várost. Internálását elsősorban politikai szempontok indokolták, hiszen összekötőként működhetett volna a Béli-párt erdélyi képviselői és a Partiumban táborozó bujdosók között. Elzártságába nehezen nyugodott bele, s mint azt 1679-es leveléből láthatjuk, meglehetősen szemtelen célzásokkal sürgette kiengedését. Az ellene felhozott vádak, hogy ti. varázslókkal tartott kapcsolatot és maga is varázslott, férje ügyesen felhasználta ellene 1690-es válóperüknél.

²⁹ Így nincs nyoma a Bethlen családnak az MNL OL-ban lévő anyagában sem: P 1955 6. csomó Bethlen László iratai 1682–1716. Talán Kolozsváron, a Bethlen család keresdi levéltárában található valami vonatkozó irat.

Feltételezem, hogy Anna immár maga ragaszkodott a nyilvános tárgyaláshoz, melyet illetékességből a hadadi, szilágysági birtokos főnemes asszony beterjesztésére Kállóban a tiszántúli generális zsinat folytatott le 1709. június 29-én. Az egyházkerületi jegyzőkönyvben a következő bejegyzést találjuk: *Illustrissima ac magnifica domina comitissa Anna Veselényi a viro suo spectabili ac magnifico domino Ladislao Bethlen comite infidelitatis crimine notato separari cupit. Deliberatum: Quoniam infallibili documento illustrissima domina comprobavit infidelitatem viri sui illustrissimi domini comitis Ladislai Bethlen, qui etiam transivit ad nova vota, itaque legitime a Sancta Synodo Generali separatur. Nubat in Domino.*³⁰

Tehát Anna, mint felperes Bethlent vádolta meg házasságtöréssel, a benyújtott iratokat nem ismerjük, de a zsinat számára a helyzet egyértelműen Wesselényi Anna vádjait igazolta, így sor kerülhetett (valószínűleg második) elvásztásukra.

Ezután történt (történhetett) meg Wesselényi Anna második házasságkötése nem mással, mint régi szerelmével, Pápai Jánossal,³¹ az 1701-es küküllői parciális zsinat jegyzőkönyvében szereplő „iffjú legénnel”, kit „mint a szüvét, úgy szerette, kinek is kedvét uránál inkább kereste”, kinek „elmentén siránkozott, kesergett, siralmas verseket írt és gyászolta”. Pápai János nevének megfelelően dunántúli, kisenemesi származású, 1660 körül szülehetett. Jól képzett ember volt, peregrinusként Odera-Frankfurtban tanult, majd Bethlen László erdélyi birtokain lett provizor (innen ered tehát ismeretsége Wesselényi Annával), később ugyanez az ecsedi Rákóczi uradalomban. 1703 júliusától Rákóczi Ferenc mellett különböző tisztségeket tölt be, 1705 októberétől pedig követként a fejedelem török kapcsolataiért felelős Isztambulban, Belgrádban. 1709 márciusa után valóban itthon tartózkodik, de 1710 januárjában ismét Isztambulban van, majd a moldvai vajda fogságába esik, a szatmári békekötés után is Törökországban marad. 1732–1738 között Rodostóban él a fejedelem mellett, Bukarestben hunyt el 1740-ben.

Wesselényi Anna második házassága tehát jóval később történt, mint Hermányi Dienes írja, és nem is Pápai János özvegyeként halt meg (nem tudjuk, mikor). Ugyanis az eddig vonatkozó irodalom figyelmét elkerülte az a levél, melyet Zoványi György későbbi tiszántúli püspök írt Huszti Lovász Sámuel máramarosi esperesnek, nem mellesleg a tiszántúli egyházkerület főjegyzőjének 1717-ben, még mint szilágysági (zilahi) esperes. A levél szerint Zoványit mint szilágysági esperest kereste meg a negyven év körüli korban járó Wesselényi Anna, kérve elvásztását Pápai Jánostól (aki ekkor már Törökországban élt), hivatkozva annak házasságtörésére, amelyet mellékelt iratokkal világosan bizonyított. Zoványi kitért a kérése elől, de hogy valamiféle vigasztalást nyújtson, feloldotta házassági kötelezettsége alól. Mivel a Helytartótanács rendelet szerint ekkoriban generális zsinatot nem lehetett tartani, Zoványi kérte Huszti Lovász Sámuel máramarosi esperest, hogy „a Méltóságos Patiensnek régen szenvedő szivinek nehéz törből való ki szabadulására nyisson utat”, ha a többi

³⁰ TtREL I.1.a.2.

³¹ Törökországi naplót BENDA Kálmán adta ki 1963-ban, de sem ebben, sem 1709-es naplójában (természetszerűleg) nem foglalkozik magánéletével (1709-es naplóját THALY Kálmán közli: *Monumenta Historica* 2. osztály 27. Budapest, 1875. 174–256).

tractus az ügyet oda [Máramarosba] delegálja.³² Az újabb divortiális ügy iratainak nyomára eddig nem akadtam, de tekintettel a felperes tekintélyére, az minden bizonnyal a felperes számára kedvező ítélettel ért véget. Wesselényi Anna halálának éve, éppúgy, mint születésének ideje, ismeretlen számomra, válása után csupán egy-két utalás található róla különböző szilágysági gazdasági iratokban.³³

BIBLIOGRÁFIA

BUZOGÁNY–ÖSZ–TÓTH 2008

A Kükküllői Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzései I. 1638–1720. Összeállította, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal, jegyzetekkel és mutatókkal közzéteszi BUZOGÁNY Dezső–ÖSZ Sándor Előd–TÓTH Levente. Kolozsvár, 2008, Erdélyi Református Egyházkerület.

BUZOGÁNY–DÁNÉ–KOLUMBÁN–ÖSZ–SIPOS 2016

Erdélyi református zsinatok iratai I. 1591–1714. Összeállította, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal, jegyzetekkel és mutatókkal közzéteszi BUZOGÁNY Dezső–DÁNÉ Veronka–KOLUMBÁN Vilmos József–ÖSZ Sándor Előd–SIPOS Gábor. Kolozsvár, 2016, Erdélyi Református Egyházkerület.

CZEGEI WASS 1896

CZEGEI WASS György és Wass László naplói 1659–1739. Közli NAGY Gyula. Budapest, 1896, MTA.

CSEREI 1983

CSEREI Mihály: *Erdély története*. Kiadja BÁNKÚTI Imre. Budapest, 1983, Európa.

EOE XX. 1897

Erdélyi Országgyűlési Emlékek. XX. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Budapest, 1897, MTA.

HERMÁNYI DIENES 1992

Hermányi Dienes szépprózai munkái. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta S. SÁRDI Margit. Budapest, 1992, Akadémiai–Balassi.

HERNER 1988

Bornemissza Anna megbűvöltetése. Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben 1678–1688. A tanulmányt írta és a dokumentumokat közreadja HERNER János. Budapest–Szeged, 1988, MTA Könyvtára.

³² TtREL I.1.c. 1. PH. 1717/1.

³³ PETRI 1901, 433. „1722-ben Wesselényi Anna jobbágyának telke van a középszolnoki Illésfalván, szilágycsehi jobbágyai azok között vannak, akik 1725. november 15-dikén szintén kezeskednek gróf Gyulai István két szilágycsehi jobbágyáért”.

KONCZ 1891

KONCZ József: Vesselényi Pál minő feltételek alatt veszi vissza nejét Béldi Zsuzsannát (1778). *Erdélyi Protestáns Közlöny: Egyházi és Iskolai Hetilap*, 20. 1891. 31.

LUKINICH 1906

LUKINICH Imre: Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 16. 1906. 80–93.

LUKINICH 1927

LUKINICH Imre: *A Bethleni gróf Bethlen-család története*. Budapest, 1927, Athenaeum.

NÉMETH 1988

NÉMETH S. Katalin: Adalék II. Apafi Mihály házasságához. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, XXV. 1988. 197–199.

PETRI 1901

PETRI Mór: *Szilágy vármegye monográphiája*. I. Budapest, 1901.

SIPOS 2000

SIPOS Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*. Kolozsvár, 2000, Erdélyi Múzeum Egyesület.

SIPOS 2002

SIPOS Gábor: Református eljegyzések, házasságok és válások az erdélyi traktusok jegyzőkönyveiben. In: *Álom, ámor és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban*. Szerk. SZENTMIHÁLYI SZABÓ Géza. Budapest, 2002, Universitas.

SZABADI 2005

SZABADI István: 17. századi verses szövegek a Sinai- és Révész-hagyatékban. In: *A magyar költészet műfajai és formatípusai a 17. században*. Szerk. ÖTVÖS Péter–PAP Balázs–SZILASI László–VADAI István, Szeged, 2005, SZTE, 53–65.

TtREL I.1.a.2.

Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Püspöki Hivatal iratai, *Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek*. 2. kötet.

TtREL I.1.c.1. PH. 1717/1.

Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Püspöki Hivatal iratai, *Igazgatási iratok*. 1. doboz.

WESSELÉNYI 1985

WESSELÉNYI István: *Sanyarú világ. Napló 1703–1708. I. 1703–1705. II. 1707–1708*. Közzéteszi MAGYARI András–DEMÉNY Lajos. Bukarest, 1985, Kriterion.

AZ ALKOTMÁNYOS RENDISÉG MEGJELÉSE AZ 1790-ES ÉVEK POLITIKAI DISKURZUSÁBAN

SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN

A 18. század diétai politizálását áttekintve megfigyelhetjük, hogy a felek egyre konfrontatívabb viselkedését egy, a vitákban használt nyelvezetben is megnyilvánuló másfajta felfogás kísérte, amint az országgyűlés vitáinak középpontjába az éves adóösszeg és nemesi adómentesség kérdései kerültek, és a *bene possessio-natus* nemesség lett a hangadó a rendiségen belül. A folyamatosan polarizálódó, egyre kevésbé konszenzusos, egyre inkább konfrontatív politizálás viszonyai között előtérbe került az „ősi alkotmány”-ra való hivatkozás. A „rendi alkotmányosság” tendenciája ugyanis úgy érvényesült, hogy az olyan központi vitakérdéseket, mint amilyen az adózás (egyfelől a hadiadó összegének emelése, másfelől a nemesi adómentesség) és a nemesi felkelés ezzel szorosan összefonódó ügye volt, alkotmányosként kezdték értelmezni.¹ Mindezt felerősítette II. József gyökeres reformprogramja és az az által kiváltott ellenhatás, illetve fontos szerepet játszott ebben az átértelmezési folyamatban Montesquieu befolyása is.² Ily módon az alkotmány fogalma a 18. század végétől a politikai diskurzus centrumába került. Azt, hogy e folyamat miként formálta át a politikában használt nyelvezetet, kiválóan érzékelteti két eset az 1790-es évekből.

Az első az úgynevezett „hazafias eskü” ügye az 1790–1791. évi diéta időszakából. A diétán letett esküszöveg végleges formája nem sokban különbözött Szabolcs megye korábban alkalmazott formulájától. Ugyanis még a diéta előtt Szabolcs megye követei és az országgyűlésen szintén megjelenő főispánja az alábbi esküt tették: „Én [N. N.] főispánja, (vagy a beállandó országgyűlésre elválasztott képét viselő követe) [N. N.] nemes vármegyének esküszöm az élő mindenható Istenre, e világ teremtményére, és ezen hittemmel szentül fogván ígérem, hogy valamint teljes életemben, úgy főképpen a következő országgyűlésének egész folyamatja alatt a szabad magyar nemzet iránt, annak eredet szerint való törvényes igazgatásának formája, és ezen nemes nemzetet a természetből, és minden jussal illető törvény tévő teljes hatalomnak önnön számára örökre leendő megtartása, az ország gyökeres és sarkalatos törvényeinek s szabadságainak tökéletes állandóságra és megsérthetlenségre állítások, és végre az országhoz, s annak törvényeihez és szabadságaihoz hathatósan lekötelezendő és megkoronáztatandó király iránt hűséges leszek, a hazafiak között az egyezséget minden akármely tekintetnek félretételével feltartani

¹ Lásd: SZIJÁRTÓ 2005; SZIJÁRTÓ 2012.

² PÉTER 1998, 344.

igyekszem, semminemű jutalmakat, adományokat, tisztségeket, méltóságokat, jeles rendeket, avagy akárminemű királyi hivatalokat magam avagy maradékaim számára, sem az országgyűlés alatt valósággal, sem annak elmúlása esetére ígéretbe a felső hatalmasságtól el nem veszek, sem nem keresek, hanem, ha aziránt maga az ország, vagy azok, akiknek képét viselem, egyező értelemmel tennének mellettem ajánlást, vagy megegyeznének benne, sőt, ha valamely ígéreteket a felső hatalmasságtól vennék is, azt azonnal az országgyűlésének közönségesen ki jelenteni el nem mulasztom. Isten engem úgy segítjen!”³

Az esküszöveg több szempontból is figyelemre méltó. Mindenekelőtt: a diétára kiküldött vármegyei követek és az ott hivatalból helyet foglaló főispán először a „szabad magyar nemzetnek” fogad hűséget és csak másodsorban a királynak. Megfigyelhetjük aztán, hogy a nemzetet első helyen a törvényhozó hatalom teljessége illeti meg az esküszöveg szerint, éspedig a természetjogra hivatkozva. Fel sem merül, hogy ezt az örökre megtartandó hatalmat a nemzet megosztva gyakorolná az országgyűlésen az uralkodóval, ahogyan az sem, hogy ennek a jognak a birtokosa az ország, a *regnum* lenne – ezt teljes természetességgel nevezi át magyar nemzetté az eskü megfogalmazója és annak letevője. A nacionalizmus kutatói fontosnak vélhetik ezt a mozzanatot: az történik, hogy a politika egyik kulcsszereplője, a politikai jogok legfontosabb letéteményese egyszerűen (sőt, úgy tűnik: magától értetődően) átneveződik, hogy ezzel megnyíljon az út a jelentéstartalom további módosulása felé – de immár a nemzet fogalmának lassú átértelmeződésén belül. Míg a *regnum* értelemben vett „magyar nemzetnek” értelemszerűen nem magyar etnikumú tagjai is voltak, akik osztoztak annak jogaiban, a nyelvi nacionalizmus elterjedésével a szó restriktív használata egyre szélesebb körben terjed el, és a nem magyar etnikumú kiváltságosok egyre inkább kizorítva érzik majd magukat nemcsak a közösségből, hanem a hatalomból is.⁴

Az eskü következő mozzanata a „magyar nemzetet” megillető „sarkalatos törvények és szabadságok” teljességéhez való – a korábban mondottak értelmében egyértelműen a múltra orientált időszemléletű – ragaszkodás. Az, hogy ezekkel kapcsolatban az esküszöveg nem az „alkotmány” szót használja, jól mutatja, hogy ez ekkor még nem szorította ki teljesen a régiesebb szóhasználat hasonló terminusait. A királyhoz való hűség kontextusában merül csak fel az „ország” szó: hogy tudniillik – és ez II. József uralkodását követően egyértelműen kulcsprobléma – az eskü letevője az uralkodónak csak annyiban tartozik lojalitással, amennyiben az (hitlevelében és esküjében) elkötelezi magát Magyarország „törvényeihez és szabadságaihoz”, majd meg is koronázzák. Ezt követi az a rész az esküformulában, amely ténylegesen meg kívánta kötni a vármegyét a diétán képviselők kezét.

Az első mozzanat a republikánus politikai nyelv hagyományaihoz híven, de a közjó más „nyelven” történő hangsúlyozásával egybehangzóan a magánérdeknek a közérdek alá rendelését kívánja. Jóllehet közérdeket a 18. század nagyobbik felét

³ Idézi: KUIBUSNÉ MECSEI 1997, 124.

⁴ Arról, hogy a „nemzet” az „ország” helyébe lépett, illetve a két kifejezés reformkori rokonértelműségéről lásd: MIRU 2015, 45–46.

kétségkívül jellemző politikai gyakorlat szerint a kompromisszumokban, az egyezés keresésben véli megvalósíthatónak, ezzel teljesen ellentétesen már – mintegy az új idők szellemében – a meg nem nevezett, de egyértelműen ellenségként felfogott „kormányzattal” való konfrontáció „frakciósabályait” kívánja leszögezni: a vármegyei küldöttek nem fogadhatnak el semmiféle hivatalt, méltóságot, adományt, érdemrendet. Mivel a stabil jövedelemmel és közhatalom gyakorlásával járó királyi hivatalok megszerzése a diétán megjelenők legfontosabb célja lehetett a 18. század derekán, az ellentét ezen helyzet és az eskü által megkövetelt álláspont között kiáltó. Olyannyira az, hogy az esküszöveg megfogalmazója nyomban kénytelen alább adni a radikális követelésből (szinte halljuk a szövegező bizottság vitájában a mérséklő hangokat): a hivatalok mégis elfogadhatók, ha az ország rendjeinek beleegyezése, esetleg ajánlása megvan azokhoz. Az eskü szövege jól mutatja a periódus kétarcúságát (ha akarjuk: nyeregkor-jellegét): a kompromisszumra való törekvés és a konfrontativitás szó szerint egy lélegzetre jelenik meg. Ennek eszköze pedig ismét csak egy átértelmezés lesz: a megegyezést már nem annyira (később: nem is feltétlenül) a király és az ország viszonylatában vélik alapvető jelentőségűnek a közérdek szempontjából, hanem már csak „a hazafiak között” értelmeződik. Az esküszöveg készítője talán csak vágyait öntötte szavakba, amikor a törvényhozás jogát kizárólagosan a „magyar nemzetnek” vindikálta, de kétségkívül a jövőt vetítette előre, amikor a közjó érdekében létrehozandó megegyezés alanyai közül kifejejtette a királyt. A Habsburg uralkodó kiszorítása a „magyar nemzet” fogalmából bő fél évszázad múlva már a politika alapvető ténye lesz. A szabolcsi követek esküformulája így a magyar politikai gondolkodás 18. század végi átalakulásának kiváló példája, az alkotmányos rendiség megszületésének szövegszerű tanúja, és azon tendenciák világos előrejelzője, amelyek az elkövetkező évtizedekben ennek kebeléből ki fognak majd fejlődni.

A diétán megjelent követek nagy része végül a következő formula szerint tette le az esküt: „Én [N. N.] esküszöm az élő lstenre 's. 'a. hogy én az Országnek fundamentomos Törvényei, és az Igazság szerént, minden tanátskozásaimmal, erőmmel 's köz munkálódásommal azon leszek, a' mit a' Státusok' és Rendek' törvényes Jussaiknak fenn tartására, nem külömben az egész Népnek állandó boldogságára, és az adózó Népnek meg tartására nézve igaznak és hasznosnak látándok; és semmi úton módon, voksommal, vagy halgatásommal meg nem fogok eggyezni, az Ország, 's az ahoz kaptolt vagy kaptolandó Részek jussaiknak vagy Szabadságaiknak meg kevesítésében, vagy szorongattatásában hanem, a' fundamentomos Törvényekhez 's igazsághoz képest, eggyet értvén a' több Státusokkal, Rendekkel, és Küldött Társaimmal, azoknak mind mostani jó karba való helheztetések, mind pedig a' késő Maradéknál lehető meg marasztások végett is, olly eszközöket fogok élő állítani, 's olly Rendeléseket tenni minden igyekezettel, mellyek által, a maga eredetére 's természeti tulajdonságára nézve szabad Országnak jussai 's Felsege meg tartathassanak és öregbíthessenek; a' Státusok, Rendek, 's az Ország Lakosai között való tökéletes eggyet értés is, az igazságra 's illendőségre nézve épen meg maradjon; azon kívül fogadom, hogy az 1649-béli 44-dik

Tzikkely értelme szerént, semmi hivatalokat, meg tiszteltetések, ajándékokat, vagy ezeknek jegyeit, a' mellyek a' Gyűlés alatt 's arra nézve adattatnának, vagy ígértetnének, azok pedig a' Gyűlés után valóban tellyesítettének – a' Státusoknak hírek és meg egyezések nélkül el nem fogok venni. – Egy szóval: sem nyilván sem alattomban tanátsommal, voksommal, vagy akarmelley más úton módon, az Országnak Jussai, 's a' Státusoknak és Rendeknek Szabadságaik ellen semmit sem tselekszem. Azokban pedig, a' mellyeket ezen esküvésemmel fogadok, nem élek semmi magamban rejtett, vagy többfelé magyarázható értelemmel, Isten engem' így segítjen 's a' t.'⁵

A végül a diétán elfogadott esküformula bizonyos tekintetben gyengébb változatot képviselt a szabolcsinál, és akár visszalépésként is értékelhetjük, mondván, hogy egyetlen vármegye könnyebben tett bátor lépéseket előre, mint amire a teljes országgyűlés képes volt. Alapvetően ezen esküforma sem szolgál más célt: a kormányzat általi lekenyerezés megelőzésére törekedett – a már említett fenntartás mellett. Ugyanakkor a jogászai aprólékosság, a mindenáron biztosra törekvés jeleit viseli magán, ami a terjedelmet növelte meg jelentősen, arányosan csökkentve a szöveg átütő erejét. Az országgyűlésen letett eskü szövege a szabolcsi eskühöz hasonlóan Magyarország szabadságát természetjogi alapon deklarálta, és – ismét ahhoz hasonlóan – az uralkodóról megfélemedtek. Nem arról, hogy része van a törvényhozásban – ezt június 15-re már biztosan tudták a szabolcsi követek is –, hanem teljesen: róla a diétai hazafias eskü említést sem tett. Kimaradt ugyanis belőle az, hogy a követ hűséget fogad a királynak (így az a kényes pont is, hogy csak a megkoronázandó és a magyar „alkotmányra” esküt teendő királynak tartozik engedelmességgel). Feltűnő továbbá, hogy – a szabolcsi esküváltozathoz képest – eltűnt belőle a nemzet fogalma is, és visszatért az országé. Az „alkotmány” szó itt sem fordul elő – legalábbis a magyar szövegben. A latin formulában felbukkan ugyan a *constitutio*, azonban a „*tales constitutiones condere*” nem a mai értelemben vett alkotmányra vonatkozik, ennek megfelelően a magyar fordításban sem ez a szó áll, hanem az „olgy Rendeléseket tenni” kifejezés.

A jogok megőrzésének múltra orientált programja mellett – mint cél – ott áll viszont az „egész Népnak állandó boldogsága”. Mivel ezután azonnal „az adózó Népnak meg tartására” tesz ígéretet az eskü letevője, a szöveg első pillantásra azt sugallhatja, hogy az „egész Nép” fogalma magában foglalta az utóbbit, a jobbágy-ságot is. Ez nemcsak a jövőre orientált szemlélet világos megnyilvánulása lenne, hanem esetleg a 18. századi paternalista jobbágyvédő szlogenek felelevenítése mellett a társadalmi reformok bizonytalan ígéretként is értelmezhetnénk, hiszen az „állandó boldogságon” mégiscsak nehéz lett volna pusztán annyit érteni, hogy a rendek nem járulnak hozzá magasabb adóteher elfogadásához. Ha azonban megvizsgáljuk a latin szöveget,⁶ rögtön megfejtjük a „nép” rejtélyét: „az egész Népnak állandó boldogsága” ugyanis „*durabili item, & universi Populi Felicitate*”,⁷ míg

⁵ *Naponként-való* 1791, 63–64.

⁶ *Naponként-való* 1791, 62–63.

⁷ Talán inkább: „a nép tartós és állandó boldogsága”.

„az adózó Népnek megtartására nézve”: „*Plebis contribuentisque conservatione*” – a világos különbségtétel *populus* és *plebs* között nem engedi meg a szöveg semmilyen liberális értelmezését. A diétai hazafias eskü tehát újra a régi határt húzza meg „Werböczy népe” és a jobbágyság között.

A rendi dualizmus kiéleződésének világos jele volt a század végén az, hogy amíg korábban gyakori és elfogadott volt a kettős státusz a diéta alsótábláján – az tudniillik, hogy valaki egyszerre volt egy, a király által kinevezett és a diétán hivatalból megjelenő bíró, illetve egy vármegye potenciálisan ellenzéki követe –, addig a század végén ez már nem volt kivihető. Előzetes királyi engedélyhez kötötte a központi kormányzéseknek szolgáló hivatalnokok országgyűlési követségét egy 1791 decemberében kiadott rendelet, mely elsősorban Beöthy Imre alispánt és helytartótanácsost, illetve Domokos Lajos debreceni főbíró és Vay József helytartótanácsost próbálta elűzni az országgyűlési követségtől. A király nem is engedélyezte 1792 tavaszán azt, hogy a megelőző diéta egyik ellenzéki hangadója, Vay József képviselje Borsod vármegyét. A megismételt választáson ezért a megye öccsét, Miklóst küldte az országgyűlésre.⁸ Sándor Lipót nádor, Pest–Pilis–Solt vármegye főispánja 1792. május 12-én a megyéhez intézett leiratában érvénytelenítette Darvas Ferenc helytartótanácsos követé választását. Bár a vármegyei közgyűlés tiltakozott, megválasztotta követévé az előző országgyűlés harmadik követét, a diétán kevesebbet szereplő, mérsékelt ellenzékinek számító Pongrácz Boldizsárt.⁹ Ezt a polarizációs tendenciát sem kell azonban abszolutizálnunk: Vay Miklós báró olyan harcos ellenzéki volt, aki ténylegesen részt vett 1790 tavaszán azokban a nemzetközi tapogatózásokban, amelyek célja egy másik dinasztia meghívása volt a magyar trónra, és akit II. Lipót a legrosszabbnak tartott a négy veszélyesnek minősített Vay-fivér közül, azonban még ő sem szégyenlett kitüntetésért és birtokadó-mányért kuncsorogni 1790 őszén, illetve 1791 tavaszán.¹⁰

De a főszabály kétségkívül az ellentétek kiéleződése volt, amit jól illusztrál az elemzésre kiválasztott második eset. 1796. október 20-án választotta meg Somogy egyik országgyűlési követéül – a főispán által ajánlottak helyett – Czindery Pált, aki beszédében azt javasolta, adják utasításba a diétai követeknek, hogy az országgyűlés terjessze a sérelmeket is a király elé, mert a meghívólevélben csak az szerepelt, hogy a diéta tárgya a hadi segedelem (*subsidiium*). November 1-jei leiratában az uralkodó megróttá a vármegyét, és arra utasította, hogy más követet válasszon Czindery Pál helyére. Czindery hiába próbálta tisztázni magát. Követtársa ugyan felszólalt ügyében a diétán, de azt a rendek nem karolták fel. Somogy vármegyét végül a rövid országgyűlésen csak Kovács Antal táblabíró képviselte.¹¹ Egyébiránt nemcsak Czindery nehezményezte, hogy a diéta célja pusztán a *subsidiium* meg-

⁸ KISS 2015, 149; SZAKÁLY 2003, 213–214.

⁹ KISS 2015, 150.

¹⁰ SZAKÁLY 2003, 111–134, 136–137.

¹¹ REISZIG 1914, 501–502.

ajánlása volt, hanem Trencsén megye is felterjesztett ez ügyben egy kérést még az országgyűlés összehívása előtt.¹²

Czindery Pál egyébiránt Berzeviczy Gergely barátja volt, akit Berzeviczy 1793 végén, 1794 elején igyekezett megnyerni, hogy Kovachich Márton György munkatársa legyen. Czindery azonban nem vállalta a feladatot, mondván: nem ismeri Kovachich célkitűzéseit.¹³ Levélváltásukból idéz Marczali Henrik is, aki azonban tévesen Tallián Pállal azonosítja Berzeviczy levelezőpartnerét, aki kevésbé radikális barátjánál: nem a jobbágyokat akarja felszabadítani a kereskedelem és ipar színvonalának emelése céljából, hanem fordítva. Szerinte a *commercium* közköltésen való beruházásokra épülő meghonosítása vezethet el oda, hogy „lassankint felszabadítjuk a pórt, és felszabadulása iparkodásának jutalma lesz”. De Czindery Pál elgondolásai egyébként is megelőzik korát: a nemesek fogjanak össze, és alapítsanak saját költségükön közkórházat, inséges időkben lássák el jobbágyaikat gabonával, a megyék jutalmazzák a földet jobban művelő jobbágyokat, végül adjanak nekik „helyet és szavazatot”. Legyen minden megyének egy harmadik nemes követe, akit azonban a jobbágyok választanak, és aki nekik tartozik jelentést tenni, a nemesség továbbá vállalja el a *contributiót* is. Két levele alapján úgy értékeli Czindery Pált Marczali Henrik, mint aki „Széchenyinek legkomolyabb, legképzettebb, leglelkismeretesebb előzője volt”.¹⁴ Barátai, akiket egy 1791-ben Berzeviczy Gergelyhez írt levelében üdvözöltetett, mind rajta voltak II. Lipót listáján, éspedig valamennyien a gyanúsak között: Podmaniczky, Aczél, Tihanyi, Orczy, Szentiványi, Adamovics Rókus és Festetich Antal.¹⁵

1806. június 24-i, Kazinczy Ferenchez írott levelében Pálóczi Horváth Ádám arra panaszkodik, hogy „Czindery félelmetes neve” miatt nem talált egy műve szponzort, bár a cenzúrán már átment. Őt másutt (néhai) „szerelmes Barát”-jának nevezi.¹⁶ Kazinczy híres embernek kellett hogy tartsa Czindery Pált, mert kéziratgyűjteményébe Sárközy Istvántól kért „[c]sak egy sort, egy subscriptiót Spisich-től, Somsichtól, Czinderitől”. A levél tehát a magyar jakobinusok összeesküvése után vizsgálat alá vont Spissich zalai alispáné mellett említi Czindery Pál nevét. A válaszból kiderül, hogy miért: politikai tekintetben egyaránt felforgatónak tekintették őket. Sárközy mellékeli „Somsits Lázár el felejthetetlen Kedves Atyámfia Képét, mely felette igen jól van találva, mintha mindjárt megszöllalna és köpné sok Deák Epigrammáit. Ezt azért küldöm, ámbár magam drága Collectioját fosztom meg tőlle, mivel olyan irását, melyet [!] autographiai Gyűjteményedbe mehetne, Crisis nélkül nem küldhetek. Ugy szintén a’ többitől is, u. m. Spissits és Czinderitől. Van nekem elég, de mind olyan, mellyet küldeni nem merek, de nem örömet

¹² DOMANOVSKY 1944, I. 218.

¹³ V. WINDISCH 1998, 77.

¹⁴ MARZALI 1907, I. 309–317. (Idézet: 312, 313, 317.) Vö. H. BALÁZS 1967, 160.

¹⁵ H. BALÁZS 1967, 160. Ennek ellenére Czindery Pál neve nem bukkant fel a magyar jakobinusok összeesküvése kapcsán: BENDA 1952, II. 825, III. 429.

¹⁶ VÁCZY 1893, 204, 333. Bodnár-Király Tibornak ez úton köszönöm meg, hogy felhívta a figyelmemet erre az adatra.

is ereszktek ki gyűjteményeim sorából, mellyek már numerisálva is vagynak, de méltók is arra, hogy illyesek legyenek közte, mivel másképp gyanusok vólnának magokba. Küldhetném p. o. Czinderinak azt az Oratioját, mely miatt a' Diatából ki tiltatott, in fragmentatione. De az nem hozzád való és itt in aeternum hibaz".¹⁷

Tehát hírhedté vált az az 1796-ban elmondott beszéd, amelynek okán Czindery ügye a diétán felkerült a tiszai kerület vármegyei által összeállított sérelmi listára, és szónoklata teljes terjedelmében olvasható itt is¹⁸ – vagyis nemcsak Sárközy Istvánnak volt meg töredékes formában vagy felsőbüki Nagy Józsefnek teljes egészében, hanem minden bizonnyal valamelyest elterjedt az egész országban, és ismertté vált a politikai közvélemény előtt. Nem mondhatjuk, hogy Czindery Pál beszéde minden tekintetben „az új időknek új dala” lett volna: egyértelmű múltra irányuló szemléletével „az ujjéttásokat és változásokat szerető balgaság”-ról beszél, és rögvest pontosítja is, hogy miért: felidézi a „belső háboru” rémét: „ha a külső ellenségnek dühössége, a' pallérozatlan, és azért telhetetlen, sött minden ok nélkül véres boszszu állást szomjúhozó föld-népünknek mérgevel öszvö ütne, oda lennél édes hazám!” A felvilágosodás szemléletét érhetjük itt tetten: a *misera plebs* azért dühöngő, mert műveletlen. Horea és Closca felkelésének tapasztalatára a párizsi *sans-culotte*-ok 1792. évi vérengzéseiről vagy a jakobinus diktatúráról érkező hírek minden bizonnyal szintén ráerősítettek. Úgy tűnik, a külső ellenség támadása mellé társuló jobbáglázadás reális forgatókönyvnek látszott 1796-ban.

Am ha a somogyi másodalispánt nem is jellemezte forradalmi hevület, a rendi ellenzékiesség táborán belül igencsak kemény álláspontot foglalt el. Beszédének lényege az alkotmányosság védelme: tiltakozik az ellen, hogy a diéta egyedüli célja csak a *subsidiium* megajánlása legyen: „adjuk, de szóllunk, segétsük Királyunkat, de a Nemzetről el ne feleltkezzünk, nagy nehezen nyertük meg azt, hogy törvényünk a Magyar Birodalmat, maga lábán álló országnak és nem tartománynak állíthassa, és mostanság még provinciánál is alább valónak akarnánk magunkat tétetni.” Vagyis Magyarország politikai berendezkedése más, mint a többi országé és tartományé: a magyaroknak a király nem parancsol, összehívja őket, és tanácskozni kell velük. Elvárhatja a segítséget tőlük, de a nemzet is elvárhatja tőle saját érdekeinek előmozdítását. (A *tractatus diaetalis*ban a király partnere már a nemzet, nem pedig egyszerűen az ország, a *regnum*, mint ahogy az korábban volt.)

A királyt a franciák ellen megsegíteni Magyarország érdeke is egyben: „[T]alán még soha sem volt a' királyok haszna olly szorossan a nemzetnek boldogságához kapcsolva”, mint most – mondja Czindery. Király és nemzet – ismét nem „ország” – érdeke nem feltétlenül esik egybe, azonban most közös érdekük a szomszédban lángoló tüzet eloltani. Emellett persze a magyarok a „nemzeti hatalomnak” a megőrzésével is tartoznak, ez pedig a konkrét esetben a diéta jogkörének fenntartása:

¹⁷ VÁCZY 1898, 127, 315. Kazinczy hasonló kérése Pálóczi Horváth Ádámhoz: VÁCZY 1901, 447. Ezt a hivatkozást is Bodnár-Király Tibornak köszönhetem.

¹⁸ OSZK K. Fol. Lat. 667. Az alábbiakban viszont a soproni levéltárban található felsőbüki Nagy családi levéltár anyagából idézem (Gy-S m. Lt. S. Lt. XIII. 11. 6.). A kortárs másolat fényképmásolatáért Nagy Jánosnak szeretnék köszönetet mondani.

nem lehet csak a hadi segedelem megajánlására szorítkozni: „Hát tsak annyi lényeg a magyar diaeta mint egy falusi gyülekezet, mellyben egyedül a már sorshoz ragadott portionak be szedése modjárul és külömbé el osztásáruul szabad szollani”? „Már nem is kérdeznék bennünket akarunké adni?” A nemzet örökös gyalázatának nevezi azt, hogy az országgyűléstől már nem érdemi döntést várnak, pusztán egy formaságnak minősülő fejbólintást. A felháborodás egyértelműen a diéta alkotmányos státuszát érő sérelemnek szól.

Czindery Pál beszéde ténylegesen is felsorolja a sérelmeket, amelyek a következők: a kereskedelem akadályozása; monopóliumok; a magasabb rangú tisztek közt alig akad magyar; a háborúban a magyar seregnak német vezére van; a nádor halála után egy éven belül nem történt meg utódjának megválasztása; a magyar birtokok a Kamarához kerülnek ahelyett, hogy ezeket a király újraadományozná; a diétán kívül adományoznak indigenátust; törvénytelen bírósági ítéletek; a rendszeres bizottsági munkálatok feledésbe merültek. Majd úgy érvel a másodalispán, hogy amikor a török szorongatta Magyarországot, az ország számos jogát azért vesztette el, mert szorongatott helyzetét kihasználta a Habsburgok. Most őket szorongatja a francia, használja hát ki ezt az alkalmat Magyarország, „hogy szint olyan csendes és törvényes uton nyerhessük orvoslást régi és mélyly sebeinknek”.

Czindery konkrét javaslata tehát a következő: segítsenek ugyan a királynak, de szabjon az ország feltételeket is a segítség fejében: legyen rögzítve „panaszainknak orvoslásának ideje”. Első a nádorválasztás. Legyen törvényileg előre rögzítve a diéta időpontja a francia háborút követő békekötés után negyed évre – amikor már királyi meghívólevél nélkül is összeülhetnének a rendek –, hogy végre rendeződjenek a sokszor előadott sérelmek, végül pedig magyar követek is legyenek jelen a franciákkal való békekötésnél. A másodalispán tehát azt javasolja, hogy a vármegegye minderre tegyen javaslatot a diétán, vagyis kerüljenek bele e pontok a kötelező követutasításba, és Somogy a többi megyével is közölje döntését.

Ügyes retorikával, amely biztosan nem maradt hatás nélkül a hallgatóságra, Czindery a király atyai jóságát hangsúlyozva csak negatív formában említi meg a felségsértő lehetőséget: lehetetlen, „hogy egy hiv nemzetet tsak egy szempillantásig is rabnak, szolgának ’s nem gyermekének nézzen” – vagyis a régi toposzhoz folyamodva a rossz tanácsadókat próbálja felelőssé tenni Bécs és Magyarország megromlott viszonyáért. Bár a magyar rendiség és I. Ferenc viszonyának 1792. évi mézeshetei után egyértelműen megromlott a kapcsolat az uralkodó és a rendek között, úgy tűnik, hogy Czindery Pál, illetve azok, akik követték választották – és minden bizonnyal a magyar politikai elit további széles csoportjai –, nem éreztek lelkiismeret-furdalást a magyar jakobinusok összeesküvése miatt. Nem jelentkezett közöttük olyan általános büntudat, amely arra sarkallta volna őket, hogy a magyar rendiség visszavonuljon jogosnak érzett pozíciójából. Az alkotmányos rendiség megszilárdult, és 1796-tól egyenes út vezetett a reformkorig, sőt nemcsak 1848-ig, hanem 1849-ig is.

Egy másik, mindenképpen előremutató jellemzője a beszédnek a „magyar” és a „magyarok” szó gyakori használata: a királlyal szemben már nem az ország vagy

a rendek állnak, hanem a magyarok. Czindery „magyar szív”-ét bántja az alkotmány súlyos sérelme (melyet nem így nevez): „Nagy nehezen nyertük meg azt, hogy törvényünk a magyar birodalmat maga lábán álló országnak és nem tartománynak alléthassa”, vagyis „tanátskozni kell azzal”, nem úgy bánni vele, mint gazdának a béresével, hanem mint atyának „emancipált” fiaival, össze kell tehát hívni őket, hogy a „köz jorul egyet erteni” tudjanak. A lojalitás olyan ellipszist formáz, melynek két fókuszpontjában az uralkodó és a nemzet áll. „Segítsük a királyunkat, de a nemzetről el ne felejtkezzünk” – szól Czindery szentenciája. „Segítsük tehát királyunkat, de a nemzetünket el ne hadjjuk”! Persze aktuálisan – állítja a beszéd – e két lojalitás nem kerül ellentétbe egymással, hiszen a franciák elleni harc mindkét félnek érdeke, és a jó király a nemzet jogainak védője is lesz. A konfliktus mégis kódolva van a helyzetbe, és megjelenik a király iránti engedetlenség lehetősége is: „Szeretem a királyomat, szeretem a hazámat, de egyikét a másik kárával szeretni nem tudom.” Ez nem csupán elvi lehetőség, hiszen jelenleg éppen a diéta jogainak csorbulása fenyeget, márpedig: „senkinek sincs arra jussa, hogy bennünket ad absolute & inconditionale dandum kényszeríthessen”.

A beszéd több eleme is indokolhatja azt, hogy Bécsben olyan heves reakciót váltott ki. Biztosan nem nyerte el a királynak és tanácsadóinak tetszését például az, hogy a Habsburg-ház szorongatott helyzetét, amelybe a francia háború sodorta, Czindery az „isteni felség”-től a magyaroknak adott esélyként értékelte, mint ahogy az a kép sem, hogy a fiúknak kötelessége apjuk „hanyatló erejét segét”-eni. (Ha az előbbi esetében végül is a magyar rendiség nem kívánt élni az eséllyel, az utóbbi tekintetben hosszú távon biztosan Czindery Pálnak volt igaza.) Mindazonáltal úgy vélem, hogy a döntő tényező egyértelműen a beszédet átható konfrontatív hozzáállás volt.

Czindery az „alkotmányos rendiség” képviselőjeként lépett fel, és egyértelműen a Habsburgokkal szemben fogalmazta meg a „nemzet” érdekeit: a magyaroknak ki kell használniuk politikai ellenfelük szorongatott helyzetét. Ugyan sokat köszönhetnek az Ausztriai Háznak, de már mindent kamatosan megfizettek, „már most tehát mindenkeppen mi rajtunk van a nyereségnek sora”. Ez már nem a rendek és az uralkodó kooperációjának, hanem inkább konfrontációjuknak alaphelyzete – ráadásul mintha „zéró összegű játszómáró” lenne szó: Czindery szerint a magyarok csak akkor nyerhetnek valamit, ha azt a királytól nyerik, veszik el. Nemcsak azt láthatjuk, hogy Czindery személye ellen élesen fellépett a kormányzat, és sikerrel tartotta őt távol a diétától (melynek lefolyása egyébiránt megfelelt előzetes elképzeléseinek), hanem azt is, hogy szónoklatát a somogyi követválasztó közgyűlés lelkesen fogadta, és őt a hivatalos egyeztetett jelöltek egyikének helyébe azon nyomban követték is választotta. Azaz a konfrontatív politizálásnak már ekkor megvolt a táptalaja a politikai elitben, később pedig a szembenállás még tovább élesebbé vált az uralkodó és a magyar politikai elit ellenzéki hangadói között.

LEVÉL- ÉS KÉZIRATTÁRI FORRÁSOK

Gy-S m. Lt. S. Lt. XIII. 11. 6.

Dictio d[omini] v[ice]Comitis Pauli Czindery in generali congregatione comitatus Simighiensis habita 20 octobris 1796 in oppido Kaposvár. A Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Sopron Megyei Levéltára Soproni Levéltár. XIII. 11. A felsőbüki Nagy család levéltára, 6. doboz. Felsőbüki Nagy József iratai.

OSZK K. Fol. Lat. 667.

Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Lat. 667. Miscellanea diaetalia annorum. 1790/6. (Comes Stephanus Illésházy.)

BIBLIOGRÁFIA

H. BALÁZS 1967

H. BALÁZS Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795)*. Budapest, 1967, Akadémiai.

BENDA 1952

A magyar jakobinusok iratai. II. (A magyar jakobinusok elleni felségsértési és hűtlenségi per iratai, 1794–1795.); III. (Naplók, följegyzések, röpiratok.) Sajtó alá rendezte BENDA Kálmán. Budapest, 1952, Akadémiai.

DOMANOVSKY 1944

DOMANOVSKY Sándor: *József nádor élete*. I–II. Budapest, 1944, Magyar Történelmi Társulat.

KISS 2015

Pest-Pilis-Solt vármegye országgyűlési követutasításai a 18. században. Szerk. KISS Anita. Összeállította: KISS Anita–NAGY János–KAPITÁNY Adrienn. Budapest, 2015, Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára.

KUJBUSNÉ MECSEI 1997

KUJBUSNÉ MECSEI Éva: Az 1790–91-es diétai történések a szabolcsi követjelentések tükrében. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv*, 12. 1997. 101–127.

MARCZALI 1907

MARCZALI Henrik: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. I–II. Budapest, 1907, Magyar Tudományos Akadémia.

MIRU 2015

MIRU György: *Az alkotmányozás politikai nyelve 1848–49-ben*. Budapest, 2015, L'Harmattan.

Naponként-való 1791

Naponként-való jegyzései az 1790dik eztendőben felséges Ildik Leopold tsászár, és magyar országi király által, szabad királyi várossába Budára, Szent Jakab havának 6dik napjára rendelt, 's Szent András havának 3dik napjára Posony királyi várossába által-tétegett, 's ugyan ott, következő 1791dik esztendőben böjt-más havának 13dik napján bé-fejezett magyar ország gyűlésének; mellyek eredet-képen magyar nyelven irattattak, és az ország gyűlésének fő-vigyázása alatt, hitelesen deák nyelvre fordítottattak. Buda, 1791.

PÉTER 1998

PÉTER László: Montesquieu paradoxonja a szabadságról és a magyar alkotmány, 1790–1990. In: Uő: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből.* Budapest, 1998, Osiris, 342–354.

REISZIG 1914

REISZIG Ede: Somogy vármegye története. In: *Somogy vármegye.* Szerk. CSÁNKI Dezső. Budapest, é. n. [1914], Apolló Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 355–560, (Magyarország vármegyéi és városai.)

SZAKÁLY 2003

SZAKÁLY Orsolya: *Egy vállalkozó főnemes. Vay Miklós báró (1756–1824).* Budapest, 2003, ELTE Eötvös.

SZIJÁRTÓ 2005

SZIJÁRTÓ M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés, 1708–1792.* Budapest, 2005, Osiris.

SZIJÁRTÓ 2012

SZIJÁRTÓ M. István: A „konfesszionális rendiségtől” az „alkotmányos rendiségig.” Lehetőségek és feladatok a 18. századi magyar rendiség kutatásában. *Történelmi Szemle*, 54/1. 2012. 37–62.

VÁCZY 1893

Kazinczy Ferencz levelezése. IV. (1806. január 1. – 1807. ápril 30.)
Közzéteszi VÁCZY János. Budapest, 1893, M. Tud. Akadémia.

VÁCZY 1898

Kazinczy Ferencz levelezése. VIII. (1810. július 1. – 1811. június 30.)
Közzéteszi VÁCZY János. Budapest, 1898, M. Tud. Akadémia.

VÁCZY 1901

Kazinczy Ferencz levelezése. XI. (1813. augusztus 1. – 1814. július 31.)
Közzéteszi VÁCZY János. Budapest, 1901, M. Tud. Akadémia.

V. WINDISCH 1998

V. WINDISCH Éva: *Kovachich Márton György, a forráskutató.* Budapest, 1998, MTA Történettudományi Intézet.

„FERDINÁND FESZÜLETE”
ÚJ LEHETŐSÉG ZRÍNYI BESZÉLŐ FESZÜLETÉNEK FORRÁSAIHOZ

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Király Erzsébet és Kovács Sándor Iván abban az igen nagy anyagot mozgató és igen körültekintő tanulmányukban, amelyben Zrínyi „meghajló” és „beszélő” feszületének forrásvidékét kutatták, természetesen számot vetettek az összes többi, őket megelőző kutató véltnek vagy valósnak bizonyulható eredményeivel.¹ Beöthy Zsolt, Málly Ferenc, Király György véleménye mellett, akik vagy a firenzei szerzetes, Szent Gualberto János, vagy az e típusba tartozó más, megszólaló feszület címzettjét ismerték fel a költő Zrínyi mintájaként, elutasították Melczer Tibor véleményét, aki felhívta a figyelmet a nagy magyar művészettörténész és ikonográfus, Rózsa György könyvének egy utalása alapján egy, a költővel közel egykorú ábrázolásfajtára, nevezetesen a II. Ferdinánd királyt és császárt megszólító feszület témául választó képre, amely egykoron a pozsonyi vár királyi lakosztályát díszítő freskósorozat két darabján volt látható.² Elutasításukat például azzal támasztják

---

¹ KIRÁLY–KOVÁCS 1981, 369–384; később ez a tanulmány napvilágot látott még a szerzőpáros másik könyvében is, ld. KIRÁLY–KOVÁCS 1983, 124–141., az érintett műalkotásokat ábrázoló reprodukciókkal gazdagítva. Végül ezt a nézetet képviseli Király Erzsébet Zrínyi-kommentárjában is KIRÁLY 1993, 45–46, illetve Kovács Sándor Iván a Zrínyi-monográfiájában is, ld. KOVÁCS 2006, 13. Azért itt is óvatosan fogalmaz, mert Király György tanulmányára így hivatkozik: „*talán igaza van Király Györgynek...*” ld. KOVÁCS 2006, 13. Annyit mindenesetre hozzátehetünk, hogy Király Györgynek valóban igaza lehet abban, hogy Zrínyi látta, és esetleg ezért hasznosította is a latinosan Szent Gualbertusnak nevezett szent feszületét, illetve a csodát ábrázoló jelenetet, de annyi biztos, hogy vonatkozó tanulmányában (*Zrínyi és a reneszánsz*) több tárgyi hiba található; legfőképpen az, hogy a benne novellisztikusan, Anatole France-i kacsintással leírt San Miniato-beli plébános nem mondhatta azt, hogy most már az Arno túlsópartján egy másik templomban van az a feszület, amelyet a szent álmában látott; hiszen a csoda Gualbertóval éberen esett meg, és az ikonográfia és a Santa Trinità-beli ábrázolás is ehhez igazodik, ld. KIRÁLY 1980, 207–216. Vö. *Firenze* 1974, 286–287, 364–365.

² MELCZER 1979, 293–295. Vö. RÓZSA 1973, II. fejezet, *A barokk világi apoteózis Magyarországon, P. Juvenel pozsonyi festményei*, 81–97, valamint appendix 4, *M. Herrgott leírása a pozsonyi mennyezetképekről*, ld. RÓZSA 1973, 98–106, a megszólaló feszület csodájáról: 103–104. Két képet ír le, az egyik a leborulva imádkozó király látható, a másikon pedig ugyanazon szoba, ahol a király elmeséli az egész történetet gyóntatójának. Mindkét művet idézi KIRÁLY–KOVÁCS 1981, 374.

alá, hogy Zrínyinek nemigen lehetett bejárása az uralkodó magánlakosztályába...³ Pedig Rózsa György könyve – méltán – igen jó kritikát kapott, sőt Holl Béla, aki a maga bírálatában arra vállalkozott, hogy azokat az eredményeket bányássza ki a könyvből, amelyek feltétlenül hasznosítandók nem csupán a művészettörténész szakma, hanem az irodalomtörténet-írás számára is, éppen II. Ferdinánd egy olyan udvari jezsuitáját választotta ki, Lamormainit, akinek igen fontos történeti szerepe volt, és akinek eddig – mármint Rózsa György könyvéig – semmit sem tudunk a Pázmánnyal, illetve a nagyszombati jezsuitákkal ápolat kapcsolatairól.⁴

Guillaume (avagy Wilhelm) Lamormaini (1570–1648) luxemburgi születésű, Franciaországban járta ki alsóbb iskoláit, majd a prágai egyetemen végzett, és ettől kezdve mindvégig a Habsburg Birodalomban élt. Valóban II. Ferdinándnak volt kedvenc udvari embere, egy idő után pedig gyóntatóatyja, aki ott állt a császár halálos ágya mellett is. Egy évvel II. Ferdinánd elhunytá után az új császárnak, III. Ferdinándnak ajánlotta azt a könyvét, amely főművének tekinthető, és az ifjú uralkodó apjának életét nem időrendben, hanem a keresztény erények teológiaiilag megszerkesztett sorrendben való gyakorlásában, illetve beteljesítésében ábrázolja. A mű címe: *Ferdinandi II. Romanorum imperatoris VIRTUTES* (Bécs, 1638).⁵ A könyv még abban az esztendőben megjelent még egyszer Bécsben egy másik kiadónál latinul, ezúttal az egyetem Mária Kongregációjának költségén, majd egy év múlva, szintén latinul, Kölnben, utána lefordították németre és olaszra.⁶

1640-ben megjelent horvátul is! Ennek fordítója nem más, mint Zrínyi Miklós egyik legközelebbi eszmerokona és a Zrínyi fivérek támogatója, Ráttkay György (horvát névalakban: Juraj Ratkaj, 1612–1666).⁷ Nagyon nagyra becsüli a horvát irodalomtörténeti szakirodalom, elsősorban azért, mert ez volt az első nyomtatott könyv, amely az akkori Szlavóniában beszélt kaj-horvát dialektust használta iro-

³ Rózsa György azonban megjegyzi, hogy megbízható adatok szerint, ha a király egyedül vagy feleségével nem tartózkodott a lakosztályában, akkor külföldi látogatókat beengedtek; föltételezhető ez magyar előkelőségekről is; sőt, Bél Mátyás fő forrásként használható leírása arra utal, hogy sok pozsonyi lakos még láthatta pusztulása előtt az egész freskóciklust. Egyébként a Juvenel-féle ciklusról, amely a tizenhárom tereméből álló királyi lakosztályt díszítette, vö. még: GARAS 1953, 53–55.

⁴ HOLL 1980, 424. Vö. ZAVARSKY, ahol a szerző a magyar jezsuitának, Tarnóczy Istvának a magyar szentekről írott könyveiről szólván emlegeti Lamormainit.

⁵ A luxemburgi szerzetes Pázmány tanártársa volt Grazban, tehát elvileg az sem elképzelhetetlen, hogy Pázmány révén ismerhette meg őt akár személyesen is Zrínyi Miklós. Az általa igen nagy sikerrel kiformált II. Ferdinánd-portrét, amely a császár-király erényeiről szóló könyv lényege, részletesen és alaposan elemzi: HARGITTAY 2001, 71–76. A szerző itt már utal a *Szigeti veszedelemre* is, valamint Klaniczay Gábor nyomán újabb címeket is sorol fel a megszólaló feszület ikonográfiai típusának értelmezéséhez. Hargittay gondolatmenetét folytatja: FAZAKAS 2013, 99–116.

⁶ Modern faksimile kiadása: Whitefish, Kessinger Publishing, LLC, 2010. A Mária Kongregáció-féle kiadás, amely a bécsi Gregor Gelbhartnál jelent meg 1638-ban, teljes egészében tanulmányozható a Google Books-ban.

⁷ Vö. BENE 2000, 11.

dalmi nyelvként.⁸ Hogy ma is komolyan tanulmányozzák, azt bizonyítja egy német tudós monográfiája, aki alaposan összehasonlította a horvát szöveget a latin eredetivel.⁹ Tehát, ha Lamormaini könyve nem is szerepel Zrínyi Miklós könyvtárának katalógusában, biztosra vehetjük, hogy olvasta, ráadásul latinul és horvátul is.¹⁰

A következőkben magyar fordításban adom Lamormaini könyvének azt a részletét, amely a beszélő feszület csodájára vonatkozik. Ez a második fejezetben található, amelynek címe: *Spes et Fiducia in Deum* (Remény és Istenbe vetett Bizalom). Ez a felhasznált kiadás 8–13. lapján található. Ezen belül a csoda elbeszélése a következő:

„Hosszú volna itt az összes példa felsorolásával megerősíteni ezt a legsűrűbben megnyilvánuló bizalmat. Több jöhetne számításba, mint amennyit az általam javasolt rövidség megtűrne. Az 1619. év június havában Heinrich Mattheus von Thurn gróf átkelvén a Dunán a lázadó csehek seregét Bécs felé vezette, és a külvárosokban már be is szállásolta magát. Thurn – nem kevés összeesküvővel, akik már magában a fővárosban tanyáztak – a lehető legsúlyosabb veszéllyel fenyegette Ferdinándot. Mindeközben az udvarba jött a Jézus Társasága-beli Bartolomeus Villerius atya, aki akkor a király gyóntatója volt, és kérte az első kamarást, hogy jelentse a királynak a megérkezését. Ez pedig benyitott a zárt szobába, ahol akkor a király tartózkodott, és egy rendkívül különös látványban volt része: a királyt ugyanis úgy pillantotta meg, ahogy a kereszten függő Krisztus-kép [azaz egy feszület, Sz. L.] előtt alázatosan a földre veti magát. Meghökkenve a látványtól, Villerius atyának vagy szóval vagy jellel beszámolt arról, hogy mit is látott, és ráparancsolt, hogy egy darabig még várakozzék. Eközben az atyát bevezették a király lakosztályába. Akkor a király így szólt hozzá: Atyám, veszedelmekben forogtam, amelyek mind itthon, mint kívül fenyegetnek, és ezeket át kellett gondolnom. Azt forgattam lelkemben, hogy az ellenség már a külvárosokban kísérletezik, a nem-katolikusok magában a városban lázonganak, mint ahogyan ezt a legmegbízhatóbb módon megtudtam. Mivel úgy láttam, hogy emberektől semmilyen segítséget nem várhatok, ezért Istenhez menekültem, ahogy szoktam. Földre vetettem magam a kereszt előtt; imádtam az én Uramat, körülbelül ezekkel a szavakkal szólítván meg őt:

⁸ LŐKÖS 2014, 115–117. Köszönöm Bene Sándor barátomnak, aki felhívta figyelmemet erre az adatra.

⁹ LEHFELDT 2003.

¹⁰ Ennek a horvát fordításnak az alapján, Bene Sándor idézett művére hivatkozva egy olyan tanulmány is született, amely főleg Lamormaini alapján vizsgálja a II. Ferdinándról terjesztett szentté avatásra méltónak talált alakrajzot, és ezen belül – nem térvén ki a művészettörténeti vonatkozásokra – valószínűleg a *Virtutes* lehetett a Zrínyi-mű beszélő feszület-motívumának közvetlen ihletője. Ld. GUTMAN 2013, 55–69. Thurn gróf bécsi bevonulásáról és II. Ferdinánd szorongatott helyzetéről – a csodaelbeszélés nélkül – Zrínyi könyvtárában akadt történeti mű, mégpedig LOTICHIVS 1646. Részletes leírását ld. HAUSNER et alii 1991, nr. 76 (BZ 252/I), 146; a bécsi eseményekre lásd LOTICHIVS 1646, 56–59.

„Uram JÉZUS Krisztus, az emberi nemzetség megváltója, Te, aki a szíveket vizsgálod, tudod, hogy nem a magam dicsőségét keresem, hanem egyedül a Tiédet. Mégis, hogyha neked úgy tetszik, hogy megalázz engem ezekkel a szorongásokkal és az ellenség ezen merészkedésével, hogy szégyenpírba boríts és az emberek megvetésének tegyél ki, akkor ezt nem utasítom vissza; legyen meg a Te akaratod. Tudod, hogy én, méltatlan szolgád, minden intésedre lesve készen állok.” Alig fejeztem be ezt az imát, azonnal a legnagyobb Reménység töltött el. Isten lelkembe csodálatos nyugalmat teremtett. Az ellenség kísérleteit így, remélem, Isten hiábavalókká silányítja.

Ezt mondta gyóntatójának Ferdinánd király, és a Bizalom nem csalta meg őt. Ugyanis azonnal ott is volt már, ahogyan máshol már elmeséltem, a segítség, amellyel az Isten az ellenség erejét és cseleit megtörte, és minden jó ember lelkületét kiegyenesítette. Tudom, hogy mind magános körben, mind nyilvánosan is sokan azt beszéltek, hogy a kereszten függő Krisztus, amikor Ferdinánddal beszélt, akkor ráparancsolt, hogy reménykedjék [itt a margón a következő dőltbetűs széljegyzet található: Az a hír járta, hogy Krisztus a keresztről szólt Ferdinánddal]. Erről a dolgról nem tudok semmit mondani, ami megerősítené, vagy pedig tagadná. Ha azonban mégis igaz az, amit sokan erősítgetnek, akkor az olyan dolog, mint amilyen sok-sok más esetben is előfordult, amelyeket Ferdinánd szerénységéből és alázatból fakadóan, amennyire csak lehetett, eltitkolt. De térjünk vissza Ferdinándnak az Istenbe vetett Bizalmához.”¹¹

Legyünk mi is szerények. Azt ugyan bizonyíthatjuk – mert hiszen ezt Ráttkay és a Zrínyi testvérek viszonya megengedi –, hogy Miklós (akárcsak Péter) jól ismerték ezt a csodatörténetet, sőt az is lehet, hogy hallottak ilyen-olyan híreszteléseket, hiszen a feszület később híres ereklye lett, mai napig a bécsi várkápolna egyik kincse.¹² Mária Terézia helyezte egy hatalmas oltár közepébe, később több császár is magához kérte gyóntatótyja révén haldoklásakor. A császári család utolsó tagja, Zita császár- és királynő is ezt a feszületet csókolta meg, mielőtt elhunyt.¹³

¹¹ VIRTUTES 9–11. A legtöbb forrás, amely a csodára vonatkozik, úgy idézi Jézus szavait latinul: „non te deseram”.

¹² Vö. BÖSEL 2006, 225–249. Eszerint II. Ferdinánd mégsem tartotta teljesen titokban a csodát, mert Lamormaini közbenjárására megkísérelte, hogy a jezsuiták anyateplomában egy külön oltárt szenteljenek az ő „saját” csodájának megfelelő Szent Ignác-i csodának, tudniillik – mint közismert – Rómába menet, a La Storta nevű faluban Ignácot megszólította imádság közben a falusi templom feszületéről Jézus, és biztosította, hogy nem lesz sikertelen római útja! (*Ego vobis Romae propitius ero.*) Sajnos a kápolnának csak tervei maradtak meg, mert végül is nem készült el. Zrínyi tehát akár Bécsben, akár Grazban, akár Pozsonyban, akár Rómában hallhatott II. Ferdinánd feszületének csodájáról.

¹³ Vö. GÖRLICH 1978. II. Ferdinánd felesége, Eleonóra császárnő is a kortársakra ható királynő-tükrök szerint az életszentség megvalósítására törekedett, az ő alakja ott van a Gyöngyösi István által lefordított *Rózsakoszorú* latin eredetije mögött, mint ahogy ez kimutatható Beda Dudík kiadványából, aki publikálta a császári család és Lamormaini levelezését is, ld. KNAPP–TÜSKÉS 2009, 273–300.

Mégis szerénynek kell lennünk, de azért annyit megkockáztathatunk, hogy Zrínyi, a költő, aki – igaz, hogy a török szájába adva, de – a lehető legkeményebben bírálta törökpolitikájuk miatt a Habsburgokat, könnyen felhasználhatta ezt a Habsburgokat fényező legendát arra, hogy saját dicső őse hírét-nevét a szentség fényével vonja be. Hiszen tudjuk, hogy még házi családtörténészét is úgy instruálta, hogy a lehetséges változatok közül a gót királytól, Totilától való leszármazást dolgozza ki, tehát régebbit és dicsőbbet, mint a Habsburgok családfája.¹⁴ De nemcsak az előkelőségről van szó, hanem arról is, hogy mit is ígér Jézus a hozzá fohászkozóknak?! II. Ferdinándnak menedéket és szabadulást, Zrínyi Miklósnak örök égi dicsőséget, azt, hogy majd őmellette ülhet a mennyben örökkön-örökké. Igaz, hogy előbb meg kell halnia. Ferdinánd alázatos, de mintegy alkuszik, tehát azért dicséri az Istent, mert nála hűségesebb híve úgysem volna. Az eposzbeli Zrínyi ősapja viszont bűnösnek vallja magát, és Isten ehelyett jutalmazza meg az örök és múlhatatlan dicsőséggel. Ha nincsen ez a párbeszéd, ez az ima és ez az imameghallgatás, akkor nincs értelme a *Syrena*-kötet befejezésének, amelyben a költő feszületre írott órában Isten dicsőítésén kívül minden más költői témát és műfajt méltatlannak ítélt, majd utána vállalja a halált, amelyet így most már a biztos mennyei üdvözülés és egyúttal a pogány halhatatlanság-toposszal körülírt költői dicsőség fog majd követni. Azaz Zrínyi Miklós, a költő most végleg magára veszi ősapja személyiségét: bűnt, megtisztulást, halált, üdvözülést és dicsőséget.

BIBLIOGRÁFIA

BENE 2000

BENE Sándor: *Egy kanonok három királysága: Ráttkay György horvát históriája*. Budapest, 2000, Argumentum. (Irodalomtörténeti Füzetek, 148.)

BENE 2003

BENE Sándor: *Őskeresők (A Zrínyi-családtörténet és műfaji háttéré)*. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 107. 2003. 3–42.

BÖSEL 2006

BÖSEL, Richard: Ein Projekt im Auftrag Ferdinands II. für des Ignatius-Heiligtum in der Römischen Kirche II Gesù. In: *Kaiserhof – Papsthof, 16–18. Jahrhundert*. Hg. BÖSEL, Richard–KLINGENSTEIN, Grete–KOLLER, Alexander. Wien, 2006, VÖAW. (Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturforum in Rom, Abhandlungen 12.)

FAZAKAS 2013

FAZAKAS Gergely Tamás: A könyörgő uralkodó reprezentációi és az alázatoság beszédmódja a 17. század első felében. In: *„Politica philosophiai okosko-*

¹⁴ BENE 2003, 3–42.

dás”, *Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*. Szerk. FAZAKAS Gergely Tamás–MIRU György–VELKEY Ferenc. Debrecen, 2013, Debreceni Egyetem Történeti Intézete, 99–116.

Firenze 1974

Firenze e dintorni (Guida d’Italia del Touring Club Italiano). Milano, 1974, Garzanti.

GARAS 1953

GARAS Klára: *Magyarországi festészet a XVII. században*. Budapest, 1953, Akadémiai. (Magyarországi Barokk Festészet, 1.)

GÖRLICH 1978

GÖRLICH, Ernst Joseph: *Der letzte Kaiser? – ein Heiliger: Kaiser Karl von Österreich*. Stein am Rhein, 1978, Christiana-Verlag.

GUITMAN 2013

GUITMAN Barnabás: A „szent fejedelem”, II. Ferdinánd vallásgyakorlatának elemei In: *Az áhitat nem hivatalos alkalmi az 1800 előtti Magyarországon* Szerk. BOGÁR Judit. Piliscsaba, 2013, PPKÉ BTK. (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 4.)

HARGITTAY 2001

HARGITTAY Emil: *Gloria, fama, literatura, Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*. Budapest, 2001, Universitas. (Historia litteraria, 10)

HAUSNER et alii

A Bibliotheca Zriniana története és állománya, History and Stock of the Bibliotheca Zriniana. Írták és összeállították HAUSNER Gábor–KLANICZAY Tibor–KOVÁCS Sándor Iván–MONOK István–ORLOVSZKY Géza. Szerk. KLANICZAY Tibor. Budapest, 1991, Argumentum–Zrínyi. (Zrínyi Könyvtár, 4.)

HOLL 1980

HOLL Béla: Rózsa György: Magyar történetábrázolás a 17. században. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 80. 1980. 424

KIRÁLY 1993

ZRÍNYI Miklós: *Szigeti veszedelem: hősköltemény*. Szerk. s.a.r., jegy. KIRÁLY Erzsébet. Budapest, 1993, Ikon. (Matúra Klasszikusok.)

KIRÁLY 1980

KIRÁLY György: *A filológus kalandozásai*. Vál. s.a.r., utószó: KENYERES Ágnes. Budapest, 1980, Szépirodalmi.

KIRÁLY–KOVÁCS 1981

KIRÁLY Erzsébet–KOVÁCS Sándor Iván: A meghajló és beszélő fészület jelene a „Szigeti veszedelem” II. énekében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 85. 1981. 369–384.

KIRÁLY–KOVÁCS 1983

KIRÁLY Erzsébet–KOVÁCS Sándor Iván: *Adriai tengernek fönnforgó habjai*. Budapest, 1983, Szépirodalmi.

KNAPP–TÜSKÉS 2009

KNAPP Éva–TÜSKÉS Gábor: *Sedes Musarum, Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon*. Debrecen, 2009, Debreceni Egyetemi Kiadó. (Csokonai Könyvtár, 44.)

KOVÁCS 2006

KOVÁCS Sándor Iván: *Az író Zrínyi Miklós*. Budapest, 2006, Akadémiai. (Nemzeti Klasszikusok.)

LEHFELDT 2003

LEHFELDT, Werner: *Juraj Ratkaj Velikotaborskis: „Kripozti Ferdinanda II”, im Vergleich mit ihren lateinischen Vorlage*. Göttingen, 2003, Vandenhoeck & Ruprecht. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.)

LOTICHIUS 1646

LOTICHIUS Joannes Petrus: *Rerum Germanicarum sub Matthia, Ferdinandis II. et III. imperatoribus gestarum*. Frankfurt, 1646.

LŐKÖS 2014

LŐKÖS István: *Litteratura kajkaviana: A kaj horvát irodalomtörténet magyar szemmel*. Budapest, 2014, Kairosz.

MELCZER 1979

MELCZER Tibor: Barokk képalkotás a „Szigeti veszedelem” II. énekében. In: *A régi magyar vers*. Szerk. KOMLOVSZKI Tibor. Budapest, 1979, Akadémiai, 293–295.

RÓZSA 1973

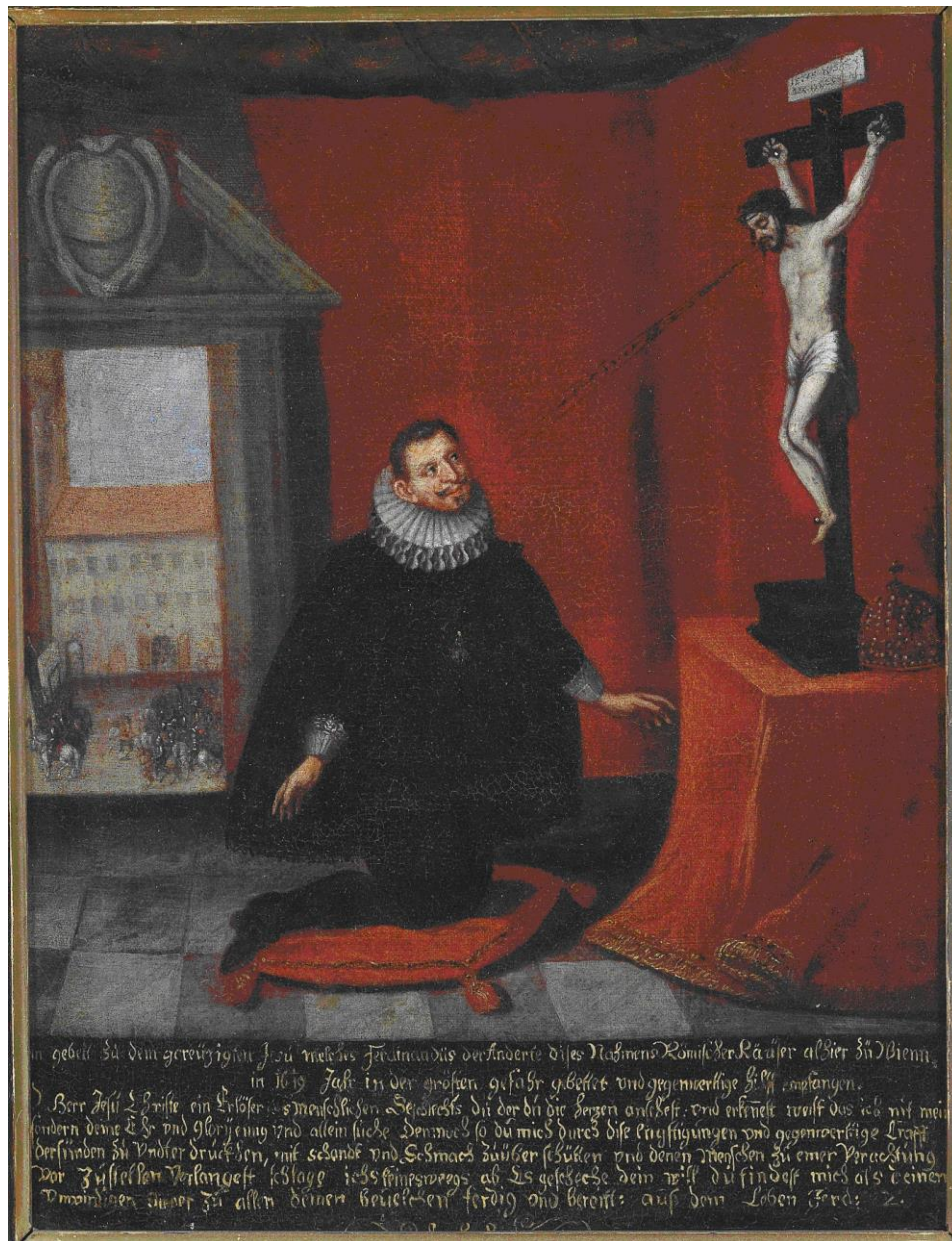
RÓZSA György: *Magyar történetábrázolás a 17. században*. Budapest, 1973, Akadémiai.

ZAVARSKY

ZAVARSKY, Svorad: *Stephanus Tarnoczy's Elogia on Sts Stephen, Emeric and Ladislaus of Hungary (1680-1681) considered in the contexts of Jesuit political thought and polemical theology*. Internet: <http://www.enbach.eu/print/135> (2017. 06. 22.)

MELLÉKLET

Ismeretlen festő: II. Ferdinánd császár a Hofburgban a kereszt előtt

Forrás: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kaiser_Ferdinand_II_vor_dem_Kreuz_in_der_Hofburg_c1630.jpg

A NAGYSZOMBATI REFORMÁTUS GYÜLEKEZET TEMPLOMA ÉS JAVAI A 17. SZÁZADBAN

VISKOLCZ NOÉMI

Péter Katalin kutatásai során számos alkalommal vizsgálta a reformáció okait, jelenségeit, következményeit, Miskolczi Csulyak István református prédikátor naplójától indulva a tizkötetes *Magyarország története* reformáció fejezetén át a sárospataki reformátusságig sokféle szempontból dolgozta fel a számára hálás témát.¹ A nagyszombati reformátusok esetében a meglévő források lehetővé teszik azt a mikrotörténeti, illetve személyes – szinte vizuális – megközelítést, amelyet Péter Katalin is szívesen alkalmazott a vizsgálati módszereiben,² segítségükkel bepillantást nyerhetünk egy szorongatott gyülekezet életébe, amely hozzávetőlegesen száz évig működött.

Korábbi kutatások

A kora újkori Nagyszombatról Granasztói György tollából született egy kis város-történeti monográfia. Ebben vallási kérdésekre elsősorban a város nyilvános tereinek használatával kapcsolatban tér ki a szerző, a templomok felekezeti váltásaira, új templomok építésére is figyelmet fordítva.³ Protestáns egyháztörténeti szempontból Stelczer János Károly (1811–1885), a város 1841-től hivatalos betöltő evangélikus lelkésze⁴ 1870-ben megjelent német nyelvű munkája a legjelentősebb.⁵ Stelczer nemcsak az evangélikusok, hanem a reformátusok történetét is megírta, és gazdag forrásanyagot csatolt a művéhez. Ebből magyarra fordított részleteket közölt Thury Etele 1900–1901-ben,⁶ aki tulajdonképpen Stelczer kutatásait összegezte a nagyszombatiakra vonatkozóan *A Dunántúli Református Egyházkerület története* című könyve első kötetében.⁷ Zoványi Jenő protestantizmus története viszont alig-alig érintette a nagyszombati gyülekezeteket.⁸

¹ PÉTER 1961; PÉTER 1985; PÉTER 2004; PÉTER 2000.

² ERDÉLYI 2011a, 115–118; ERDÉLYI 2011b, 7–8.

³ GRANASZTÓI 2004.

⁴ Stelczerről nagyon keveset tudni, nekrológja megjelent az *Evangélikus Egyház és Iskola* című lapban, 1885. 20. sz. 157–158.

⁵ STELCZER 1870.

⁶ THURY 1900, 476–479, 498–499, 510–511, 525–527, 542–545, 559–561, 583–586, 592–596, 614–616, 636–638, 846–849, 864–866 és 12 és 1901 11–13, 25–27, 42–44.

⁷ THURY 1998, 60–61, 70–71, 127–129, 531–532, 532–536.

⁸ ZOVÁNYI 2004, 127–129.

Források

A nagyszombati reformátusok történetéhez két fontos forrás áll rendelkezésre.

1. Stelczer János Károly egy jegyzetében úgy hivatkozott a nagyszombati reformátusok egy fontos forrására, az ún. *Örökös könyvre*, mint amit a debreceni reformátusok őriznek kollégiumuk könyvtárukban. A vékony kéziratos kötet ma is megvan és kutatható.⁹ A modern kötéstábla belsejébe ragasztott egykori bőrkötésen a következő cím olvasható aranyozott betűkkel: *MAGYAR EVANGELICA ECCLESIA ÖRÖKÖS KÖNYVE*, alatta a magyar címer látható. A címlapon a bővebb címkifejtés – *Laus sit Deo. Nagyszombathi Magyar Heluetica Confession levő Keresztyéni gyülekezet Eörökös könyve. Melyben Minden szükséges és megmaradásra való dolgok irattatnak Rendszerent Nagyszombatban. Anno 1650 Die prima Januarij* – mellett két possessor bejegyzés ad felvilágosítást a kézirat 18. századi mozgásáról. Benedek Mihály feljegyzi, hogy a debreceni kollégium könyvtára Békés János laskói lelkésztől (Pastor Ecclesiae Ref. Lascoviensis) kapta ezt az értékes kéziratot 1771. július 23-án, a lap alján pedig Menyhárt Miklós könyvtáros tanúsítja, hogy e régi relikviát a címeliák között helyezi el. Békés (vagy Bekes) János 1757-től haláláig, 1775-ig lelkészkedett a drávaszögi Laskón, nem ismert, hogy hogyan jutott a kézirathoz.¹⁰ A kötet első részében az egyház bevételeit és kiadásait írták össze 1650–1654 között, majd egy 1649-ben a Veszprémi Egyházmegyében rögzített és egyedül itt fennmaradt egyházi rendszabály,¹¹ végül istentiszteleti könyörgések következnek több kéztől származóan.

2. A második forrás egy összeírás, amelyet 1674. április 16-án vettek fel a címzés szerint az egykori helvét hitvallású templomban Nagyszombat város három szenátora, három további polgár és a város jegyzője képviselőjében. A jegyzék három részből áll, elsőként a berendezéshez tartozó tárgyakat, másodikként a könyveket, harmadikként a gyülekezet birtokában lévő kötelezvényeket és adósleveleket írja le.¹² A könyvlistát 1941-ben közzétette Szimonidesz Lajos egy rövid értékelés kíséretében.¹³

⁹ A kézirat megkeresésében köszönöm Oláh Róbert igazgatóhelyettes segítségét. A kézirat jelzete: Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, R 476 b, a továbbiakban *Örökös könyv*.

¹⁰ LÁBADI 1988, 1122.

¹¹ A gazdasági feljegyzésekből néhány adatot Thury Etele is felhasználta, valamint a jegyzőkönyvet közölte ld. THURY 1998, 531–532, 532–536.

¹² *Conscriptio rerum mobilium ad Templum Helveticae Confess. Hominum Tyrnaviae existens MNL OL E 156 Urbaria et Conscriptiones Fasc. 100. Nr. 44.* – latin nyelvű betoldásokkal, de nagyobb részében magyar nyelven írt leltár, hitelesítés nélküli egykorú másolat, a továbbiakban: *Conscriptio*.

¹³ SZIMONIDESZ 1941, 45–49.; további kiadása: OLÁH 2009, 248–251.

A nagyszombati reformátusok nehéz évtizedei

A reformáció hullámai az 1550-es években elérték az alsó-magyarországi szabad királyi várost, Nagyszombatot is, az Esztergomból ide menekített érseki udvar és a megmaradt katolikusok legnagyobb bánatára. A város lakói tömegesen váltak az új felekezetek híveivé a különböző országos és helyi tiltások ellenére is. A katolikus egyház azonban érdekszférájának tekintette várost, és autonómiáját folyamatosan nyomás alatt tartotta. Az 1550–1570-es évtizedek lokális vallási küzdelmeit J. Ujváry Zsuzsanna mutatta be részletesen.¹⁴ Az 1570-es évek közepére a németek, a szlovákok és a magyarok is saját evangélikus prédikátorral rendelkeztek, ügyeik képviselőjét pedig a város leggazdagabb polgára, az öntudatos, nemességet is szerző kereskedő, Thököly Sebestyén vállalta magára.¹⁵ A lutheránusok mellett a korabeli forrásokban sacramentariusnak nevezett, helvét hitelveket vallók egy csoportja is megmutatkozott a városban, de egy királyi rendelet 1578-ban véget vetett az új vallásgyakorlatoknak, és a következő két évtizedben csak titokban (magánházaknál) működhettek a gyülekezetek.¹⁶

A 17. század elején Bocskai István harca szétfeszítette ezeket a szűk kereteket. A korponai gyűlés (1605) határozata lehetővé tette egy protestáns prédikátor bevitelét Nagyszombatba, a bécsi béke pedig biztosította a szabad királyi városok polgárainak a szabad vallásgyakorlást. A gyülekezet ezekben az években szépen gyarapodott és körülbelül száz taggal rendelkezett. A református egyház és iskola – ahogy ezt Heltai János részletezte – sokat köszönhetett az erős kereskedői polgárkörnek, főként Asztalos Andrásnak és Szegedi Gáspár, illetve a körjük tömörülő mintegy két tucatnyi személynek: épületet biztosítottak, szállást és ellátást adtak a mestereknek és diákoknak, támogattak nevesebb református tudósokat (például Szenczi Molnár Albertet), finanszírozták a könyvkiadást, és ha kellett, felléptek az országgyűlésen a protestánsok érdekében.¹⁷ Egyes irodalmak szerint az 1605–1607. években a régi ferences templomot, a Szent Jakabot adták át nekik használatra, de az 1607-ben kiküldött királyi biztosok (Révay Péter, Czobor Márton, Thurzó Kristóf és a kancellár Forgách Ferenc) visszavették,¹⁸ így a gyülekezet ismét az Asztalos-féle közösségi házba kényszerült.¹⁹ A pártfogó Illésházy István nádor halálával (1609) erős támadások indultak a reformátusok ellen a város vezetése részéről. Az Asztalos által biztosított gyülekezeti házat a katolikusok megtámadták és kifosztották, és 1609. októberben a prédikátort és az iskolamestert száműzték a városból.²⁰ A reformátusok a sérelmeiket az országgyűlés elé vitték, ahol azokat orvosolták és visszahelyezték őket a jogaikba, de továbbra sem rendelkeztek templommal és iskolaépülettel. A küzdelmek is e témák körül folytak a következő

¹⁴ J. UJVÁRY 1994, 101–111.

¹⁵ Uo. 104–105.

¹⁶ STELCZER 1870, 118–122; J. UJVÁRY 1994, 106–108.

¹⁷ HELTAI 1982, 113–126.

¹⁸ IPOLYI 1875a, 265.

¹⁹ Uo. 268.

²⁰ HELTAI 1982, 117–118.

években: hozzájutnak-e épületekhez és hogy a város állja-e a gyülekezet fenntartási költségeit – ahogy egyébként a katolikusok esetében is tette ezt. A Nagyszombatban élő Forgách Ferenc érsek határozottan ellenzett bármiféle engedményt a protestánsok részére.²¹

Bethlen Gábor magyarországi hadjárata ismét változtatott az erőviszonyokon, a fejedelem többször személyesen is megfordult a városban, és jelenléte gyógyírként hatott a helyi protestánsokra. 1619. december 20-i pozsonyi rendeletében ugyan a Szent Miklós templomot elvette a reformátusoktól – még nem tisztázott, hogy mikor került egyáltalán hozzájuk – és a többség jogán visszaadta a katolikusoknak, viszont helyette az 1615-től a jezsuitákhoz (illetve előtte a domonkosokhoz) tartozó Keresztelő Szent János templomot nekik rendelte.²² 1620. április 14-én Kassáról utasította a nagyszombati tanácsot, hogy a Pázmány Péter által letett 600 forint felét a helvét hitvallásúak templomának felépítésére, másik felét a református tanulóokra fordítsák, ami ellen persze a katolikusok tiltakoztak.²³ A vita további fejezetei nem ismertek, viszont 1629-ben a protestánsok panaszt tettek az ország rendjeinél, hogy még mindig nem használhatják a templomot, és hogy az ott raktározott építőanyagokat elvitték.²⁴ Az ügy végére Forró György jezsuita rektor tett pontot: megszerezte Esterházy Miklós nádor anyagi támogatását és 1629–1637 között újjáépítették a templomot, amelyet nem csupán a jezsuita rend, hanem a helyi, éppen meginduló, Pázmány Péter alapította egyetem számára is kijelöltek, és egyben az Esterházy-család temetkezési helyévé is vált a 17. században.²⁵

Pázmány Péter esztergomi érsek sem bánt kesztyűs kézzel a nagyszombati reformátusokkal. Több alkalommal is felszólította a városi tanácsot a velük szembeni fellépésre, különösen akkor, amikor tudomására jutott, hogy továbbra is próbálkoznak a templomépítéssel. 1631. május 16-án arról értesítette a tanácsot, hogy nem ad engedélyt az egyházmegyéje területére eső építkezésre, s ha ez megtörténne, a császárhoz fordul.²⁶ Az építkezés megindulása annyira felbosszantotta Pázmányt, hogy megparancsolta a kőszállítás és téglaegetés akadályozását.²⁷ Az 1634–1635. évi soproni országgyűlésen a protestánsok ismét panasszal éltek a város és az érsek ellen, hogy nem hagyják rozzant, fából készült imaházuk megújítását,²⁸ végül Esterházy Miklós nádor beavatkozása után „a régi helyükön”, az Alsó-Patak utcai

²¹ IPOLYI 1875b, 362–389; SÖRÖS 1901, 725–727.

²² Granasztói Györgynél az is szerepel, hogy magát a Szent Miklós plébániatemplomot is a protestánsok használták 1605–1619 között, ennek azonban semmiféle forrás alátámasztását nem találtam, ld. GRANASZTÓI 2004, 56. STELCZER 1870, 131.

²³ STELCZER 1870, 132–133.

²⁴ Uo. 1870, 134.

²⁵ BÁTHORY 2001, 387–391; VISKOLCZ 2009, 245–268.

²⁶ Pázmány Péter Nagyszombat szabad királyi város tanácsához, Pöstyén, 1631. május 16. HANUY 1911, 187.

²⁷ Pázmány Péter a pozsonyi magyar királyi kamarához, Nagyszombat, 1636. március 20. HANUY 1911, 643.

²⁸ ZSILINSZKY 1891, 357.

gyülekezeti háznál kaptak engedélyt új templom emelésére 1635-ben.²⁹ A problémát ezután az okozta, hogy a templom a környező lakóházak fölé növe „kilátszott”, ezért újra le kellett állítani az építkezést,³⁰ majd az ügyet az 1637–1638. évi pozsonyi országgyűlésen ismét megtárgyalták a rendek, és újra utasították a nagyszombati tanácsot az „imaház javításának” az engedélyezésére.³¹ A protestánsok építkezései egyébként szinte mindenhol nehézségbe ütköztek a Magyar Királyság területén, a pozsonyi evangélikus és a kassai református gyülekezet templomépítési problémái a nagyszombatiakéval sok hasonlóságot mutatnak.³² A református templom a kertjében álló iskolateremmel együtt 1638-ra készült el azon az Alsó-Patak utcában lévő telken, amely egykor Paxi Györgyé volt.³³ A prédikátor házának gondját pedig úgy oldották meg, hogy 1656-ban megvásárolták a szomszédos telket és házat Kecskeméthy Jánostól.³⁴ Ez utóbbi szerződést különösen őrizték az egyház ládájában: Item Kecskeméti János házaról való levél varos pechettje alatt.³⁵

1. kép

*Nagyszombat látképe – jobbról a református templom
(Kalendariom Kristus urunk születése után valo 1658. esztendőre,
Nagyszombat, 1657, RMNy 2724)*

²⁹ STELCZER 1870, 134–135.

³⁰ STELCZER 1870, 135; FELHŐ 1946, 244.

³¹ ZSILINSZKY 1885, 13 és 46.

³² RÉVÉSZ 1897, 429–440, 489–199, 561–572; RÉVÉSZ 1896, 559–564.

³³ STELCZER 1870, 145–146.

³⁴ Uo. 1870, 139 és 146.

³⁵ Conscriptio f.7.

A következő évek a csendes gyarapodással teltek egészen 1670-ig. Ekkor a bécsi udvar a magyar katolikus egyházzal összefogva – miután a Wesselényi-mozgalom és a protestáns elit kapcsolatát bizonyítva látta – erőszakkal lépett fel a Magyar Királyság területén, hogy a legnagyobb városokban a lakosságot a katolikus hitre térítse. Eperjes, Bártfa, Lócse mellett Nagyszombatban is elrendelte az uralkodó a templomok és iskolák elfoglalását és a katolikusoknak való átadását. Nagyszombatban 1672 januárjában Pongrácz György váci püspök a helyi és német katonasággal fellépve elvette mind az evangélikusok, mind a reformátusok templomát, utóbbit a szántóföldek, rétek és haszonélvezetek jogaival együtt a pálos rendnek adták.³⁶ 1677-ben a reformátusok a náluk lévő adóslevelek alapján követelésekkel léptek fel a várossal szemben és házak, földek, szőlők árát, illetve az utánuk járó jövedelmeket kérték 2425 forint értékben. Nincs adat arról, hogy sikerrel jártak-e. 1683-ban Thököly Imre felkelés során még rövid időre visszanyerték a templomukat, de az még ugyanabban az évben ismét a pálosoké lett. A református gyülekezet tagjai vagy katolikus hitre tértek, vagy elköltöztek, a reformátusság elenyészett a városban.³⁷

1. táblázat

A református imaház / templom helye Nagyszombatban

Időszak	A gyülekezet imahelyei, templomok
1570–1578	A városi ispotály kápolnája, Szent Ilona templom a város déli részén a protestánsok részére ³⁸
1580 k.–1605	Asztalos András gyülekezeti háza a Béka utcában
1605–1607	Bocskai István biztosította a volt ferences Szent Jakab templomot, visszaveszik
1619–1622	Bethlen Gábor biztosította a volt domonkos, majd 1615-től jezsuita Keresztelő Szent János templomot Esterházy Miklós új templomot épít a helyén 1629–1637
1635–1638	Építkezés az Alsó-Patak utcában lévő telken, lerombolják, majd újra felépül a templom
1638–1666 1666 1666–1672	Alsó-Patak utcai saját templom tűzvész, újabb építkezés 1672-ben Pongrácz György váci püspök vezényletével elveszik és a pálos rendnek adják
1683	Thököly Imre visszaadja, majd újra elveszik, immár véglegesen a pálosoké

A pálosok a Szent József tiszteletére felszentelt templomot barokkizálták, az Alsó-Patak utca neve a későbbiekben Pálosok utcára változott. Az egyhajós, szerénynek mondható templom ma is áll a Paulinska utcában egy modern és jellegtelen környezetben.

³⁶ STELCZER 1870, 139–143.

³⁷ Uo. 1870, 147–148.

³⁸ Uo. 1870, 76–79.

2. kép

Az egykori református, ma Szent József pálos templom Nagyszombatban

A nagyszombati református gyülekezet gazdálkodása az *Örökös könyv* és az 1674-es összeírás alapján

Az *Örökös könyv* műfaját tekintve omniárium jellegű; ³⁹ a gazdasági jegyzetek mellett egyházi rendszabályt és magyar nyelvű prédikációkat is tartalmaz, s mint kiderül, az egyház ládájában más iratokkal együtt tartották. Az első oldalakon a jövedelmeket, bevételeket és kiadásokat jegyezte fel az ismeretlen kéz a következő felosztásban:

- f.3. Legata es Restantia penzek
- f.6. Búza, Zab, Köles Lencze es egyeb Restantiaja
- f.8. Az Ecclesiahhoz tartozo Harmadfel haz utan valo Földekről
- f.9. Dezma jövedelem
- f.10. Szőlőbeli Termesről valo jövedelem
- f.11. Canisaeus Mihaly Praedicator Urunk fizeteseről valo igazitas
- f.12. Canisaeus Mihaly Praedicator Urunk fizetese
- f.13. Schola Mester Uram fizetese
- f.14. Ecclesia jövedelme
- f.16. Ecclesia penzbol valo jövedelme esztendőkent
- f.17. Comaromi Janos Praedicator Urunk fizetese
Michael Brue Nemet Mester fizetese
- f.18. Szilagyi Istvan Praedicator Urunk fizetese
- f.19. Berenyi Gergely Uram Schola Mester fizetese

³⁹ Ezekről bővebben: IVANYOS 1982, 148.

Az adatok alapján megállapítható, hogy a gyülekezet ügyesen gazdálkodott a hívek támogatásával: voltak földjei, részben gabonával bevetve, erdői, szőlői, főként a nyugatra fekvő Modorban, ahol saját szőlőművelést folytattak (a gyöngyösi gyülekezetéhez hasonlóan).⁴⁰ A bérbe adott földekből dézsmajövedelmek is származtak, ezeket egészítették ki egyéb támogatások, például „Groff Khunn Istvan Urunk eő naga spaczai joszágábul valo dezsmajövedelem, az mely minden esztendőben, ide az Ecclesiahoz szolgáltatik: úgy mint Búza, Zab, Arpa, lencze, Köles”,⁴¹ és ide sorolható az Apaffy István által minden évben Erdélyből megküldött húsz forint.⁴² Időnként más bevételek is gyarapították a vagyont, 1653-ban Ego Lázárné adományozott egy 32 latot nyomó ezüst pártaövet, amelyet azonnal el is adtak Szilágyi István prédikátornak 24 forintért.

A mintegy tucatnyi adóslevél pedig azt jelzi, hogy kölcsönöket is folyósítottak a pénzeikből, amelyek további szerény hasznot hajthattak. A vagyonsziszterásban tételszerűen felsorolt, és az *Örökös könyv* adatait jól kiegészítő, vagy azt átfedő kötelezvények arról tanúskodnak, hogy a gyülekezeti egyes tagjai nagyobb összegekkel is tartoztak, akár 400–500 forinttal is. A nevek között feltűnnek a nagy kereskedőcsaládok tagjai: Szegediek, Paksiak (Paxi), Aradiak. Az 1674-es inventálás szerint a kintlévőség összesen 2633 forint volt. Érdekes, hogy az ismert kiadott végrendeletekben nem tükröződik vissza a református egyház felé az elkötelezettség, összesen egy olyan testamentum emelhető ki, amely megfogalmazása szerint a „helvét atyafiakra” hagy vagyonelemeket. Paxi Zsófia 1678. szeptember 21-én kelt végrendelete a templomelvétele után hat évvel keletkezett és visszatükrözi a bizonytalan jogi helyzetet:

„Modri szabad város határán levő Saiba szőlőmet és emellett ötven aranyat in specie hagyom és bízom az itt való nemes Nagi Sombat város magistrátusa gondviselése alá, hogy azt bírja, gondját viselje a nemes város olyan okkal és móddal, hogy jövedőben, ha Istennek tetszéséből az itt való helvetica ecclesia és templom visszaadatnék, azon helvetica confession lévő atyafiaknak tehát mind ezen szőlő s mind az ötven arany azon templomra adattassék fogyasztás nélkül. Ha pedig csak a mostani állapotjában maradna, tehát legyen ezen Nagi Szombath városé mindenkör. Ugyanott Modron a szegény atyám hagyott vala egy szőlőt azon ecclesiára és most öcsém, Paxi János bírja, ezt is a nemes Szombath városa bírja még az ecclesia előbbeni állapotjára jut.”⁴³

A helyzet furcsaságát ebben a végrendeletben az is jelzi, hogy Paxi Zsófia a reformátusokon kívül a „nagy szentegyházra”, azaz a Szent Miklós templomra és a pálos, valamint a ferences barátokra is hagyott kisebb összegeket.⁴⁴ Itt kell megemlí-

⁴⁰ NÉMETH 1991, 15–16.

⁴¹ *Örökös könyv* f. 9.

⁴² Uo. f.16.

⁴³ NÉMETH 1995, 115.

⁴⁴ Uo.

teni egy másik hagyatékot is: Lorántffy Zsuzsanna régi tarcali házáat az ahhoz tartozó szőlőkkel együtt a komáromi, pápai, érsekújvári, nagyszombati, nagygyőri eklézsiákra és iskolákra testálta, kérve, hogy műveljék meg a szőlőket, és a jövedelmeiket fordítsák a prédikátorokra és iskolamesterekre.⁴⁵

Prédikátorok és iskolamesterek az 1650-es évek elején

2. táblázat

A prédikátorok és iskolamesterek fizetése 1650-es évek elején

Név/Jövedelem	Késpénz (magyar forint)	Gabona (mecz)	Bor (akó)	Fa (szekér)	Szalma (szekér)
Kanizsai Mihály prédikátor 1649–1651	100	búza 80	5	10	2
Szilágyi István iskolamester 1649	80	búza 16	–	8	–
Komáromi János prédikátor 10 hónap (nincs megadva év)	112,50, de mivel 10 hónapot volt, 93-at kapott	búza 80	5	10	–
Michael Brue német iskolamester 1651. február 25. – szeptember 30.	80 adós maradt 24 forinttal	búza 16	–	8	–
Szilágyi István prédikátor 1651. május 1-től	100	búza 80	5	12	–
Berényi Gergely iskolamester 1652. február 11.	60	rozs 16	–	8	–

A rangidős lelkész Kanizsai (Canisaeus) Mihály volt ekkor, aki 1616-ban a heidelbergi egyetem diákjaként Szenczi Molnár Alberttel is kapcsolatban állt, majd a komáromi rektorság után 1625-ben már biztosan Nagyszombaton működött, vagyis több mint két évtizede szolgált.⁴⁶ Anyagilag öt tartották a legnagyobb becsben, hiszen öt akó bor és két szekér szalma is járt neki a készpénzen, búzán és fán kívül. A gyülekezet második prédikátora Komáromi János volt valamivel kevesebb járandósággal, azonban tíz hónap után távozott. Az ő helyére lépett az addigi iskolamester Szilágyi István 1651 májusától. Ugyanennek az évnek februárjától egy német iskolamestert is alkalmaztak Michael Brue személyében, aki csak fél évig ma-

⁴⁵ Lorántffy Zsuzsanna végrendelete, 1659. október 30. SZILÁGYI 1875, 601.

⁴⁶ Az 1619. évi körmendi zsinat résztvevői között a komáromi iskola rektora, ld. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár VIII. (1910) 52.; HELTAI 1982b, 285.

radt, majd érkezett Berényi Gergely 1652 februárjában, aki iskolamesteri állást töltött be.⁴⁷ Tehát a gyülekezet két prédikátort és amikor lehetséges volt, két iskolamestert is tartott.

A templom javai és a könyvtár 1674-ben

Az 1671 februárjában történt templomfoglalást követően a gyülekezet javait csak 1674-ben írták össze, tehát a templomi felszerelés, a könyvek és a kis levéltár még évekig helyben maradt. Míg a kassai reformátusok elmenekítették a vagyonukat Erdélybe,⁴⁸ a nagyszombatiak feltehetőleg valami változásban bíztak. Az összeírás célja, illetve a vagyon további sorsa nem világos, ahogy említettem, három évvel később a gyülekezet anyagi rekompenciát igényel a várostól. Az inventálók között hárman a várost (Hillepront János, Nagy István, Radzt Miklós), hárman a református közösséget képviselték (Szellesy Miklós, Váradi János, Kevi István), valamint jelen volt a város jegyzője, Rechey István.

Az elsőként leírt két kulcsú vasas láda nagyméretű lehetett, számos tárgyat rejtett magában: a 39 latot nyomó aranyozott ezüstkehely, fehér ólom keresztelőmedence, másik réz medence és réz gyertyatartók mellett elsősorban textíliákat. Míg az ezüstkehely az úrasztali kehely lehetett, nincs nyoma kenyérszító tálnak és úrasztali kannának, keresztelő kancsónak és tálnak, a liturgia kellékei kicsit hiányosnak tűnnek, elképzelhető, hogy az értékesebb fémtárgyakat mégis kimentették a templomból.⁴⁹ Ezzel szemben a textilanyag gazdag mind funkcióban (úrasztalra való szőnyeg, terítő, szószék takaró, kehelyre való keszkenő, koporsóra való bársony, abroszok, szőnyegek), mind anyagféleségben (atlasz, pamut, bársony, selyem, patyolat, kamuka, karmazsin, cinadorf), mind pedig díszítettségben (skófi-ummal, ezüst- vagy aranyszállal hímzett, csipkével szegett, arany peremmel, sújtással, rojttal díszített). Kettőbe évszámot – 1628 és 1641 – is hímeztek, motívumként virágokat, csillagokat, koszorút, bárányt, IHS monogramot, Ábrahám és Izsák áldozatát említi a leírás. Néhány esetben a textília állapotáról is megjegyzést tesznek: új, kopott, viselt, lyukas.⁵⁰ S bár a leírások szüksézszerűek, egy-egy esetben érezhető, hogy a textília szépsége megragadta a szemlélőt: „Item mégis egy patyolat keszkenő, arany s ezüst skófi-ummal varrott öreg virágos, melynek közepében egy bárány, amint írva köröskörül vagyon, megnémul a nyíró előtt, mint a bárány, addálván egy esztendő számot 1641.”⁵¹ Viszont az egyik perzsaszőnyegről („melynek a közepe sárga”) tudjuk, hogy igen értékes volt, ugyanis 1677-ben ezt, illetve ennek az árát, 805 forintot, visszakövetelik a várostól.⁵²

⁴⁷ A nevek egy részét Thury Etele alapján táblázatszerűen közölték: HUDI ET ALIA 2009, 234–235.

⁴⁸ RÉVÉSZ 1897, 492.

⁴⁹ A református úrvacsorai edényekről ld. P. SZALAY 2012, 41–44.

⁵⁰ A témáról ld. LÁSZLÓ 2008, 224–236.

⁵¹ Conscriptio f.2.

⁵² STELCZER 1870, 146.

3. táblázat
A templomi javak tárgytípusok szerint

kehely	1
szőnyeg	5
abrosz	5
keszkenő	15
koporsóra való bársony	1
medence	2
gyertyatartó	3
könyv	106 leírt + 11 nem részletezett

A 117 kötetnyi könyvtár templomi elhelyezése nem ismert, a református templomokban azonban előfordult, hogy az úr asztala polcos kiképzésű volt, s ott tárolták a könyveket, de esetleg ládákból is elképzelték.⁵³ Az inventálás során rövid leírásra törekedtek, többnyire a szerzőt, a címet és a kiadás helyét tüntették fel. Az utóbbiak egyértelműen a 16–17. században kiformalódó svájci és német református, esetleg evangélikus egyetemi-nyomdai központok: Genf, Zürich, Bazel, Frankfurt, Hanau, Siegen, Heidelberg, Tübingen, Bréma, Amszterdam, Herborn. A könyvek feltehetőleg prédikatori hagyatékokból, esetleg a hívők adományaiból érkezhettek a templomi gyűjteménybe. Az élen két Biblia állt: a Váradon 1660-ban kiadott magyar nyelvű, valamint két bázeli latin nyelvű példány, ezeket egészítették ki a szintén a napi istentiszteletekben szükséges énekeskönyvek, amelyből az „öreg magyar graduale” egyértelműen a Geleji István-féle 1636-ban Gyulafehérváron kiadott kötetel azonosítható. Ebből ma 14 könyvtárban 15 példányt tartanak számon,⁵⁴ és a református egyházban igyekeznek követni az egyes példányokat.⁵⁵ Ugyan a nagyszombati öreg graduál későbbi sorsáról nem tudunk, de azt igen, hogy 1645-ben még nem volt a gyülekezeté, ugyanis Klobusiczky András ekkor ezt írta I. Rákóczi György fejedelemnek Nagyszombatból: „az itt vala praedikator említé tegnap, hogy Nagyságod azt írta volna ezelőtt 2 esztendővel, hogy bizonyos számu Graduált s Geleji uram Postillaja-félét is köldet ide Nagyságod; de ide semmit nem hoztak, ha volnának olyan exemplarok, jó volna jó alkalmatossággal köldeni egynehányat benne, ide is kedves lenne az ecclesiáknál.”⁵⁶

Kálvin főművei közül a *Defensio orthodoxae fidei* és az *Institutio Christianae religionis* szerepelt a listán, Theodor Bezától egy meg nem nevezett „volumen” és a *Confessio Christianae fidei* valamelyik genfi kiadása. A prédikációk, halotti beszédek összeállításához, zsoltárok magyarázatához számos irodalom állt rendelkezésre. A magyar református anyag viszont kevés, a debreceni hitvallás (*Item con-*

⁵³ P. SZALAY 2012, 27–30.

⁵⁴ RMNy 1643. tétel

⁵⁵ PAP 2011, 440–453.

⁵⁶ Klobusiczky András I. Rákóczi Györgynek, Nagyszombat, 1645. november 14. SZILÁGYI 1885, 400.

fessio catholica de praecipuis Debrecziny. Debrecen, 1567)⁵⁷ és Milotai Nyilas István *Speculum Trinitatis* (Debrecen, 1622) említhetők. A nagy református szerzők közül többen is szerepelnek egy-egy művel, így Daniel Tossanus, Abraham Scultetus, David Pareus, a cseh testvérek egy fontos tagja, Esrom Rüdinger, Bartholomäus Keckermann; de olyan ritkaságok is feltűnnek, mint az alkémista-hermetikus Raphael Egli Apokalipszis-kommentárja. A néhány népszerű jezsuita mű, például Roberto Bellarminoé, a hitvitákhoz szolgálhatott alapanyagul. Szimonidesz Lajos megállapítása, mely szerint a könyvtár „apparatus” és „instrumentum” volt a helyi lelkészek számára, hogy az ellenséges környezetben hely tudjanak állni,⁵⁸ ma is elfogadható.

Összegzés

A nagyszombati reformátusság története még a magyar protestantizmus történetében is különleges, mégpedig azért, mert rendkívül ellenséges társadalmi és egyházi környezetben kellett felnőniük és helyt állniuk. A reformáció terjedésével párhuzamosan az Esztergomból Nagyszombatba kerülő magyar katolikus egyházi központ és annak látványos ki- illetve újjáépülése és türelmetlensége végig szorongatót jelentett a gyülekezetnek. Hiába garantálták törvények, a város – engedve a katolikus egyházi és politikai nyomásnak – sokszor akadályozta a szabad vallásgyakorlatot. S bár a módos hívők stabil anyagi háttérrel biztosították az egyház működtetéséhez, még a saját imahely megteremtése sem volt egyszerű: kezdetben magánházaknál, néhány évig a katolikusoktól elfoglalt templomokban, majd 1638-tól a saját telken, saját erőforrásukból felépített templomokban gyakorolhatták a hitüket a nagyszombati reformátusok egészen az 1680-as évekig, amikor véglegesen felszámolták a protestantizmust a városban.

BIBLIOGRÁFIA

BÁTHORY 2001

BÁTHORY Orsolya: Dobronoki György S. J. latin nyelvű diáriuma. In: *Pázmány Péter és kora*. Szerk. HARGITTAY Emil. Piliscsaba, 2001, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2001, 387–391. (Pázmány Péter Irodalmi Műhely: Tanulmányok 2.)

ERDÉLYI 2011a

ERDÉLYI Gabriella: Kalandozások a kora újkorban. Péter Katalin munkássága. *Aetas*, 26. 2011. 108–124.

ERDÉLYI 2011b

ERDÉLYI Gabriella: „Úgy sétálok a történelemben, ahogy a mindennapi életben.” Interjú Péter Katalinnal 75. születésnapja alkalmából. *Korall*, 46. 2011. 5–14.

⁵⁷ Conscriptio f.6.;

⁵⁸ SZIMONIDESZ 1941, 46.

FELHŐ 1946

FELHŐ Ibolya: A szabad királyi városok és a magyar kamara a XVII. században. *Levéltári Közlemények*, 24. 1946. 209–267.

GRANASZTÓI 2004

GRANASZTÓI György: *A barokk győzelme Nagyszombatban. Tér és társadalom 1579–1711*. Budapest, 2004, Akadémiai.

HANUY 1911

Pázmány Péter összegyűjtött levelei. Sajtó alá rend. HANUY Ferenc. II. kötet (1629–1637). Bp., 1911, M. Kir. Tud.-Egyetemi Nyomda.

HELTAI 1982a

HELTAI János: Egy művelődéspártoló polgári kör a XVII. század elején. *Magyar Könyvszemle*, 98. 1982. 113–126.

HELTAI 1982b

HELTAI János: Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1980. Budapest, 1982, Országos Széchényi Könyvtár.

HUDI et alii 2009

A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai. I. 1526–1760. Kiad. HUDI József, KÖBLÖS József, KRÁNITZ Zsolt, MEZEI Zsolt. Pápa, 2009, Pápai Református Gyűjtemények. (A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 10.)

IPOLYI 1875a

Veresmarti Mihály megtérése históriája. Kiad. Ipolyi Arnold. Budapest, 1875, Szent István Társulat.

IPOLYI 1875b

IPOLYI Arnold: *Veresmarti Mihály XVII. századi magyar író élete és munkái. Korrajz a hitújítás idejéből*. Budapest, 1875, Szent István Társulat.

IVANYOS 1982

IVANYOS Lajos: A Magyarországi Református Egyház levéltárügye a reformációtól 1715-ig. *Levéltári Szemle*, 32. 1982. 141–168.

J. UJVÁRY 1994

J. Ujváry Zsuzsanna: Katolikus papot vagy prédikátort? (Nagyszombat város küzdelme a protestáns hitért az 1570-es években). *Ráday Évkönyv*, VII. 1994. 101–111.

LÁBADI 1988

LÁBADI Károly: Önkormányzat és érdekvédelem a drávaszögi alfalukban. *Híd*, LII. 1988. 486–493.

LÁSZLÓ 2008

LÁSZLÓ Emőke: Magyar reneszánsz hímzések a 16–17. században. In: *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*. Szerk. MIKÓ Árpád, VERŐ Mária. Budapest, 2008, Magyar Nemzeti Galéria, 224–236.

NÉMETH 1991

NÉMETH Gábor: *Gyöngyösi testamentumok és fassiólevelek 1642–1710*. Eger, 1991, Heves Megyei Levéltár. (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai)

NÉMETH 1995

NÉMETH Gábor: *Nagyszombati testamentumok a XVI–XVII. századból*. Budapest, 1995, Magyar Nemzeti Múzeum.

OLÁH 2009

Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon. 1530–1750. Kiad. OLÁH Róbert. Budapest, 2009, Országos Széchényi Könyvtár. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 19/2.)

PAP 2011

PAP Ferenc: A kőrösi Öreg graduál története és üzenete. *Református Szemle*, 104. 2011. 440–453.

PÉTER 1961

PÉTER Katalin: Egy hegyaljai mezőváros harca az örökös jobbágyság ellen (Olaszliszka küzdelme földesuraival a XVII. században). *Történelmi Szemle*, 4. 1961. 427–441.

PÉTER 1985

PÉTER Katalin: A reformáció és művelődés a 16. században. In: *Magyarország története 1526–1686*. III/1. kötet. Szerk. R. VÁRKONYI Ágnes. Budapest, 1985, Akadémiai, 475–604.

PÉTER 2000

PÉTER Katalin: Lorántffy Zsuzsanna. In: *Lorántffy Zsuzsanna album*. Szerk. TAMÁS Edit. Sáropatak, 2000, Sáropataki Rákóczi Múzeum, 9–67. (Sáropataki Rákóczi Múzeum füzetek 39.)

PÉTER 2004

PÉTER Katalin: *A reformáció: kényszer vagy választás?* Budapest, 2004, Nemzeti Tankönyvkiadó.

P. SZALAY 2012

P. SZALAY Emőke: *Református egyházművészet*. Debrecen, 2012, Magyar Református Egyház Gyűjteményi Tanácsa. (Magyar Református Egyház Javainak Tára)

RÉVÉSZ 1896

RÉVÉSZ Kálmán: A kassai református egyház és iskola javai és alapítványai 1683., 1694. *Történelmi Tár*, 19. 1896. 559–564.

RÉVÉSZ 1897

RÉVÉSZ Kálmán: A kassai első református templom története. *Protestáns Szemle*, 8. 1897. 429–440; 9. 1897, 489–499; 10. 1897, 561–572.

RMNY

Régi Magyarországi Nyomtatványok. III. kötet. 1636–1655. Szerk. HELTAI János. Budapest, 2000, Akadémiai.

SÖRÖS 1901

SÖRÖS Pongrác: Forgách Ferenc a bíboros. *Századok*, 35. 1901. 725–727.

STELCZER 1870

STELCZER János Károly: *Geschichtliche Darstellung der sehr merkwürdigen Schicksale und Glaubenskämpfe der ev. Kirchengemeinden, sowohl Augsb. als Helv. Confession in der königl. Freistadt Tirnau in Ungarn*. Pest, 1870.

SZILÁGYI 1875

A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Kiad. SZILÁGYI Sándor. Budapest, 1875, MTA. (Monum. Hung. Hist. I. oszt 24-ik köt.)

SZILÁGYI 1885

A linzi béke okirattára. Kiad. SZILÁGYI Sándor. Budapest, MTA, 1885.

SZIMONIDESZ 1941

SZIMONIDESZ Lajos: Három protestáns parókiális egyházi könyvtár a XVII. században. *Magyar Könyvszemle*, 65. 1941. 38–49.

THURY 1900

THURY Etele: Szemelvények a nagyszombati prot. egyházak multjából. *Dunántúli Protestáns Lap*, 11. 1900, 476–479, 498–499, 510–511, 525–527, 542–545, 559–561, 583–586, 592–596, 614–616, 636–638, 846–849, 864–866; 12. 1901, 11–13, 25–27, 42–44.

THURY 1998

THURY Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története*. I. kötet. 1523–1674. Pozsony, 1998, Kalligram. (Csallóközi Kiskönyvtár)

VISKOLCZ 2009

VISKOLCZ Noémi: Az Esterházyak temetkezéseiről a 17. században. *Művészettörténeti Értesítő*, 58. 2009. 245–268.

ZOVÁNYI 2004

ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus története*. Máriabesnyő-Gödöllő, 2004, Attraktor. (Historia incognita)

ZSILINSZKY 1885

ZSILINSZKY Mihály: *Az 1637/8-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez.* Budapest, 1885, MTA. (Értekezések a történelmi tudományok köréből XII. kötet)

ZSILINSZKY 1891

ZSILINSZKY Mihály: *A magyar országgyűlések vallásiügyi tárgyalásai: a reformációtól kezdve.* II. kötet. *A bécsi békekötéstől a linczi békekötésig. 1608–1647.* Budapest, 1891, MTA.